

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2011
4(54)

ЛИПЕНЬ – СЕРПЕНЬ

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. – книжкова серія; з 26.10. 2009 р. – періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук (Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009.)

Головний редактор: *Левенець Ю.А.* – доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* – доктор історичних наук

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* – кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. – доктор історичних наук

Войналович В. А. – доктор політичних наук

Кармазіна М.С. – доктор політичних наук

Котигоренко В.О. – доктор політичних наук

Михальченко М.І. – доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. – доктор історичних наук

Панчук М.І. – доктор історичних наук

Пахарев А.Д. – доктор політичних наук

Рафальський О.О. – доктор історичних наук

Рудич Ф.М. – доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шаповал Ю.І. – доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. – доктор політичних наук

**Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол №4 від 27 жовтня 2011 р.**

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011

ЗМІСТ

Слово до читача 5

I. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ТЕОРЕТИЧНИХ І ПРАКТИЧНИХ ВИМІРАХ

Михальченко М.І. Україна – не Росія: ціннісний аспект відмінностей і загального	6
Шайгородський Ю.Ж. Аномія як суспільний і особистісний феномен	19
Ковалевський В.О. Політичні комунікації як інструменти ціннісної динаміки сучасної України	29
Павлятенко В.В. Політичне насилля і маніпулювання цінностями	38
Яковлєв О.В. Ціннісні характеристики індивіда як об'єкт маніпулятивного впливу в політиці	48
Рудяков П.М. Мова як цінність у теорії та на практиці	55
Яковлєва О.В. Дилеми системи ВНЗ: мова як цінність vs мови як засобу комунікації	65
Кучеренко І.М. Ціннісні джерела політичної організації українського суспільства	78
Балабан Р.В. Українські суспільні цінності	88
Мандебура О.С. Сім'я як цінність у площині суспільних цінностей українців	99
Гриневич В.А. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації	111
Шевченко О.К. «Гламуризація» політичної влади як симптом суспільної ціннісної корозії	127
Бушанський В.В. Постмодерн, кітч, нарцисизм	137
Лозовицький О.С. Сучасний Схід: демократичний ренесанс чи геополітичний перерозподіл в умовах глобалізації?	149

II. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ І НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ

Гапоненко В.А. Демократія як універсальна модель політичного режиму: міф чи реальність?	160
Гербут І.А. Вибори як форма реалізації народовладдя	171
Балабан Р.В. Якість народовладдя в Україні	181
Брехаря С.Г. Система взаємовідносин влади і бізнесу в сучасній Україні	189
Науменко О.М. Сучасна українська політико-управлінська еліта в умовах політичної трансформації суспільства	197
Гербут Н.А. Представництво жінок у парламенті: європейській досвід та українські реалії	207
Нагорний С.С. Досвід адміністративно-територіальних реформ у посткомуністичній ЦСЄ: висновки для України	218
Ляхович В.С. Політичні режими Росії та Білорусі	231
Кононенко Н.В. Політичний режим сучасної Росії: чому демократії не вийшло?	244
Щербенко Е.В. «Горе от ума» як дзеркало провалу російських реформ	256
Ляшенко Т.М. Політичні режими країн Центральної Азії: нестійка рівновага	263
Мачуський В.В. Характеристика політичного режиму в Азербайджанській Республіці	273
Чернінько І.П. Дуалістична монархія як різновид конституційно-монархічного політичного режиму (переважно на прикладі Королівства Тонга)	284

III. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Басараб М.М. Етнічний сепаратизм: іманентна конфліктність чи відповідь на загрози цінностям	295
--	-----

Туров І.В. Антисемітизм в Україні в ХХІ ст.: політичний ракурс динаміки змін	306
Подольський А.Ю. Етнополітичні аспекти міжнародних взаємин на Південному Кавказі протягом ХХ століття: погляд з України	316
Заремба О.В. «Загроженої культури»: теоретичні підходи у етнополітичному контексті пострадянської Росії	326
Єфимиц Н.М. Формування ідеологічних засад національного відродження фіно-угорських народів у 1930-х –1 930-х років	334
Козерод О.В. Актуальні проблеми боротьби з тероризмом у Європі	343

IV. СТУДІЇ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Федоренко О.А. Ідейно-теоретичні аспекти дискурсу політичної ідентичності в українському суспільстві на початку ХХІ століття	356
Левенець Є.Ю. Проблеми та перспективи процесу оптимізації органів державної влади в Україні: історіографія питання	364
Чернінько І.П. Розвиток лобізму в Україні як перспективний шлях модернізації громадянського суспільства та розвитку неурядових організацій	374
Жиган Д.Ф. Соціальна політика держави як об'єкт політологічного аналізу	384
Палько О.П. Австро-марксизм у контексті європейських соціалістичних доктрин	396
Відомості про авторів	412

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Системні зрушення та глобальні трансформації у сучасній Україні тривають. І перед політичною наукою сьогодні як ніколи актуально постають питання вивчення фундаменту цих змін, сценаріїв розвитку та вироблення стратегічних ініціатив та підходів. Пошуку відповідей на ці питання присвячено черговий випуск «Наукових записок».

Збірник поділено на чотири частини відповідно до тематики статей. Основна частина – це дослідження відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України в межах планової теми: «Суспільно-політичні цінності населення України у теоретичних та практичних вимірах» та колег з інших установ, які працюють у спільних напрямках. Ця частина продовжує традицію відділу щодо тематичної організації збірника, і цього року автори зосередилися більше на прагматичних питаннях функціонування цінностей, зокрема у сучасній Україні. У фокусі дослідницької уваги знаходяться проблеми: ціннісних аспектів політичних комунікацій, мови, реалізації владних повноважень, міжнародних взаємовідносин та побутових зв'язків.

Другий розділ сформовано на основі матеріалів «круглого столу» на тему: «Політичний режим і народовладдя в Україні», який проходив 26 травня 2011 року. Експерти обговорювали питання змісту понять «демократія» та «народовладдя», а також їх сучасних інтерпретацій. У статтях порушуються питання всіх чинників демократичного політичного процесу – від взаємодії всередині влади до оптимізації відносин з громадянським суспільством. Окремо розглядався досвід сусідів та стратегічних партнерів України, який має бути врахований у визначенні її стратегічних пріоритетів у найближчій перспективі.

У третьому розділі збірника розміщені статті з етнонаціональної проблематики. Автори розглядають питання життєдіяльності різноманітних етнічних груп у світі, зокрема й в Україні, а також проблеми розв'язання етнічних протиріч і конфліктів.

Традиційно наприкінці збірника подані статті молодих науковців. Вони торкаються проблем оптимізації вищих органів влади в Україні, питань лобізму, ідентичності, соціальної політики тощо.

Редколегія збірника сподівається, що зібрані у виданні матеріали з означених напрямів розвитку сучасної політичної науки будуть корисними для політологів, експертів з внутрішньо – та зовнішньополітичних питань, представників влади, студентів та аспірантів вищих навчальних закладів та академічних установ.

Член-кореспондент НАН України М. Михальченко
Академік НАН України Ю. Левенець

І. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ТЕОРЕТИЧНИХ І ПРАКТИЧНИХ ВИМІРАХ

Микола Михальченко

УКРАЇНА – НЕ РОСІЯ: ЦІННІСНИЙ АСПЕКТ ВІДМІННОСТЕЙ І ЗАГАЛЬНОГО

У статті розглянута ціннісна ситуація в Україні в аспекті компаративного аналізу зі ситуацією в Росії. Проаналізовані суттєві відмінності в ціннісних системах двох держав, те спільне, що є в їх політичних цінностях.

Ключові слова: цінність, ціннісна ситуація, ціннісний розкол, держава, регіон, політичний конфлікт, толерантність.

M. Mykhalchenko. Ukraine is not Russia: the value aspect of differences and similarities. The value situation in Ukraine in the aspect of comparative analysis with the situation in Russian is examined. The significant differences in value systems of two countries, something in common which exists in their political values, are analysed.

Key words: value, value situation, high value split, state, region, political conflict, tolerance.

У своїй книзі «Україна – не Росія» другий Президент України Л. Кучма (2003 р.) писав: «Серед росіян частіше, ніж серед українців, зустрічав людей, для яких справа була тягарем і тому робивших її погано. Не від невміння роботи добре, а від огиди». Росіяни, додав Л. Кучма, здебільшого живуть «за поняттями», тоді як українці у своєму загалі віддають перевагу закону і порядку. Тривале життя під дахом однієї імперії, у якій російська людина жила з відчуттям, що уся вона його Батьківщина, привело до сумного фіналу: з усіх націй колишнього СРСР титульна виявилася найбільш «необщинною».

У книзі Л. Кучми термін «общини» застосовується не до сільської «общини». Тут усе було гаразд. Коли слов'яни прийшли на землі Східної Європи в часи Давньої Русі, то

застали населення, яке жило невеличкими «общинами». Тому створювати колоніальні князівства з «малою дружиною», яку надавали київські князі своїм молодшим синам, що не мали прав на батьківський спадок, було дуже легко. Ці сільські «общини» в Росії були міцними аж до ХХ століття. Л. Кучма застосовує термін «необщинна» до російської нації загалом, яка надто строката в етнічному і регіональному вимірах, де «сибіряки» ненавидять європейську Росію і Москву, де регіони вважають Москву експлуататором і т. д. Тому російська нація, хоча і має деякі спільні цінності, але ще більше має відмінностей у ціннісних вимірах, де деякі автономні республіки взагалі не вважають себе «Росією». А деякі і вороже ставляться до «Росії». Але регіональний аспект ми в роботі не будемо аналізувати, а термін «Росія» будемо розуміти як синонім «російської нації», тобто увесь загальний, хто вважає себе «руськими», а не «росіянами» як громадянами Росії.

У той же час Росії як державі вдалося зберегти зовнішньополітичні цінності, які її об'єднують. Це трактування НАТО і Заходу як природних ворогів (незважаючи на співробітництво з ними), це імперська ідея та ідея історичного реваншу як наддержави. Особливо важливою для Росії є імперська ідея.

Імперська ідея в Росії набрала маніакального характеру. Усі сили держава витрачала на війни і географічну експансію. Чомусь Лев Гумільов назвав це безоглядне, вперте бажання до експансії «пасіонарністю». Але цей штучний термін не може прикрити факту знищення свого та інших народів у процесі цієї експансії. Тому «великими» героями Московії, а потім Росії стали люди, які знищили найбільшу кількість людей – Великий Іван Грозний, Великий Петро Перший, Великий Суворов, Великий Ленін, Великий Сталін, Великий Жуков і т. д. Великодержавний шовінізм зроблено своєрідною релігією, яку зміцнюють освітньо, пропагандистськи, законодавчо, економічним тиском тощо.

Росія захопила величезні території. Створила своєрідну еклектичну культуру на основі асиміляції багатьох етносів. Ця культура тримається на військовій силі, російській мові і частково на православ'ї. Але ці цінності в ХХІ столітті перестають «працювати». Армія Росії розвалена, автономні республіки витискують російську мову як

«чужу», православ'я відступає під тиском ісламу і буддизму. Отже, Росія теж переживає, як і Україна, ціннісний розкол, хоча й за іншими критеріями.

Одночасно в 90-х роках ХХ століття Росія спробувала стати демократичною державою. Експеримент проводився в той день, коли гармати танків розстріляли російський парламент (зараз ми не аналізуємо причин цього). Після названих подій Росія скотилася у звичну для себе історичну колію – вона отримала «царя Бориса» і самодержавство, яке межувало з самодурством. Такий сценарій розвитку країни не задовольняв ані бюрократію, ані фінансово-промислові кола, ані військових. Він влаштував тільки «сім'ю», невеличку купку політиків і олігархів, які співпрацювали з родиною Б.Єльцина.

Якщо така ситуація не влаштувала головних гравців на політичній арені Росії (народ там не береться до уваги), то вона була зміщена у бік необільшовицької моделі авторитаризму. І це було позитивно сприйнято «внизу» в народі, який ще не забув звичної політичної культури авторитаризму, його цінностей. Навіть спостерігалася могутня патріотична консолідація навколо фігури В. Путіна, який повернув народ у звичні їм національні цінності.

Національні цінності походять не з «душі» народу, а з його геоетнічного і геополітичного становища, з традицій і культури. Народ, володарюючий або підкорений, формує душі володарів світу і територій або, відповідно, рабів і закріплює це в політичній, правовій, економічній культурі, а також у світогляді.

У Росії імперська ідея, навіть замаскована у вигляді «світової пролетарської революції», завжди була поєднана з великодержавним шовінізмом і патріотизмом згідно з формулою «Бог. Цар. Вітчизна». Ця формула надає хоча і бідній нації, незважаючи на велику кількість олігархів і мініолігархів, містичну надію на її світову місію «світоча прогресу». Росії для існування потрібна загальнонаціональна місіонерська ідеологія в дусі державного патріотизму. Тому ідеї демократії, загальнолюдських цінностей сприймаються в Росії як відхід від багатовікового порядку, коли держава – усе, людина – гвинтик державної машини. Тому так легко більшовики перетворили Росію самодержавну на авторитарно-вождистську.

Повернення до звичної авторитарної моделі у постельщинську епоху відбулося в модернізованій формі, щоб не

викликати обурення іншого «вільного» світу. В. Путін навіть не пішов на зміни в Конституції, щоб залишитися на третій строк президентства. До цього і підштовхував його великий капітал Росії, щоб не втратити транснаціональні зв'язки, як це сталося в Україні і Білорусі. Правда, в 2008 році озирання на Захід перестало бути актуальним. По-перше, під впливом світової кризи російський капітал на світовому ринку був настільки запитаним, що ніхто не звертав уваги на його походження і правила гри в Росії; по-друге, відійшла в минуле післяялтинська політична система, встановлена в Європі після Другої світової війни, особливо після поразки СРСР в «холодній війні». США і НАТО почали диктувати правила політичної гри у світі, і Росії не було чого протиставити цьому; по-третє, на цей час Росія частково компенсувала політичний програш енергетичною політикою в Європі, отримавши можливості «газового шантажу», «Демократична Європа» майже замовкла з критикою авторитаризму в Росії.

У Росії почала деградувати така важлива суспільна цінність, як запит на право, особливо у формі диктатури закону. Якщо за більшовиків закон більш-менш працював, на враховуючи усю його репресивну сутність, волюнтаризм, блат та інше, то російський кримінальний і бюрократичний капітал, починаючи з початку 90-х років, насаджував правовий хаос. Закони існували, але не діяли або діяли вибірково. І це вплинуло на внутрішньополітичні цінності в Росії – цінності свободи були витіснені з внутрішньої політики на периферію суспільного життя, у сферу гасел і демагогії. Цінність свободи була замінена цінностями стабільності і порядку. Це стало ціннісним фундаментом повноцінного авторитарного режиму.

В Україні теж спостерігалася ціннісна розколоти́сть. Спочатку по лінії «більшовизм – антибільшовизм» (іноді це інтерпретувалося як «комунізм – антикомунізм», але то не зовсім точно, оскільки та ідеологія, яка функціонувала в СРСР, була псевдокомуністичною), а з початку 2000-х років по лінії «європейська – євразійська інтеграція». При цьому цінності імперії, імперська ідея не могли бути популярними в Україні як у колишній колонії. Хоча, безумовно, прибічники імперії у незначній кількості в Україні живуть до цього часу – це прибічники відродження СРСР, «слов'янського союзу» і т.д.

Центральною політичною цінністю в Україні впродовж двадцяти років є незалежність країни. Ця цінність має своє і зовнішньополітичне, і внутрішньополітичне звучання. Хоча політичний розвиток в Україні проходить під домінантою цієї цінності, але гра в «політичну стабільність», «порядок» теж відбувається. У випадку з Президентом Л. Кучмою ця гра закінчилася «помаранчевим потрясінням» 2004 року. Які наслідки будуть сучасної гри з «політичною стабільністю» і «порядком» – покаже Історія. У всякому разі цінності свободи в Україні є більш сталими, ніж в Росії. Козацька демократія, волелюбна свідомість українців є тим джерелом, який живить сучасну українську демократію, традиції свободи. Отже, ми бачимо суттєву різницю у цій частині суспільних цінностей між Росією і Україною.

На відміну від росіян, які згодні на стабільність у країні ціною бідності, українці відкидають таку стабільність, вимагаючи соціальної справедливості, заперечуючи глибокий розкол між багатими і бідними. Країна перебуває у стані соціального неспокою, який викидає протуберанці соціальних вибухів. Інколи створюється враження, що український олігархічний режим втратив інстинкт самозбереження, не звертаючи уваги на зубожіння народного загалу і соціальну напругу в суспільстві. Олігархічна Верховна Рада штампує закони на користь українського промислово-фінансового капіталу, дарує олігархам десятки мільйонів гривень заборгованостей перед бюджетом, ділить бюджет «по-братському»: промислово-фінансовому капіталу більшу частину бюджету, а на соціальне забезпечення, охорону здоров'я, науку, освіту, екологію, на житлово-комунальне господарство – меншу. Розраховувати, що українське суспільство буде погоджуватися з такою ситуацією безкінечно, м'яко кажучи, нерозсудливо і соціально небезпечно.

Запит на справедливість в українському суспільстві дуже високий, навіть вищий, ніж на право (закон повинен діяти!?, рівність перед законом і т. д.). Навколо цього соціального запиту сформувалося специфічне «соціальне поле напруги», на якому грають борці «за народне щастя», демагоги, чесні політики і суспільствознавці тощо. Цей соціальний запит з часом не втрачає актуальності. І ставлення до цієї цінності, особливо в громадський думці, суттєво відрізняється від російського.

У Росії ж, де ця цінність теж котувалася досить високо, вона не вийшла на провідне місце. Її відтіснила ідея наддержави (великої держави). За висновками Всеросійського центру дослідження громадської думки (ВЦДГД) у вересні 2010 році, порівняно з 2007 роком, громадяни РФ прагнуть статусу економічно розвиненої і політично впливової держави 42% (в 2007–47%), повернення статусу наддержави, який був у СРСР, бажають 33% (в 2007–37%). Лише 9% вважали, що до жодних глобальних цілей Росія не повинна прагнути.

Деяко інша картина оцінок громадської думки щодо наявного статусу Росії: 18% росіян вважають, що Росія вже має статус наддержави. Хоча це не відповідає реаліям. Поки що є єдина наддержава у світі – це США. Китай наближається до цього статусу, але не Росія.

У тому, що росіяни хочуть жити у великій державі, немає нічого поганого. Хоча багатьох у світі влаштовує життя в середніх і малих країнах, головне, щоб життя було заможне і врегульоване демократичним законом, як у Швейцарії, Швеції, Монако та інших країнах.

Але бажання жити у «великій» Росії створює специфічну ситуацію: населення бажає бачити владу і соціальний контракт з нею відповідно до величі держави, щоб зовнішня і внутрішня політика відповідали масштабу держави і очікуванню населення. Не може найбагатша за ресурсами і територією країна тримати населення «у чорному тілі», не дати гідного житла для людей, достойних доріг, харчування, одягу тощо. Чому держава з такими ресурсами не в змозі здійснити промислову модернізацію, а охорона здоров'я, наука, освіта перебувають у такому жалюгідному стані? Це що, невідворотність російської долі?

З цього погляду приваблює відомий вислів М. Бердяєва: «Між лютим і жовтнем 17-го року перед зачарованим руським поглядом пройшли всі можливі партії та ідеї. Що ж обрала руська людина? Те, що мала до цього. Царя і державу» Те саме відбулося в 1989 – 2000 роках у Росії.

В Україні в 1989–2000 роках події розвивалися подібно до Росії. Але Україна обрала шлях демократії, не зрілої поки що, не сталої, але демократії.

Де ж знаходяться механізми визначення цих ціннісних пріоритетів? Так, деякою мірою діють традиції. Але головним чином тип режимів визначає культура націй і народів, у

першу чергу її ціннісно-політичний бік. Наприклад, у Росії діють архетипи культури «ввірення себе», своєї долі у руки держави і царя. В Україні до 1917 року таких архетипів культури не було, тому що і російська держава з царем на чолі, і габсбурзька імперія на чолі з імператором були чужою владою для українців. Вони могли «ввіряти свою долю» тільки собі. Звідси їх індивідуалізм. Безумовно, більшовики за сімдесят років насадили тоталітарний патерналістський контроль за життям особи, і це відчувається до сьогодні у ставлення старших поколінь до держави. Але вже українська молодь відкидає тоталітарний контроль над своїм життям з боку держави, відстоює автономію особистості, за прикладом Заходу.

Коли нація сформувалася і переживає етап модернізації, як, наприклад, українська політична нація, то національні цінності врівноважують стереотипи. В нові часи українці (політичні) більш толерантно ставляться до інших етносів у середині країни і за її межами. Зникають антисемітські настрої, по-новому громадяни України ставляться до поляків і московітів (пізніше росіян), ніж на рівні відносин етносів у XVII – XX століттях.

По-різному сприймають російська* і українська політичні нації таку цінність, як держава. По-перше, в світогляді новітньої модерної української нації ціннісна орієнтація на «Велику Україну»** практично відсутня. Прийняття ж росіянами цінності «велика держава» веде до відчуження «маленької особи» від «великої держави», придушення ціннісної орієнтації «маленької людини» («гвинтика») на участь в модернізації країни, оскільки від неї нічого не залежить. Тому в Росії такі події, як «помаранчеві» в Україні в 2004 році, практично не можливі. Це українців доля держави може вивести на площі. В Росії за росіян «думає держава», президент (цар), партія «Єдина Росія». По-друге, розуміння «великої держави» як мети, провідної цінності, а не як інструменту

* Російська нація є теж суто політичною нацією, оскільки вона значно широкіша, ніж українська. Тим паче, що відносна частка неслов'янських і навіть неєвропеїдних етносів у російській політичній нації значно більша, ніж в українській.

** Деякі нації претендують на створення «великих» держав, без будь-яких підстав – «Велика Румунія», «Велика Албанія» і т. д.

суспільства і громадянина, до чого прагне Україна, веде до консервативної позиції щодо держави. Якщо це головна цінність, то її не треба змінювати, докорінно трансформувати. Якщо взяти українське трактування держави як інструменту, а теоретично це правильно, то природно було б її трансформувати, модернізувати, щоб зробити інструмент більш ефективним. Отже, щодо держави ціннісна позиція більш складна. Держава для українців, як тільки стала реальністю, змінює ціннісні характеристики. Вона їм потрібна як демократична, соціально-правова, а не держава бюрократів, які працюють на олігархів і які корумповані.

Більш складним є імперський вектор ціннісних орієнтацій у Росії. 36% росіян вважають, [1] що в найближчі 10–15 років Росія повинна відновити імперський статус. А це означає, що ця частина населення схвалить будь-які зовнішньополітичні кроки з нового розширення територій Росії. Першочергові ж цілі такого розширення зрозумілі – це Білорусь і Україна. В Україні це добре розуміють, тому антиімперські настрої становлять, за даними Всеукраїнської соціологічної служби, близько 80%, 8% тих, хто не визначився. Лише 12% бажають відновлення СРСР або створення «слов'янського союзу», але кількість тих, хто цього бажає, постійно скорочується через демографічні, соціальні та політичні причини.

Зрозуміло, чому імперська експансія є метою еліти Росії. Це нова робоча сила, людські ресурси для захисту імперії, природні ресурси, транспортні артерії і т. д. Але чому ж прагне відновлення імперії руський загал, яким прямого прибутку від цього не буде? Невже 12% населення України прагне відправити своїх дітей і онуків у Чечню і Таджикистан охороняти східні кордони Росії?

Тут на перший план виходять психологічні цінності: відчуття «великої країни», коли розширення державного простору послаблює тотальний контроль над кожною людською одиницею і вона почуває себе комфортніше, відчуває свою належність до пануючої нації. Тобто, відсутність демократії і свободи в країні компенсується статусом належності до великої країни і пануючої нації, який надає державні і побутові переваги «масової людини». Поєднання авторитаризму з експансією дає змогу втягнути «масову людину» в будь-який злочин, як це робилося в Німеччині,

Італії, Румунії, Угорщині, Японії під час Другої світової війни. Усі ще пам'ятають, як «радянський народ» одногослосно схвалював знищення мільйонів людей під час більшовицького терору як «ворогів народу».

В Україні масових імперських цінностей просто немає. Тому люди не сприймають ані авторитаризм, ані експансію, ані їх симбіоз. Тому в Україні не підносять на п'єдестал державу, ані авторитарну, ані демократичну. Авторитаризм і демократія самі по собі не є національними цінностями, це теж механізм впровадження цінностей. Авторитаризм – це механізм відбирання свободи, контролю за громадською думкою і поведінкою людей, це механізм впровадження самодержавства в Росії в різних формах – цар, імператор, генеральний секретар, президент. Демократія – це механізм впровадження інших цінностей: свободи, закону, вільних виборів і т. д. Тому Україна повинна усіма засобами уникати авторитаризму, впроваджувати демократичні цінності.

Якщо держава і демократія в сучасних умовах, в нормальних цивілізованих країнах перестають бути національними цінностями, переходячи в статус механізмів поширення і реалізації цінностей, то яка ж соціальна система, структура породжує, продукує і транслює суспільні цінності? Це ідеологічна система суспільства. Класові, групові, державницькі ідеології, відбиваючи відповідні інтереси, висуюють політичні, правові, економічні, естетичні та інші цінності, а потім з допомогою політичної, економічної боротьби, використовуючи державу, інститути громадянського суспільства, здійснюють або роблять вигляд, що здійснюють, ці цінності. Навіть державницька ідеологія, яка зазвичай закріплена в конституціях, де проголошуються форма і зміст держави, права, обов'язки і свободи громадянина та інші цінності, є відображенням ідеології або пануючого класу, режиму, або коаліції політичних чи економічних сил.

У ХХ столітті світ то віддавав належне ідеологіям і вважав ідеологічні війни найважливішим фактором боротьби світових економічних і політичних систем, окремих держав, партій, то зробив похибку, оголосивши еру «кінця ідеологій», «деідеологізації». Похибка була швидко усвідомлена, і світ повернувся до звичних схем взаємодії держав, народів, політичних сил, де ідеологічний фактор відіграє помітну роль.

Так звані «глобальні» ідеології, наприклад, комуністична, швидко вичерпують свій мобілізаційний або модернізаційний потенціал і стають або ілюзорними, або занепадають. Така ж доля спіткала усі імперські ідеології, хоча деякі з них ефективно відігравали роль ціннісних систем: давньоримська, британська, паніспанська, російська та деякі інші. Нині в модернізованій формі більш-менш ефективно працюють дві імперські ідеології – панамериканська і китайська. Але й їх чекає суд Історії.

Будь-яка ідеологія, яка претендує на успіх, має поєднуватися з цінностями традиційної культури, щоб цінності нової ідеології, як правило, мобілізаційні або модернізаційні, лише інколи консервативно-реставраційні, стали цінностями культури як більш широкої і сталої сфери. Інколи таке поєднання ідеології і культури стає доволі органічним, наприклад, поєднання буржуазної ідеології і культури Західної Європи, США, Канади і т. д. Інколи штучним, як, наприклад, поєднання пролетарської ідеології марксизму-ленінізму в Росії самодержавній, селянській, де заради панування «пролетарських» цінностей винищувалися не лише інтелігенція, але й селянство.

В Україні як колоніальній країні марксистсько-ленінська ідеологія була сприйнята як черговий варіант імперської ідеології, принесеної на багнетах більшовиків. Тим більше, що русифікація продовжувалася під прикриттям інтернаціоналізму, імперські цінності впроваджувалися під гаслом формування єдиного радянського народу з єдиною мовою – російською. Українська культура знищувалася під гаслом формування загальнонародної, інтернаціоналістичної культури і т. д. Тому, як тільки в Росії названа ідеологія впала, в Україні це відбулося «за прикладом» центру імперії. Попередню ідеологію відкинули, а іншої мобілізаційної не було.

У незалежній Україні, всупереч ідеологічно-ціннісному процесу в Росії, не сталося повернення до ідей самодержавства та імперій. Україна почала блукати в ідеологічних хащах між Західною Європою і Росією, шукаючи свій «оригінальний» шлях, який знайти не може, і галасує з цього приводу.

Щодо цього цікаво аналізувати поведінку інтелігенції, яка, за словами В. Леніна, перейшла на позиції пролетаріату і творила та поширювала цінності марксизму. В Росії

інтелігенція швидко розвернулася і зайняла державно-шовіністичну імперську позицію та звично стала служити авторитарному режиму і «царям-батюшкам», хто б вони не були... В Україні усі ж стали демократами, але більше «європейського розливу»: християнськими демократами, соціал-демократами, лібералами, консерваторами, «центристами без центру в цінностях і голові» і т. д. В Україні поки що не сформувався внутрішній суб'єкт формування ідеологій і цінностей – громадянське суспільство в формі громадянської (політичної) нації.

У Росії ж держава звично зім'яла громадянське суспільство, викинула в історичний кошик і виступила суб'єктом і об'єктом формування нової ідеології (модернізованої імперської) і нових, поки що, мобілізаційних цінностей (з мобілізації народу на відтворення імперії). Робляться спроби висунути нові модернізаційні цінності. Але Росія посправжньому не знає, в якому напрямі вона має модернізуватися. Тому в Росії поки що окреслені деякі науково-технічні модернізаційні стратегії, а не соціальні. Продаж ресурсів залишається традиційною стратегією Росії.

Україна, навпаки, озброїлася соціальними цінностями євроінтеграції: демократична, соціально-правова держава (як підвищити ефективність цього інституту), вільні вибори, свобода слова, незалежні суди і т. д. (правда, більше в декларативній формі). Але і далі орієнтується на розвиток металургії, хімічної промисловості, тобто на традиційні цінності економіки, від яких Європа поступово відмовляється. Нових модернізаційних економічних і науково-технічних стратегій Україна не пропонує. Безумовно, вибір європейських цінностей визначає цілеспрямованість руху країни. Але в Україні будь-яку мету можуть «забалакати», і ми підемо звичним шляхом спроб і помилок, хитань між Сходом і Заходом.

З одного боку, аналітики кажуть, що ми живемо в епоху, коли цінності матеріально-технічного розвитку вже не є домінуючими. Цей розвиток іде вже за інерцією. На матеріально-технічній основі необхідно більш динамічно розвивати політичні цінності – справедливість, свобода, безпека, толерантність, стабільність світу і т. д. З іншого боку, кінець «холодної війни» і розвал соціалістичного табору поставив у пострадянських країнах проблему неповної соціалізації і політичної ресоціалізації особистості. В

який бік роботи політичний вибір особі, які цілі обирати, які принципи політичного устрою підтримувати, що означає євроорієнтація, якщо реально оцінювати політичний процес в Україні? Отже, є багато дискусійних проблем оцінки політичних цінностей у сучасній Україні.

Загалом же, сукупність ціннісних установок, орієнтацій і уявлень в Україні, які є політичними цінностями, має великий конструктивний потенціал і дозволяє приймати свідомі рішення про форми участі в політичному житті суспільства, обирати способи практичних політичних дій. Але процес прийняття таких рішень і способів дій для особистості ускладнюється зовнішніми чинниками: несталою політичною системою суспільства; жорстокою політичною боротьбою різних соціальних сил, які продовжують ціннісний розкол в Україні, різні політичні режими, які не тільки грабують Україну, але й перекривають для неї європейську перспективу, нехтуючи європейськими політичними цінностями; зовнішнім для України інформаційним тиском, теж скерованим на ціннісний розкол країни; всеосяжною корупцією в країні, яка деморалізує суспільство і робить йому непривабливий міжнародний імідж тощо. Тому політична демагогія владних еліт свідчить, начебто в Україні розвивається демократія, є влада закону, а жити стає все краще. Але політичний аналіз свідчить про інше: країна тупцює на місці або відкочується з уже досягнутих позицій, зростають соціальна напруга в суспільстві, розрив між владою і народом, зберігається ціннісний розкол між елітами і регіонами країни.

Тому життєві орієнтири під впливом ціннісного розколу формуються суперечливо: значна частина населення, особливо молодь, зорієнтована на еміграцію в ЄС або інші країни Заходу, довіра до усіх гілок влади падає, а головне – падає історичний оптимізм нації. А це загрозливі симптоми для незалежності, для політичної і економічної модернізації країни. В цих умовах українська особистість, на відміну від російської, яка покладається на патерналізм держави, на її ресурсний потенціал, здійснює «внутрішню еміграцію», не пов'язує свої інтереси з державними, виживає будь-якими (державними і позадержавними) засобами, будує «малу Україну» у сім'ї, у малому бізнесі, відкупаючись від державного і олігархічного рекету. Участь держави у житті українців обмежена зарплатами і пенсіями, досить мізерни-

ми, окрім для можновладців. За усе інше: за освіту, роботу, навіть за поховання на цвинтарі – платить додатковий податок корупціонерам, які використовують державу, самоврядування як засіб збагачення.

Отже, політичні цінності в Україні кращі, ніж у Росії, а народ в обох країнах живе однаково: бідно і без історичної перспективи. Єдина перевага українців у тому, що рівень свободи у них вищий, тому про свою нещасну долю вони можуть кричати вільніше і голосніше. Це підвищує рівень деструктивності політичної свідомості мас, але ще не свідчить про соціальний вибух найближчим часом.

Нехтування деструктивними настроями загалу, які можуть стати детонатором соціального вибуху, говорить про недостатній соціальний інстинкт самозбереження владних груп. Це можна, з одного боку, пояснити їх самовпевненістю щодо контролю над масами, а з іншого – низькою політичною культурою і відсутністю навичок критичного самоаналізу своєї діяльності. На жаль, це цілком вкладається в структуру українського менталітету: «поки грім не гряне – мужик не перехреститься». Коли наприкінці 2004 року «грянув грім» «помаранчевих потрясінь», українські «дядьки» у політичній владі були дуже здивовані і хрестилися, що «пронесло». Але чи остання ця соціальна гроза в Україні? Чи усі політичні групи, які прийдуть до влади в революційний або постреволюційний період, будуть проводити таку зрадницьку політику щодо своїх гасел, яку проводила група В. Юценка? Історія щодо цих питань однозначних відповідей ніколи не дасть.

Безумовно, можна закликати владу до поваги прав, свобод народу, а народний загал – владою – до відмови від конфронтації, особливо в силовому варіанті, до толерантності в протестах, поваги до плюралізму поглядів, до компромісів заради соціального спокою. Деякий час ці заклики будуть діяти, поки народні маси не усвідомлять, що заклики влади були порожніми. Розшарування на багатих і бідних триває, соціальна справедливість по-різному розуміється багатими і бідними, держава використовується для того, щоб багатих зробити ще багатшими, а бідних – біднішими, що закон і суд є засобом поневолення мас і т. д. І тоді можливий український бунт гайдамацький, коли красиві гасла стають лущинням.

Отже, теоретична і практична значущість дослідження процесів формування і функціонування цінностей, зокрема політичних, у порівняльному аспекті, не підлягає сумніву. Тим більше, що проблеми підняття наукового рівня політичної свідомості і політичної культури різних соціальних груп і верств в Україні ніхто не відміняв. Залишаються актуальними питання модернізації політичної системи в Україні, усіх гілок влади, перегляду Конституції України і виборчого законодавства тощо. Політичні цінності варто аналізувати і на предмет розгляду конкретних ситуацій, пов'язаних з розв'язанням різного роду політичних конфліктів.

1. Дані ВЦДГД, які наводили вище: <http://beta.novoteka.ru?s=soc> 16.09.2010

Юрій Шайгородський

АНОМІЯ ЯК СУСПІЛЬНИЙ І ОСОБИСТІСНИЙ ФЕНОМЕН

Стаття присвячена проблемам формування системи цінностей у сучасному українському суспільстві. Для аналізу ситуації, що склалася, автор пропонує застосувати теорію аномії, використання якої є перспективним з огляду на те, що українське суспільство все ще перебуває у стані своєрідного ціннісного «вакууму». Пропонуються шляхи подолання такого стану.

Ключові слова: аксіологія, суспільні цінності, аномія, ціннісні орієнтації.

Shaigorodskiy Y. Anomie as a social and personal phenomenon. The article is devoted to the problems of the forming of value system in modern Ukrainian society. For analysis of this situation the author offers to apply anomie theory. He considers its use to be prospective, because Ukrainian society is still in a condition of so-called value «vacuum». The author offers the ways to overcome such a condition.

Key worgs: aksiology, socialn values, anomic, volye orientations.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Одним із найважливіших принципів і, водночас, інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості громадян консолідуюча ціннісна парадигма. Саме тому метою кожного політичного режиму є прагнення сформувати систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо того, що є цінністю, може розглядатися як стабільна система, оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою і суспільством у цілому. І навпаки – ціннісна розбалансованість дестабілізує систему, породжує невпевненість, катаклізми, страх, потрясіння, зрештою – руйнує її. У країнах, які тільки-но стали на шлях демократичних перетворень, досить часто виникають, а нерідко – посилюються і поглиблюються тенденції ціннісних розколів.

Українське суспільство зазнало кардинальних структурних зрушень через руйнування існуючої впродовж десятиліть ціннісної системи. Суспільні трансформації привели не лише до зміни економічних, політичних і культурних інститутів, а й стали джерелом нестійкості соціального середовища, зумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій. Контрастних форм набули соціальні деформації. Хворобливий, часто суперечливий процес докорінної переоцінки всієї сукупності цінностей зумовлює труднощі адаптації особистості до вимог нового часу.

З часів Г. Ріккерта та Г. Лотце цінності сприймаються як своєрідний «логічний кристал», завдяки якому є можливість зрозуміти глибинні процеси, що відбуваються у тій чи іншій соціальній системі, виявити їх суть. Аналізуючи систему цінностей, на які орієнтується більшість населення держави, саме за допомогою призми «ціннісного кристалу» можна знайти відповіді на одвічні питання: куди і якою дорогою ми йдемо, що чекає на наше суспільство – злетити чи падіння, розквіт чи стагнація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виокремлення невіршених раніше частин загальної проблеми. Дослідники виокремлюють кілька основних етапів ціннісних трансформацій, що відбувалися протягом останніх десятиліть [1, с. 7–19; 2, с. 15–29; 3, с. 153–165 та ін.]. Точкою

відліку, як правило, вважається система цінностей радянського суспільства. Починаючи з кінця 1980-х років, відбувається переосмислення як на рівні окремих громадян, так і на рівні суспільства таких понять, як держава, свобода, гроші, особистість, демократія, право тощо. Під впливом кардинальних суспільних змін переглядаються життєві стратегії, цілі та орієнтації. Масова свідомість збагачується новими, але ще мало усвідомленими «образами»: свобода вибору переконань, недоторканність приватної власності, невтручання держави в особисте життя громадян. Новим змістом наповнюються і такі цінності, як відповідальність, толерантність, справедливість тощо.

Для 1990-х років характерним стало розмежування політичних еліт, створення впливових економічних угруповань. Посилилися процеси матеріальної поляризації. Виявилися ціннісні розколи на національному та етнічному ґрунті. Цінності того періоду класифікуються переважно як інтегруючі чи дезінтегруючі. Їх особливістю вважається одночасна «різновекторність». Це означає, що такі цінності, як освіченість, професіоналізм, справедливість, чесність, порядність, можуть і об'єднувати, і роз'єднувати людей [4, с. 20–31; 5].

Разом з тим, саме цей і, багато в чому, наступні періоди суспільного розвитку характеризуються незбалансованістю політичних, економічних, моральних, культурних цінностей, ціннісних і поведінкових орієнтацій. Уявлення про добро і зло, про справедливість і несправедливість, моральність і аморальність набувають фрагментарності і «використовуються» задля досягнення власних або групових інтересів. Для визначення такого «розбалансованого» стану соціальної системи Е. Дюркгеймом введено, а Р. Мертоном [6, с. 299–313] та Е. Фроммом розвинуто поняття аномії.

Аномія (з давньогрецької – беззаконня, відсутність норм) – стан суспільства, що характеризується розпадом системи суспільних цінностей, відсутністю чітких правил і норм поведінки, коли стара ієрархія цінностей руйнується, а нова ще не склалася. Цей стан породжує моральну нестійкість особистості, дезорганізує суспільні структури, порушує суспільну рівновагу. За такого стану суспільства значна частина його членів, знаючи про існування обов'язкових суспільних норм, ставляться до них негативно або байдуже [7].

XX століття, з його війнами і революціями, змусило науковців звернутися до дослідження впливу соціальних змін на психіку особистості. Зокрема, й наукові висновки Е. Дюркгейма були пов'язані із виявленням причин самогубств. Сучасні дослідники все частіше зверталися до вивчення впливу на великі групи населення мікросоціальних стресових ситуацій, соціально-політичних проблем. Саме з трансформаційними процесами, станом суспільства пов'язується поширення й посилення депресивних станів людей, суттєве зростання психічних розладів, що спостерігаються протягом останній десятиліть в постсоціалістичних країнах [8, с. 42–43].

Р. Мертон вважав, що аномія виникає тоді, коли люди не можуть досягнути приписуваних цілей встановленими суспільством засобами. Пристосування до аномії відбувається різним способом. Науковець виділив п'ять моделей адаптації особистості до суспільних вимог, залежно від ступеня сприйняття пануючих цінностей. У разі аномії індивід «випадає» з життєвого ритму, втрачає здатність пристосовуватися до нових вимог суспільства; втрачаються чіткість норми і правила поведінки; руйнуються суспільні цінності; маргіналізуються окремі суспільні групи. Серед головних причин аномії – втрата звичних функцій інститутами і групами, які є проміжними ланками між індивідом і державою [6, с. 299–313].

Аномія виявляється, передусім, у падінні моралі, у втраті «еталонності» ціннісної системи старшого покоління, у неповазі до закону, у поширенні правопорушень і жорстокості. Очевидно, застосування теорії аномії для аналізу сучасної ситуації є перспективним з огляду на те, що українське суспільство все ще перебуває у стані своєрідного ціннісного «вакууму», пошуку системи ціннісних орієнтирів.

На нашу думку, вихідними на шляху подолання аномічного стану мають стати культурні і моральні цінності. Адже цінності – це своєрідний «культурний код». Кожна культура породжує власну ціннісну систему. Саме за її змістом можна судити, наскільки успішно відбувається процес культурної ідентифікації нації, народу, розвивається чи руйнується національна самосвідомість, зберігає себе нація як носій унікального, лише їй притаманного, чи поступово втрачає ці риси.

М. Вебер наголошував на тому, що цінності є фундаментом мотивації поведінки людей, основою цілісності соціальної системи. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу стосовно того, що є моральним, що вважати цінністю, а що ні, може розглядатися як стабільна система, оскільки ліквідується головне джерело протиріч, які породжують нестабільність, катаклізми, потрясіння [9]. Аналізуючи ціннісні проблеми кризового соціуму, М. Лапін виокремив такі групи цінностей: інтегруючі – за допомогою них здебільшого консолидується поведінка суб'єктів (на рівні національної ідеї); сенсу життя – вони визначають цілі буття, людської сутності, цінності волі, правди, краси; вітальні – ціннісні судження, необхідні для збереження й підтримки повсякденного життя, здоров'я, безпеки, комфорту; інтерактивні – цінності міжособистісного спілкування; ідентифікації й соціалізації – вони визначають процес формування особистості [10, с. 151–162].

Разом з тим, моральні цінності є системотворчими. Причому їхнє значення підсилюється саме в періоди трансформацій, коли настановлення, переконання, ідеї переглядаються і переосмислюються. «Мораль оцінює, оцінюючи, – пізнає». Ось той розподіл функцій, що відрізняє її від інших форм суспільної свідомості, та особлива послідовність психологічних механізмів, властива саме моральній свідомості.

Моральні норми закладені в самій природі людини і проявляються у тій чи іншій життєвій ситуації. Мораль – система цінностей і норм поведінки людей у ставленні одне до одного та до суспільства. Вона виникає й розвивається у зв'язку з потребою суспільства регулювати поведінку людей у різних сферах їхнього життя і вважається одним із найдоступніших способів осмислення складних процесів суспільного буття [11, с. 33– 40].

Корінною проблемою моралі є регулювання взаємин та інтересів особистості й суспільства. Відповідати народним сподіванням може лише той державний устрій, у якому і право, і мораль перебувають у найтіснішій взаємодії. Звичайно, це ідеальна модель держави; реально вона практично нездійсненна. Справа в тому, що скільки існує людина, скільки існує держава, стільки ж існує і протиріччя між належним і чинним як у моралі, так і в праві.

Однак право і мораль мають спільні ознаки. Головна полягає в тому, що вони є складовими культури суспільства, ціннісними формами свідомості, мають нормативний

зміст і слугують регуляторами поведінки людей. Право й мораль мають спільне соціальне, економічне, політичне підґрунтя суспільства, служать спільній меті – узгодженню інтересів особистості й суспільства, захисту громадського порядку. Спільність права і моралі доповнюється спільністю їх функціонального значення. Право і мораль формують еталони й стандарти ціннісно-нормативних орієнтацій суспільства. Приписи права та моралі з'являються в процесі людської діяльності, створюючи «єдиний ряд спілкування», здобуваючи внаслідок багаторазової повторюваності нормативний характер і виступаючи регуляторами поведінки людей.

Норма є соціальною характеристикою поведінки особистості. Норми тісно пов'язані з цінностями. Здебільшого вони навіть ототожнюються (коли йдеться про соціальні норми). У такому разі норма розглядається як різновид цінності (соціологи, класифікуючи цінності, виокремлюють «цінності-норми» [12, 13 та ін.]. Щоправда, норма є раціональним і формалізованим регулятором поведінки людей, який вони одержують ззовні – з традиції, морального кодексу, релігійних настанов, мовних правил, правил поведінки, юридичного закону тощо.

Зміна соціальних умов призводить до того, що механізм відтворення цінностей, орієнтації на них перестає бути провідним, поступаючись місцем адаптаційним механізмам. Через адаптацію відбувається процес сверідного пристосування до нової реальності, без якого не можлива її модернізація.

На думку доктора філософських наук Є. Головахи, соціальне мікросередовище останніми роками виконує вкрай важливу для збереження стабільності суспільства функцію соціально-психологічної й моральної підтримки, пом'якшуючи стреси, спричинені соціально-економічною кризою, руйнацією традиційного способу життя і трансформацією ціннісно-нормативної системи [14, с. 11]. Проблема полягає в тому, що переважання таких взаємин у соціумі може стати відчутною інституційною перешкодою для розвитку демократичного суспільства, в тому числі й інститутів влади, оскільки громадяни за таких обставин здебільш піддають сумніву їх легітимність і внаслідок цього дистанціюються від них.

Отже, доводиться визнати, що в політично-ціннісній палітрі українства чимало «кольорів» сумніву, недовіри, розчарування тощо. Якщо розглядати деякі традиційні політичні цінності, зокрема свободу і справедливість, то можемо спостерігати їх негативні відтінки, а саме:

- неповноцінність демократичних прав і політичних свобод громадян, певна їх ілюзорність, жорстка залежність від ринкових (економічних) умов;

- несправедливий розподіл благ, колосальна майнова диференціація населення, економічний вплив на прийняття судових рішень, залежність правових дій від політичної волі;

- певний відступ від моральних норм і принципів заради одержання прибутків, знецінення людських стосунків, посилення агресивних, насильницьких, загалом аморальних тенденцій.

Виокремлюючи як шляхи подолання аномії на особистісному і суспільному рівнях цінності культури і моральні цінності, невідворотно маємо аналізувати консолідуючі можливості соціального й політичного міфу. Адже поєднання в масовій свідомості традиційних і нових цінностей слугує підґрунтям для розвитку соціальної міфотворчості. Більше того, міфи, як своєрідне уособлення та символічне відображення основних цінностей суспільства, покликані об'єднувати населення навколо подій і процесів, які відбуваються в країні.

Науковці [15, 16, с. 149–166 та ін.] визначають кілька міфів, які найчастіше використовуються політичними акторами в періоди суспільних змін. Серед них: міф про свободу, демократію та особистісний політичний вибір громадян; міф про незаангажованість та об'єктивність основних політичних інститутів – парламенту, президентської влади, органів суду тощо; міф про соціальну рівність, про вирішення суспільних конфліктів; міф про неупередженість засобів масової інформації, які формують певні стереотипи громадської думки тощо.

З одного боку, міфи є досить динамічними формами суспільної свідомості. Вони можуть народжуватися, зникати і знову з'являтися залежно від суспільних потреб. З іншого боку, міфи – це досить усталені структури, зважаючи на:

- взаємообумовленість міфу та масової свідомості (міф створюється і поширюється масовою свідомістю, остання використовує міф як свою складову);

- специфіку суспільної свідомості як такої (усталеність стереотипів, що значною мірою впливає на характер сприйняття міфу та поведінку людей);
- постійний інтерес до політичних подій (зазвичай без аналізу їх міфологічної складової);
- усвідомлення можливості надавати сенс власному існуванню за допомогою міфів [17].

Останнє особливо важливо в періоди ціннісних трансформацій. Це добре розуміють міфотворці, коли активно використовують ціннісну складову для маніпулювання масовою свідомістю. Йдеться, зокрема, про регулювання цінностей, коли, залежно від обставин, політики апелюють до «прагматичних» чи «гуманістичних» ідеалів. Традиційно спрацьовує так звана ідеалізація цінностей, спрямування їх на майбутнє (покоління, соціальних груп, країни в цілому) та абсолютизація цінностей (використання в промовах, передвиборчих програмах певного набору загальнолюдських цінностей, які є актуальними за будь-яких політичних обставин – свобода, справедливість, патріотизм, мир тощо).

Підґрунтям для створення міфів слугують також ідеологічні орієнтації. Міжпартійна конкуренція будується за принципом обіцянок щасливого життя. Причому способи досягнення «ціннісного раю» в сучасних політичних акторів мало чим відрізняються. Про це свідчить програмова риторика політичних партій, яким притаманна ідеологічна невизначеність, або, точніше, ідеологічна уніфікація. На жаль, запропоновані програми не завжди виконують функцію ідеологічного оформлення сутності та інституціоналізації суспільних інтересів. Крім того, сучасні технічні засоби комунікації позбавляють ідеологію значення головного знаряддя політичної мобілізації – на зміну ідеологам приходять політтехнологи. З атрибуту ідеологія перетворюється на необхідний, але не надто функціонально корисний елемент партійної діяльності. Однак чинники, що зумовлюють «факультативність» ідеології в житті українських партій, мають свою специфіку. Йдеться про те, що конфігурація простору електоральної конкуренції не сприяє посиленню ролі партійних програм.

Маніпулятивною складовою сучасної соціальної й політичної міфотворчості є також різні ціннісні обмеження суспільних та індивідуальних інтересів. Політична історія нашої країни різних часів та багатьох інших країн (Німеччина, Японія, Китай тощо) демонструє приклади самообме-

ження в ім'я національного відродження та оновлення. Політики пропонують громадянам відкласти задоволення своїх потреб на невизначений термін, тобто «затягнути паски» до кращих часів. Так званою складністю поточного моменту можуть бути ціннісно виправдані навіть різні види примусу. Так, тоталітарні режими широко використовували терор і репресії, знаходячи виправдання та маскуючи подібні дії політичних суб'єктів.

Соціальні потрясіння і кризи, ціннісна невизначеність посилюють у суспільній свідомості прагнення певного спрощення, побудови зрозумілої і універсальної моделі світосприйняття. За такої ситуації міф, як слушно зауважують В. Лисенко і В. Вірний, звертаючись до суспільного несвідомого, до архетипів, виступає тим самим ілюзорним образом, що систематизує в суспільній свідомості сприйняття суперечливої реальності. За реальність береться міф, вона (реальність) віртуалізується. Кожна політична сила – чи то у прагненні знищити опонента, чи то у прагненні відновити свої втрачені позиції – активізується на ниві міфотворчості [18].

Висновки. Узагальнюючи викладене, варто підкреслити:

- суспільні зміни, що відбуваються протягом останніх десятиліть, призвели не лише до зламу існуючих економічних, політичних і культурних інститутів, а й стали джерелом нестійкості соціального середовища, зумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій. Стан суспільства набув аномічних ознак;

- для аналізу сучасної ситуації є перспективним застосування теорії аномії з огляду на те, що українське суспільство все ще перебуває у стані своєрідного ціннісного «вакууму», пошуку системи ціннісних орієнтирів;

- серед шляхів подолання аномії варто виокремити адаптивні можливості культурних і моральних цінностей;

- процеси, що відбуваються в суспільстві, актуалізують потребу піднесення самоцінності особистості, індивідуальності. Для науки та практики це означає посилення уваги до розвитку особистості, її індивідуальних особливостей, обґрунтування та реалізацію комплексу таких умов, які сприяли б формуванню активної соціальної та моральної позиції, ціннісних орієнтацій, адекватних завданням і цілям сучасного суспільного розвитку;

- конкретна соціально-політична ситуація, цілі й очікування масової свідомості можуть потребувати нових позитивних

міфологем, які дозволяють заповнити ціннісний вакуум новими духовними дороговказами. Останні можуть згодом стати реальним підґрунтям для формування нової ціннісної парадигми. Зрештою, соціальний і політичний міф стають елементами моральної орієнтації людини в суспільному просторі.

1. Балакірева О. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. Балакірева // Український соціум. – 2007. – № 2 (19).

2. Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации. Наброски теории / В. Я. Гельман // Полис. – 2001. – № 1.

3. Пилипенко В. Людина за ринкових умов: вербальна поведінка та оцінка реформ / В. Пилипенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. .

4. Горяинов В. П. Эмпирические классификации жизненных ценностей россиян в постсоветский период / В. П. Горяинов // Полис. – 1996. – № 4.

5. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – М.: АСТ, 2006.

6. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социология преступности (Современные буржуазные теории). – М.: Прогресс, 1966.

7. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Э. Дюркгейм. [Пер. с фр. с сокр. Под ред. В. А. Базарова]. – М.: Мысль, 1994.

8. Александровский Ю. Социальные катаклизмы и психическое здоровье // Ю. Александровский. - Наука и жизнь. – 2008. - №1.

9. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; [Пер. с нем./ Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко]. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

10. Лапин Н. И. Ценности в кризисном социуме / Н. И. Лапин // Ценности социальных групп и кризис общества / Отв. ред. Н.И. Лапин. – М.: ИФ АН, 1991.

11. Шайгородський Ю. Ціннісний вимір політичної реальності / Ю. Шайгородський // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 5 (49).

12. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб.: Петрополис, 1997.

13. Тюрина В. А. Ценностные ориентации / В. А. Тюрина, Е. Д. Научитель. – К.: ООО «Международное финансовое агентство», 1998.

14. Головаха Є. Головні тенденції розвитку українського суспільства у світлі результатів соціологічного моніторингу 1994–

2003 років / Є. Головаха // Українське суспільство – 2003: соціологічний моніторинг. – К., 2003.

15. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Г. Шиллер. [Пер. с франц]. – М.: Мысль, 1980.

16. Филиппова Т. Мифы «верхов», мифы «низов». Природа контакта / Т. Филиппова // Мифы и мифология в современной России. – М: Фонд Ф. Науманна, АИРО–XX, 2003.

17. Политология / Под ред. М.А. Василика. – СПб.: Издательский дом «Бизнес-пресса», 1999.

18. Лисенко В. Символи позбавляються шат, або Руйнування політичних міфів / В. Лисенко, В. Вірний // Персонал. – 17–23 листопада 2006 р. – № 46 (197). – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/197/1449.html>

Владислав Ковалевський

ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ЦІННІСНОЇ ДИНАМІКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено визначенню ефектів сучасних політичних комунікацій у процесах підтримки і трансформації суспільно-політичних цінностей населення сучасної України. Проаналізовано можливості, перспективи та ризики, пов'язані з функціонуванням ціннісних систем. Визначено наявну структуру та деякі особливості українських політичних комунікацій як інструментів створення та реалізації цінностей.

Ключові слова: цінності, критерії, політичні комунікації, ЗМІ, Інтернет

Kovalevskyi V. Political communication as instruments of value dynamics of modern Ukraine. *The article is devoted to the determination of modern political communication effects in the process of maintaining and transforming social and political population's values in modern Ukraine. The possibilities, prospects and risks, associated with the functioning of value systems, are analysed. The existing structure and some peculiarities of Ukrainian political communications as tools for creation and implementation of values are determined.*

Key words: value, criteria, political communication, media, Internet

Політичні комунікації у сучасних суспільствах будь-якого типу є повноцінними інструментами функціонування політичної системи. Причому, зрозуміло, що інструментальна складова комунікації може бути спрямована як на стабілізацію, так і на дестабілізацію соціально-політичної системи. Тому увага до політико-комунікативних процесів закономірно присутня з боку владних інститутів та дослідницьких установ. Вочевидь, питання не нове, але швидкоплинність сучасного політичного часу зумовлює постійний перегляд та вдосконалення теоретичного і практичного інструментарію для його аналізу та використання. На цьому ж ґрунті створюються нові аналітичні процедури та теоретико-методологічні підходи в межах вивчення сучасного медіаполя та медіапорядку.

Питання функціонування цінностей у сучасному суспільстві, зокрема його політичному сегменті, вже неодноразово ставало предметом уваги автора. Структура та динаміка наявних систем інтеракцій та концептуальне вивчення політичних комунікацій у сучасній Україні, що описані та проаналізовані автором у численних матеріалах раніше, є фундаментом для подальших досліджень інформаційно-комунікаційної складової політики. Більше того, вони є загальною теоретико-методологічною базою для вивчення та управління сучасними політико-інформаційними процесами. У свою чергу, у власних дослідженнях автор спирався на численні доробки західних, російських та українських вчених, які справили суттєвий вплив на політичну науку в цілому. Це, у першу чергу, напрацювання прибічників комунікативного підходу, які вже стали класичними, таких вчених, як: Г. Лассвелл, П. Лазарсфельд, М. Маклюен, Ю. Габермас, Н. Луман. Значний внесок у вивчення цих питань був зроблений представниками символічного інтеракціонізму – Дж. Мідом, Г. Блумером. В Україні також є окремі цікаві напрацювання, які, до того ж, порушують питання цінностей, що винесено у назву. Це, наприклад, праці Н. Костенко, О. Зернецької, Г. Почепцова. Проте, незважаючи на достатньо велику кількість досліджень, багато питань залишається невирішеними або їх розв'язання має ситуативний характер і потребує постійного моніторингу та вдосконалення. Одним з таких питань залишається проблема функціонування цінностей на всіх рівнях політико-владної взаємодії. І хоча традиційні цінності мають в основі

довготривалий проміжок часу, в Україні у роки незалежності спостерігається продовження трансформації ціннісних трансформацій, що пов'язано зі змінами світоглядних систем. А завершення і певну перевірку цього процесу можна очікувати лише тоді, коли нові цінності набудуть усталеного характеру з можливістю їх автоматичного наслідування.

Отже, головна мета статті полягає в аналізі можливостей та особливостей політичних комунікацій у процесах створення, зміни та підтримки соціально-політичних цінностей у сучасній Україні. На сучасному етапі розвитку політичних комунікацій створюються додаткові можливості для повноцінного розвитку конструктивних цінностей. Разом з цим, існує й низка додаткових ризиків для традицій та демократичної (чи псевдодемократичної) політичної системи. На цьому і буде зосереджена основна увага у статті.

З погляду категоріального аналізу потрібно окреслити межі основних понять, що використовувалися під час дослідження. У своїх напрацюваннях з цієї проблематики [1] автор уже обговорював питання можливостей та процедур ЗМІ щодо функціонування цінностей. Тому не будемо на цьому надто зупинятися. Крім того, раніше вже були численні статті, присвячені визначенню та операційному опису поняття «політична комунікація». У цьому разі доречним бачиться використання загального визначення політичних комунікацій як каналів та процесів передавання, селекції та переробки інформації, кінцева мета чого – вплив на політичне поле. В цьому контексті комунікація для аналізу є більш корисним поняттям, ніж, наприклад, інформація, оскільки зосереджується більше на процесуальних та процедурних характеристиках політичних відносин. Тому стає зрозумілою дослідницька увага до чіткого виділення структур і правил ефективної політичної комунікації, де під ефективністю розуміється оптимальний шлях розвитку за мінімально необхідний час.

У свою чергу, цінності достатньо широко розглядатимуться нами як сталі світоглядні структури, які виконують функції організації, фільтрування та розуміння навколишнього світу. Врешті-решт, цінність – це критерій, на підставі якого людина робить вибір або приймає рішення. І хоч поняття цінностей та критеріїв не є еквівалентними, з дослідницьких позицій навіть рішення чи вчинки, які видаються імпульсивними чи ірраціональними, під таким

кутом зору також виявляються підпорядкованими певним критеріям та мають відповідну структуру. Крім цього, саме цінності є тими критеріями, які стоять за значенням, що надають люди тій чи іншій інформації чи сенсорно сприйнятним подіям. Також можна погодитися, що ціннісні орієнтації визначають «надання переваги певним смислам чи відторгнення останніх – є внутрішньою, духовною мотивацією людської поведінки, вони багато в чому зумовлюють діяльність програми особистості, її «проект» життя» [2, с. 3]. З погляду політичного аналізу цінності такого ґатунку можна обмежити достатньо невеликим набором номіналізацій – сім'я, робота (кар'єра), здоров'я, матеріальний статок, духовний розвиток тощо. І саме вони визначають той фільтр сприйняття навколишнього світу, який лежить в основі життя людини.

Розуміючи таку функціональну особливість та ефективність цінностей, варто спробувати віднайти відповідь на питання – що взагалі можна зробити з цінностями і навіть? Логічним супутнім важливим питанням буде визначення суб'єктів «ціннісного менеджменту» та вимог до них.

Отже, головне питання – мета ціннісних трансформацій. Тобто, що стоїть за діями, що спрямовані на зміну чи підтримку ціннісних орієнтацій. Тут варто знову згадати інструментальний характер цінностей. Мається на увазі, що цінності потрібні, у першу чергу, владі (носіям владних повноважень) – для підтримання стабільності політичної системи і режиму. Іншою важливою функцією цінностей є обґрунтування тієї чи іншої політики держави чи стратегічному напрямку руху. У цьому контексті стає зрозумілим, що ефективні зв'язки з громадськістю (політичний PR) ґрунтуються саме на певній відповідності цінностям людини чи групи. Далі – системи цінностей є визначальними у формуванні та підтриманні менталітету народу. Це лежить в основі визначення групових цінностей, а відповідно, й цільових груп для політичної комунікації. Ще один аспект – апелювання та потенційні професійні маніпуляції з цінностями людини становлять основу технологій вербування індивідів. Нарешті, знання й використання ціннісних аспектів у політичній комунікації є підґрунтям для розбалансування та зміни політичного ладу.

У цьому процесі суб'єкт ціннісних трансформацій (ціннісного менеджменту) або людина, яка визначає мету

та контролює результат комунікації, повинні розуміти ієрархію та структуру суспільно-політичних цінностей. Системи суспільно-політичних цінностей будуються на чітких правилах, пов'язаних з емоціями та інформативним (чужим) або особистісним (власним) досвідом. Розуміючи, які саме елементи становлять ту чи іншу цінність, можна керувати процесом сприйняття реальності та реакції на неї з боку індивіда. Саме на цьому будується розуміння визначального характеру цінностей у житті індивіда і, «зруйнувавши або змінивши їх, можна трансформувати весь ціннісний світ людини чи, щонайменше, спосіб сприйняття нею реальності та поведінки» [3, с. 76]. І таким чином увага дослідників зсувається убік гносеології, тобто технологій роботи з цінностями.

На сьогодні відома велика кількість методів роботи з цінностями, які ґрунтуються на знаннях з психології, неврології, нейро-лінгвістичного програмування тощо. У загальному плані методи роботи з цінностями можна віднести до двох основних категорій, які впливають з виділених нами раніше функцій суспільно-політичних цінностей. Першу групу становлять методи підтримки та стабілізації цінностей, а другу, відповідно, методи руйнування або дестабілізації. Це окрема тема для досліджень, але якщо коротко, то найкращим методом стабілізації цінностей є система освіти. Вона дозволяє через аргументацію, обґрунтування, протиставлення, повторення та навіювання упродовж достатньо великого проміжку часу формувати та закріплювати ті цінності, які становлять основу власника системи освіти (держави, корпорацій). Але більш цікавими з погляду політичної аналітики є методи щодо використання цінностей у політичній боротьбі. Тут найбільш дієвим та поширеним методом сучасності є, безперечно, так звані «думки-віруси». Вони являють собою певні інформаційні структури, що спираються на ціннісно-критеріальні особливості цільової групи (окремої людини) та у які вбудований необхідний меседж (ключове повідомлення). Одним з найбільш ефективних методів поширення цих структур політичними комунікаціями сучасного суспільства є метод формування порядку денного (медіапорядку).

Порядок денний – це теорія і метод, сутність якого полягає у «правильно» підбраній інформації та розставлених акцентах у політичній комунікації. У результаті має сформу-

ватися дискурс, який буде включати необхідні меседжі та створювати ефект їх обговорення. З цих позицій політичний дискурс являє собою сукупність структурованої за змістом інформації, яка сприймається всіма учасниками комунікації. Дискурс у такому розумінні матиме головну цільову установку – «формування у соціумі певного ставлення до тих чи інших політичних подій і такої їхньої оцінки, яка необхідна тому, хто говорить – суб'єкту мови, що спрямовано, у кінцевому підсумку, на формування світогляду та вплив на поведінку людей» [4, с. 20]. Проте не варто абсолютизувати можливості дискурсу, оскільки з погляду сучасних інформаційно-комунікативних теорій розуміння комунікації залежить від того, на кого вона спрямована. Саме з цією метою у політичному управлінні чи навіть загалом у будь-якому управлінні великими територіями та групами людей робиться поділ на цільові аудиторії, які мають щось спільне, що може бути фундаментом для подальшого порозуміння.

Тут варто нагадати, що дискурс, окрім структури та, власне, інформації завжди спирається на контекст. Разом ці три елементи створюють схему побудови смислу комунікації і, відповідно, формулюють її можливі ефекти. Цінність, таким чином, чітко корелюється з дискурсом, оскільки вони виступають способами впорядкування реальності індивідів. Якщо не занурюватися в аналітичні деталі, то за такого підходу головні відмінності дискурсу та цінностей полягають у різних часових межах створення, функціонування та руйнування. Зрозуміло, що ці категорії зовсім не одне й те саме, але дискурсивний характер цінностей або ціннісний вимір дискурсу є більш продуктивними та ефективними в межах сучасних політико-аналітичних процедур.

Такий підхід є виправданим також тому, що на сучасному етапі розвитку технологій, зокрема гуманітарних, значно підвищуються вимоги до фільтрації та селекції інформації. Разом з цим розвиваються й технічні посилювачі комунікації – новітні засоби масової інформації та комунікації. У свою чергу, їх розвиток відкриває як нові можливості, так створює й нові загрози для гуманітарного розвитку. Два класи політичних комунікацій (безпосередні та опосередковані) сьогодні є незмінними. Трансформуються лише їх конкретні інструменти, які розвивають межі цих класів. Так, ефекти безпосередньої комунікації

досягаються сьогодні за рахунок соціальних мереж, хоча, по суті, створювалися вони як опосередковуючі ланки.

У той же час, традиційні засоби масової інформації та комунікації залишаються провідними у класі опосередкованих засобів спілкування, але в сучасних умовах вони зазнають суттєвих змін. Як і раніше, новинний дискурс залишається одним з найбільш важливих з погляду маніпуляцій з політичними перевагами громадян. Однак на перше місце сьогодні виходить питання первинних джерел. Мається на увазі, що кожне серйозне ЗМІ сьогодні обов'язково представлено в інтернеті власним сайтом чи навіть представництвом у соціальних мережах. Новини для традиційних ЗМІ часто підбираються з більш динамічних джерел, в яких до, того ж, часто дуже важко встановити авторство. Не в останню чергу це створює можливості для викривлення чи заміни фактів та створення інтерепацій, необхідних власнику ЗМІ, на чому далі ми ще зупинимось.

З погляду політичної науки, новинний дискурс та порядок денний, який формується ними, чітко виявляється за допомогою створення та аналізу рубрикатора. Цей інструмент дозволяє виділити зміст, тональність та частку тих чи інших повідомлень. Крім цього, для аналітика вкрай важливим є мова, що переважає у політичній комунікації, і структура подання інформації. Автор уже неодноразово писав про кількісні та змістовні характеристики основних друкованих та електронних ЗМІ, тому не будемо на цьому зупинятися. Проте окремої згадки потребує розвиток Інтернету. Окрім достатньо сталого професійного середовища та місця для розважання, сьогодні це соціальні мережі, а відповідно, засіб підвищення та забезпечення соціальної мобільності.

Варто уваги, що, наприклад, згідно з даними дослідницького агентства InMind [5] середньодобову частку сайтів, відвідуваних українськими користувачами, понад 10% у березні 2011 року мали 8 інформаційних вузлів. Перше місце посідає пошуковик Google (59,84%), а його найбільший конкурент на пострадянському просторі Yandex посідає четверте місце з 36,40%. Значне місце в Інтернет-діяльності українців займають саме соціальні мережі. Так, сайт vkontakte має частку у 54,67%, посідаючи наступне місце за Google. Незважаючи на тривалу тенденцію скорочення користувачів сервісу odnoklassniki, в нашій країні частка від-

відування цього ресурсу достатньо велика – 29,04%. Також українські користувачі активно користуються поштовими, пошуковими та розважальними сервісами таких порталів, як mail.ru (44,62%) та ukr.net (14,83). Достатньо багато уваги вітчизняні користувачі приділяють сервісу відеохостингу youtube.com (18,25%). Замикає перелік ресурсів зі середньодобовою часткою понад 10% сайт вільної енциклопедії Вікіпедії (13,8%). Представлений перелік дає підстави говорити про факт малої кількості суто українських сайтів, що свідчить про слабкість україномовного Інтернету, особливо у порівнянні з російськими соціальними мережами та розважальними інформаційними ресурсами. Саме ці ресурси, у першу чергу, беруть участь у процесах ціннісної динаміки в Інтернет-просторі і тому потребують пильної уваги від тих суб'єктів, які працюють з суспільно-політичними цінностями населення.

Тут потрібно згадати про те, що Інтернет ще й досі створює ефект віртуальної свободи. Мається на увазі, що людина, яка втягується у віртуальні інтеракції, зберігає віру у власну анонімність чи деідентифікацію. Цим пояснюється ефект помітної (а часто яскраво вираженої) різниці між соціотипом та характером «Інтернет-людини» (автора статті, коментаря, користувача форуму, блогера тощо) від його «аналога в реальності». У такий спосіб дуже часто відсутність або труднодоступність якого-небудь ресурсу в людини в реальному світі компенсується його гіперформами у віртуальній реальності.

Повертаючись до питання про суб'єктів «ціннісного менеджменту», але тепер у контексті врахування бурхливого розвитку інформаційно-комунікативних технологій, слід зробити акцент на необхідності ретельного добору, яка поширюється в комунікації. Сьогодні як ніколи стає зрозумілим, що створення нової інформації (чи навіть інтерпретації), окрім чітко визначених змісту, цільових груп та потрібних результатів, підлягає додатковому контролю щодо її ефективності та кореляції з цінностями, які є чи необхідні суспільству з погляду стратегічного розвитку.

Головними суб'єктами цього процесу є власники засобів масової інформації та комунікації. В багатьох країнах, зокрема й в Україні, монополії, що склалися у цій сфері, тобто зосередження механізму створення та поширення інформації у деяких представниках еліти,

створюють широкі можливості для формування нових фільтрів сприйняття інформації чи навіть моделей поведінки. І це вже активно здійснюється – більш відкрито у маркетингу, значною мірою приховано – у політичних кампаніях. Такі можливості фактично є інструментом отримання, підтримки чи руйнування символічного капіталу. Така спокуса пояснює те, що власники символічного капіталу «вимагають та вимінюють на них аж ніяк не примарні цінності. Вони претендують на те, щоб на їхньому рівні найзухваліші мрії розкритої гедоністичної уяви здійснювалися за рахунок відповідного обмеження реальних можливостей непривілейованих» [6, с. 25]. І така тенденція спостерігається практично у всьому світу. Паралельно триває розвиток соціальних мереж, які сьогодні часто протиставляються державі та розглядаються як прояв громадянського суспільства, а фактично, є дієвим інструментом соціальної мобілізації. В сучасному світі ці дві тенденції вже не протиставляються одна іншій, а співіснують і можуть навіть підсилювати одна одну.

Що далі? Логічно припустити, що коли означена вище мета «ціннісного менеджменту» буде досягнута, вона перейде у ранг проміжної, оскільки все, що пов'язано з цінностями, має характер багатоступеневої системи. Мається на увазі, що навіть підтримку цінності необхідно перевіряти у достатньо тривалий проміжок часу. І потрібно пам'ятати – що саме підтримує ця цінність? Яка користь або, більш широко, який ефект від неї спостерігається у певний період часу?

Відповіді на ці питання є вкрай важливими для всіх менеджерів і систем, що пов'язані з рухом суспільства у тому чи іншому напрямі. Саме у цій площині знаходяться фундаментальні питання стратегії розвитку, характеру політичного режиму, типу політичної системи. Цінності можуть слугувати стабілізації або дестабілізації системи, а можуть й просто явно чи приховано гальмувати інші суспільно важливі процеси. Таким чином, зрозуміло, що подальші дослідження у цій царині мають зосередитися на суб'єктах ціннісної динаміки. Тобто на питаннях, яким чином цінності набувають інструментальних характеристик і стають запереченням або виправданням для тих чи інших суспільно-політичних процесів. Так само це стає дедалі цікавішим у контексті розвитку України, вибору

напрямку її руху і питань, які гальмують цей процес. Ця сфера має стати об'єктом для постійного моніторингу та аналізу. При чому здебільшого у цьому має бути зацікавлена сама влада, оскільки це реальний інструмент для виявлення проблемних точок та вчасного коригування власної політики.

1. Ковалевський В. Ціннісні виміри політичної взаємодії, опосередкованої засобами масової інформації та комунікації / В. Ковалевський // Наукові записки ІІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. 2010– Вип. 5 (49). – С. 51–63.

2. Пазенок В. Демократія і людина / В. Пазенок // Політика і час. – 2003. – № 2. – С. 3–15.

3. Пугачев В.П. Технологии скрытого управления в современной российской политике / В.П. Пугачев // Вестник МГУ. Серия 12. Политические науки. – 2003. – № 3. – С. 66–102.

4. Опарина Е.О. Метафора в политическом дискурсе / Е.О. Опарина // Политическая наука. – 2002. – № 3. – С. 20–31.

5. InMind Opinion Software Media Apr2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://inmind.com.ua/upload/page_files/InMind Opinion Software Media Apr2011.pdf](http://inmind.com.ua/upload/page_files/InMind%20Opinion%20Software%20Media%20Apr2011.pdf), вільний. – Мова: рос.

6. Панарин А.С. Постмодернизм и глобализация: проект освобождения собственников от социальных и национальных обязательств / А.С. Панарин / Вопросы философии. – 2003. – № 5. – С. 16–36.

Володимир Павлятенко

ПОЛІТИЧНЕ НАСИЛЛЯ І МАНІПУЛЮВАННЯ ЦІННОСТЯМИ

У статті розглядаються «структуровані» та «неструктуровані» форми політичного насилля. Показано, що «структуроване» політичне насилля реалізується органами державної влади. «Неструктуроване» політичне насилля – легітимується завдяки ідеології й розгортається у формі заколотів, бунтів і революцій. «Неструктуроване» політичне насилля неодмінно переростає у «структуроване», однак завдяки символам зберігає культурний зв'язок із цінностями «революційної доби».

Ключові слова: структуроване політичне насилля, неструктуроване політичне насилля, політичні символи, цінності.

Pavliatenko V. Political violence and the manipulation of values. In the article "structured" and "unstructured" forms of political violence are considered. Shown that the "structured" political violence is realised by public authorities. "Unstructured" political violence – make legitime by ideology and unfolds in the form of revolts, riots and revolutions. "Unstructured" political violence inevitably develops into a structured, however, thanks to characters, keeps in touch with the "cultural" values of "revolutionary epoch."

Keywords: *the structured political violence, unstructured political violence, political symbols, values.*

Актуальність теми дослідження. Політична система, яка усіяко блокує виникнення конфліктів, неминуче прямує до деградації, до постання базисного конфлікту, що цілком знищує усталений політичний устрій, втягуючи спільноту у тривале протиборство, у якому усі здобутки цілком ілюзорні. Це парадоксально, але блокування конфліктів тягне за собою інший конфлікт, позначений не тільки ціннісною безкомпромісністю суб'єктів, а й неминучими проявами насилля. Прагнення уникнути насилля фактично й зумовлює насилля. Таким чином, насилля ми можемо розглядати як прояв і як детермінанту конфлікту.

Ступінь вивченості проблеми. Як відзначають політичні психологи, політичне насилля можна класифікувати: за ступенями жорстокості, способами обґрунтування, ставленням до цих актів суспільства (тощо).

У працях закордонних і вітчизняних дослідників розглядаються різні типології політичного насилля: за сферою дії (внутрішньодержавне і міждержавне насилля); відношенням суб'єктів насильства до державної влади (державне і недержавне); ступенем організованості (стихийне й організоване); кількістю учасників (індивідуальне, колективне та масове); джерелом ініціативи (оборонне, реакцієве, наступальне, агресивне); кількістю жертв (інтенсивне або ж менш інтенсивне); соціальною базою (соціально-класове, етнічне, релігійне);

спрямованістю та глибиною соціально-політичних наслідків (реформістське, радикальне, реакційне та консервативне); способами впливу на об'єкт (демонстративне й інструментальне); засобами (збройне та беззбройне насилля). Крім того, можна виділити такі форми політичного насильства (складні прояви насильства, що відрізняються одне від одного сукупністю перерахованих ознак видового розподілу): бунт (неорганізовані локальні хвилювання, що мають колективний характер); зіткнення політичних угруповань (локальні колективні сутички політичних опонентів, не спрямовані проти влади); повстання (масовий збройний виступ з метою здійснення змін у владних відносинах); громадянська війна (масштабне збройне протиборство за державну владу між суспільними групами в рамках однієї держави); партизанська війна (збройна боротьба проти уряду, що ведуть, застосовуючи особливу тактику, загони опозиціонерів без постійного місця дислокації на невеликій важкодоступній частині території країни); переворот (захоплення влади відносно невеликою групою змовників); тероризм (систематичне застосування нічим не обмеженого політичного насилля, що має метою досягнення визначених результатів шляхом залякування політичних супротивників); репресії (насильницькі дії органів держави, спрямовані на досягнення політичної стабільності, але не пов'язані з громадянською війною і залякуванням політичних опонентів). Звісно, такий досвід типології має передусім феноменологічний характер. Виходом із такого багатоманіття типів репресивного вирішення суперечностей може бути застосування системного підходу.

Теоретичне дослідження проблеми. Усі ці класифікації, безумовно, мають право на існування. Ми, однак, будемо використовувати типологію, засновану на використанні двох координат. Перша координата – це тип суб'єкта насильства – колективний чи індивідуальний. В одному випадку насилля здійснюється деякою групою чи інститутом, в іншому – однією особою. Друга координата – ступінь структурованості акту насилля [4, с. 359–360]. Структуроване насилля – це політичне насильство, що здійснюється за досить визначеними правилами. Неструктуроване насилля – це те політичне насильство, що не має чітко встановлених правил, є спонтанним і непередбаченим за

своїми проявами. У цьому разі, звичайно, існують неписані правила, але вони можуть по-різному інтерпретуватися різними членами суспільства і втягненими в акт політичного насилля індивідуальними чи колективними суб'єктами [4, с. 360].

Використання цих двох координат уможливорює виокремлення чотирьох типів політичного насилля:

- 1) колективне структуроване насилля,
- 2) колективне неструктуроване насилля,
- 3) індивідуальне структуроване й
- 4) індивідуальне неструктуроване насилля.

Будь-яка теоретична типологія має розглядатися на конкретному поведінковому та інституційному матеріалі.

Органи державного насилля являють собою соціальні інститути, що здійснюють насильство в ім'я інтересів країни. Насилля, у цьому разі, легітимується державою, що символізується, зокрема, уніформою з використанням національних символів. Національна символіка присутня на уніформі солдатів, ставиться на військову техніку тощо. Існує і зворотна тенденція – військова тематика включається в національні символи у вигляді, наприклад, схрещених мечів чи хижих птахів або ж тварин на гербах країн. Леви, орли чи шаблі у цьому разі символізують і силу, і готовність її використовувати. Як зазначає К. Гаджиев, «Невід'ємною частиною формування, фіксації і відтворення ідентичності будь-якої нації і держави як соціокультурної і політичної спільності є національно-державні символи й ідеали. Вони виступають своєрідними сполучними елементами політичної культури. Символ являє собою концентроване зрине проявлення основної ідеї чи явища поняття, засноване на структурній подібності з ним» [2, с. 448].

Інститути структурованого політичного насилля організовані за ієрархічним принципом. Є ієрархія між органами насилля і між суб'єктами, належними до цих органів. Х. Арендт спостерегла цікаву закономірність: становлення тоталітарної системи супроводжується змінами ієрархії репресивних органів – збройні сили поступаються значенням силам правопорядку, в системі яких, у свою чергу, виокремлюються «елітні підрозділи», покликані

контролювати самі ці органи [1, с. 515]. У самій системі репресивних органів молодші за званням співробітники підкоряються наказам начальників, що несуть усю повноту відповідальності за свої розпорядження. Як наслідок, має місце зниження почуття індивідуальної відповідальності, що тією чи іншою мірою властиве усім соціальним інститутам такого типу. Максимальною мірою почуття індивідуальної відповідальності знижується в арміях й органах правопорядку диктаторських режимів, де це почуття узагалі всіляко придушується. Натомість громадянам пропонується повний спокій і можливість не думати про наслідки своїх учинків. Гітлер сказав: «Я рятую німецьку молодь від химери совісті». Аятолла Хомейні обіцяв усім солдатам, що воюють з Іраком, прощення всіх гріхів і вічне блаженство. Однак і в цілком цивілізованих країнах визнається, що, наприклад, за дії, скоєні солдатом, відповідальність несе не тільки і не стільки він сам, скільки його командир. Сам факт підпорядкування іншому і пов'язане з цим зниження почуття відповідальності за свої вчинки змінюють поведінку людини. Е. Фромм зазначав, що без такого відсторонення від відповідальності не можливе збереження цілісності особистості, яка, беручи участь у репресивних заходах, не може не усвідомлювати усю їхню злочинність [5, с. 447]. Люди, що не відчувають відповідальності за те, що вони роблять, здатні на крайню жорстокість, несподівану і для них самих, і для тих, хто, здавалося б, давно і добре їх знає. Американський психолог Стенлі Мілгрем продемонстрував, що звичайні люди, підкоряючись наказам того, хто виступає як начальник, як «влада», можуть скоювати страшні вчинки [6].

На думку дослідників в інститутах колективного структурованого насилля спостерігається ще один важливий соціально-психологічний феномен – деіндивідуалізація. У солдатів і поліцейських знижується відчуття власної унікальності, відмінності себе від інших людей. Це закономірно веде до більшої особистої жорстокості і до більшої готовності виконувати жорстокі накази.

Колективне структуроване насилля покликане підтримувати стабільність державних інститутів; колективне ж неструктуроване, навпаки, спрямоване проти них. Прикладами неструктурованого колективного насилля можуть бути пов-

стання, бунти і тому подібні масові дії. Якщо солдати чи поліцейські представляють державу й у тій чи тій мірі ідентифікуються з нею, то для учасників бунтів чи повстань характерна ідентифікація не з державою, а з народом чи з якоюсь частиною народу. Почуття індивідуальної відповідальності в учасників актів колективного неструктурованого насилля значно вище, ніж у тих, хто втягнений у насилля структуроване. Тому велику роль для них відіграє ідеологія. Акти колективного неструктурованого насильства лежать в основі багатьох політичних систем, що виникли у перебігу революцій, народних повстань чи інших масових неструктурованих насильницьких дій. Однак спонтанними і хаотичними масові виступи бувають лише на самому початку руху. Процес структуризації торкається всіх сторін соціальної практики – інститутів суспільства і держави, їхніх функцій і взаємин. Процес структуризації інститутів насилля, відокремлюючи солдатів і працівників органів правопорядку від іншої маси народу, підриває це відчуття легітимності і породжує серйозні проблеми у відносинах між народом і новою владою. Усвідомлюючи це, багато режимів прагнуть якимсь чином згладити процес структурування інститутів насилля. Наприклад, лідери зберігають форму чи стиль одягу часів революції, тобто того періоду, коли вони були представниками не держави, а всього народу [4, с. 362]. Так за допомогою суто символічних проявів, символічного відсилання до цінностей «революційної доби», політичної культури здійснюється спроба зняти корінні суперечності, які існують у будь-якому суспільстві. Революційні зрушення мають на меті подолання суперечностей наявних. Іноді революції навіть перемагають, але жодна революція не здатна зламати об'єктивну якість будь-якого суспільства – наявність суперечностей. Постреволюційні спільноти цілком «несподівано» підпадають під владу цієї необхідності. Її постанови ставить під сумнів саму доцільність здійснення революційних перетворень. Це прояв постреволюційної кризи. Вона не може бути подолана функціонально, тож і знімається символічно.

Недемократичні держави розпочинають інституалізацію із гарантування внутрішньої безпеки. Мета – досягнення внутрішньої єдності. Спочатку структуруються служби безпеки, спрямовані проти внутрішніх ворогів, а вже після цього структурується армія, що спрямована на захист від

зовнішньої агресії. У принципі, можливий і зворотний рух: від інститутів структурованого колективного насилля до інститутів неструктурованого насилля. Власне, деструктуризація відбувається завжди після загибелі чи тимчасового відступу режиму. Залишки інститутів політичного насилля намагаються продовжувати діяти, але вже в менш структурованому варіанті.

Прикладом структурованого індивідуального насилля можуть бути феодалні відносини між васалом і сюзереном. Ці відносини припускають особисту лояльність і право сюзерена на насилля стосовно свого васала. За всієї імовірності механізми структурованого індивідуального насилля – це необхідні складники реалізації колективного структурованого насилля, тобто особиста лояльність, допустимо, охоронців стосовно суб'єкта охорони, очевидно, є необхідною для того, щоб створювалися відповідні соціальні інститути, наприклад, армія. Не випадково в будь-якій армії світу вважається особливим подвигом, коли солдат жертвує життям, рятуючи командира. Фактично при цьому він захищає не Батьківщину в цілому, а іншу людину, але ця інша людина важливіша, цінніша, ніж він сам.

Участь у структурованому індивідуальному насиллі, так само, як і участь у колективному структурованому насиллі дозволяє не почувати відповідальності за наслідки своїх дій, відокремлювати себе від тієї ролі, яка в цей момент виконується. Особа, включена в насильницьке розв'язання політичного конфлікту, набирає певної культурно визначеної ролі, вбирає маску, що дає їй змогу бути водночас і самою собою, і собою іншою – солдатом, правоохоронцем тощо. Варто відзначити важливу річ: здійснення насилля через роль одночасно уможливорює саме насильство і при цьому залишає його у рамках ролі. Таким чином, роль виступає своєрідною формою, за допомогою якої насилля уможливується і при цьому залишається у межах, визначених рольовим дискурсом.

На відміну від новочасних суспільств суспільства архаїчні відкрито визнавали різні права і різну цінність людей. Такі погляди ми знаходимо у діалогах Платона та працях Аристотеля. Це фіксувалося у вигляді різних покарань за однакові насильницькі дії залежно від того,

хто є суб'єктом і об'єктом насильства тощо. Наприклад, убивство князя, якщо воно вчинене іншим князем, каралося інакше, ніж убивство князя смердом. У сучасних суспільствах, декларують повну рівність людей і рівну цінність будь-якого людського життя, проте існують різні права на індивідуальне насилля, і ці права докладно регламентовані. Працівникам служби охорони порядку дозволено використовувати насилля стосовно злочинців. Опір поліції і завдання шкоди поліцейському, що знаходиться під час виконання службових обов'язків, є більш серйозним злочином, ніж, наприклад, насилля стосовно цього ж поліцейського, але коли він не у формі, чи стосовно іншого громадянина.

Неструктуроване індивідуальне насилля охоплює дуже широке коло явищ – від побутового хуліганства до знущання начальника над підлеглим. Прикладом може бути жорстокість сержанта стосовно солдата чи знущання солдатів окупаційної армії над мирними жителями. Так ми бачимо, що хоч сучасне суспільство і проголошує рівність перед законом, у межах політико-державних інститутів зберігаються елементи ієрархії, що визначають нерівноцінність суб'єктів. Це, безумовно, об'єктивні елементи суспільної організації, які обґрунтовувалися Платоном і Аристотелем.

Оскільки суспільство виступає як об'єктом насильницьких дій, так і його суб'єктом, представники репресивних органів так чи інакше належать до того самого суспільства, проти якого здійснюються репресії. Хоча акти індивідуального неструктурованого насилля не мають, як правило, жодних ідеологічних виправдань і тією чи іншою мірою засуджуються суспільством, участь у них зовсім не обов'язково породжує почуття провини. По-перше, людина може атрибутувати усю відповідальність за своє поведіння зовнішнім умовами, покладати відповідальність на суспільство. По-друге, може створюватися власний моральний кодекс, вважаючи за яким унаслідок визначених обставин – видатних заслуг, незвичайних здібностей чи особливого покликання – дозволене те, що не дозволено нікому іншому.

Індивідуальне неструктуроване насилля є найбільше особистісно детермінованим із усіх видів насилля. Індивідуальна свобода можлива тільки в умовах демократії і добровільного підпорядкування закону. Втім, надана демократією свобода дій, думки і слова вимагає від людини усвідомлення більшої відповідальності, ініціативи й уміння погоджувати свої вчинки з інтересами суспільства в цілому.

Отже, можна дати психологічну характеристику політичного насилля. Політичне насилля можна визначити як фізичний примус, застосований як засіб нав'язування волі політичного суб'єкта з метою оволодіння владою, насамперед державною. Актами політичного насилля є конкретні насильницькі дії: убивства, терор, примусова затримка, катування, присвоєння власності тощо. Наявність у фізичного примусу істотних ознак уможливорює розгляд «політичного насилля» як самостійного поняття, що має специфічний обсяг і зміст, відмінний і від примусу загалом, і від інших його різновидів. Чітке визначення поняття «політичне насилля» має велике теоретичне і практичне значення. Воно сприяє глибокому проникненню в сутність насилля, виявлення його механізмів і утрудняє пропагандистські маніпуляції терміном «політичне насилля» [4, с. 365].

М. Пірен виокремлює такі основні характеристики політичної маніпуляції: «По-перше, це тип духовного, психолого-політичного впливу, а не фізичного насилля. Основою, на що спрямовані дії маніпулятора, є вплив на духовно-психічні структури особистості. Саме на це наголошує соціолог ФРН Герберт Франке в роботі «Маніпульована людина» (1964 р.), де наголошується на таємні впливи маніпулятора. До речі, реклама є також прикладом впливу на людей. Якщо подивитися на окремі маленькі рекламки-ролики, то помітимо, що все починається неначе із несумісних речей, а після подається те, про що найбільше з цільовим призначенням йдеться. По-друге, маніпуляція – це прихована дія, яку не повинен помітити та усвідомити об'єкт маніпуляції, бо при розкритті намірів маніпуляції акції згортаються. По-третє, маніпуляція – це вплив, який вимагає великої майстерності та знань. До людей, свідомістю яких маніпулюють, ставляться не як до особистостей, а як до об'єктів, особливого типу речей. Маніпуляція – це частина технології влади, а не дія на

товариша. Товариськості і честі тут не слід шукати, тут є політична мета, якої бажано досягти будь-яким шляхом. Маніпулювання не тільки стимулює людину, що знаходиться під таким впливом, робити те, чого хочуть інші, а й змушує її хотіти це зробити. Тому можна вважати, що будь-яка маніпуляція свідомістю є взаємодією «хочу – не хочу, а – роблю», бо «змушений» вмілою психологічною дією» [3, с. 92–93].

Висновки. Безпосередній вплив на становлення тоталітарних проявів у політичному нсиллі справляють традиції державно-політичного життя. Вони проявляються в характері політизації життя суспільства, обсязі політико-державного контролю і регулювання його соціально-економічною і культурною сферою; у типі політичного панування, монополізації державної влади; у формі інституціалізації політичних відносин і участі суб'єктів політики в житті суспільства; міцності суверенітету державної влади [4, с. 368–369]. Розглядаючи автократичну і демократичну форми владних відносин з точки зору перерахованих параметрів, можна зробити висновки про те, як вони впливають на масштаби й інтенсивність насилля. Для автократичної форми владних відносин характерне широке застосування насилля у взаємодіях суб'єктів і об'єктів політики. Це зумовлюється високим ступенем монополізації державної влади правлячою елітою, що викликає невдоволення й опір суспільних груп, відсторонених від процесу володарювання. Оскільки ці групи не мають можливості використовувати легальні форми політичної участі для досягнення своїх цілей, їхня політична активність неминуче набирає екстремістського характеру. Нарешті, слабка інституціалізація, упорядкованість політичного процесу сприяє зверненню до крайніх методів боротьби за державну владу, особливо в період зміни правління чи ослаблення суверенітету держави. Причому для такого різновиду форми владних відносин, як тоталітаризм, характерніше державне насилля, тому що вона відрізняється гіпертрофованою політизацією всіх сфер життя суспільства, надмірним розширенням політичного простору. Віра в безмежні можливості політичних засобів регулювання соціальних відносин, властива тоталітарним

елітам, приводить до витіснення механізму суспільної саморегуляції й абсолютного домінуванню важелів «свідомого» керування. У цих умовах насилля неминуче виступає як один з основних засобів, за допомогою яких держава спрямовує соціальну поведінку індивідів і груп. Крім того, в умовах тоталітаризму суб'єкти влади керуються у своїх діях революційними завданнями, ідеєю тотальної перебудови суспільства. Оскільки будь-яке соціальне ламання має болісний характер, то і викликає опір. Не дивно, що за масштабами державного насилля тоталітарні системи перевершують усі інші. Авторитаризм не вирізняється таким високим ступенем політизації суспільства, як тоталітаризм. Особистість і суспільство зберігають визначену автономію в неполітичних сферах. Тому за меншого, ніж в умовах тоталітарної системи, державного насилля авторитаризм вирізняється більшими можливостями для опозиційного насилля.

-
1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. – К.: Дух і літера, 2001.
 2. Гаджиев К.С. Введение в политическую науку: Учебник для высших учебных заведений. 2-е издание. – М.: Логос, 1997.
 3. Пірен М.І. Основи політичної психології: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2003.
 4. Политическая психология: Учебное пособие для вузов / Под ред. А.А. Деркача, В.И. Жукова, Л.Г. Лаптева. – М.: Академический проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2001.
 5. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994.
 6. Encyclopedia of Psychology / Ed. H. J. Eysenck, W. Arnold and R. Meili. – Herder&Herder, N.Y., 1972.

Олександр Яковлєв

ЦІННІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ІНДИВІДА ЯК ОБ'ЄКТ МАНІПУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ В ПОЛІТИЦІ

Статтю присвячено розгляду ціннісних характеристик індивіда як об'єкта маніпулятивного впливу. Показано, що загальносуспільне маніпулювання неодмінно протікає в аксіологічному руслі.

Ключові слова: маніпулювання, маніпулятивний вплив, ціннісні характеристики індивіда.

Yakovlev O. Value characteristics of an individual as an object of the manipulative influence in politics. The article is dedicated to value characteristics of an individual as an object of the manipulative influence in politics in the context of its importance for the system of the social manipulation processes.

Key words: manipulation, manipulation influence, value characteristics of an individual.

Метою маніпулятивної політичної комунікації є бажаний вплив на об'єкт комунікативного процесу. Природно, безпосереднім об'єктом маніпулятивного впливу (що може бути індивідуальним, груповим або масовим) є не об'єкт загалом, а його свідомість, зокрема і суспільно-політична свідомість (відповідно, індивідуальна, групова, чи масова). Відштовхуючись від концепції структури суспільної свідомості російського соціолога Б. Грушина, можна виокремити три головні складові (компоненти) суспільної свідомості, на які спрямований маніпулятивний вплив у політиці:

1) рефлексивна компонента, що характеризує інформативну сторону свідомості та включає в себе знання людини про світ та її уявлення про нього.

2) оціночно-ціннісна компонента містить оцінки та ставлення людини до оточуючого світу загалом та окремих його явищ зокрема, ціннісну складову свідомості окремого індивіда, соціальної групи та суспільства загалом.

3) практична компонента характеризує становлення людини до світу, що відображене в її конкретних діях стосовно нього [1, с. 132].

У межах маніпулятивних впливів у політиці вплив на свідомість об'єкта відбувається на кожну з цих складових окремо, зокрема за такою схемою: вплив на рефлексивну компоненту з метою її зміни в напрямі прийнятному для комунікатора (суб'єкта маніпулятивного впливу) з подальшим переходом до зміни в оціночно-ціннісній компоненті свідомості реципієнта, що спричиняє адекватні змісту впливу зміни в практичній компоненті. Поза всяким

сумнівом, «ключовим у цьому процесі, безумовно, є зміна поведінки, бо саме вона становить стрижень владно-управлінських відносин у суспільстві» [2, с. 42].

Разом з тим, формування у об'єкта маніпулятивного впливу потрібних суб'єкту цього впливу форм політичної діяльності неможливе без створення своєрідного «контексту» сприйняття відповідних «тактично спрямованих меседжів», без формування (як попереднього, так і паралельного – за допомогою інших маніпулятивних впливів) адекватного цілям маніпулятивного впливу, спрямованого на згадану практичну компоненту *ціннісного світу індивіда*, його світосприйняття, а відтак і бачення соціальної дійсності, способу політичного мислення. Адже жоден вплив на згадану практичну компоненту не дасть результату, якщо його об'єктом є індивід зі змістовно відмінною системою загальнолюдських цінностей (ними можуть виступати, наприклад, індивіди з ультрарадикальною політичною позицією, «ідейні» абсентеїсти, релігійні фанатики та антисуспільні елементи). Якомога менша «питома вага» таких індивідів у суспільстві (а також тих, хто за згаданим критерієм є (тією чи іншою мірою) подібним до них) – запорука успіху «загальновідомих» маніпулятивних впливів. «Великі» суб'єкти політики (навіть конкуруючі між собою), що є провідниками (явно та неявно) загальнополітичних змін, є тими, хто безпосередньо зацікавлений у збереженні існуючих «правил гри» (в ряді випадків створенні нових – руйнуванні старих) в сфері політичного світосприйняття «дрібних» суб'єктів політики, а відтак і в збереженні існуючої системи цінностей, оскільки наявна «ціннісна карта» суспільства дозволяє політичному процесу бути передбачуваним та, загалом, контрольованим (в сучасних умовах передовсім за допомогою засобів маніпулятивного впливу).

Характеризуючи місце ціннісних характеристик об'єкта маніпулятивного впливу в політиці, слід виділити серед загальної сукупності наявних маніпулятивних впливів їх два основні різновиди: *оперативні маніпуляції* та *стратегічні маніпуляції*. Оперативна (ситуаційна) маніпуляція полягає у використанні її суб'єктом наявних в конкретний момент у свідомості її суб'єкта потреб, цінностей, стереотипів та звичок. При цьому такий суб'єкт (маніпулятор) змушує об'єкт (людей, аудиторію) «сприй-

мати ту або іншу соціальну інформацію так, як йому вигідно, й спрямовувати їхні соціально значущі дії у потрібне для себе річеще» [3, с. 104]. Застосування такого виду маніпуляцій має результатом діяльність аудиторії відповідно до плану маніпулятора. Така діяльність проявляється в прийнятних для суб'єкта маніпулятивного впливу, формах електоральної поведінки, безпосередніх формах громадського впливу, та загальній організованості членів суспільства.

Стратегічні маніпуляції полягають у створенні протягом тривалого часу в свідомості членів суспільства тих ідей, цінностей, потреб, звичок та стереотипів, «які ... самі по собі сприяють підтримці стабільності вигідного маніпуляторіві політичного й економічного ладу й можуть бути використані в оперативній маніпуляції, якщо з'явиться така потреба» [3, с. 105].

Можна стверджувати, що стратегічна ціль маніпуляції полягає в тому, щоб створити хибну систему цінностей в окремого індивіда, а у разі функціонування системи загальносуспільного маніпулювання – хибну систему загальносуспільних цінностей. Така діяльність має на меті формування «соціально пасивного, споживчо орієнтованого, естетично, морально і світоглядно аморфного» [4, с. 122] суб'єкта політичного життя, оскільки саме такий індивід є найбільш придатним для застосування численних маніпулятивних технологій тактичної спрямованості. За наявного стану комунікативної взаємодії між учасниками політичного життя та за об'єктивної соціальної класової диференціації суспільства прагнення до згаданого впливу на загальносуспільну систему цінностей є неминучим, проте таким, що ставить під сумнів реальну здатність громадян бути самостійними суб'єктами політичного життя, реалізовувати наявні в них виборчі права.

Основною формою маніпулятивного впливу на ціннісну складову суспільної свідомості (з метою формування потрібної суб'єкту такого впливу політичної поведінки об'єкта маніпулятивного впливу, або реципієнта) є масова культура. Л. Левченко у зв'язку з цим зазначає, що пропаганда та масова культура підштовхує дрібних суб'єктів політики (переважної кількості громадян) до «споживання благ для демонстрації свого соціального статусу, що підвищується ...

або створення для навколишнього іміджу підвищення такого статусу» [4, с. 128].

При цьому (і це дуже важливо!) така діяльність не лише передбачає викривлення сприйняття громадянами свого соціального статусу, а і їх орієнтацію на високий рівень життя і заохочує індивідів включатися в гонку споживання як один з проявів конкуренції в суспільстві [4, с. 127].

Стверджується, що головна стратегічна ціль таких впливів полягає в тому, щоб «збудити в рядового індивіда спрагу невтримного споживання і стимулювати його тим самим до більш інтенсивної праці і до більшої самоексплуатації, одночасно відводячи від політичної боротьби з правлячою елітою» [4, с. 127]. Звісно ж, переважна більшість таких індивідів (що, слід зазначити, становлять основу сучасного суспільства) не усвідомлюють факту наявності такого впливу, неадекватно оцінюють наявну в них систему цінностей та, в багатьох випадках, щиро переконані, що не живуть відповідно до них.

Така постановка проблеми, а також її формулювання на перший погляд може здатись ідеологічно заангажованим та таким, що відображає донедавна вельми поширений підхід до розуміння політичної реальності. Однак аналіз відносин між складовими сучасної політичної комунікації не лише не ставить під сумнів ряд принципових положень даного підходу, а й підтверджує їх. Це пов'язано з тим, що вони констатують об'єктивні передумови взаємодії суб'єкта та об'єкта маніпулятивної політичної комунікації, а саме невідповідність їх інтересів з одного боку, та, з іншого боку активну, цілеспрямовану і продуману, майстерну діяльність суб'єкта політичного маніпулювання як одного з різновидів комунікативних процесів в політиці. Факт наявності останньої обставини є беззаперечним, і може бути доведеним як за допомогою опису безпосереднього зв'язку між політичною верхівкою (в ряді випадків також і тими хто до неї лише прагне ввійти) та економічною верхівкою суспільства (як окремо взятого суспільства, так і людства загалом), що проявляється в численних фактах різноманітної лобістської діяльності що в багатьох випадках здійснюється попри відсутність законодавчого закріплення останньої за фактичної концентрації (повної або часткової) економічної та політичної влади в одних руках, взаємного консенсусу конкуруючих еліт щодо невтручання в згадані питання і т.ін.

Маніпулювання суспільною свідомістю з використанням ціннісних характеристик її носія полягає і у нав'язуванні йому (суспільству в цілому або переважній частині суспільства) своєрідної системи змістовно порожніх або змістовно спотворених «ціннісних мантр», що стають нарижними каменями її сприйняття політичної дійсності. «Духовність», «толерантність», «виваженість», «взаємопорозуміння» – ці та низка подібних абстракцій з легкої, але нав'язливої руки засобів масової комунікації сприймаються переважно більшістю громадян як незаперечні істини. Біда в тому, що істини ці (в тому вигляді, в якому вони, як правило, підносяться суспільству) облудні, а ті, хто їх нав'язує, діє відповідно до принципово іншої системи цінностей. Погодившись на носіння таких спотворених «ціннісних шор», пересічні індивіди стають придатними для застосування цілого ряду маніпулятивних впливів стратегічної спрямованості, зокрема і тих, безпосереднім об'єктом яких є ціннісні характеристики вказаних індивідів.

У зв'язку з цим можна говорити, зокрема, про два пов'язані напрями маніпулятивного впливу – придушення та вломлення. До ознак стану, що формується таким чином, належить своєрідна «спустошеність і тотальна нищість» [5, с. 48], яка нагнітається засобами масової комунікації. При цьому особистість втомлюють приниженням її цінностей та прагнень, заміною високого на нище. Проявом цього на думку ряду авторів, є те, що сьогодні рідко який засіб масової комунікації «обходить без рубрик, зміст яких спрямовано не людям, а геніталіям» [5, с. 48].

Питання про роль ціннісної складової свідомості в процесі маніпулятивних впливів у політиці тісно пов'язане з питанням про існування таких важливих складових самооцінки комуніканта цих процесів (так званого «пересічного громадянина» – переважної більшості виборців), як його самооцінка та самоповага. Можна стверджувати, що важливим напрямом впливу в процесі маніпулятивної діяльності в політиці є формування в переважній більшості індивідів (громадян, виборців) прийнятного для комунікатора (представників медіа-політико-економічної верхівки суспільства) рівня самооцінки саме як учасників політичного життя, що відображена в уявленнях комуніканта про значущість його «політичної позиції», з одного боку, та в його уявленнях про *процес*

«народного волевиявлення» як незаперечну суспільно-політичну цінність, з іншого.

На практиці згадані напрями є тісно пов'язаними, їх наявність виразно простежується в існуванні широкого спектра переконувань індивіда в тому, що він є самостійним у формуванні своєї політичної позиції (за умов тотального впливу на його політичну свідомість), що влада цінує його позицію, його голос виборця, що він є активним учасником політичного життя (попри те, що в багатьох випадках єдиною формою його політичної діяльності є участь у виборах, а самі вибори є вельми сумнівними з погляду відповідності діяльності їх реальних та ймовірних переможців інтересам значної кількості громадян (комунікантів переважної більшості процесів маніпулятивних політичних комунікацій), що індивід (як і переважна більшість суспільства) діє на основі системи високих цінностей (для прикладу, християнських) і т.ін. Таким чином, є підстави говорити про формування в свідомості переважної більшості учасників політичного життя двох ціннісних вимірів – реального (що спрямовує діяльність суспільства в напрямі, потрібному його верхівці) та позірнього (того, що слугує меті формування в індивіда потрібного рівня самооцінки та самоповаги та не дає йому «втратити обличчя у власних очах»).

Звісно ж, симулювати власне життя відповідно до «системи високих цінностей», будучи тотально ницим, пересічному індивідові значно простіше та приємніше, ніж, незважаючи на нице оточення, почавши з себе змінювати останніх та суспільство загалом. Однак у такому разі не слід розраховувати на суттєві зміни в суспільно-політичному житті. Утім, такому маніпульованому індивідові, за великим рахунком, вони непотрібні, а розуміє свою роздвоєну систему цінностей він хіба що «глибоко всередині». Сам факт маніпулювання його системою цінностей він не усвідомлює взагалі, отже, маніпулятивний (прихований) вплив у межах загальносуспільної системи маніпулювання є цілком дієвим, зокрема і той, що спрямований на ціннісні характеристики індивіда.

1. Грушин Б.А. Массовое сознание / Опыт определения и проблемы исследования. – М.: Политиздат, 1987.

2. Кацавцева С. Маніпулятивний вплив в масових комунікаціях // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – К., 2002 – № 1.
3. Левченко Л. Психологічні особливості діяльності засобів масової інформації // Людина і політика. – 2001. – № 2.
4. Левченко Л.О. Тенденції розвитку масової політичної свідомості в сучасній Україні. – К.: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 2002.
5. Цыганов В.В. Медиа – терроризм: Терроризм и средства массовой информации. – К.: Ника-Центр, 2004.

Павло Рудяков

МОВА ЯК ЦІННІСТЬ У ТЕОРІЇ ТА НА ПРАКТИЦІ

У статті розглянуто проблему співвідношення мови як, з одного боку, фундаментальної цінності й однієї з основних ознак нації, з іншого, як інструменту досягнення певних конкретних цілей, що їх визначають закони і закономірності соціально-комунікативної системи на рівні окремо взятої країни і на міждержавному рівні. Виявлено суперечність між ціннісним та прагматичним підходами до мови. Акцентовано значення фактору рідної мови й можливих конотацій з його застосуванням у сучасних умовах.

Ключові слова: мова, цінність, рідна мова, національна ідентичність, глобалізація.

Rudiak P. Language as value in a theory and in practice. The article analyses the problem of correlation of language, on the one hand, as fundamental value and one of basic signs of nation, on the other hand, as the instrument of achievement certain concrete goals, which are determined by laws and conformities to law of the social communicative system at the level of the separate taken country and at intergovernmental level. The contradiction between the value and pragmatic approach to the language is found out. The factor of the mother tongue importance and possible connotations of its application in modern terms are accented.

Key words: language, value, the mother tongue, national identity.

Будь-яка система цінностей, незалежно від того, чи ідеться про неї загалом як про систему, чи мається на увазі один з її окремих елементів, на теоретичному рівні та у практич-

ному застосуванні знаходить своє конкретне виявлення порізному. При цьому, відмінність може бути настільки значною, що той чи інший ціннісний постулат, застосований на практиці, набуде здатності до перетворення на пряму протилежність його декларованому змістові й значенню. Окрім таких факторів, як особистий інтерес суб'єкта та прагнення до досягнення певної мети (прагматизм), вплинути на розвиток подій у подібному напрямі спроможна ціла низка факторів та обставин контекстуальної природи, провідне місце серед яких за сучасних умов посідає все те, що тією чи іншою мірою пов'язане з процесом глобалізації.

Ціннісний підхід до феномену мови, так само як і заснований на ньому погляд до проблеми його – феномену – суспільної значущості, сформовані у процесі історичного розвитку та його узагальнення гуманітарною науковою думкою й актуалізовані на етапі становлення націй, зокрема у добу національного відродження слов'янських народів, – усупереч кардинальній зміні конкретно-історичних обставин зберігають своє значення й у наш час. Постмодерна природа сучасної доби, вкрай непроста й внутрішньо суперечлива, ускладнена, до того ж, прямими й опосередкованими (частогусто – не до кінця усвідомлюваними) наслідками глобалізації, накладає на цей підхід специфічний відбиток, привносячи низку корективів різноманітного ґатунку й провокуючи зміну пріоритетів або принаймні помітні зрушення в їхній ієрархії. Усе це, втім, не призводить ані до втрати мовою її ціннісного статусу, ані до відмови до її осмислення й інтерпретації саме як цінності, яку, як прийнято вважати, слід відносити до цінностей вищого порядку.

Одним з непрямих, але надзвичайно яскравих і красномовних, підтверджень цього можна, гадаю, вважати відродження інтересу до призабутих і навіть певною мірою "скомпрометованих" наприкінці XIX ст. ідей В. фон Гумбольдта щодо розуміння мови як світобачення народу, нерозривності понять «мова» і «народ» («нація»), «мова» і «культура», тотожності мови і народного духу в американському (Е.Сепір, Б. Лі Ворф) й європейському (Й.Л. Вайсгербер) неогумбольдтіанстві, а також у тією чи іншою мірою споріднених чи суголосних з ним течій і напрямів філософської думки XX століття.

При цьому чи не основною з огляду на розуміння мови саме як цінності тезою, що її запропонував, приміром, Й.Л. Вайсгербер, була теза про рідну мову в її надіндивідуальній формі виявлення як про ключовий рівень існування мови, на ґрунті якої ним було сформульовано закон мовної спільноти, закон рідної мови та закон зумовленого мовою буття.

Подивившись на мовну спільноту як на специфічний і неповторний «мовний організм», сформований на ґрунті мови, учений зробив спеціальний наголос на тому, що для будь-якої особистості бути членом спільноти означає, насамперед, бути *мовною* особистістю, носієм певної мови. Формування такої особистості розпочинається у ранньому дитинстві, таким чином, вирішальне значення у цьому процесі відіграє рідна мова, а виховати повноцінну мовну особистість – означає розкрити носієві мови наявну в його рідній мові духовну силу.

Закон рідної мови Вайсгербера за сучасних умов мав би, гадаю, бути доповнений «аксіомою рідних мов», стрижнем якої мало б стати уявлення про те, що культ рідної мови для мовної особистості не мав би автоматично означати її безумовну одномовність протягом усього життя й апріорну відмову від забезпечення комунікативних та інших життєвих потреб шляхом використання іншої мови або інших мов. Не менш важливим, на моє глибоке переконання, є й визнання того, що «різні» не означає «проти-лежні». Отже, ані мовні спільноти, засновані на різних (рідних) мовах, ані окремі члени цих спільнот не мали б використовувати різницю мов як привід для протистояння та/або нагнітання конфліктності у відносинах з іншими спільнотами й їхніми представниками.

У німецького лінгвіста не було жодних сумнівів у тому, що мова (рідна мова) відіграє визначну й навіть, без перебільшення, визначальну роль у процесі самоідентифікації етносу та/або нації, з дитячого віку людини закладаючи підвалини її майбутнього мовного світогляду, завдяки якому, власне, й виявляється можливою повноцінна, здатна забезпечити всі без винятку соціально-комунікативні потреби. Комунікація всередині цієї спільноти заснована на

схожому для всіх її носіїв способу мислення та його вербальному вираженні.

«Запозичивши у Гумбольдта ідею енергетичної сутності мови, Вайсгербер витлумачив її як силу (власне енергію), яка впливає на пізнавальну і практичну діяльність носіїв. Досить важливим є вплив мови на релігію, науку, мистецтво і політику... Учений вважав, що поділ християнства на три конфесії – католицизм, православ'я і греко-католицизм – значною мірою пояснюється тим, що представники цих конфесій користувалися різномовними перекладами Святого Письма» [1, с. 56–57], а також, слід неодмінно додати, на історію. «Вплив мови на історію є значним і може бути як позитивним, так і негативним» [1, с. 57]

У цілій низці мов різних народів світу (зокрема, в англійській) поняття «рідна мова» позначається як «мова матері». В цьому є глибокий сенс, а також, гадаю, особливий зміст, безпосередньо пов'язаний саме з аксіологічним аспектом трактування цієї категорії. Так само, як людина позбавлена можливості (здебільшого бажання) змінити матір, вона навіть за палкого бажання не може поміняти рідну мову.

Значення фактора рідної мови для становлення і розвитку особистості складно переоцінити. Окрім усього іншого, саме із цим фактором пов'язані як та картина світу, так і той первинний образ світу, які формуються у мовної особистості в процесі її становлення та соціалізації й, узявши які на озброєння, ця особистість іде у «великий» світ.

Зберегти недоторканими цю картину і цей образ вдається далеко не всім і не завжди, й у цьому, гадаю, немає нічого поганого. Зв'язок цього образу (а разом з ним – і рідної мови) з тим образом світу, який сформується в особистості в процесі її життєдіяльності за вирішального впливу обставин, за яких ця життєдіяльність відбуватиметься, до певної міри нагадує той зв'язок, який існує між усною народною творчістю та національною літературою. Фольклор – початкова стадія, література – наступна, у рамках якої фольклор використано, але подолано його обмеженість, забезпечено рух уперед, здійснено адаптацію до змінюваних умов. Якщо скористатися визначенням нації як «читацького загалу» (А.Гейстінгз), то у контексті зіставлення фольклору та писемної літератури є всі

підстави стверджувати, що нація (етнос), яка споживає усні народні пісні простонародною мовою, й нація, яка читає художню літературу мовою літературною, хоча й генетично пов'язані одна з одною, все-таки є різними явищами.

Рідна мова відіграє, без перебільшення, визначальну роль і у формуванні соціально-комунікативного та культурного простору, який доступний мовній особистості й у якому вона може почувати себе комфортно. Загальною тенденцією новітньої доби є поступове розширення комунікативних та культурних меж або ж принаймні прагнення до такого розширення. Обсяг простору, доступного особистості на рівні мовної компетенції, заснований виключно на її рідній мові, обмежений. Удосконалення компетенції можливе за рахунок переходу до дво- або багатомовного режиму функціонування після занесення до індивідуального мовного арсеналу інших мов.

Отже, у нашому випадку маємо справу зі ситуацією, в якій закладено глибоку внутрішню суперечність: рідна мова відкриває перед її носіями певне коло можливостей, проте, в той же час, і виступає фактором, який накладає на ці можливості низку обмежень. Отже, на певному етапі розвитку мовної особистості можливим є її зіткнення з дилемою, яка фактично позбавлена альтернатив: або – або. Або збереження «вірності» рідній мові як єдиному засобу забезпечення комунікативних потреб, з неминучим звуженням діапазону цих потреб порівняно з наявними можливостями. Або свідомо відмова від монопольного становища рідної мови у здійсненні комунікації з підключенням їй «на допомогу» інших мов, якими особистість здатна оволодіти як іноземними у процесі її життєдіяльності.

Належачи до вузького кола однієї з фундаментальних цінностей, рідна мова водночас є функціональною: з її допомогою є можливим забезпечення комунікативних потреб особистості на певному етапі її становлення й розвитку. З часом, щоправда, цілком можливий такий сценарій розвитку соціально-комунікативної ситуації, в якій перебуває мовна особистість, за якого комунікативного потенціалу рідної мови виявляється недостатньо.

В умовах сучасного світу, буття й еволюцію якого підпорядковано глобалізації як доміантній тенденції й наріжному імперативу доби, надмірне зосередження на рідній

мові, супроводжуване свідомою відмовою від залучення до використання мовною особистістю, яка є її носієм, інших мов таїть у собі небезпеку відсунення на периферію глобальних процесів, загрожуючи втратою перспектив та консервацією провінційності.

Посилення потенціалу рідної мови, приведення його у відповідність з наявними потребами за рахунок оволодіння й використання іншої, крім рідної, мови (або інших мов), у тому числі – й у форматі дво- або багатомовності, аж ніяк не слід розглядати як загрозу національній ідентичності, як якусь «зраду» або зречення тієї базової для конкретно взятої мовної особистості системи цінностей, елементом якої є її рідна мова. Подібний підхід навряд чи можна вважати продуктивним чи конструктивним з будь-якого погляду.

Українським завжди був і залишається нині у світі, який уже досяг певного ступеня глобалізованості й глобалізується далі, причому з дедалі наростаючою швидкістю й інтенсивністю, такий показник, як місце і роль тієї чи іншої мови (саме як рідної) у локальному, субрегіональному, регіональному, міжрегіональному, глобальному розподілі комунікативних функцій. Зважаючи на виняткову роль англійської мови як провідної міжнародної, вона як рідна не висуває перед її носіями потреби у вивченні інших мов, які б могли сприяти розширенню меж їхнього комунікативного середовища. Українська мова такої можливості для мовних особистостей, для яких вона є рідною, не відкриває, тому й у цьому випадку, у випадках, подібних йому, й виникає колізія, яка потребує належної уваги й непрямолінійного підходу.

У цьому контексті слухними й вагомими видаються міркування К.Гірца у процесі пошуку ним рівноваги між ціннісним та функціональним підходами до мови та її вжитку. «Мовні проблеми, – пише класик сучасної антропології, – набувають такої гостроти в країнах «третього світу» не тому, що в суахілі відсутній усталений синтаксис, а в арабській мові – складні форми слів... Причина в тому, що для переважної більшості носіїв переважної більшості мов у нових державах обидві складові цієї подвійної проблеми виявляються перевернутими. Те, що з погляду пересічного мовця є природним знаряддям мислення й чуття (а у випадках арабської, хінді, амхарської, кхмерської чи яванської мов – ще й вмістилищем розвинутої релігійної, літературної

та художньої традиції), з погляду основної течії цивілізації двадцятого століття – практично місцева говірка. А те, що для цієї течії є усталеним знаряддям самовираження, для цього пересічного мовця – в кращому разі лише напівзнайомі мови ще менш знайомих народів» [2, с. 383–384].

«Для кожного, хто розмовляє певною мовою, – обгрунтовує свою точку зору К. Гірц, – вона водночас є або більш-менш його власною (тобто, рідною – *П.Р.*), або більш-менш чиясь іншою; або більш-менш космополітичною, або більш-менш провінційною – тобто запозиченою або успадкованою, перепусткою або цитаделлю. Отже, питання чи вживати її, коли і з якою метою, – це водночас питання про те, якою мірою народ має формувати себе за покликом своєї душі, а якою – за вимогами свого часу. Тенденція підходить до «мовного питання» з лінгвістичних позицій, доморослих чи наукових, дещо затемнила цей факт. На більшості дискусій... стосовно «придатності» певної мови для національного вжитку негативно позначилася думка, нібито ця придатність залежить від самої природи цієї мови – від адекватності її граматичних, лексичних або «культурних» ресурсів потребам висловлення складних філософських, наукових, політичних або етичних ідей. Однак насправді вона залежить від того, що для нас важливіше: переконливість висловлення своїх думок, хай навіть примітивних чи витончених, що її забезпечує користування рідною мовою, або ж можливість долучитися до розвитку думки, шлях до якої відкривають лише «іноземні» (або в деяких випадках «літературні») мови» [2, с. 382–383].

Те саме, що каже автор цитованого вище фрагменту про тенденцію погляду на мовну проблему з лінгвістичних позицій, можна, в принципі, з деякими уточненнями сказати і про підхід до неї з позицій аксіологічних, тобто, як до однієї з фундаментальних цінностей етносу чи нації. Осмислення мови як цінності теж не є раз і назавжди даним і незмінним. Воно залежить від генеральної орієнтації індивідуального або колективного суб'єкта в той чи інший конкретно-історичний момент, а також від тієї мети, яку кожен із цих суб'єктів ставить перед собою й які засоби задля її досягнення вважає за потрібне й можливе використовувати, а які – ні.

Принцип, згідно з яким мова є найвищою цінністю, у жодному разі не варто абсолютизувати, надаючи йому ледь

не сакрального значення поза історичним часом та простором.

Мова, хоча й є однією з наріжних ознак національної ідентичності і вираження духу нації, проте аж ніяк не єдиною їй, до того ж, не самодостатньою. Мовна основа ідентичності «спрацьовує» не сама по собі, а виключно разом з іншими ознаками (територія, історія, культура та ін.).

«У науці усталилася думка, що етнічні спільноти відрізняються одна від одної не за однією якоюсь ознакою, а за сукупністю кількох ознак», - слушно зазначає із цього приводу І.Данилюк, включаючи до їхнього переліку «мову, територію, спільне походження, економічні зв'язки, політичне об'єднання, культурні особливості, релігію тощо» [3, с. 232]. До нього можна було б додати ще й такі, як національні міфи, символи, спільна історична пам'ять, ідеологія, система цінностей тощо.

При цьому питома вага кожної з ознак нерівнозначна. Без деяких з них говорити про сформовану націю немає підстав, без інших це виявляється можливим, хоча вони й відіграють значну роль у формуванні та становленні національної спільноти. Якщо прийняти відомий поділ ознак нації на основні та другорядні, то мова, разом з економічними зв'язками та територією, належить до основних, становлячи невід'ємний елемент нації як категорії соціальної реальності.

Національна мова відіграє, безумовно, ексклюзивну роль у процесі формування й становлення нації та національного духу, тобто, тоді, коли головним завданням національного розвитку є виокремлення з кола інших, протиставлення себе іншим. На цьому етапі «своїй» мові, що нею володіємо й користуємося «ми», але не володіють і не користуються «вони», дійсно, немає й, як свідчить досвід багатьох націй світу, практично не може бути альтернативи. Домінуючою виявляється налаштованість на теоретичному і практичному педалюванні мовних відмінностей між націями. Пошук спільної для них мови як інструменту міжнаціональної комунікації позбавлений суспільної ваги та політичної актуальності.

Для остаточно сформованої нації, яка вже тривалий час перебуває на стадії її сталого, або хоча відносно сталого, розвитку, роль національної мови помітно видозмі-

нюється, значною мірою втрачаючи як ексклюзивність, так і безальтернативність. Це відбувається не так через девальвацію ціннісного характеру мовного фактора, як завдяки зміні загальної орієнтації й перенесенню головного акценту з того, що робить кожну націю унікальною, на те, що є спільним для різних націй, на те, що їх об'єднує або може об'єднати.

З особливою виразністю ця, по суті, об'єктивно зумовлена тенденція виявляється в ході перетворення етнічної нації в націю політичну, коли національна (державна) мова, зберігаючи майже недоторканим свій статус де-юре, де-факто опиняється у ситуації асиметричного співіснування у рамках соціально-комунікативної системи з регіональними мовами й мовами національних меншин.

Категорія «рідна мова» при цьому починає сприйматися частиною національної спільноти як така, що опинилася під загрозою, особливо в тій частині, яка пов'язана з виконанням нею символічних ознак поведінки як окремо взятої особи, так і колективу (нації).

К.Гірц, констатуючи «вкрай несприятливий стан речей», в якому в якийсь момент опинився певною мірою концепт «розум» як термін, з яким було традиційно пов'язано цілу низку відповідних уявлень та конотацій, пропонує як один з методів «реабілітації» слова «розум» як корисне наукове поняття – заміну його дієсловом або дієприкметником. Посилаючись на точку зору ряду його попередників у роздумах із цього приводу, він пропонує формулу: «Mind is minding» [розум – це мислення], реакція організму як сукупної зв'язної цілісності... [Такий погляд] звільняє нас від мовних оков стерильної і паралізуючої метафізики й дає нам свободу сіяти та збирати те, що принесе плоди» [2, с. 71].

Заявлений підхід видається конкурентним і перспективним з огляду на цілу низку обставин і щодо концепту «рідна мова». Якщо «розум – це мислення», то мова – це мовлення... Користуватися рідною мовою, інтерпретуючи її при цьому не як цінність, як недоторканну святиню, а як функцію, як інструмент для досягнення певних, цілком практичних цілей, який може бути замінено на інший у тому разі, якщо за допомогою лише його одного досягти поставлену мету виявляється неможливо.

Практичне втілення в життя принципу, про який ідеться, неминуче стикається з низкою різноманітних проблем, котрі у своїй сукупності обмежують його дію, пристосовуючи її до конкретних обставин. Колізія виникає вже у зв'язку навіть з тим, що категорія «рідна мова», цілком коректна й прийнятна на рівні абстракції, на практиці у багатьох, якщо й не у більшості, випадків виступає не як власне мова, а як один з діалектів певної мови, тоді як функцію «цінності» виконує літературна мова, тобто не діалектна форма існування мови, а форма, належним чином розроблена й відповідним способом кодифікована.

Припущення В. фон Гумбольдта, згідно з яким суб'єктивність кожного окремого індивіда знімається об'єктивністю народу в єдності усього того, що формується попередніми й нинішніми поколіннями його представників, а суб'єктивність народу – об'єктивністю людства, – також наводить, гадаю, на думку про те, що суб'єктивність (читай – обмеженість) рідної мови може бути знято (подолано) на більш високому рівні зі застосуванням парадигм, зумовлених існуванням так званих світових та регіональних мов.

Уявлення про мову як про цінність не можна політизувати. Політизацію будь-якого явища, за винятком, хіба що, якихось поодиноких випадків, навряд чи слід вітати. Що ж до мовної сфери й усього, що з нею так чи інакше пов'язане, то тут політизація особливо небезпечна й навіть потенційно шкідлива, по-перше, маючи на увазі надзвичайно високий ступінь делікатності мовної проблематики, по-друге, через специфіку політичного дискурсу.

І останнє. Формула: «рідна мова – наріжна цінність нації», – за нинішніх обставин потребує певного переосмислення й адаптації до нових умов. Зокрема, під кутом зору еволюції української етнічної нації у націю політичну й виникненням ситуації, в якій для частини повноправних і повноцінних громадян України українська мова, не будучи рідною, буде державною з усіма наслідками, що із цього випливають.

1. Бацевич Ф.С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень. Підручник. – К., Видавничий центр «Академія», 2008..

2 . Гірц К. Інтерпретація культури. Вибрані есе / Пер. з англ. – К, Дух і Літера, 2001.

3. Данилюк І. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір. Монографія. – К., «САММІТ-КНИГА», 2010.

Олена Яковлева

ДИЛЕМИ СИСТЕМИ ВНЗ: МОВА ЯК ЦІННІСТЬ VS МОВИ ЯК ЗАСОБУ КОМУНІКАЦІЇ

У статті розглянуто дихотомію двох взаємопов'язаних, але, разом з тим, і конкуруючих одна з одною, моделей модернізації системи освіти: «модернізації-суверенізації» (з акцентом на національній складовій навчального процесу) та «модернізації-адаптації» (з акцентом на складовій інтернаціональній), - під кутом зору її відображення у мовній ситуації у вищих навчальних закладах України.

Ключові слова: *система освіти, модернізація, українізація, прагматизм, цінність, комунікація, багатомовність нового типу.*

Yakovleva O. Dilemmas of higher educational system: language as value - vs language as means of communications. *The article deals with the dichotomy of two related, but at the same time, competing models of educational system's modernization: the "modernization - sovereignty" (emphasis on the national component of the educational process) and the "modernization-adaptation" (with an emphasis on international component of the educational process) - from the viewpoint of its representation in the language situation of higher educational institutions in Ukraine.*

Key words: *education, modernization, Ukrainization, pragmatism, value, communication, a new type of multilingualism.*

Усупереч тому, що на систему освіти за традицією, що складалася протягом багатьох років, зазвичай дивиться як на внутрішньо цілісний, однорідний феномен, тобто, іншими словами, саме як на систему, – вона до явищ подібного типу

не належить. Сама системність (у тій формі, в якій вона нині наявна) як одна з наріжних ознак освітнього процесу визначається не так сутнісними, як формальними, тобто зовнішніми по відношенню до її субстанціальних особливостей факторами, зокрема такими, як інституціональний. Виходячи з цього, ми в наступному викладі вживатимемо вислів «система освіти» у нетермінологічному значенні з метою економії мовних засобів та для зручності.

Витоки дійсної несистемності освітньої сфери за умов її декларованої системності сягають своїм корінням фундаментальних засад буття сучасного українського суспільства. Досягнення повноцінної системності одного з сегментів суспільного устрою поза вимогою систематизації усього цього устрою в цілому навряд чи можна сприймати як щось реальне. Доти, доки тривають трансформаційні процеси у державі та у суспільстві, триватиме трансформація й у галузі освіти. Отже, на рівні об'єктивних реалій зберігатиметься й її – галузі – несистемний характер.

На сучасному етапі один з чи не найголовніших викликів для української освіти полягає в тому, що її розвиток іде під впливом двох, протилежно спрямованих тенденцій. З одного боку, це – наповнення освітнього процесу дійсно національним змістом, тобто його українізація. З іншого, – інтернаціоналізація, зумовлена неухильним зростанням ступеня занесення національного освітнього простору до простору світового, глобального, «підпорядкованості» першого – другому. Додаткові складнощі при цьому виникають в Україні через те, що українізація відбувається зі значним запізненням, у той час як інтернаціоналізація, зумовлена глобалізацією, навпаки, з певним випередженням з огляду на реальну готовність української освітньої галузі до цього відповідального кроку.

Вплив глобалізації варто, на нашу думку, розглядати як ще одну причину контекстуального характеру, яка істотно позначається на стані освіти в Україні, привносячи до нього важливі додаткові елементи. Хочемо ми того чи ні, але національна освітня сфера уже є складовою глобальної системи освіти, і процес її подальшої «прив'язки» до неї продовжує набирати обертів. З формального погляду, можливо, українські ВНЗ не занесено до глобальної освітньої сфери на належному рівні й у бажаному форматі та обсязі, але цей факт не знімає проблеми й не може служити запереченням

того, що рамки глобальної освіти поширюються й на український національний освітній простір, а її основні тенденції простежуються й у ньому, хоча у переважній більшості випадків і у спотвореному вигляді.

Нова – глобальна – системність освіти не просто створює перешкоди для формування системності національної як чогось особного і самодостатнього, такого, яке значну частину загального обсягу свого існування здатне здійснювати поза глобальним контекстом, а фактично зводить саму можливість такого формування нанівець. Такий стан справ висуває на порядок дня як одну з найбільш нагальних і актуальних проблему такого поєднання національного та глобального, в якому б стимулювалися переваги й мінімізувалися негативи і першого, і другого.

Головна причина нинішньої несистемності, а водночас і підґрунтя нинішнього стану української освіти загалом – спадкоємний зв'язок з тією системою виховання й освіти, до якої українська освітня сфера була внесена у попередній історичний період, тобто з системою, яка існувала у СРСР. Українська освіта за часів УРСР була невід'ємною частиною радянської, а після здобуття державної незалежності стала одним з її – радянської освіти – уламком. Переважно екстенсивний розвиток на старій базі попри всю його удавану обґрунтованість забезпечити реальний прогрес освіти та її адаптацію до змінених умов існування не міг і, зрештою, не зміг. Інтенсифікувати ж цей розвиток, наповнивши його якісно новим змістом, співвідносним з духом доби та її вимогами, з багатьох причин не вдалося.

Нині на порядку дня освіти в Україні стоїть завдання модернізації. Але модернізація як систематизація національної освіти й її суверенізація, перетворення сегмента колишньої радянської на повноцінну й самодостатню на принципово новій основі та, з іншого боку, модернізація освіти як її адаптація до вимог глобалізації – це дві різні модернізації, які мають спільні риси, але, разом з тим, істотно відрізняються одна від одної.

Більше того: вони перебувають одна з одною у відношеннях частково прихованої конкуренції й навіть певного антагонізму. В той час, як друга продиктована прагненням мати ефективний, раціонально вибудований у відповідності до найсучасніших вимог устрій, зіпертий, передусім, на про-

мадянські зв'язки модерного типу, перша значною мірою зорієнтована на такі зв'язки, які в сучасному світі дедалі частіше інтерпретується як архаїчні. Е.Сміт, відмічаючи таку конкуренцію-суперечність і відзначаючи факт існування подібної «архаїки» на прикладі держав Африки та Азії, кваліфікує їх як прямий наслідок консервації архаїчної, догромадянської, суспільної свідомості, заснованої на «незагойних розколах і первинних прив'язаностях до певної соціально-культурної даності – спорідненості, раси, релігії, звичаїв, мови й території» [1, с. 27].

Модернізація-суверенізація мала б ґрунтуватися й уже частково ґрунтується на націоцентричній моделі освіти та на концепції формування особистості, найтіснішим способом зв'язаною з традиційною українською етнопедагогікою, й зосередженою, насамперед, на проблематиці, яка прямо чи опосередковано кореспондує з національними ідеєю та ідеологією, інтерпретує їх як наріжний компонент усього освітнього процесу загалом. Згідно з цією ідеологією освіта постає, у першу чергу, як процес цілеспрямованого, стимульованого на державному рівні виховання у молодого покоління національної свідомості, духовності, самоповаги. Поза такою моделлю й концепцією модернізація подібного типу втрачає ті конкурентні переваги, які вона має завдяки своєму націоцентризму, порівняно з іншими моделями та концепціями, а разом з тим, і своє позитивне значення.

Продуктом модернізації-суверенізації української освіти мала б стати така українська національна освітня модель, яка б, забезпечуючи у повному обсязі інтереси нації, потреби національного розвитку, життєвість етнонаціональної традиції та цінностей, збереження національно-специфічного типу свідомості, самосвідомості, національного буття, не обмежувала б освітній процес суто етнічними й національними рамками й не відокремлювала б його на підставі етнонаціональних компонентів від усього того, що відбувається у цій сфері в інших країнах, зокрема у сусідніх з Україною регіонах та у світі загалом.

Модернізація-адаптація, у свою чергу, висуває на порядок денний національного освітнього процесу як першочергове завдання досягнення оптимального за наявних умов рівня його занесення до процесу глобального з обов'язковим підпорядкуванням останньому всіх без винятку параметрів. При

цьому йдеться навіть про той комплекс уявлень та ідей, який можна було б визначити як «ідеологію» освіти в добу досягнення нею небаченого ніколи раніше ступеня інтернаціоналізації та глобалізації.

Ця «ідеологія» не враховує національних особливостей, абстрагуючись від них задля досягнення у перспективі якісно нового рівня планетарної, загальнолюдської спільності та пропонуючи переважно прагматичний підхід до проблеми національної ідентичності й національної свідомості, наріжною засадою якого є уявлення про уявну поки що, але цілком реальну в майбутньому глобальну «ідентичність». Вважаємо за доцільне у цьому випадку вживати термін «ідентичність» у лапках, маючи на увазі, що вести мову про виникнення нової глобальної ідентичності чи навіть передумов для її формування поки що передчасно.

Дихотомія модернізації-суверенізації та модернізації-адаптації прямо екстраполюється на мовну ситуацію у системі освіти, зумовлюючи специфіку мовного середовища у навчальних закладах і окреслюючи можливі шляхи їх подальшого розвитку. У першому випадку пріоритет державної мови й її монополія як, коли не єдиної, то, безумовно, домінуючої, мови вищої освіти мають бути незаперечними. У другому пріоритет міг би за певних умов бути наданий англійській мові як такій, що домінує у глобальному освітньому середовищі, являє собою оптимальний мовний ресурс для здобуття або продовження освіти за межами України у провідних світових навчальних закладах, зокрема й тих, які входять до кола п'ятсот кращих ВНЗ світу.

При цьому як у першому, так і в другому випадку відкритим залишиться питання про місце і роль російської мови в українському національному освітньому процесі, а також безпосередньо пов'язане з ним питання щодо того, чи доцільним є використання російської мови як мови освіти, а також мови робочого спілкування в рамках навчального процесу там і тоді, коли це об'єктивно сприятиме підвищенню її – освіти – якості й наближенню до кращих світових зразків та моделей.

В українському мовному середовищі російська мова присутня нині й буде присутня у майбутньому. Нею у тому чи іншому обсязі й з тією чи іншою метою користуються (у тому

числі й як мовою викладання окремих дисциплін) навіть у тих ВНЗ, які на сто відсотків є україномовними, й у тих регіонах, де українська мова є рідною для більшості населення і домінуючою. Заплющувати очі на цю обставину, означає лише відкладати розв'язання проблеми, ускладнюючи при цьому її можливі наслідки, у тому числі – негативні. Разом з тим, і пропонувати ті чи інші радикальні методи її розв'язання шляхом примусового приведення до одного знаменника навряд чи було б правильно з огляду на цілу низку обставин як власне освітнього, так і позаосвітнього характеру й змісту.

Не варто забувати й про те, що інерція російськомовності й русофільства загалом є достатньо сильною, якщо й не по всій території України, то принаймні на значній частині цієї території. Одним з різновидів сучасного українського русофільства при цьому є органічне поєднання русо- та українофільства, супроводжуване або українсько-російським білінгвізмом, або українсько-російською двомовністю в різних її варіантах.

Щодо критеріїв визначення присутності або, навпаки, відсутності ефекту сприяння підвищенню якості освіти за рахунок використання російської мови, то вони можуть бути різні, й домогтися швидкого запровадження однозначного підходу до цього питання буде важко. Втім, безпосередня практика вже нині дає цілком достатній матеріал для того, щоб робити певні узагальнення й пропонувати відповідні рекомендації.

Російська мова, гадаємо, може використовуватися як мова освіти в українських вищих навчальних закладах у тих випадках, коли за відсутності навчальної літератури з тієї чи іншої дисципліни українською мовою наявні відповідні підручники та посібники російською, якою, до того ж, володіють усі учасники навчального процесу, включаючи викладачів та студентів.

Інший момент полягає у застосуванні знань та навичок, здобутих у ході навчання у ВНЗ, у практичній діяльності майбутніх спеціалістів. Так, скажімо, у Київському інституті бізнесу та технологій склалася практика підготовки фахівців за спеціальністю «бізнес» переважно російською мовою через те, що у роботі по завершенні інституту для більш ніж 90% його випускників мовою робочого спілкування, за їхнім

власним визнанням, стає не українська, а саме російська. Подібні випадки непоодинокі, й на них, на нашу думку, варто було б звернути більшу увагу в ході пошуків шляхів дальшого вдосконалення навчального процесу в українських ВНЗ.

Вимога лінгвопрагматичної детермінованості, відповідно до якої вибір суб'єктом мови або діалекту з поміж тих, якими він володіє, є не фіксований, а варіативний і у кожному конкретному випадку залежить, крім усього іншого, від співрозмовника та ситуації, – не лише не втрачає свого значення за сучасних умов, а навпаки, починає відігравати дедалі більше значення. У системі вищої освіти України лінгвопрагматичний фактор останнім часом починає усе частіше й послідовніше переважати фактор лінгвогеографічний.

Вищі навчальні заклади посідають у системі освіти особливе місце. Вони внесені у систему, пов'язані з нею, проте мають виразну специфіку, порівняно з середніми спеціальними, середніми, початковими навчальними закладами. Ця специфіка знаходить своє виявлення як на рівні змісту та форм навчального процесу, так і з огляду на здійснення виховної функції. Її виявлення спостерігається й на рівні мовних практик і мовної компетенції.

З погляду розв'язання завдань, пов'язаних з вихованням, ВНЗ є особливо важливі й, мабуть, незамінні. Вони мають бути інструментом громадянського загартування і змужніння молоді, школою громадянськості для молоді особистості, осередками громадянської відповідальності і патріотизму. Слушною видається думка В. Кременя про підвищення ролі освіти у формуванні позитивних особистісних якостей громадян за рахунок «відповідного аксіологічного спрямування навчального процесу» на розворот цього процесу «на духовне збагачення і творчу діяльність особистості, на виявлення нею її здібностей для самореалізації» [2. с. 464].

За станом на сьогодні освіта виконує низку функцій, як традиційних, так і тих, які висуває перед нею новітня історична доба. Основними серед них, гадаємо, є такі, як: індивідуальна (навчання й виховання особистості), національна (формування національної свідомості та національної ідентичності), державна (виховання почуття патріотизму), цивілізаційна (формування почуття цивілізаційної належності), нарешті, глобальна (формування адекватного уявлення

про новий світовий порядок, глобальний світ, а також про «планетарну макроетику» - термін *К. О.Апеля*).

Функціональна різноплановість освітнього процесу робить ще більш актуальними як проблему мови освіти загалом, так і проблему багатомовності. Головною при цьому стає, на наш погляд, колізія: національне – загальнолюдське (або: державне – глобальне), одним з виявлень якої слід вважати дилему: мова як цінність – мова як засіб комунікації.

Спеціально доводити визначну роль системи освіти у формуванні національної свідомості та інших рис національного духу в наш час немає особливої потреби. Після того, як було однозначно обґрунтовано прямий причинно-наслідковий зв'язок виникнення націоналізмів й модерних націй з новою системою освіти, яка сформувалася в добу Просвітництва (*Е.Гелнер*), поле для дискусій у цьому питанні виявилось помітно звужене, хоча, певна річ, аж ніяк не закрите повністю і остаточно.

ВНЗ, як уже було констатовано, якісно відрізняються від інших закладів освіти. Разом з тим, серед самих ВНЗ також існує поділ на дві, відмінні одна від одної, частини: університети та вищі навчальні заклади прикладного спрямування. Мовна ситуація у них здебільшого є різною, й мовна політика, відповідно, теж мала б бути відмінною.

Під кутом зору виховання пріоритетну роль мали б відігравати університети. Вони покликані не лише давати знання, а й виховувати справжнього громадянина, національно свідомого патріота. При цьому слід було б зробити спеціальний акцент на тому, що алгоритм поєднання «громадянськості» та патріотизму для України та Європи є різний.

Слідом за *Х.Ортегою-і-Гассетом* прийнято вважати, що в Європі на сучасному етапі існування провідних держав суть вищої освіти, що її пропонує університет, мала б полягати «у двох речах: а) у навчанні інтелектуальних професій, б) у наукових дослідженнях і підготуванні майбутніх дослідників» [3, с .73]. В Україні, яка надолужує відставання від Європи у національній свідомості громадян, університети мали виконувати ще одне завдання: формувати національну ідентичність, плекати національний дух, самоповагу й гордість. Принципово важливою складовою у цьому мало б бути зосередже-

ння особливої уваги на виробленні культу української мови як державної, незалежно від того, чи є вона рідною, чи ні.

У переліку найбільш гострих і болючих «вузьких» місць української вищої освіти, за версією Програми ООН «Цілі розвитку тисячоліття», ані мовна проблема, ані проблема національної ідентичності як така не фігурують. Натомість увагу зосереджено на питаннях матеріально-технічного переоснащення ВНЗ відповідно до вимог нового часу, а також на рішучому підвищенні ефективності освіти з точки зору, поперше, відповідності її кваліфікаційним стандартам реальному рейтингу спеціальностей, сформованого ринком, подруге, можливості тим, хто її здобув, знайти відповідне місце роботи саме за здобутою спеціальністю.

Такий – назвемо його «утилітарний» – підхід навряд чи можна вважати достатнім і задовільним в усіх відношеннях. У той час, як в Європі «університет покликаний учити бути медиком, фармацевтом, адвокатом, суддею, нотаром, економістом, державним управлінцем, учителем природничих і гуманітарних предметів у закладах середньої освіти тощо» [3, с. 73], – в Україні університет мав би також учити бути українцем. Це – імператив історичного моменту, поза яким українській державі буде вкрай складно вийти на модель сталого розвитку, до якої вона прагне.

Складність досягнення цілей і завдань, які випливають із цього імперативу, полягає ще й у тому, що треба не лише проводити відповідну державну мовну політику у ВНЗ, а й шукати шляхів стимулювання сприйняття всього того, що спускається «згори», у молодіжному середовищі. Адже проблем тут чимало, проте без вивільнення й спрямування у відповідному напрямі тієї енергії, яка походить від студентства, без активізації ініціативи «знизу», без залучення молоді до участі в ініціативах іншої сторони досягти поставленої мети навряд чи можливо.

В ідеалі «конструкція», за допомогою якої варто було б здійснювати державну мовну політику відповідного – націю – та мовоцентричного - спрямування, мала б складатися з трьох елементів: освітній сегмент влади (і влада загалом), студентське середовище, суспільство. Останній елемент має особливу вагу, насамперед, через те, що без створення в суспільстві реальної потреби в україномовності його членів, у

тому числі – молодих, досягти бажаного рівня україномовності не вдасться ні за жодних обставин. Якщо вона не матиме належного стимулу, молодь не піклуватиметься про корекцію мовної поведінки у бік зростання присутності в ній української мови.

У цьому зв'язку цілком коректним видаються ідеї Д. Бройї, зокрема його так званій «трикутник». Дослідник, який, як відомо, тісно пов'язував виникнення й розвиток національної ідеології зі сферою практики, виходив з того, що у феномені націоналізму можна бачити три «галузі інтересів»: доктрину, політику, почуття. Відповідно до цього, процес, що його можна кваліфікувати, як «кристалізація національної ідеології», протікає, за Д.Бройї, за умов активної взаємодії трьох факторів у рамках «трикутника»: «влада» (політичні інститути) – «суспільство» (включаючи як еліту, так і інші суспільні верстви та групи, в тому числі – нижчі) – «групи» (носії нових ідей та прагнень) [4, с . 24].

Розв'язання завдання цілеспрямованої корекції мовної поведінки студентства стикається зі значними труднощами, зумовленими, передусім, незадовільним станом студентського (й загалом молодіжного) середовища, який констатує переважна більшість сучасних українських представників різних гуманітарних дисциплін. Під впливом низки як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів у цьому середовищі відбуваються відчутні соціальні й духовно-моральні деформації, негативність впливу яких на загальний стан українського суспільства багато хто схильний оцінювати як загрозу.

Молодь як, з одного боку, найдинамічніша, а з іншого, одна з найнезахищеніших соціальних груп позбавлена стабілізуючого впливу традиції, життєвого досвіду, не маючи достатнього ступеня соціалізації, виявляється в ситуації, коли загальна духовна криза та криза ідентичності відбиваються на її представниках у найвідчутніший спосіб.

На факт виникнення кризових явищ і тенденцій з наступним їх поширенням та поглибленням серед молоді різних за віком і за родом занять груп увага фахівців зверталася останнім часом так часто, що є підстави вважати його доведеним. При цьому особливу стурбованість викликає та обставина, що криза, про яку йдеться, має не ситуативний,

а системний характер, виявляючи, до того ж, тенденцію до дальшого поглиблення.

Щодо суті, характеру, особливостей «молодіжно-студентської» кризи в Україні на рубежі ХХ–ХХІ ст., висловлюються різні думки й оцінки. Їх огляд та аналіз не входить у коло завдань автора. Зазначимо лише, що, на думку багатьох учених, першопричину кризового стану слід шукати у втраті суспільством внутрішньої цілісності, структурованості, системності, у перетворенні його з єдиного соціального організму, який має власні наріжні засади, закони й закономірності, принципи, цілі, на механічну сукупність окремих індивідуумів, кожен з яких буде лінію своєї життєвої поведінки та соціальної практики виключно на основі своїх егоїстичних мотивів і міркувань, поза будь-яким співвіднесенням з вимогами спільного життя.

Ідеться фактично про відмову значної кількості молодих особистостей від будь-яких спільних цінностей, включаючи національні, й повну переорієнтацію на забезпечення потреб власного «я». Втрата всього того, що зумовлювало внутрішню цілісність і суспільства загалом, і окремих його сегментів, виявляється як на «горизонтальному» (зв'язки між різними соціальними групами всередині одного покоління), так і на «вертикальному» (зв'язки між різними поколіннями) рівні.

За таких умов дія етнонаціональних і національних факторів помітно спотворюється і послаблюється. Навряд чи може викликати особливі заперечення й теза, згідно з якою «такі значущі для структурування духовного світу особистості чинники, як національна культура, мистецтво, релігія не посідають високого рангу в ієрархії актуальних проблем молоді» [5, с. 110]. З висновком про те, що прагматичне заміщує собою естетичне (і, додамо, національно-патріотичне – *О.Я.*) у способі життя, мислення, духовному світі студентства, зумовлюючи обмеження культурного простору студентів, – аргументовано сперечатися не просто та й навряд чи варто.

Зростання освітнього рівня не призводить автоматично до підвищення рівня національної свідомості та більш глибокого й щирого усвідомлення ролі й значення державної мови. Принципово важливим завданням у цьому контексті виявляється вироблення конкретного інструментарію та практичних механізмів втілення в життя тих програмних положень і

настанов, комплекс яких перебуває нині у стані вироблення. Без цього увесь «проект» сполучення й взаємної гармонізації процесів підвищення якості освіти й загального освітнього рівня молоді та виховання у неї національної, у тому числі й мовної, свідомості ризикує перетворитися на утопію. «Характерною рисою утопії, – слушно констатує із цього приводу П.Рікер, – є те, що вона не несе в собі засобів для свого впровадження в історію» [7, с. 7].

У моноетнічному й одномовному середовищі мова цілком придатна для того, щоб перебрати на себе роль ресурсу, необхідного для запуску того «міфо-мотору», про який Д.Армстронг говорить як про серцевину-ядро етнонаціональної самосвідомості, що охоплює ключові для певної спільноти міфи, символи, історичні та ціннісні орієнтири тощо [4].

Якщо розглядати націю як форму людської спільноти, сформовану на засадах специфічної, окремішньої від інших, політичної та культурної ідентичностей, то, абстрагуючись від надмірної деталізації, можна стверджувати, що першу з цих ідентичностей покликана забезпечувати національна держава, тоді як другу – мова. При цьому в Україні в ході утвердження української мови як державної і як одного з головних ресурсів нової української ідентичності та національної ідеї виникає суперечність між цим різновидом ідентичності та іншими видами колективної ідентичності, наявними у структурі сучасного українського суспільства: регіональною, рідною, релігійною та ін. [1, с. 46].

Світовий досвід дає приклади різного ступеня участі мовного компоненту у формуванні національної ідентичності як духовного феномену ментального рівня й рівня свідомості від максимального до мінімального. Як один з теоретично можливих варто розглядати й такий варіант, за якого певна національна ідентичність формуватиметься на основі мови не даної, а іншої нації, тобто «позамовну» ідентичність. Для нинішніх українських реалій щось подібне могло б мати, а частково вже має, місце у тих регіонах на Сході й на Півдні країни, де для значної частини населення рідною мовою та мовою повсякденної комунікації є не українська, а російська (або ж український варіант російської).

Важливу роль при цьому відіграє феномен дво- та/або багатомовності: у конкретному випадку – українсько-російської або українсько-російсько-грецької, українсько-російсько-

болгарської, українсько-російсько-татарської тощо. Українська національна культура та нова українська національна ідентичність у такому разі не піддаються ентропії або дифузії, а набувають іншого вигляду, виходячи за рамки комунікативних та інших функцій, що їх виконує національна культура «жорсткої» етнічної форми. Така культура, увібравши до себе етнічну складову, але не обмежившись нею, стає до певної міри надетнічною, проте аж ніяк не безетнічною.

Для етнічної нації мова становить вкрай важливий елемент, без якого у переважній більшості випадків обійтись аж ніяк не можна й який не підлягає заміні нічим іншим. Мова посідає особливе становище серед інших націоутворюючих ресурсів, забезпечуючи, крім усього іншого, ще й значну частину конкурентоспроможності цієї нації в її взаємодії з іншими.

Для нації політичної, у формуванні якої беруть участь, насамперед, такі ресурси, як: територія, спільне економічне життя, єдина державно-політична система, - мовна ознака не має того виняткового значення, яке вона має для «етнонації», й до того ж позбавлена монопольного становища. Мова за традицією залишається у переліку ознак нації, проте з найбільш важливої й незамінної перетворюється на один з кількох елементів, який «спрацьовує» належним чином лише у поєднанні з іншими.

Висновок щодо того, що «перехід з етнічного на національний рівень у найбезпосереднішим способом пов'язаний, окрім усього іншого, з підвищенням статусу національної мови» [10], не викликає заперечень, однак, вимагає, на наш погляд, дальшої розробки на предмет з'ясування того, яким чином мав би змінюватися статус національної мови на етапі переходу нації з національного на політичний рівень, здійснюваний на фоні зміни формату її існування з недержавного на державний.

Особливої ваги ця проблема набуває у середовищах поліетнічних, дво- і багатомовних, а також тих, у яких для частини титульної нації рідною є не власна національна, а інша – зокрема, російська – мова. Тут мовна ситуація має певну специфіку, яка, крім усього іншого, визначається не лише способом існування й розвитку національної мови, а й присутністю – нехай і в іншому обсязі, статусі, в іншій

комунікативній ролі – ще кількох мов, а також взаємодією між мовою «номер один», тобто національною (у тому числі й зі статусом єдиної державної) та іншими мовами.

Отже, багатомовність за таких обставин перетворюється на невід’ємну складову мовної ситуації та один зі способів існування мовної свідомості. Залежно від контексту вона – багатомовність – може відігравати як позитивну, так і нейтральну або негативну роль. Це вимагає внесення відповідних корективів до мовної доктрини держави та державної мовної політики, а з іншого, – цілеспрямованих зусиль, спрямованих на зміну мовної ситуації у бік істотного підвищення авторитету, значення, ролі української мови як державної та національної мови титульної нації. З іншого боку, кінцевою метою таких зусиль мало б стати досягнення й підтримання балансу між національною свідомістю й ідентичністю та прагматизмом.

1. Сміт Ентоні Д. Культурні основи нації. Ієрархія, заповіт і республіка. Наукове видання\ Перекл. з англ. – К.: Темпора, 2009.

2. Кремень В.Г. Філософія національної ідеї. – К., 2006.

3. Ортега-і-Гассет Х. Місія Університету// Ідея Університету: Антологія / Упоряд. М.Зубрицька та ін. – Львів: Літопис, 202.

4. Див.: Белов М.В. У истоков сербской национальной идеи. Механизмы формирования и специфика развития. Конец XVIII - середина 30-х гг. XIX века. – С-Пб.: Алетейя, 2007.

5. Богданова Н.Г. Естетична свідомість студентської молоді в сучасній Україні в контексті глобалізаційно-інформаційного аналізу. / АКД. – Харків, УІПА, 2008.

6. Рікер Поль. Ідеологія та утопія. / Перекл. з англ.– К.: Дух і літера, 2005.

7. Жадько В.О. Історична пам’ять в розвитку духовності особистості. – К.: ПП «Павлушка», 2006.

Ірина Кучеренко

ЦІННІСНІ ДЖЕРЕЛА ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті описуються ціннісні аспекти формування політичної системи сучасної України. Розкривається і аргу-

ментується взаємозв'язок політики та моралі як виразників мистецтва влади та народу «жити разом», узгоджуючи свої інтереси. Робиться наголос на деякі ключові проблеми політичної організації українського суспільства.

Ключові слова: мораль, політика, суспільство, цінності, громадянське суспільство, інтереси, організація, політична організація.

Kucherenko I. Value sources of political organization of the Ukrainian society. The article is on value aspects of the political system of modern Ukraine. Politics and morality are regarded as art of authority and citizens to coexist and accord their interests. Some key problems of political organization of the Ukrainian society are emphasized.

Key words: morality, politics, society, values, civil society, interests, political organization.

Головною проблемою політичної системи будь-якого соціуму є підтримання порядку, який передусім постає ціннісною суспільною формою, тобто формою соціальної організації, зумовленою цінностями. Роль останніх у суспільному житті завжди була визначальною і, власне, «надорганічність» людських спільнот впливає з їх причетності певним ціннісним світам. Цінності формують людське суспільство, підіймаючи його над Природою і, зокрема, над різноманітними природними спільнотами – людина живе й мислить цінностями, а власні (навіть найприродніші) потреби вона сприймає винятково у ціннісному оформленні. В політиці морально-релігійне поняття «свободи волі» перевизначається як право обирати й захищати власні цінності, мати й обстоювати власні політичні переконання. Тоталітаризм, зрадивши людській природі, заперечив це право засобом фізичного й духовного терору і заплатив за таке нехтування духом та антропологією існуванням в історії настільки нетривалим, наскільки кривавим.

Сповідувати й наслідувати цінності спроможна винятково людина і винятково у співпраці й боротьбі з іншими людьми. Саме з цієї конкурентної боротьби за цінності й народжується політика – сфера, яка водночас і протиставляє, і примирює ціннісні системи учасників політичного процесу, тобто провокує протиборство цінностей, аби досягти їх консенсусу. Специфіка політики відображається й на політичній моральності, яка набуває певної автономності стосовно моральності за-

гальнолюдської: «... в політиці є своя особлива мораль ... її мотивація спрямована на захист і виправдання політичних цінностей, які завжди відносні, умовні та мінливі» [1]. Разом з тим, остаточний відрив політичної моральності від загальнолюдської призводить до втрати першою будь-яких ознак моральності та перетворення на політичну ідеологію з моралізаторськими претензіями. Моралізаторство не лише свідчить про відпадиння політичної етики від базових моральних норм, але й про деградацію власне політичних переконань, адже святенники й лицеміри – погані політики, вони слабкі, оскільки зловживають моральною аргументацією, вони недалекоглядні, оскільки дають підстави своїм опонентам критикувати їх за невідповідність між словом і ділом, цінністю й вчинком.

Мораль не може вважатися чимось цілковито відмінним від політики, адже окрім того, що ці дві сфери завжди дотичні (більшою або меншою мірою), вони ще й споріднені за однією суттєвою рисою – прагненням до узгодженості, гармонії й універсальності. «Морально належний порядок речей стає фундаментальним конституентом самосвідомості учасників суспільного життя. Філософські й релігійні системи можуть по-різному оформляти конвенційну складову морального саморозуміння, але суть її залишається одна: в ідеальному, морально-належному образі (нормі) є узгодженими своїй і чужі інтереси» [2, с. 26]. Таким чином, політична й моральна цінність споріднені в тому, що прагнуть підпорядкувати й примирити якомога більшу кількість людей, діючи то силою переконань, то переконуючи силою. Моральні вчителі людства, були водночас, визначними політиками, а серед великих політичних діячів було дуже мало таких, котрі б не зловживали моралізаторством. І політика, і мораль вчать як належить діяти; і політика, і мораль неминуче зіптовхуються з неблаганністю емпіричних умов людського існування; і політика, і мораль приречені шукати компроміс між ідеальним та необхідним, знаходячи цей компроміс у сфері дійсного, перетворюючись на «мистецтво можливого».

Політика вимагає жорсткого прагматизму, що, однак, не виключає елементу етичної, світоглядної та ідеологічної «принциповості», тобто відданості певним ціннісним системам. Більше того, політика, аби остаточно не корумпуватися,

просто вимагає такої відданості й принциповості. Людина політична значною мірою ідентифікується тими цінностями, які вона сповідує. «Це тільки здається, що можна поєднати прагматизм і безпринципність, чи навіть цинізм. Прагматизм панує там, де люди в змозі спиратися на принципи (та цінності). Позбавлений такої опори прагматизм – це кастрат, який стимулює прагматику дії, а по суті, виявляється безпринципним утилітаризмом, чи попросту діяцтвом, що замішане на цинізмі» [2, с. 31]. Тож традиційний наголос на особливому прагматизмові політики є загальним констатацією очевидного. Натомість, протиставлення моральності й прагматизму постає або прихованим цинізмом і аморальністю (моральною неповноцінністю), або спробою приховати власні моральні переконання за їх вдаваною відсутністю, щоб нав'язати й поширити ці переконання (моральною експансією).

Мораль і політика мають ціннісну природу, однак це не свідчить про їх цілковито теоретичний та символічний характер – вони так само практикуються, як і право чи економіка. Під час такої практики здобувається моральний і політичний досвід, які переплітаються з відповідними дискурсами, синтезуючи теорію й практику, символ і предмет. Мораль та політика потребують практики і самі є практиками – діяльностями зі сповідання, вироблення, обміну й обстоювання цінностей. В українському посткомуністичному досвіді, на думку А. Лоя, соціальної інтеграції морально-практичний процес був значним чином блокований. Спадщина тоталітарної політичної системи спонукала й слугувала засобом контролю і маніпулювання соціумом. Тоталітарне суспільство за визначенням не могло бути самодостатнім в саморегулюванні стосунків, досяганні взаєморозуміння й солідарності. В ньому не було місця для самоорганізації та самоінтеграції, оскільки посттоталітарному соціуму бракувало досвіду морально-практичного самонавчання. «Попри фінальний крах системи, яка зазнала поразки в умовах елементарної публічності за часів перебудови, система залишила по собі “пам'ять» в морально-практичному досвіді соціуму, що почав забувати систему, але важко позбувається вад еволюції, коли суспільство постійно грузне в болоті старих моральних настанов, не маючи змоги своєчасно робити сміливі кроки» [2, с. 31]. Безперечно, основні цінності людської моралі не можуть

застаріти, хоча свого часу вони були інноваціями – справжня моральна норма, виникнувши, приречена на вічне існування в ідеальному світі людської уяви й людського мислення. Однак вона може забуватися або ігноруватися на практиці. Зміст цінності моралі залишається незмінним, проте ставлення до нього змінюється постійно і саме політика є причиною цієї моральної непостійності, провокуючи або на моральну зраду, або на моральний фундаменталізм.

Політична організація є організацією, в основі якої покладений моральний чинник – цінності й вміння, що забезпечують мистецтво жити разом, узгоджуючи свої інтереси у міжлюдських взаєминах (між громадянами), у взаєминах влади й народу (між державою і громадянським суспільством), у взаєминах між різними носіями влади (між суверенами). Ціннісна зорієнтованість політики на узгодження інтересів не виключає їх протиборства й конкуренції. Однак власне інтерес задля того, аби бути зрозумілим і втіленим, має становити цінність. Загалом, інтерес може визначатися як «ціннісно оформлена» потреба, тобто як синтез цінності й життєвої необхідності. Тож і політична організація соціуму передбачає «єдність і боротьбу» ціннісних світів (зокрема, світоглядів), а його політичні організації постають осередками й засобами захисту цих світів. Загалом, людина неспроможна безпосередньо сприймати власні потреби, тобто сприймати їх без опосередкування певною цінністю. Відмінності в потребах та ціннісне розмаїття призводять до боротьби та пошуків консенсусу, тобто до того, що й становить сутність політичної практики.

Національна бездуховність є джерелом більшості соціальних лих і політичних катастроф. Однак чим є ця бездуховність, як не відсутністю цінностей? Причому йдеться тут про цінності високі, тобто освячені мораллю та релігією; цінності конструктивні, тобто спрямовані на творення, а не руйнацію; цінності справжні, тобто переважно власні (хоча й розумне запозичення також не варто виключати, аби лиш воно не руйнувало тих ціннісних систем, до яких залучається). Тому важко уявити людину, народ, націю, котрі живуть без опори на систему тих чи інших цінностей, тобто без своєрідного морального фундаменту. Безперечно, історія знала не одну таку націю і народ, проте всі вони відійшли у минуле, а їх

історичне існування було нетривалим. Хоча й цілком можна уявити іншу ситуацію – бездуховне животіння, безглузде й безкінечне. Такі народи й нації також існують – вони або бідні, залежні й самоізолювані, або багаті, зіпсовані й поглинуті споживацтвом.

Політика і справді може вважатися жорсткою й цілковито прагматичною боротьбою за інтереси та боротьбою інтересів. Однак йдеться про досить складний процес артикулювання, поширення й втілення інтересів однією людиною чи суспільною групою, що наштовхується на подібний процес, який здійснюється іншими людьми чи групами. У такий спосіб і витворюється складна та багатопшарова «тканина політичного тіла», коли, прагнучи довести й здійснити «свою правду», суб'єкт політичних відносин стає залежним від союзників та ворогів, формуючи з ними складну мережу відносин «діалог/конфлікт». Теоретично, політична боротьба може відбуватися з приводу й навколо будь-яких інтересів, однак потрібно виконати одну важливу умову – ці інтереси мають стосуватися влади, тобто вони, так чи інакше: стосуються всього суспільства; потребують влади задля свого втілення; підривають чи підтримують владно-адміністративну вертикаль. Таким чином, інтерес стає частиною політичної взаємодії та політичного процесу лише тоді, коли має хоч якесь відношення до «загального блага» та «державного інтересу». Останні ж можуть вважатися базовими політичними цінностями принаймні європейських суспільств та європейців, що цілковито інтегрує легітимовані ними інтереси до сфери політики.

У політології об'єктом безпосереднього спостереження є люди, їх поведінка та наслідки цієї поведінки. Натомість все інше – класи, верстви, держави, прошарки, нації, еліти тощо – це лише символізовані «уявні спільноти». Інакше кажучи, соціальні колективи (окрім найменших) не можуть спостерігатися безпосередньо, а можуть лише символічно уявлятися, і саме цінностям належить ключова роль у цій соціальній уяві. Тому, розмірковуючи та говорячи про ту чи іншу суспільну групу, передусім маються на увазі цінності, які вона сповідує – її колективний світогляд, соціокультурний профіль, ідеологічний контур. Людство становить соціокультурну систему, яка регулюється, спрямовується і впорядко-

вується завдяки певним системам цінностей, норм, ідеалів та правил. Тому досить слухним є твердження дослідниці теорії політики Барбара Крауз-Мозер [3, с. 109], стосовно того, що такі терміни, як «цінності», «норми», «ідеали», «правила», є конструктами, які неможливо спостерігати безпосередньо, і що єдиний спосіб їх вивчити – це висновувати з емпіричних наслідків людських вчинків.

Рух за свої інтереси упродовж всієї політичної історії українського суспільства був непростий. Проблему становив не лише брак ресурсів, солідарності та історичної рішучості й відваги, але й суттєвий «ціннісний дефіцит» – відсутність власних конструктивних та загальноприйнятних ціннісних систем. Цінності, якими скеровувалася й організовувалася українська політика, були або «чужими», або вузькопартійними, або глибоко провінційними. Тут давалося взнаки тривале перебування українців на узбіччі історичного процесу; їх відлученість, зогляду на імперську залежність та упослідженість, від світових (передусім культурних) процесів; хронічна незавершеність націотворчих процесів, затримка цих процесів між суто етнічною і власне політико-національною фазами.

Вихід України з глибокої політичної та економічної кризи значною мірою залежить від подолання згаданого вище «ціннісного дефіциту», адже нині, попри позірне розмаїття цінностей, українське суспільство фактично перебуває в ціннісному вакуумі. Йому бракує природних світоглядів, міцних ідеалів, витончених і сучасних ідеологій, власних високих цінностей. Воно нагадує спраглого в пустелі, який оточений яскравими й привабливими міражами. Політичне життя, позбавлене цінностей (уявімо такий собі витвір політтехнологів), втрачає вищий сенс, остаточно загрузаючи в корупції, байдужості, споживацтві та, врешті-решт, насильстві – безглуздому й нещадному.

Людське суспільство існує як ціннісна спільнота, тобто на базі цінностей та обміну цінностями, які підносять спільноту людей над простим органічним життям спільнот тваринних. Тому осягнення цінностей є водночас осягненням умов соціального життя людини. Важливу проблему розуміння суспільств та можливих форм їх політичної організації становить пошук джерел та осередків творення цінностей. В демократичних політичних системах таким

джерелом й осередком є громадянське суспільство. «Розвинене громадянське суспільство бачиться як складна картина одночасного існування, переплетіння чи боротьби численних груп приватних інтересів, враховувати які під постійним громадським тиском мусить кожен по-справжньому демократичний уряд. ... Це свого роду «мирна громадянська війна за свої інтереси». ... Неурядові організації – лише перші елементи, зерна, з яких проростає традиція різнопланового громадського активізму» [4, с. 3]. Отже, громадянське суспільство саме є сферою боротьби і єдності систем цінностей та оформлених ними інтересів, а не якимось ціннісним монолітом, що жорстко протистоїть державі. Загалом, воно є осередком ціннісного плюралізму, який у процесі розвитку громадянського суспільства розширено відтворюється, породжуючи нові цінності й нові організаційні форми. Останні інституційно уособлюються різноманітними неурядовими громадськими організаціями, які можуть вважатися свого роду «організаційними заготовками», тобто можливими формами політичної організації, що актуалізуються за належних умов.

Громадянське суспільство поєднує плюралізм цінностей з плюралізмом організаційних форм, демонструючи безпосередній взаємозв'язок між цінністю й організацією. Відповідно й постає питання: що у цьому взаємозв'язку первинне? Безперечно, в усталених демократичних суспільствах цілком можливі випадки, коли «організація обирає цінність». Йдеться про випадки «політтехнологічного» ставлення до ціннісних (передусім ідеологічних) систем, коли цінності прилаштовуються до організаційних потреб; або ж дещо складніші випадки «конструювання ідеологій», коли ціннісно-ідеологічна система штучно формується свідомими зусиллями творців та провідників відповідних організаційних форм. Хоча справжні ціннісні системи (зокрема світогляди) не стільки творяться, скільки об'єктивно виникають – «виростають». Тому й організаційна форма «проростає» з форми ціннісної. Громадянське суспільство є осередком і підґрунтям, в якому культивується таке розмаїття організаційних та ціннісних форм. Проте, з огляду на первинність цінностей, це суспільство не може тлумачитися як проста сукупність автономних від держави громадських організацій. Передусім, воно є дже-

релом і осередком цінностей, а головним критерієм зростання громадянського суспільства слід вважати примноження ціннісного плюралізму.

Громадянське суспільство є однією з базових, тобто матричних, організаційних форм будь-якої сучасної демократії. Воно постійно породжує нові та зберігає старі ціннісні й організаційні форми. Громадянське суспільство, якщо не протистоїть, то принаймні не тотожне державі. Особливо це стає очевидним за умов соціальної трансформації, коли актуалізується питання «роздержавлення» життя посттоталітарного соціуму та розвитку його самоорганізації [5, с. 248–249]. Однак проблема співвідношення держави й громадянського суспільства, з огляду на примат ціннісних форм над організаційними, має очевидний ідеологічний чи навіть світоглядний вимір. «Першими і, очевидно, головними путами на ногах «втікачів від тоталітаризму» є пута ідеологічні. Розлом тоталітарного суспільства розпочинається з руйнації ідеології. «Організоване суспільство» має забезпечити цьому процесові цивілізовані форми. Ідеологічні руїни є найбільш небезпечними. Як і радіоактивний бруд, вони підлягають утилізації в безпечних для суспільства місцях і формах» [5, с. 246]. Проте, передусім, громадянське суспільство відмовляється від «моноідеологізму», що нав'язується і підтримується державою, яка таким чином стає тоталітарною. Воно просто несумісне з ціннісною нетерпимістю та уніфікацією, продукуючи нові та накопичуючи старі цінності. І саме на ґрунті цього ціннісного розмаїття формується розмаїття організаційне. Сучасне суспільство – комплексне й багатомірне. Відповідно, й підтримання в ньому порядку вимагає різноманітних зразків політичної організації, укорінених в плюралістичній цінностей.

Тоталітаризм руйнується розмаїттям ціннісних та організаційних форм, джерелом яких постає саме громадянське суспільство. В рамках цього суспільства «сходять» світогляди та культивуються ідеології, а на їх ґрунті зростають нові організаційні форми, що зміцнюють демократію потенціалом самоорганізації. Тому й головну роль у громадянському суспільстві відіграють творці й носії ціннісних систем, а не менеджери та спонсори громадських неурядових організацій. З погляду цінностей, воно вже існує на українських теренах

«... в Україні сформувалось активне ядро громадянського суспільства, яке за рівнем освіти, професіоналізму, прихильності до демократичних цінностей перевершує панівну політичну еліту. Практика останніх місяців свідчить, що це активне ядро повсюдно чинить тиск на владу для захисту своїх законних інтересів, обстоюючи цінності демократії. Завдання сьогодні полягає в створенні інституційних форм громадянського суспільства, які б уможливили постійний діалог між усіма акторами суспільства» [6, с. 157]. Тож для подальшого розвитку громадянського суспільства в Україні залишається трансформувати цінність в організацію, а переконання – в організовану колективну дію. Хоча наявність різноманітних автономних від держави інституцій не зможе замінити брак справжніх цінностей.

Невід'ємною частиною будь-якої демократії є багатопартійність, яка також походить із громадянського суспільства й живиться потенціалом його ціннісного та організаційного плюралізму. Справжня політична партія, а не якийсь «політтехнологічний проект», зростає з відповідної системи політичних цінностей, завжди залишаючись ідеологічно укоріненою. Саме ця ціннісно-ідеологічна укоріненість дає можливість адекватно артикулювати суспільні інтереси відповідних верств населення, довести їх до інших сегментів суспільства та державної влади і, врешті-решт, втілити. Саме цінність (ідеологічна, соціокультурна, світоглядна) послугує першим критерієм того, наскільки партія втілює інтереси тих верств, які вона представляє на політичній арені. Вона ж (цінність) послугує критерієм лояльності партії власним переконанням – підставою її ідеологічного осуду або схвалення.

Громадянське суспільство може вважатися «... полем і школою демонополізації державної влади, зростання авторитету політичних партій, налагодження дійсного, а не позірною співробітництва ...» [5, с. 248]. Ступінь організації демократичного суспільства залежить від того, наскільки продуктивним є громадянське суспільство в питанні витворення нових та збереження старих ціннісних і організаційних форм. Зокрема, йдеться про політичні партії, що відіграють ключову роль у функціонуванні демократичних систем. Останні отримують свій порядок й організацію саме від громадянського суспільства, а не від державної влади, яка по-

кликана лише захищати все те, що було витворено суспільством громадянським.

1. Гребенник Г. П. Типы и стили политического мышления. – Режим доступу http://politology2004.narod.ru/Types_styles.htm

2. Лой А. Lernprozess: український досвід // Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід [Текст] / Г. Бабінський [та ін.] ; відп. ред. А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова ; Міжнародний фонд "Відродження", Інститут ліберального суспільства, Інститут філософії ім. Григорія Сковороди НАН України, Філософський факультет Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка, Кантівське товариство в Україні, Українське феноменологічне товариство. – К. : Етна-1, 2006.

3. Крауз-Мозер Б. Теории политики. Методологические принципы [Текст] / Барбара Крауз-Мозер ; пер. с пол. И. А. Руденко. – Харьков : Гуманитар. Центр, 2008.

4. Бистрицький Є. Передчуття громадянського суспільства // – Дзеркало тижня. – 2007 . – № 42-43 (671-672) 10 листопада.

5. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть [Текст] : досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К. : Атлант ЮЕМСі, 2006.

6. Кисельова О. Етичний вимір громадянського суспільства // Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід [Текст] / Г. Бабінський [та ін.] ; відп. ред. А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова ; Міжнародний фонд "Відродження", Інститут ліберального суспільства, Інститут філософії ім. Григорія Сковороди НАН України, Філософський факультет Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка, Кантівське товариство в Україні, Українське феноменологічне товариство. – К. : Етна-1, 2006.

Ростислав Балабан

УКРАЇНСЬКІ СУСПІЛЬНІ ЦІННОСТІ

Оголені від популізму (реальні) цінності демонструють реальний генокод політичного, економічного і соціального укладу, функціонування еліти, взаємодії в соціумі.

Українське суспільство стільникове, інертне, прагне патерналізму, готове асимілюватися; традиції розширені, наявний культ фетишизму. Політична еліта не

культивує загальнонаціональні цінності. Класичні цінності, як-то сім'я, патріотизм та ін., нівельовані.

Ключові слова: Суспільні цінності, демократичні цінності, європейські цінності, українські цінності, стільникове суспільство

Rostyslav V. Balaban. The social values of Ukraine. Bare from populism (real) values are to demonstrate the real genetic code of political, economic and social mode, functioning and interaction in society.

Ukrainian society is mobile, full of inertia and looking for paternalism. It's likely to be ready for assimilation, the traditions are spread off and the cult of fetishism is present. The political elite don't cultivate the values suitable for the entire nation. The classical values likely family, patriotism etc. are leveled.

Key words: social values, democratic values, European values, Ukrainian values, mobile society.

Суспільні цінності є форматом функціонування суспільства. Вони визначають доцільність тієї чи іншої діяльності і напрям ініціатив у громаді. Приведемо приклад на примітивному (низовому) рівні. Якщо в сільській громаді міцний тин пофарбований в зелений колір вважається гарним, тобто є певною цінністю господарського укладу, то, відповідно, мешканці прагнуть реалізувати таке. Це не виключає, що хтось пофарбує тин в інший колір, щоб відрізнятись або за банальної відсутності зеленої фарби, але громада діятиме в певному напрямі. Така цінність має бути нормою. В свою чергу, в свідомості учасника соціуму цілий пакет різнопланових орієнтирів на ідеал і уявлень про цінності.

Приходимо до важливого висновку, що норми суспільного життя мають бути цінністю для суспільства. Було б цікаво сформулювати порядок цінностей для українського суспільства. Це можливо під час серйозного соціологічного дослідження. Таке потрібно, зрештою, для управління суспільством. Оскільки наявний дискомфорт у суспільстві, високі коефіцієнти недовіри до різних установ можуть бути саме від того, що суспільні цінності і прагнення в суспільстві відмінні від того, до чого закликають політики і, врешті-решт, «влада». Насправді, не потрібно боротися, з

наявною системою цінностей, їх потрібно знати, щоб використати в потрібному поступі реформ.

В нашому дослідженні суспільних цінностей не потрібно допустити похибки банального підходу. Адже зрозуміло, що коли йдеться про «цінності», відразу говориться про ідеальні моделі – загальноцивілізаційні цінності, гуманітарні, толерантності, релігійні. Це може бути першою похибкою, що принципово не відповідає реальності життєдіяльності соціуму, оскільки в суспільстві функціонують не завжди загальноприйняті уявлення про ідеал. Особливо це стосується суспільств, які переживають формаційні зміни. Вони відходять від усталених цінностей певної формації і, як часто буває, формулюють суперечливий набір нових ідеалів.

Так, у радянський період культивувались ідеали колективізму, інтернаціоналізму, взаємовиручки, безвідплатності, рівності. Після розпаду СРСР, на початку дев'яностих років минулого століття, розпочалися зміни економічного укладу, соціальної стратифікації та на фоні безідеологічності формувалися нові цінності.

На той період стало не престижно належати до інтелігенції як збіднілого і не запитаного прошарку і значимо – належати (бути знайомим) до «бригад» тощо. Надалі ця ціннісна база стала основою для подальшого нашарування цінностей. У зв'язку із демонтажем ідеологічного пресингу та відсутністю попередньої системи контролю, як фізичного так і морально-етичного, виник вакуум у цій сфері. При цьому традиційна церква не спромоглася заповнити його, приборкати колись атеїстичне суспільство. Атеїзм перестав бути частиною державної ідеології, а модним стало зворотне. Проте ми розуміємо, що демонстрація набожності часто відображала популізм без фундаментальних принципів.

У цей самий період активно постають альтернативні релігійні клуби, громади, церкви, як легалізовані, так і ні. Вони більш динамічні, активні і швидше поширюють свій вплив у суспільстві, часто серед молоді, просуваючи різні шкали цінностей. Причому в масштабі України цей феномен не вивчений, оскільки часто ці громади не публічні.

З часом «бригади» як феномен 90-их нівелювались, а адміністративна інтелігенція (або нова інтелігенція) почали демонструвати успішність, проте фундамент став деформатором для всього конструктору.

Оголені від популізму цінності демонструють реальний генокод політичного, економічного і соціального укладу, функціонування еліти, взаємодії в соціумі.

Ціннісна база формує мету і відповідну мотивацію членів соціуму у разі її досягнення. Відповідно, суспільство виправдовує або зневажає ті чи інші дії.

Адекватна оцінка того, що сьогодні є цінністю для українського суспільства, дає відповідь на низку тупикових дискусій і проблематик. Питання полягає в тому, що про деякі речі не доцільно говорити, політикам це може принести пониження рейтингу, можлива відвертість не коректна і не популярна. Ми спробуємо максимально відверто оцінити макропараметри цінностей, які функціонують в Українському суспільстві.

Так, наприклад, для шведського суспільства колись сформульована їхнім письменником ідея, що приблизно звучить: «не намагайся бути розумнішим за мене» – є культурним генокодом шведського суспільства. Шведи не намагаються чимось відрізнятись, бути зверхніми над своїми співвітчизниками – це непристойно. Вікна в шведських будинках не вражені шторами. Сусід має йти і бачити, що я їм, що я такий самий. Будинки шведів однотипні навіть в елітних районах. Точніше, такої елітності немає. Не у вигляді парканів, що відгороджуються від суспільства, не у вигляді архітектурних витворів. Вони не відрізняються між собою кованими виробами, мармуром, іншими витребеньками. Навіть монарший палац не вирізняється помпезністю. Поняття розкоші замінене поняттям комфорту. Це цікавий показник, оскільки особисті заощадження не витрачаються на предмети розкоші, а відповідно, ідуть саме на заощадження, що, до речі, дало можливість шведам спокійно пережити кризу останніх років. Навіть зарплатна політика діє в цьому самому форматі, коли формально і не формально регламентується найвища і найнижча заробітна плата. Цінністю, яку формулює система, – це формування толерантного, спокійного беззаціотажного суспільства.

Шведами багато понять з дискусійного поля усунені толерантністю, щоб не збуджувати проблематику. Не можна говорити про більше менше, про поділ суспільства, про колір шкіри, про бідніших і багатших, про відсотки. Не можна говорити навіть про успішність школярів, про те, що

хтось гірший, а хтось кращий, і тільки у старшій школі з'являються оцінки успішності школярів. У принципі, сприймається це як неписана заборона, а не цензура. Як ремарку (не за темою) відзначимо, що зовнішній вигляд шведських воїнів – це однотипні образи київських князів, а класичні шведські будинки – це прототипи українських хат, за винятком того, що вони із сучасних матеріалів і обладнані технікою, але жодного прояву розкоші або відособленості.

Культурні політичні відмінності від українських реалій такі, що критика опонента в Швеції є прямою політичною «загибеллю» того, хто це висловлює. Суспільством сприймається, що ти агітуєш за себе, а не проти когось. Кульмінація виборчої кампанії за участю прем'єр міністра країни відбувається на площі з присутністю п'ятдесяти чоловік, з яких двадцять - двадцять п'ять – члени штабу, а решта проходять до місцевого супермаркету. На відміну від українського варіанта, де було б зібрано кілька сот або тисяч на платній основі для пафосу події. Що теж підтверджує зовнішнє сприйняття і атрибутивність.

І останнє, що не зрозуміле українським технологам, політикам і є хохмою для пересічних громадян. Коли запитали працівника секретаріату однієї фракції парламенту Швеції, що роблять члени фракції, коли їх однопартійці не прийшли на засідання, а точніше як ви голосуєте замість тих, хто не прийшов? Питання повторювалося тричі, оскільки швед не розумів про що йдеться. А пізніше пояснив, що коли члени фракції не прийшли на засідання, то секретар фракції передзвонює іншій фракції (по-нашому – опонентам) і ті знімають з голосування стільки ж голосів, скільки не прийшло.

Як ми бачимо, українські реалії, як контраст, демонструють протилежне. Цінності формуються на перетині прагнень індивідуумів, інтерпретації держави, генерування ідей (цінностей) елітою.

Що ж відбувається в українському соціально-політичному середовищі.

Порівняно зі шведським народним висловом, ми маємо власні – сталі і традиційні. Причому вони не завжди позитивістські, скоріше – навпаки. Так, серед вживаних самооцінок такі: «я нічого не знаю, моя хата скраю»; «краще, щоб у сусіда корова здохла».

Що це означає? Перше – це самоусуненість, пасивність. Цінність тут у відособленості. Не колективізм і не комуні-кабельність. Зона комфорту – це власне помешкання. Друге – це не конкурентність – депресивність відносин і власної поведінки, зрештою, інертність.

Потужною площиною, яка формує ціннісні установки, є релігія. Церква є той інститут, який неформально охоплює більшість. Що ж стосується релігійного простору в Україні, то він став специфічним.

Так, на початку дев'яностих років ХХ століття у зв'язку з розпадом СРСР та падінням політичної системи втратили значимість соціально-політичні структури, як комуністична партія, так і комсомол. З одного боку, була знята з порядку денного система виховання і система цінностей радянського політичного укладу, а з іншого – не запропоновано і не створено альтернативи. (До речі, цінність класичного радянського періоду – це патріотизм, колективізм, які культивувала держава. В час розпаду СРСР цінностями стали матеріальні речі, тобто фетишизм тощо.) Якщо подивитися на успішні країни, зокрема Японію, то під час землетрусу і цунамі народ демонстрував патріотизм і колективізм – те, від чого наше суспільство відмовилось.

Колись контрольоване і зайняте суспільство в умовах слабкої держави виявилось «безхозним» – вивільненим ідеологічно, культурно, організаційно. Це забезпечило вільний соціальний простір для створення соціальних мереж на релігійній основі: швидкого поширення нових церков, переважно з християнськими символами, які можуть визначатись як альтернативні, харизматичні, тоталітарні, секти тощо. Їхнє поширення переважно відбувалося латентно, з відсутністю храмових споруд, проте вони будували міцні соціальні мережі. Цей сегмент лишається де-факто не вивченим і не публічним. Лише деякі ознаки кидають світло на наявність айсберга, як раптова поява і потім, ніби, зникнення «Білого братства», як «Посольство Боже» і перемога під його проводом (за неофіційним даними) мера м. Києва М. Черновецького.

Формально за двадцять років, з 1988 по 2008 рр., кількість релігійних організацій в Україні збільшилася з 6500 до 34465. На 1 січня 2009 р. в Україні було представлено 55 віросповідних напрямів [1, с. 354]. Розуміючи українські ре-

лії, можна припустити, що релігійних громад, які незареєстровані, щонайменше стільки ж, як і легалізованих.

Більше того, не вивчений пласт генерування ними цінностей. Окремого дослідження потребує поширення впливу і формат цінностей.

У свою чергу, те, що ми називаємо традиційною церквою, (хоча сам термін «традиційна церква» може викликати окрему дискусію, тому автор визнає що визначення досить умовне і має на увазі православну церкву) генерує такі цінності, як (1) винність і що через (2) пожертву можна спокутувати вину і, ніби, як (3) аскетизм. Православ'ю не характерна пропаганда успішності тощо. «Винність» у проповідях і молитвах не стимулює прихожан до дії та благо творення, а тільки до індивідуального покаяння. Благодійність часто відзначається специфічним форматом. З одного боку, в ньому не задіяний загал як масове явище, а з іншого (прибравши риторичку) – видається, як намагання «домовитися» з Богом. Навіть своєрідна мода, коли кримінальні авторитети роблять значні пожертви церкві, те саме спостерігається серед політиків, що підтверджує нашу попередню тезу про атрибутивність.

Золоте убранство церков мало б демонструвати красу царства Божого, натомість багатьох підсвідомо стимулює до такого самого убранства. Причому ці цінності часто проявляються як зовнішній атрибут, без суворого внутрішнього морального і культурного самоконтролю.

В українському суспільстві наявна цінність – як зовнішні аксесуари, фетишизм речей. Інформація про швидкі розпродажі наддорогих авто вже не дивують. З одного боку, це характеристика бідного суспільства, де псевдоеліта намагається максимально вирізнитись і цим зафіксувати свій статус. Нижчі прошарки намагаються робити те саме на своєму рівні. З іншого боку, це демонстрація наявної цінності. Культура споживання розкоші сприяє вимиванню капіталів і цим робить ще слабкішою економіку.

До речі, українські аналітичні журнали вже, як дань моді, регулярно публікують список найбагатших. Але жодного разу – список найбільших платників податку, що було б принципово цікавіше, особливо порівняно з цими списками, які, скоріше за все, не збіглися б, зрештою демонструвало б принципово відмінну цінність.

У свою чергу, сучасне збідніле суспільство, за яке свого часу дбала держава, схильне виявляти патерналістські настрої. Ми би назвали «розчарований патерналізм». З одного боку, недовіра і нелюбов до всіх державних органів, а з іншого – бажання, щоб держава щось гарантувала. Можна сказати, що наявна цінність держави як інституту гарантії (арбітра). Щоправда, остання не спроможна виправдати очікування. Як продовження цієї теми – наявна пасивність до самореалізації.

У суспільстві не постала цінність інституту приватної власності, що могла б бути системоутворюючою. Ваучерна приватизація не створила інституту власника. А подальша приватизація усунула більшість і була доступна виключній меншості. Останні, в масовому сприйнятті, не стали взірцем чи локомотивом економіки. Такі власники, як селяни, що отримали паї, в більшості випадків не можуть створити із них (чи з ними) матеріальну цінність, не відчують і не зачисляють себе до власників. Хоча, з іншого боку, в Україні завжди цінувалася земля. Проте розшифровка цієї цінності в тому, що земля – не як приватна власність, а як годувальниця.

Разом з тим, в Україні вживані, інколи ставляться за взірць такі поняття, як «європейські цінності», «демократичні цінності».

Окрема дискусійна тема, що європейці визначають «європейськими цінностями» і якими їх бачать українці?

Що стосується розкодування «демократичних цінностей», то ця тема ще складніша, оскільки поняття демократії не має лінійного пояснення і прагматичного виміру в сприйнятті українським суспільством. Фактично інтерпретується українським суспільством в безлічі модифікацій. До речі, це ще одна характеристика українського суспільства, що «правда у кожного своя». На такому полі дискусія, комунікація можуть бути абстрактними. Так, політики агітують і декларують максимально абстрактно. А суспільство так само абстрактно сприймає і вкладає своє бачення в різноманітні гасла.

Проте, звертаючись до академічного викладу, можемо сформулювати демократичні цінності: це громадянство і громадянськість; компетентність і відповідальність; свобода совісті, слова, вільні ЗМІ; людська гідність; моральна автономія; соціальний порядок. [2, с. 48]. Вдаючись до

інтерпретацій названих ціннісних положень, потрапляємо до подальшого філософського і, знову ж, абстрактного дискурсу. Що нас відрізняє? В тому числі і на побутовому рівні. Коли на європейській упаковці вермішелі написано готувати 7 хвили, то для іспанця це означає саме 7 хвили – і не секунди більше, і не секунди менше, на українській же упаковці буде написано – готувати до готовності, що для кожної господарки буде означати абсолютно різний час. Так само, коли ми кажемо демократія, то для кожного це означає абсолютно різне і як інститут, і як цінність.

США мають імідж як борця за демократичні цінності. Війна в Іраку і знищення режиму Саддама Хусейна провадилася США під гаслами впровадження демократичних цінностей. Проте це ще раз підкреслило те, що різні суспільства сформували відмінні шкали цінностей. Нині поступове виведення військ і завершення «операції» з поширення демократії не означає, що цінності, які нібито впроваджувалися, стали адекватними цінностями для цієї спільноти. Інколи впровадження «цінностей» іззовні призводить до деформації існуючого укладу цінностей і не адекватного сприйняття насаджуваних. Так, для народів, у яких в ХХ ст. зберігся общинно-родовий уклад з вождем племені, а їх почали «навчати» виборній демократії, то вийшло приблизно так. Попередня система влади і управління рушилась і створювалася нова – виборна. Проте для цього суспільства лишилося не зрозумілим, чому внаслідок магічних дій, коли папірці кидають в ящик і саме через це, потрібно підкорюватися новій особі, а не прийнятій системі відносин. Як наслідок, стара модель не спрацьовує, а нова так само дефективно функціонує. Ми забуваємо, що виборчі політичні відносини в Європі рухалися від елітного кола виборців, яких було менше 1%, і рік за роком формулювалися правила цих виборів та поступово збільшувалося коло виборців, і тривало це понад два століття, щоб стати цінністю європейської цивілізації. Жертвами насадження цінностей іззовні може бути приклад Сомалі, де кілька десятиріч триває громадянська війна, наявні, але не дієві виборні інститути, колишня система не витримала змін і виник абсолютно не очікуваний ланцюг наслідків. Ісламські країни, яких намагались в ХХ ст., з одного боку, амери-

канізувати, а з іншого – орадянщити, з часом залишилися ісламськими.

Не дарма на порядку денному сьогодні виникають доробки, які формулюють певний порядок, який є цінністю або може нею стати. Ф. Фукуяма присвятив ідеї довіри твір в одноіменному рукописі [3]. Довіра і розуміння як соціальна цінність цілком слушні для українського суспільства, проте де-факто наявні недовіра і нерозуміння між різними учасниками соціального поля.

Проте, чи можемо ми сформулювати українські цінності? Звичайно, можлива риторика, що українські цінності – це загальноєвропейські і т.д., не вкладаючи в ці слова прагматичного виміру.

Із загальноприйнятих цінностей життя: освіта, сім'я, свобода, патріотизм - в українському соціальному просторі деформовані. Вони не є домінуючими і однозначними.

Держава в особі політичної еліти повинна мати артикульовані ціннісні ідеали. Скажімо, «для нас цінне життя кожного громадянина». І цій цілі підкорювати усі потуги. Проте маємо відсутність де-факто медицини, влучення ракети в житловий будинок і покора піратам в Сомалі. Зрозуміло, що названої цінності немає.

Що ж озвучують з політичних трибун? Останній слоган нині правлячої партії «ми будуємо нову державу». Але що це, практично, означає? Не зрозуміло, який ідеал пропонується. Політична еліта не сформулювала за два десятиріччя спільної мети і цінності. Що є окремою характеристикою – це саме те, що для формальної політичної еліти суспільство не є цінністю. Будівництво «нової держави» може сприйматися просто як будівництво нової держави для окремої групи осіб, що суспільство і спостерігає.

Президент України 2006–2010 рр. В. Ющенко спробував сформулювати ціннісні орієнтири. Він декларував таке: примирення, історична пам'ять, єдина церква, Європа. Це слушна громадянська позиція, проте вона не була сприйнята масовим суспільством. На чергових виборах чинний Президент не конкурував навіть за друге місце.

До речі, поведінка українського суспільства в електоральних процесах – це окремий пласт досліджень. Ми назвемо тезисно лише деякі параметри. З одного боку, активна участь у виборах 60-75%, а з іншого – така сама

велика недовіра фактично на другий день після голосування. Інший показник, який демонструють президентські вибори, це те, що, починаючи з перших виборів, ми голосуємо на зло. Не заради ідеологем, політичних платформ, а на зло. Так свого часу розцінюється перемога Л. Кучми на зло чинному Л. Кравчуку. Другий термін Л. Кучми – це перемога політичної машини. Перемога В. Ющенко – це було голосування на зло системі. І пік прояву цієї тези – це перемога В. Януковича (іміджевого антипода попередника), за якого проголосували на зло його попереднику. Цікаво, якщо говорити про двох останніх Президентів, то графік падіння рейтингу після перемоги ідентичний (за даними дослідження «Кореспондент»). Для українського суспільства не спрацьовує ані «будуємо європейську державу», ані «будуємо нову державу».

Тема, чого потребує наше суспільство, яких цінностей воно прагне – окрема і надзвичайно цікава. Ми не маємо публічних замірів цього пласту. Разом з тим, функція еліти – диктувати, виховувати, насаджувати позитивні цінності, навіть в умовах, коли масові прагнення деформовані іншими впливами.

У таких умовах, без єдиного ціннісного простору, суспільство стає стільниковим, де окремий стільник формує свої правила цінностей, тощо. Між цими стільниками слабо налагоджені комунікації.

Без сформульованої цінності немає прагнення її досягти, немає руху – розвитку в унісон, те, над чим працює все суспільство. Суспільство, як організм має мати базові цінності – спільні для абсолютної більшості. При чому вони не виключають нашарування групових, вікових, кланових і так далі цінностей. Вони мають бути не тільки проголошені, але і сприйняті, генеруватись і втілюватись.

Нам бачиться, що проблема відсутності загальнонаціональних (загальнодержавних) цінностей ослаблює колективізм народу, сприяє відсутності ідеалу і власної місії держави і народу.

Китаець, який емігрує, він залишається китайцем і, зрештою, потенційно працює на Китай, навіть якщо це відбудеться через десятки років. Українець, який емігрує, фактично зникає, бо в більшості випадків його мета – «відірватися від болота», на жаль, нашого безцінного простору.

1. Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010.

2. Основи демократії: навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів / авт. Колектив: М. Бессонова, О. Бірюкова та ін. ; за заг. ред. А. колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.- канад. Проект «Демократична ос-та», Інститут вищої освіти. – К.: Ай Бі, 2002.

3. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию Пер. с англ. – М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2006.

Олеся Мандебура

СІМ'Я ЯК ЦІННІСТЬ У ПЛОЩИНІ СУСПІЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті аналізується важливість інституту сім'ї в сучасному українському соціумі, що підтверджується даними польових соціологічних досліджень. Автор виділяє найважливіші складові сімейної політики держави, актуальні загалом для українського суспільства.

Ключові слова: сім'я, сімейні цінності, сімейна політика, соціальна реклама.

Mandebura O. The Family as a Value in the plane of Ukrainian social values. The article «The Family as a Value in the plane of Ukrainian social values», written by Olesia Mandebura analyzes the importance of the family in contemporary Ukrainian society, which is proved by the field of sociological researches. The author highlights the most important components of family policy, topical for the Ukrainian society.

Key words: family, family values, family policy, social advertisement.

Цінності як категорія наукового аналізу характеризуються застосуванням різних методів наукового пошуку, підходів та критеріїв їх класифікації і систематизації. Вчені виділяють загальнолюдські, морально-духовні, громадянські, гуманістичні, політичні, демократичні, культурні, художні,

традиційні українські цінності. Вони досліджуються і в конкретних вимірах відповідно до критеріїв об'єктивного існування, і в зіставленні ціль / засіб, і як ідеальна модель.

Останнім часом увага дослідників зосередилася на дослідженні феномену «суспільних цінностей». Під цим кутом зору аналізується найрізноманітніше коло питань, починаючи від конкретно визначених наукових проблем і закінчуючи темами, які можна ідентифікувати як засадничі філософські. Саме в ціннісному вимірі розглядаються політична реальність, політична взаємодія, політична ідентичність, політичне лідерство, мовне середовище, геополітичні проблеми, ідеологічні орієнтації українського суспільства, міжетнічні взаємини. Перелік тем у галузі політології, щодо яких цілком допустимим і коректним є застосування означення «ціннісний», у науковому дискурсі практично безмежний.

А з іншого боку, не буде великим перебільшенням стверджувати, що і громадянські, і демократичні, і культурні, і загалом усі наведені вище системи цінностей тією чи іншою мірою цілком можуть бути вписані у ширшу систему, якою і виступають власне суспільні цінності. Ціннісна парадигма має універсальний характер і може бути застосована для аналізу будь-якого явища / події / факту суспільного життя народу і країни.

Саме в площині суспільних цінностей відбувається активізація тематики традиційних цінностей українців. Якщо раніше традиційністю як категорією наукового аналізу «традиційно» послуговувалися і її досліджували представники наукових дисциплін гуманітарного профілю, зокрема етнографи, фольклористи, культурологи, то сьогодні її запитаність значно розширилась. У число її дослідників активно включилися науковці суспільствознавчих галузей науки. Насамперед йдеться про демографів, політологів та соціологів. Збільшення зацікавлення останніх цією тематикою переконливо свідчить про її прикладний характер, актуальність і важливість як у плані суто наукового «кабінетного» чи польового аналізу, так і щодо її загальної суспільно-політичної ролі.

Однією з таких незаперечних традиційних цінностей українців є сім'я, в ширшому, історично традиційнішому вимірі – родина. І хоча актуальність саме родини в житті сучасного українця досліджується поки що недостатньо, то

суспільна вага сім'ї, її стан, тенденції розвитку перебувають під пильною увагою дослідників. При цьому обов'язковою складовою таких розробок є ієрархія сімейних цінностей. Це питання постає і окремо в осмисленні сім'ї як традиційної цінності. Воно включає складові, які, на думку вчених, і визначають суть і значення сім'ї. Та й сама тема сімейних цінностей і традицій вже кілька років перебуває у центрі пильної уваги українського соціуму: державних органів, Церкви, громадських організацій, засобів масової інформації та наукового товариства. На сьогодні існує досить багато варіантів визначення цього поняття у суспільних поглядах та науковому дискурсі.

Серед найчастіше вживаних трапляються наступні: класичні історичні уявлення про сім'ю, значущість оформлення шлюбу і стійкості шлюбних відносин, народження та виховання дітей у сім'ї з обома батьками, традиційних ролях чоловіка і жінки, вірності, взаємоповага всіх членів сім'ї та стійкий пріоритет збереження шлюбу над розлученням; дружба, добро і любов; подружня вірність, турбота батьків про дітей, турбота дітей про батьків і старших у сім'ї, повага до предків, взаємна любов і взаємоповага між батьками, злагода і довіра між членами сім'ї, відповідальність кожного за інших членів сім'ї, здоровий спосіб життя, дотримання ustalених народних звичаїв і збереження традицій, гостинність, створення багатодітних сімей; сімейне благополуччя, здоров'я, якісна освіта для дітей, знання та культура; подружня вірність, жіночність і мужність, батьківство та материнство; любов, діти, побут.

У переважній більшості цих варіантів відбиваються традиційні народні погляди та установки, які становлять основу ментальності українського народу та його національного характеру. Саме від цих поглядів і відштовхуються науковці, їх позиція є аналогічною за суттю. Так, проводячи вибіркове соціально-демографічне обстеження населення дітородного віку «Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку» (квітень 2009 р.), фахівці Інституту демографії та соціальних відносин ім. М. В. Птухи НАН України ієрархію сімейних цінностей визначили таким чином: батьки, матеріальний добробут, сімейна взаємодопомога, довіра між членами сім'ї, подружня вірність, сексуальна гармонія, брати і сестри, спільність

інтересів, онуки, мати багато дітей [1,с.90–91]. У цьому дослідженні питання сімейних цінностей виділяється окремим параграфом, у якому увага зосереджується на оцінці респондентами ролі та значущості сімейних цінностей залежно від статі респондентів і типу домогосподарств.

Отже, традиційні, усталені народні погляди на цінності, які становлять основу сталого шлюбу, існують і сьогодні, доповнившись окремими позиціями «на вимогу дня».

Соціологічні опитування з метою вивчення громадських настроїв та поглядів, які проводять різні центри та установи, зазвичай серед переліку запропонованих питань містять і ті, які безпосередньо стосуються стану сім'ї. Причому такі питання супроводжують вивчення динаміки соціальних змін, життєвого рівня населення, регіональних особливостей соціальної стратифікації, економічної ситуації та розшарування суспільства в оцінках і очікуваннях [2]. Ці, а також інші питання науковці аналізують крізь призму вивчення фінансового боку щоденного життя родини.

Скажімо, у першій же статті, яка «відкриває» збірник Інституту соціології НАН України «Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін» (К., 2009), дослідження соціальних наслідків економічної кризи починається з аналізу відповідей респондентів на запитання про матеріальний стан сім'ї [3, с. 15]. На думку Є.Головахи, «саме ці базові показники насамперед свідчать про реальні антикризові соціальні ресурси» [3].

Досить промовистими є дані національного опитування «Громадська думка в Україні – 2009», здійсненого за програмою Інституту соціології НАНУ Центром соціальних і маркетингових досліджень «СОЦІС» (дані станом на квітень 2009 р.). Так, відповідаючи на питання «Оцініть міру важливості особисто для Вас наведеного нижче» серед двадцяти запропонованих тем найвищий відсоток відповідей «дуже важливо» – понад 80 відсотків – отримали наступні:

- Міцне здоров'я – 87,1%,
- Міцна сім'я – 85,5%,
- Благополуччя дітей – 82,4% [2,с.482–483].

Ця трійка лідирує зі значною перевагою. Наступною за ними йде позиція «Матеріальний добробут», яка знаходиться на позначці 71,4%, і «Цікава робота» – 50,8%. Уже згадуване вище спеціальне вибіркове соціально-демографічне об-

стеження населення дітородного віку «Сім'я і сімейні відносини», проведене фахівцями Інституту демографії та соціальних відносин теж у квітні 2009 р., дає ще вищі показники: «В ієрархії життєвих цінностей переважної більшості респондентів дітородного віку саме сім'я та діти посідають чільні місця. Понад 90% жінок і майже 85% чоловіків заявили, що сім'я для них «дуже важлива» [1,с.89]. Це видання підготовлене за матеріалами переписів населення, вибіркового обстежень умов життя домогосподарств України та результатами вибіркового соціально-демографічного обстеження.

Отже, визнання значення і ролі сім'ї як ідеальної моделі організації людського життя залишається на достатньо високому рівні в менталітеті сучасних українців, навіть якщо практичне втілення цього суспільного інституту в житті людини останнім часом видозмінюється і набуває нових форм, відмінних від традиційних.

Ще одним аргументом, який підкреслює важливість цього соціального інституту для суспільства, зацікавленість ним дослідників, є тематичні конференції. Скажімо, у листопаді 2010 р. у Туреччині відбулася міжнародна наукова конференція «Сім'я як цінність у контексті релігії, традицій і сучасності», на якій порушувалося багато важливих питань функціонування сучасної сім'ї з позицій глобалізації, економіки, релігії, юриспруденції тощо. Перелік запропонованих тем конференції переконливо демонструє наступний факт: фактично не існує жодних сторін життя суспільства, у які не була б інтегрована сім'я, які б не зачіпали щонайменші аспекти її функціонування або перебували поза її реальністю. Питання взаємовідносин дітей та батьків, засоби масової інформації та родина, вплив соціалізації на структуру родини, поліси європейського союзу та родина, іміграція та родина, сексуальна етика та родина, родина з її денними справами та вечірнім відпочинком і багато інших питань стають предметом широкого обговорення науковців, політичних, суспільних та громадських діячів світової спільноти.

Один з найпростіших способів збору інформації – пошук за ключовими словами в Інтернеті – виявляє цікаву деталь: значну кількість конференцій на тему сім'ї в Україні проводить Церква та організації церковного спрямування. Католицька Церква, Церква Віфесда, Інститут релігійної свободи, Інститут релігійних наук ім. св. Томи Аквінського та інші

організують наукові зібрання, на яких порушуються важливі з точки зору церкви питання: сім'я і Церква; поняття шлюбу у світлі церковної традиції; проблема узаконення штучного переривання вагітності; планування сім'ї; шляхи вирішення демографічної кризи в суспільстві; сучасний підхід до розв'язання проблеми «батьки – діти»; участь громадських та релігійних організацій у формуванні сімейної політики у державі; освітні процеси та формування сім'ї; багатодітність; сім'я як філософське осмислення буття людини; подолання негативних явищ у молодіжному середовищі; соціальний захист сім'ї. Деякі з вищенаведених тем знаходяться також в числі головних ключових аспектів сімейної політики нашої держави.

Варто зазначити: серед усіх суспільних та державних установ, які опікуються проблемами сім'ї, чи не найактивнішу позицію посідає саме Церква. Під її егідою на цю тему проводяться святкові вечори, релігійні проповіді, круглі столи з залученням широких кіл громадськості, благодійні акції, створений і функціонує Інститут родини та подружнього життя, перший випуск «Наукового вісника» якого був цілком присвячений темі сімейних цінностей.

Наймасштабнішою на сьогодні акцією з боку Церкви можна вважати «Відкрите звернення до української громадськості з приводу необхідності захисту високих моральних засад і сімейних цінностей», з якою виступили керівники 9 християнських Церков України в червні 2010 р.*

Заходи, які організуються відповідними державними органами, основну увагу зосереджують на конкретних актуальних питаннях. Скажімо, тематика підсумкової конференції за результатами проекту «Сім'я без насильства» (Херсон, 2007), обласної конференції «Міцна сім'я – основа суспільства» (Івано-Франківськ, 2009) була присвячена основним проблемним питанням сімейної політики держави, вирішення

* Повний текст Звернення був оприлюднений на web-сторінках різних церковних і громадських об'єднань. Зокрема, на сайті Української Православної Церкви Київського Патріархату, Української Християнської Євангельської Церкви, Інституту релігійної свободи, Всеукраїнської громадської кампанії проти встановлення цензури засобів масової інформації та творів мистецтва тощо. Інформація про підписання звернення присутня також на багатьох інших сайтах, зокрема, УГКЦ, Католицького медіа-центру

яких перебуває у компетенції обласних органів виконавчої влади. Серед переліку питань, представлених, наприклад, на конференції в Івано-Франківську, виділяються такі: «Сім'я як найважливіший соціальний інститут суспільства», «Вплив зайнятості на соціально-економічне становище сім'ї», «Соціальний захист сімей шляхом надання різних видів державної соціальної допомоги», «Соціальна робота з підтримки сімей різних категорій», «Роль сімейних колективів у примноженні та розвитку культури» [4]. Основними доповідачами на таких конференціях є державні службовці, працівники різних управлінь та відділів облдержадміністрацій, керівництво обласних центрів зайнятості та соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інші посадовці [4].

Власне, найбільшнішими питаннями і української родини, і загалом українського суспільства є проблеми здорового способу життя, тенденції до зростання захворюваності ВІЛ-інфекцією та туберкульозом, сімейна політика держави, запобігання насильству в сім'ї, гендерна політика, соціальний захист та безпека дітей, національне та міждержавне усиновлення, опіка, патронатне виховання (прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу). Саме на цьому зосередив свою головну увагу міністр України у справах сім'ї, молоді та спорту Р. Сафіулін, виступаючи на парламентських слуханнях «Молодь за здоровий спосіб життя» 3 листопада 2010 р [5, с. 5–11]. Зокрема, на думку міністра, система формування здорового способу життя повинна мати такий вигляд: «людина – сім'я – громада – держава» [5, с. 9]. Державна політика в цьому відношенні, представлена в доповіді міністра, містить два основні системоутворюючі елементи: обов'язки сім'ї щодо сімейного виховання та зобов'язання держави по відношенню до родини. На думку міністра, державна політика має одночасно стосуватися самої людини та її інтересів, сім'ї та громади з її ресурсами та потенційними можливостями, будуватися на принципах тісної взаємодії. Відповідно, якщо є обов'язки у держави, то вони мають бути у кожного з учасників процесу формування здорового способу життя [5, с. 9–11]. У доповіді це звучить таким чином. Обов'язки сім'ї: сімейне виховання має бути зорієнтоване на формування і стимулювання здорового способу життя; наявний приклад самих батьків (вони мають бути обізнані та мати необхідну підготовку й прагнення до здорового способу життя); збереження моральних устоїв

сім'ї, які стимулюються державним запитом на здорову особистість, підґрунтям якої є сім'я та родина в цілому.

Держава для сім'ї: доступна інфраструктура, створення широкого ринку пропозицій відповідно до запиту населення (тип поселення, регіональний підхід з врахуванням вікових потреб); стимулювання дотримання здорового способу життя за місцем навчання, роботи тощо; формування громадської думки на дотримання здорового способу життя як норми успішної людини.

Однією зі складових державної сімейної політики є проведення заходів, спрямованих на відродження і популяризацію національних цінностей української сім'ї, усвідомлення ролі родини у житті суспільства та у вихованні дітей [6, с. 53–55]. У рамках державної політики проводяться різноманітні соціальні акції, спрямовані на пропагування цінностей сімейного життя. В першу чергу вони орієнтовані на молодь і молоді сім'ї. Ці акції мають найрізноманітніший характер і відбуваються у вигляді форумів, конкурсів, фотовиставок, семінарів тощо: Конгрес молодих сімей (Сімферополь, 2008), численні обласні конкурси сімейних клубів, «Молода родина», фестивалі сімейної творчості, семінари-тренінги, виховні години у навчальних закладах, фольклорні свята, вечори-розповіді, виставки сімейної творчості, конкурси малюнків, сімейні свята, різноманітні культурно-мистецькі заходи.

У рамках проведення державної політики організовуються і проводяться семінари, конференції, майстер-класи, круглі столи, до участі в яких запрошуються також науковці, педагоги, психологи, юристи, лікарі, представники творчої інтелігенції, що досліджують становище сімей та стан реалізації сімейної політики в Україні, традиційну культуру різних етнографічних регіонів [6]. Принагідно зауважу також, що рубрика «Сімейні цінності» є окремим розділом вісника Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту.

У цьому контексті варто окремо згадати також і про функціонування Державного інституту сімейної та молодіжної політики, який належить до сфери управління Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України [7]. Діяльність Інституту зорієнтована на науково-методичне забезпечення формування й реалізації політики держави, спрямо-

ваної на розвиток дітей, жінок, молоді, інституту сім'ї, здійснення соціальної роботи в цій сфері. Згідно з даними, розміщеними на офіційному урядовому порталі [8], напрямами діяльності Інституту є вивчення соціальних потреб, настроїв та уподобань різних категорій населення країни за допомогою соціологічних та соціально-психологічних досліджень; розробка проектів законодавчих актів, які стосуються реалізації державної політики щодо сім'ї, дітей та молоді; науково-методичний супровід окремих соціальних програм, що реалізуються державними та громадськими організаціями; розробка новітніх технологій з питань соціальної підтримки сім'ї, дітей і молоді; проведення навчання і підвищення кваліфікації працівників органів виконавчої влади, які займаються реалізацією державної політики стосовно сім'ї, дітей та молоді, навчання спеціалістів громадських організацій; проведення конференцій, круглих столів, семінарів, інших заходів, у тому числі й міжнародних, підготовка, публікація науково-методичної, навчальної, довідкової, інформаційної та іншої літератури.

Реалізацію цих завдань виконують 12 центрів, які функціонують у структурі Інституту: центри соціально-політичних досліджень, теорії та методики соціальної роботи, молодіжної політики, теорії та методики оздоровлення та відпочинку дітей, проблем сім'ї та гендерної політики, дослідження дитинства, здорового способу життя, перепідготовки та підвищення кваліфікації, інноваційних технологій, координації наукових досліджень, науково-редакційний центр, центр розвитку інформаційних комунікацій.

Однією з перспектив діяльності закладу є розробка моделей і технологій ефективної соціальної реклами. У зв'язку з цим варто зазначити наступне. Останнім часом спостерігається значне зростання і кількості такої реклами, і розмаїття її видів. При цьому можна говорити і про збільшення реклами власне інституту шлюбу та сім'ї, і про збільшення рекламних сюжетів на найрізноманітнішу тематику з використанням як основи сюжету сімейної тематики.

Ці факти однозначно свідчать про високий рівень запитаності сімейної сфери в сучасному українському соціумі, адже йдеться не лише про соціальну рекламу як один з напрямів роботи державної політики, а й рекламу

приватних структур та організацій. Головним чином така реклама орієнтована на молодь і підростаюче покоління. Її ініціаторами виступають різні організації і служби – міські, громадські, інформаційні, приватні. Іноді навіть реклама конкретних вебсторінок і приватних сайтів відбувається з використанням сімейної тематики.

Одним з перших таких проектів стала акція, проведена у Києві кілька років тому. При київських районних державних адміністраціях почали функціонувати курси «молодї родини», які надавали достатній спектр послуг для молодих людей, які вирішили одружитися. Відповідно підібрані фахівці, в першу чергу психологи, допомагали молоді навчитися базовим поняттям, необхідним для щасливого подружнього життя. Особливістю роботи київських чиновників став дуже дієвий спосіб реклами курсів – через муніципальний транспорт, зокрема метрополітен, який за рівнем поширення інформації та рекламної продукції посідає перше місце серед інших видів громадського транспорту.

Київський метрополітен загалом відіграє значну роль у поширенні соціальної реклами. Лише протягом одного 2010 р. в ньому відбулося кілька масштабних соціальних проектів, спрямованих на акцентування уваги молодого покоління щодо відповідального ставлення до шлюбу, дотримання здорового способу життя, небезпеки захворювання на ВІЛ-СНІД, неприпустимість штучного переривання вагітності. Як приклад, варто навести деякі з них. Так, протягом 2010–2011 рр. увагу пасажирів привертала масштабна соціальна реклама проти штучного переривання вагітності під гаслами «Якщо я народжуся на світ, я буду тебе дивувати» та «Якщо я народжусь, я любитиму тебе». Реклама містила фотографії внутрішньоутробного розвитку і формування дитини в різні періоди вагітності і характеризувалася сильним емоційним навантаженням. Як контактні дані вказувався сайт «noabort.net» – масштабний інформаційний Інтернет-проект на тему абортів та абортивної контрацепції.

2010 р. упродовж декількох місяців у Київському метрополітені проводився соціальний проект під гаслом «Кохання має жити довше!». Як контактні дані вказувався сайт «happy-family.com.ua». Ця реклама являла собою розгорнутий паспорт, де на двох сторінках стояло 4 печатки про

укладення шлюбу за період 2001–2010 рр., перекреслені печаткою зі словами «Шлюб анульовано». Замість прізвищ колишніх чоловіків були наведені слова-символи, значення яких загальнозрозуміле: Гуляка, Невірний, Альфонс, Зрадник. Основний акцент в плані розміщення цієї реклами був зроблений на тих станціях метро, які знаходяться біля вищих навчальних закладів Києва. Йдеться, зокрема, про станції метро «Університет», «Київський політехнічний інститут», «Печерська». Ця сама реклама була присутня і на міських вулицях, зокрема на бігбордах. Тут для посилення ефекту використовувався принцип персоналізації – вказувалося ім'я дівчини та її вік: «Тетяна, 31 рік, середня тривалість шлюбу – 2 роки 1 місяць».

У тому ж Київському метрополітені кілька місяців була присутня й інша реклама: двоспальне ліжко, одна половина якої чистого білого кольору, а друга – брудного сірого кольору, зі зім'ятою ковдрою, шприцом, порожніми пляшками і пачкою цигарок. Акція проходила під девізом «Постався більш відповідально до вибору своєї другої половини!».

Кілька слів про соціальну рекламу в обласних центрах України. У Харкові домінує реклама, спрямована проти абортів та домашнього насильства. В Одесі переважає реклама здорового способу життя, допомоги дітям-сиротам – дитячих будинків, центрів і т.д. Сімейна тематика використовується і в різних соціальних акціях. Наприклад, акція Одеського міського управління з озеленення міста проходила під гаслом «Посади дерево – посади майбутнє» на тлі фотографії мами з дитиною. Аналогічна реклама характерна і для м. Хмельницький – у ній теж переважає наголос на створенні прийомних сімей під гаслом «Обери собі дитину», реклама проти абортів «Подаруй дитині життя!».

Отже, можна виділити теми, які мають всеукраїнську спрямованість: неприпустимість абортів, усиновлення дітей, здоровий спосіб життя. У переважній більшості випадків соціальна реклама та акції розміщуються і відбуваються в центральній частині міста, спальні райони і міські околиці охоплені нею меншою мірою.

Окремий напрям роботи різноманітних організацій та органів України (політичних партій, депутатських фракцій, міських рад тощо) – будівництво дитячих майданчиків. Тема дуже актуальна як для Києва, так і для всієї України. Від-

криття таких майданчиків перетворюється на свято місцевого масштабу з різноманітними дитячими конкурсами, подарунками, призами і, відповідно, широкою рекламою спонсора. З'явилося нововведення – дитячі ігрові майданчики починають будуватися навіть біля церков, особливо якщо йдеться про будівництво нової церкви.

Отже, останнім часом в Україні відбувається посилене використання сімейної тематики у соціальній рекламі. Вона стосується переважно самого інституту шлюбу і розрахована більшою мірою на молодь та найбільш вразливу категорію родин – молоді сім'ї. Про високий рівень запитаності сімейної тематики в сучасному українському соціумі свідчить також її активне використання, зокрема теми сімейної ідилії, в комерційній рекламі.

Характерною особливістю часу є рекламна візуалізація теми сім'ї, найбільше поширена у столиці країни. Разом з тим, спостерігається значно менша її присутність в інших містах країни, зокрема обласних центрах. Отже, розробка моделей і технологій ефективної соціальної реклами поки що так і лишається більше перспективним напрямом діяльності органів виконавчої влади, потенціал таких соціальних акцій не використовується повною мірою.

Усе викладене вище спонукає до такого висновку: інститут сім'ї зберігає своє велике значення в системі цінностей сучасного українського соціуму. Можна стверджувати, що соціально-економічна криза, у якій протягом останніх років перманентно перебуває українське суспільство, опосередковано сприяла підвищенню статусу інституту сім'ї в загальній шкалі сучасних суспільних цінностей українців. І хоча частина дослідників останнім часом почала заявляти про руйнування цього соціального інституту у суспільстві, нівелювання його ваги, є всі підстави зазначити, що моральне, психоемоційне значення сім'ї в житті українців перебуває на стабільно високому рівні.

У науковому плані ієрархія сімейних цінностей цілком логічно вписується у систему суспільних цінностей українців, зберігаючи в своїй основі елементи, які становлять основу ментальності українського народу, його національного характеру.

Підвищення інтересу демографів, політологів та соціологів до проблем сім'ї та сімейних цінностей, яке

спостерігається останнім часом, переконливо засвідчує їх неабияку вагу для аналізу поточної ситуації в країні, виявлення соціальних антикризових ресурсів, дослідження змін у соціальній динаміці українського суспільства та їх прогнозуванні.

1. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К., 2009.

2. Детальніше див.: Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін. – К., 2009.

3. Див.: Головаха Є. Соціальні наслідки економічної кризи: перше півріччя випробувань // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін. .

4. Обласна конференція «Міцна сім'я – основа суспільства» [Електронний ресурс]. – <http://pravda.if.ua/news-9879.html>. – Режим доступу на 05.06.2011 – вільний, мова: укр.

5. Доповідь міністра України у справах сім'ї, молоді та спорту Сафіуллаєва Р. С. на парламентських слуханнях «Молодь за здоровий спосіб життя» 3 листопада 2010 року // Вісник Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту. – № 3. – 2010.

6. Детальніше див.: Пеша І. Напрями реалізації регіональних програм підтримки сім'ї // Вісник Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту. – № 3. – 2010.

7. Державний інститут розвитку сім'ї та молоді перетворено у Державний інститут сімейної та молодіжної політики [Електронний ресурс]. – http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article?jsessionid=73FDAECC10AFCA945914431993CA7772?art_id=126637&cat_id=45327. – Режим доступу на 03.06.2011 – вільний, мова: укр.

8. Див.: http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article?art_id=98936&cat_id=71478. – Режим доступу на 03.06.2011 – вільний, мова: укр.

Владислав Гриневич

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ: У ПОШУКАХ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА КОНСОЛІДАЦІЇ

Статтю присвячено проблемам політики пам'яті Другої світової війни в сучасній Україні. Розглядається вплив на формування моделей історичної пам'яті як полі-

тичних чинників, так і різних типів українських ідентичностей.

Ключові слова: історична пам'ять, українська ідентичність

Hrynevych V. Policy of Memory of World War II in Ukraine: in search of identity and consolidation. *The article is devoted to the problems of the memory policy of the second world war in modern Ukraine. Influence on the forming models of the historical memory, political factors and the different types of identities is analyzed.*

Ключові слова: historical pamyat, ukrainian identity

Поняття «історична пам'ять» через надмірне вживання стає дедалі більш «розмитим» і дискусійним. Науковці сходяться на думці, що як такої пам'яті, як і минулого, не існує – це завжди певна конструкція, результат інтелектуальної діяльності людей (пам'ять – це те, що люди пам'ятають чи думають, що пам'ятають!). У суспільстві існує безліч різних пам'ятей, і пам'ять сама по собі множинна. Різні її прояви конфліктують між собою, еліти і певні соціальні групи борються за пам'ять, за вплив на суспільство, адже формування пам'яті – це, по суті, є формування ідентичності.

Серед різних визначень поняття «історична пам'ять» наведемо те, що його дала Марія Ферретті: історична пам'ять – це сукупність уявлень про минуле, яке у даному суспільстві, в даний історичний момент стає домінуючим і утворює дещо на кшталт прийнятого та розділеного більшістю «здорового глузду», довкола якого створено певний консенсус. Пам'ять – це одне з джерел національної ідентичності, почуття належності до певного суспільства, яке завдяки цим загальним місцям і міфам впізнає себе у спільному минулому, а значить, і в сучасному [1, с.135–136]

Війни посідають особливе місце у людській пам'яті, причому і з поразок, і з перемог, і навіть з травматичних та геноцидних подій завжди користуються творці національних та ідеологічних міфів.

Ми живемо у світі, який значною мірою сформувався під впливом Другої світової війни. З нею пов'язані і Ялта (як певний світопорядок), і Нюрнберг (як юридичний

прецедент щодо покарання військових злочинців), і холодна війна (як політико-ідеологічне протистояння між Сходом і Заходом, комунізмом і демократією). Практично кожна з держав – учасників Другої світової війни і навіть тих, які не брали в ній участь, має свою модель пам'яті цієї війни. Нерідко ця пам'ять роздвоєна і конкуруюча [2, с.83–17].

Коли ми поставимо собі питанням: який вплив справила війна на Україну, чи стала вона принципово новим досвідом для українців, відповідь буде однозначна: цей вплив був величезним і дуже вагомим. Україна значно розширила свої кордони, збільшила розміри території і кількість населення, стала членом і одним із засновників ООН. Водночас поряд з Польщею і Білоруссю Україна поділяє сумну першість за втратами свого населення. Безповоротні втрати забрали кожного шостого мешканця країни. Немає родини, яка б не постраждала тим чи іншим способом під час війни. Тож, кожна родина має свій досвід і пам'ять війни: радянська і німецька (румунська) окупації, колаборація і опір тоталітарним режимам, евакуація в радянський тил і примусова праця в Німеччині, служба у вермахті чи Червоній армії, боротьба у лавах УПА, еміграція, депортація, сталінські і гітлерівські концтабори і багато іншого.

На досвід війни наклали свій відбиток і політичні процеси. На тлі доволі широкого спектра альтернативних політичних моделей, запропонованих українцям у цей час, поглибилися світоглядні розбіжності між прихильниками і противниками комуністичного режиму, симпатиками «радянського проекту» і української самостійної держави. Письменник Василь Барка словами одного із своїх літературних персонажів відзначив, що «німці дискредитують ідею визвольного походу проти комуністичних душогубів» [3]. Натомість перемога зміцнила сталінізм в Україні. Здавалося, він всесильний, повсюди сутній і всемогутній, і йому нема альтернативи.

Етнічно Україна стала більш гомогенною. Ландшафт пам'яті звузився – з нього внаслідок трагічних подій – Голокосту, депортацій, етнічних чисток тощо зникли євреї, поляки, німці, кримські татари з їхніми трагедіями. Після війни до України мігрували сотні тисяч росіян, які принесли доволі відмінну від української модель пам'яті

війни. Вплив війни на ідентичність можна охарактеризувати як дуалістичний – з одного боку, вона прискорила русифікацію і, водночас, сприяла посиленню національної свідомості українців.

У загальній канві воєнної пам'яті Україна грала багато ролей, подекуди діаметрально протилежних: вона – жертва сталінської і гітлерівської окупації, вона – країна опору двом тоталітаризмам, вона «колаборант» і країна-переможець та засновник ООН, вона вдруге програла боротьбу за незалежність і національну державність.

Таке різноманіття ролей робить сьогодні Україну мікрокосмом зіткнення колективних пам'ятей війни та її спадщини, а також стратегічним простором для боротьби за ідентичність. У цій розмаїтості вирізняються (з певними модифікаціями) дві основні конкуруючі моделі історичної пам'яті – українська (самостійницька) і пострадянська (малоросійська). Чи, як дотепно їх назвав Микола Рябчук, «Українська і УкрАинская». Ці моделі пам'яті відбивають різні українські ідентичності. Перша налаштована на творення незалежної, зорієнтованої на Європу демократичної держави, інша – плекає проросійські симпатії і ностальгує за СРСР.

Війни зазвичай впливають на формування ідентичностей: перемоги підвищують національний дух і з'єднують нації, поразки їх деморалізують та провокують певні корекції. Здебільшого цим останнім переймаються ті країни, що програли війну, адже в своїй поразці вони шукають хиби, які слід підправити (красномовними прикладами тут виступають колишні країни гітлерівського блоку і Японія). Натомість СРСР був поодиноким країною серед переможців, яка прагнула використати війну для переробки своєї ідентичності. На зміну революційному (інтернаціональному) міфу Великої Жовтневої соціалістичної революції прийшов міф Великої Вітчизняної війни, рясно замішаний на російському патріотизмі – націоналізмі. В Радянському Союзі пам'ять війни стала не носієм демократичних цінностей антифашизму, як це було на Заході, а носієм традиційних націоналістичних вартостей, які були прикрашені соціалістичною риторикою. Принципи свободи було замінено героїзмом і жертвністю радянського народу. Навіть жахливі людські втрати, за які не останньою мірою несло відповідальність саме радянське військово-політичне

керівництво, спочатку замовчувалися, а згодом стали предметом особливої погорди – мовляв, саме ми зазнали в минулій війні найбільших втрат у світі! Оспівувалися відродження моці та величі Радянського Союзу та непогрішимість самого генералісімуса. Парадокс перемоги полягав і у тому, що вона була використана Сталіним для посилення своєї влади, а звитяжна боротьба радянських людей проти фашистів призвела до іще більшого придушення свободи в СРСР. Російський письменник Василь Гроссман у романі «Життя і доля» показав, що перемога над фашизмом – безумовно, необхідна – одночасно стала перемогою Сталіна і тоталітарної радянської держави, початком нової війни між державою і народом. Як зазначає з цього приводу Клаус Штедтке: «Цього разу народ веде боротьбу проти влади тоталітаризму у власній країні, і бій цей, вочевидь, ще зовсім не закінчений – навіть після розпаду Радянського Союзу» [4, с. 688].

Отже, радянська пам'ять війни нероздільно пов'язана зі сталінізмом, як неподільними в цій пам'яті стали свобода і гніт.

Особливість творення міфу Великої Вітчизняної війни полягала у тому, що він формувався «зверху» за ініціативою влади, яка поверталася на звільнені від німецької окупації території і яка мала наміри використати його задля своєї легітимації. Першим завданням творення радянського міфу було витіснення (забуття) негативної пам'яті про війну – нелояльність до радянської влади у 1941 р., масову здачу в полон, дезертирство, співробітництво з німцями у роки окупації, боротьбу УПА тощо.

Не випадково саме в Україні, де рівень нелояльності виявився чи не найвищим, сталінська влада розпочала цілеспрямовану кампанію щодо комеморації і меморіалізації війни. Накази і постанови ЦК КП(б)У визначали де, скільки, які пам'ятники встановити, які пам'ятні дні відзначати, яких героїв ушановувати і яких ворогів шельмувати.

Апофеоз творення радянського міфу припав на «період застою», коли запанувала абсолютно викривлена модель пам'яті, створена партійними ідеологами і відтворена представниками радянської науки і мистецтва. У кінцевому вигляді «міф Великої Вітчизняної війни» являв собою таку собі суміш напівправди, неправди і суцільних білих плям.

Власне, саме на цю спадщину спираються сучасні прихильники радянської моделі пам'яті [5, с.2–8; 6; 7].

Для альтернативної української моделі пам'яті війни не лишилося місця на батьківщині – вона формувалася поза межвми України, в діаспорі. З одного боку, антикомуністична візія війни була відбиттям двополюсного світу та інтегральною частиною суперництва супердержав. Однак антикомунізм і антисталінізм української діаспорної моделі пам'яті проростав не тільки з політичної кон'юнктури. Він формувався «знизу», від індивідуальних і групових моделей пам'яті, які збереглися у тих, хто боровся зі сталінізмом у роки війни і не сприймав його ідеологічних міфів. Українські письменники з діаспори відтворили зовсім відмінну від радянської українську пам'ять про війну. Киянин Ф. Пігідо-Правобережний, автор мемуарів «Велика Вітчизняна війна», поставив під сумнів доцільність такої назви минулої війни [8]. Докія Гуменна першою з українських письменників описала в повісті «Хрещатий яр» Київ часів окупації і трагедію Бабиного Яру [9], а волинянин Улас Самчук – боротьбу УПА. Василь Барка, – колишній доброволець-червоноармієць, вийшов на певні узагальнення досвіду війни, визнавши у романі «Рай» рівнозначну злочинність сталінського і гітлерівського режимів. «Можливо, – писав він, – війна ударить як криця або креміль, аж іскри посиплються і обпалить очі всім, що байдуже дивляться на боротьбу; посиплються на всі кінці, примусять вибирати: з ким ти? Кому служить душа твоя, небу чи пеклу? Отут то й є! вибрати трудно, бо то – «два чоботи – пара»: московський і берлінський. Хто з українців битиметься проти червоної смерті, – матиме рацію; хто битиметься проти чорної – теж матиме рацію; як також і той, хто битиметься проти обох. Лише той не матиме рації, хто проголосить «моя-хата-з краю» найвищою мудрістю землею» [3, с. 307].

Попри наявність в післявоєнному діаспорному середовищі елементів етнофобії та антикомунізму, це була пам'ять, яка, на відміну від застиглого радянського міфу, постійно змінювалася і трансформувалася. При цьому на неї впливав не лише український націоналізм, але й західна ліберальна демократія. Квінтесенцією моделей цієї пам'яті стали праці північноамериканських істориків Б. Кравченка, О. Субтельного, Р. Магочі та ін. Саме вони задали тон сучасним українським дослідженням, зокрема і

з Другої світової війни. Від попередньої моделі жертвовної боротьби українців на два фронти проти тоталітарних імперій, в якій був відсутній будь-який самокритичний і негативний наратив, вона еволюціонувала до демократичної, державницької, та водночас полікультурної і поліетнічної моделі.

Проблема української історичної пам'яті набула актуальності в момент постання незалежної української держави. Власне «пам'ять» сама виступила потужною зброєю у боротьбі за незалежність. Як тільки в період перебудови і гласності комуністична влада послабила свій вплив – альтернативні моделі заявили про своє існування. Від того часу боротьба між пострадянською чи проросійською і різноманітними національними моделями (демократичними і недемократичними) триває досі.

Етапи формування політики пам'яті в незалежній Україні чітко пов'язані з особливостями президентського правління. Президент Л. Кравчук, колишній завідувач ідеологічного відділу ЦК КП(б)У, дотримувався своєї тактики «бігу між крапельками дощу» і намагався дистанціюватися від крайнощів комунізму і націоналізму. Він прагнув не торкатися складних і болісних історичних тем, що могли б знервувати Росію, складений в переважній більшості з колишніх комуністів Парламент, а також і, по суті, розколоте суспільство. Тож, фактично поза увагою Президента, як і Парламенту, пройшли і 50-річчя УПА, і роковини Голодомору. Щоправда, на рівні шкільних підручників стара модель війни зазнала кардинальних змін – передусім через введення у дискурс теми УПА, а також рівнозначного засудження сталінізму і гітлеризму. Зауважимо, що Міністерство освіти і науки України виступало у цей час одним із найбільш дієвих та ефективних інститутів проведення українізації.

Президент Л. Кучма, хоча і багато говорив про важливість відновлення історичної пам'яті, повернення до витоків національної ідентичності, відродження національних традицій тощо, в реальності мало що робив у цьому напрямі. Замість інституалізації традиційних українських свят і традицій, офіційна влада в той час намагалася прилаштувати до них радянські. Л. Кучма повернув виведені раніше з державного ужитку День захисника Батьківщини 23 лютого. З 2003 р. було відновлено традицію поздоровляти

з 1 Травня. Л. Кучма запровадив також і нове свято – День партизанської слави. Воно відзначалося 22 вересня, тож виразно передувало Дню УПА 14 жовтня. З 1 жовтня 2004 р. Президент запровадив ще й День ветерана. За календарем ООН цей день відзначався як День людей похилого віку – тих, кому за 65 – і не мав такої виразної політичної конотації, як це було в Україні.

Українізація старого міфу війни відбувалася шляхом героїзації звитяги і жертвовності українців у складі Червоної армії. Водночас замовчувалася боротьба ОУН і УПА. Культ перемоги не лише не було скасовано, але він набув легітимної підтримки, коли за ініціативи комуністів було ухвалено закон про Велику Вітчизняну війну. У 2000 р. під час святкування 55-річчя Перемоги Верховна Рада України з подання Організації ветеранів України ухвалила Закон України «Про увічнення Перемоги в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». День Перемоги було визнано офіційним державним святом України, що мало зберегти радянську ритуальну символіку. Водночас закон обійшов мовчанкою «болісну тему» про роль і місце в минулій війні бійців УПА. З урахуванням того, що нової української концепції історії війни так і не було створено, а стара радянська виявилася наскрізь сфальшованою, парадоксальним виглядало прописане в Законі положення про «недопущення фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни в наукових дослідженнях, науково-методичній літературі, підручниках та засобах масової інформації» [10, с.16–18].

2004 р. суспільство продемонструвало мобілізаційну активність на основі регіональних, національних і соціокультурних ідентичностей. Гаслами «помаранчевої революції» та Майдану, «де націоналізм (за словами З. Бзжезинського) обійнявся з демократією», було «дати Україні першого українського Президента». У цьому проглядався заклик до відродження української історичної пам'яті.

Політика пам'яті за Президента Віктора Ющенко не лише значно активізувалася, але й почала набувати системного характеру. Крім спеціально утвореного для її проведення Українського інституту національної пам'яті (2006), тим чи іншим чином до формування політики пам'яті були причетні Адміністрація Президента, Служба

безпеки України, а також Міністерство освіти і науки України, Міністерство культури і туризму України, Міністерство закордонних справ України, Державний комітет архівів України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Державний комітет України у справах національностей та релігій, Державний комітет України у справах ветеранів, обласні та міські держані адміністрації тощо. Перші спроби окреслити завдання щодо формування національної пам'яті бачимо у тексті Програми діяльності Уряду «Український прорив: для людей, а не політиків», затвердженої постановою Кабінету Міністрів України (№ 14 від 16 січня 2008 р.). Програма містить окремий розділ «Відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу» [11, с. 41–51].

У виступах Президента В. Ющенка частота звернень до історії була найбільшою за його попередників, а репертуар використаних подій, фактів, персоналій – більш широким [11, с. 69]. Наголос на діяльності національно-визвольного руху став стрижнем нової моделі історичної пам'яті, а ОУН і УПА виступали одним з його найхарактерніших репрезентантів. В. Ющенко першим привітав країну з 63-річчям УПА. Він офіційно визнав український повстанський рух (Указ Президента про «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті» від 28 січня 2010) і присвоїв звання Героя України Романові Шухевичу (2007) і Степанові Бандері (2010). Водночас в епіцентр політики пам'яті Президента В. Ющенка потрапила тема злочинів тоталітарної системи та сталінських репресій. Найбільш важливим набутком цього стало визнання українським парламентом Голодомору геноцидом українського народу. В цьому контексті зрозуміла логіка відкриття у Києві Музею радянської окупації, ряду музеїв та меморіалів жертвам сталінських репресій: Биківні (Київ), Дем'янова Лазу (Станіславщина), тюрми Лонського (Львів), а також творення у Львові Музею визвольної боротьби. Загалом, сталінський СРСР поставав у Ющенковій моделі пам'яті імперією, яка чимало шкоди завдала Україні. Відповідно, Президент говорив про колоніальний статус України, характеризував її як країну посттоталітарну, постколоніальну і постгеноцидну [13].

Трагедія України доби Другої світової війни розглядалася крізь призму злочинів двох тоталітарних режимів. Освенцим і Гулаг, Голокост і Голодомор прямо порівнювалися. Голокост вперше вводився в дискурс війни у контексті свята Перемоги 9 травня. Раніше про нього згадували лише під час вересневих церемоній у Бабиному Яру. За частотністю історичних меседжів у зверненнях Президента у 2006 р. Голокост посів 4-е місце, пропустивши наперед Другу світову війну, Голодомор та тему сталінських репресій і депортацій. Одним з останніх своїх указів Президент надав статус національного Історико-меморіального заповіднику «Бабин Яр». (24 лютого 2010) [14]. Слід, однак, наголосити, що при цьому Голокост ніколи не розглядався у контексті участі у ньому українців.

Президент В.Ющенко згадував також і про депортацію кримських татар. Польсько-українські зустрічі на вищому рівні мали на меті обговорення складних проблем Волинської трагедії. Тож, Ющенкову модель історичної пам'яті навряд чи можна назвати націоналістичною. Адже вона формувалася на принципах полікультурності і взаємної толерантності.

І все ж, не можна не помітити, що ця українська модель пам'яті про Другу світову війну залишалася гібридною. Вона плекала і назву «Велика Вітчизняна війна», і свято Перемоги 9 травня, і радянсько-російську символіку тощо. До неї також було щільно імплантовано елементи радянської героїчної риторики про Велику Вітчизняну війну – далекі від об'єктивного осмислення подій. У своїй політиці щодо пам'яті війни Віктор Ющенко продовжив спроби українізації міфу Великої Вітчизняної війни. Це проявилось, зокрема, в наданні звання Героя України (посмертно) Олексію Бересту – українцю, що разом із грузином Кантарією і росіянином Єгоровим брав участь у встановленні прапора перемоги над рейхстагом.

Радянська символіка згідно з указами Президента стала офіційною під час святкування 9 Травня. Георгієвська стрічка і російські пісні стало супроводжували цей день з 2008 р. Парадоксальним здавалося також і те, що саме після «помаранчевої революції» назва «Велика Вітчизняна війна» повернулася до шкільних підручників. Це

сталося передусім завдяки старанням союзників помаранчевих соціалістів, від яких до уряду увійшов міністр освіти Станіслав Ніколаєнко.

Стосовно формування моделі пам'яті Другої світової війни Ющенко критикували як зліва, так і справа; як за радикалізм, так і за його відсутність. Проте слід зазначити, що все це відбувалося в Україні на тлі гострих внутрішніх і зовнішніх конфліктів. Внутрішні були зумовлені різними українськими ідентичностями, на конфлікті яких грали різні політичні сили. У ширшому плані – це був світоглядний, цивілізаційний конфлікт щодо проблеми вибору між Сходом і Заходом, між українською і російською культурою, в тому числі і політичною. Тож, тут все викликало конфронтацію – визначення героїв і ворогів, знаків і символів, традицій тощо. Приміром, проявом несприйняття на сході Ющенкової політики реабілітації націоналістичних героїв стало встановлення у Сімферополі пам'ятника жертвам УПА – т. зв. «Постріл у спину». Луганськ, Євпаторія, Харків також виявили бажання побудувати щось подібне. У Донецьку ж було встановлено пам'ятник «вбитому бандерівцями» генералу Н. Ватутіну. Серед постатей, які викликають конфліктність, можна назвати також і маршала Г. Жукова. З одного боку, цей генерал розглядається прихильниками української незалежності як «символ ворожої імперії». З іншого боку – в сучасній Росії він став певним «символом перемоги».

Об'єктивно політика пам'яті, що її здійснював Президент В. Ющенко, загострювала стосунки з Росією. Остання, крім економічної (газової) гегемонії, виразно прагне відновлення свого політичного і культурного (цивілізаційного) домінування на пострадянському просторі. І Велика Вітчизняна війна відіграє тут значну роль. Тривала майже неприхована «інформаційна війна» між державами, в якій були задіяні адміністрації президентів, міністерства закордонних справ, ФСБ і СБУ, ЗМЖ тощо. До неї залучилася також Російська православна церква. Московський патріарх Кирил визначив під час одного зі своїх візитів до Києва, яких героїв треба шанувати: тих, «які об'єднують, а не роз'єднують» два народи.

Внутрішній опір та опозиція до політики пам'яті Президента В. Ющенко насправді не були інтелектуально

дужими. Комуністи використовували стару радянську риторичку, як, власне, і Партія регіонів. Останні оспівували перемогу у роки Великої Вітчизняної війни, добра над злом і не критикували тоталітаризм-сталінізм. Водночас «контрпам'ять» в Україні, на кшталт інтернет-сайтів типу «Анти-оранж») мали деструктивну роль, бо виступали не захисником свободи за М. Фуко, а ґрунтом для створення негативних стереотипів та суспільного протистояння [15].

Щодо впливу на суспільство політики пам'яті В. Ющенка, то згідно з соціологічними опитуваннями можна стверджувати, що вона мала певний результат. Там, де провадилася цілеспрямована робота, намітилися зміни. Відповідно, де нічого не робилося – змін не сталося. Так, В.Ющенко не робив спроб усунути наратив Великої Вітчизняної війни – і тут нічого не відбулося. Ставлення до свята Перемоги і назви «Велика Вітчизняна війна» – практично не зазнали змін. Більше половини населення України підтримувало і цю назву, і свято. А ось щодо УПА – зміни сталися. Так, у 2009 р. більше половини опитуваних вже не ставилися до УПА вороже. Стосовно Голокосту, збільшилася кількість тих, хто про нього знав і вважав це трагедією України. Не є відкриттям, і це знов підтвердило опитування, що Східна і Південна Україна, які перебувають під впливом російських ЗМЖ і Партії регіонів, не сприймали нової моделі пам'яті війни [16].

Опоненти закидали В. Ющенкові, що він своєю політикою пам'яті розколює країну. Але дії новообраного Президента В. Януковича у цьому відношенні виглядають не менш руйнівними. Серед усіх попередніх Президентів, які виразно чи не дуже виразно заявляли про своє прагнення відроджувати і формувати українську ідентичність, Президент Віктор Янукович першим продемонстрував абсолютну індивідуальність і навіть ворожість до цієї проблеми. Публічна відмова від визнання Голодомору геноцидом, позбавлення за допомогою судів звання Героїв України С. Бандери і Р. Шухевича, відновлення практики помпезного святкування параду Перемоги, суспільне протистояння довкола суперечливого закону про Червоний прапор у 2011 р, спорудження за мовчазної згоди верховної влади пам'ятника Сталіну у Запоріжжі – усе це не внесло спокою в українське суспільство, а навпаки, збурило його. І

це не дивно, адже Ющенкову, справді не бездоганну, хоча й послідовну політику відмежування від комунізму і засудження злочинів сталінської імперії на тлі відродження українського національного нарративу, почала виразно заступати політика реанімації старої героїзованої радянської спадщини на тлі спроб розмивання української ідентичності російською. Сучасна політика пам'яті є справжньою ахіллесовою п'ятою чинної влади і може мати для неї негативні наслідки. Власне, нині верховна українська влада просто не має концепції політики пам'яті. Протягом більше півтора років ця політика переважно будувалася на критиці і нівелюванні дій В.Ющенка. Широкого діалогу з культурною та інтелектуальною елітою України уряд В. Януковича не налагодив. Обидві ці сторони як у прямому, так і у переносному сенсах розмовляють різними мовами. До того ж, цього діалогу немає кому вести, адже кадрова політика гуманітарного блоку сама по собі є перешкодою для цього. У всякому разі, на роль модератора такого діалогу сьогодні не можуть претендувати ані Український інститут національної пам'яті, ані Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Наявність Гуманітарної ради, по суті, має формальний характер.

Отже, питання залишається відкритим: яку модель пам'яті війни треба нині обрати Україні. І тут у пригоді може статися європейський досвід. З 1989 року соціальні зміни, які почалися у Європі, каналізувалися у дві тенденції. Центральні-та східноєвропейські країни після десятиліть комуністичного панування прагнуть формувати свою пам'ять з наголосом на національно-культурному нарративі. Натомість Західна Європа, спираючись на спадщину ідей просвітництва і гуманізму, намагається творити нову культуру пам'яті – «культуру покаяння». При цьому Голокост і покута становлять центральну частину західноєвропейської концепції ідентичності, тоді як віктимізація історії у посткомуністичних східноєвропейських країнах має тенденцію перекривати центральність Голокосту. Лунають заклики (дослідниця з Естонії Siobhan Kattago) укласти умовну угоду між Заходом і Сходом Європи – *agreeing to disagree* («погодитися не погоджуватися»). Тобто, залишити за собою право зоставатися зі своєю думкою і не нав'язувати її іншим [17, с. 375–395]. І це, можливо, може стати найперспективнішою моделлю поведінки для об'єднаної Європи.

У загальному плані ми бачимо три моделі формування концепції пам'яті про Другу світову війну в Європі.

Перша – (східноєвропейська чи прибалтійська) обстоює рівнозначне засудження злочинів гітлерівського і сталінського тоталітаризмів. Комуністична окупація вважається такою, що навіть більше горя принесла народам, ніж гітлеризм, бо втрати від неї були у цих країнах більшими. Тож, у національних календарях сталінські депортації посідають чільне місце у пам'яті війни. День Перемоги 8–9 травня 1945 р. не святкується, бо кінцем війни вважається проголошення незалежності держави, а цей день розглядається як початок комуністичного загарбання. Радикальна відмова від всієї радянської спадщини та плекання цивілізованого культурного націоналізму становлять базис цієї моделі.

Друга – західноєвропейська (німецька, ліберально-демократична) модель вважає націонал-соціалізм головною причиною війни. Голокост розміщено в її епіцентрі, а Аушвіц є її ключовим словом. Тож, модель пам'яті війни зводиться до покути, засудження війни як такої та осуду націоналізму як однієї з причин конфліктності і ворожнечі. Позаяк Голокост вважається унікальним, сталінські злочини прагнуть не порівнювати з нацистськими. Західна Європа сповідує мораль каяття за злочини Голокосту, який здебільшого не відбувався на її території, проте водночас не воліє визнати своєї моральної відповідальності за сталінський злочин голодом. Не наважується вона також висувати на офіційному рівні претензії до спадкоємців сталінського СРСР за вчинені на їх територіях воєнні злочини та злочини проти людства (окремий приклад – замовчування трагедії масового згвалтування німецьких жінок червоноармійцями у Східній Німеччині).

Врешті, третя модель – пострадянська. Її активно використовують в Росії і Білорусі. Гітлер і фашизм визнаються абсолютним злом, населення віктимізується. Період спільного з Німеччиною поділу Європи і радянської окупації 1939–1941рр. затушовується чи виправдовується, наголос робиться на підступному нападі 22 червня 1941 р. Міф Великої Вітчизняної війни націоналізується, він вкрай обмежено або зовсім не визнає радянські військові злочини, натомість зосереджується на темі перемоги, військових парадах, надмірній героїзації, оспівуванні звитяги і жертвності, культу вождів, великої держави тощо.

Слід зазначити, що попри радикальні кроки, зроблені Президентом В. Ющенком, його модель знаходилася десь між російською і східноєвропейською і була дуже далекою від західноєвропейської. Щодо моделі пам'яті, яку декларує нинішня верховна українська влада, то вона виразно тяжіє до пострадянської моделі.

Немає сумніву, що боротьба за історичну пам'ять – це боротьба за ідентичність, за Україну і те, якою вона буде. Основні питання, які ми ставимо собі створюючи модель історичної пам'яті: що ми хочемо пам'ятати і що забути, якими мають бути будівельні цеглини нашої пам'яті? Які цінності ми маємо вкласти в комеморацію і меморіалізацію війни, адже історична спадщина може бути як корисним надбанням, так і важким тягарем. Попри все, навряд чи українцям варто зберігати цінності старої радянської імперії. Право на цей спадок лишає за собою Росія, яка офіційно проголосила себе «продовжувачем» СРСР.

Тож, неосталінську «об'єднавчу» модель про спільне імперське минуле Україні необхідно кардинально усунути. Для України творення власної моделі пам'яті – це не лише питання відтворення національної ідентичності, демократизації і гуманізації суспільства, це ще й розв'язання проблеми виходу з-під впливу Росії, для якої нав'язувана модель історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну – це потужний важіль політичного тиску задля збереження України у своєму геополітичному просторі.

Натомість для України найбільш придатною може стати комбінація східно- і західноєвропейських моделей. Від першої ми вже «позичили» бінарне засудження сталінського і гітлерівського тоталітаризмів та збереження культурного цивілізованого націоналізму, а ось від західноєвропейської моделі іще необхідно «взяти» концепцією гуманізму, покаяння, пошуку взаємного порозуміння між колишніми ворогами і союзниками, віддання шани всім загиблим і засудження героїзації війни як такої. Ми маємо покласти у підвалини цієї нової моделі цінності свободи і демократії, які ніколи раніше сталінський міф не вміщував, цінність людського життя, яким сталінізм нехтував.

Принципова відмова від міфів Великої Вітчизняної війни й надмірної героїзації зовсім не означає забуття і нехтування пам'яттю тих, хто здобув цю перемогу. Але все це має бути урівноважено скорботою за жертвами сталінізму. Шлях від

тріумфу до травми кожна нація має пройти сама. Деміфологізація і дегероїзація війни містить у собі не лише заміну назв, свят тощо. Потрібне кардинальне переосмислення всього нарративу війни. Концепція рівної відповідальності двох тоталітарних режимів має бути урівноважена покаанням за злочини, що їх вчинили українці, які воювали на боці цих режимів, а також у лавах третьої сили – УПА.

1. Ферретти М. Непримиримая память: Россия и война. Заметки на полях спора на жгучую тему / М. Ферретти // Память о войне 60 лет спустя: Россия. Германия, Европа. – М.: Новое литературное обозрение, 2005.

2. Judt Tony. The Past is Another Country: Myth and Memory in Poswar Europe / Judt Tony // Daedalus. – Journal of The American Academy of Arts and Sciences. – Fall 1992. - Vol. 121. – №4.

3. Барка Василь. Рай / В.Барка. – Джерзі Ситі-Нью-Йорк: Вид-во Свобода, 1953.

4. Штеттке Клаус. Жизнь и судьба. Напоминание о романе Василия Гроссмана, посвященном XX столетию / К. Штеттке // Память о войне 60 лет спустя: Россия. Германия, Европа. – М.: Новое литературное обозрение, 2005.

5. Див. докладніше: Гриневиц Владислав. Міт війни та війна мітів / В.Гриневиц // Критика. – 2005. – №5.

6. Гриневиц Владислав. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества // Память о войне 60 лет спустя: Россия. Германия, Европа. – М.: Новое литературное обозрение, 2005.

7. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни. (1939-1945 рр.) / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса. – К., 2007.

8. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця / Ф. Пігідо-Правобережний – К.: Смолоскип, 2002.

9. Гуменна Докія. Хрещатий яр (Київ 1941–43: роман-хроніка. – Нью-Йорк: Слово, 1956); та «Матеріали до повісті «Гніздо над безоднею». Архів Докії Гуменної. Український культурний і освітній центр (Осередок) Вінніпег.

10. Закон України Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років // Офіційний вісник України . – 2000. – №19.

11. Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан // Стратегічні пріоритети, №43(8), 2008 р.

12. Серета Виктория. Исторический дискурс и национальное прошлое в официальных речах президентов Украины и России / В. Серета // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации Под ред. Л. Дробижевой и Е. Головахи. – К., 2007.

13. Промова Президента України Віктора Ющенка з нагоди 18-ої річниці Незалежності України // Президент України. Офіційний сайт: <http://www.president.gov.ua/news/14759.html>

14. <http://www.president.gov.ua/documents/10541.html>

15. Грачова С. Пам'ять, контрпам'ять і політика / С. Грачова // Критика. – № 11. – 2006. <http://krytyka.kiev.ua>,

16. Всеукраїнська соціологічна служба . Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження «Ставлення населення України до проблем, пов'язаних із II світовою війною» // Друга світова війна та (від) творення історичної пам'яті в сучасній Україні: Міжнародна наукова конференція 23–26 вересня. – К. 2009.

17. Kattago Siobhan. Agreeing to disagree on the Legacies of Recent History. Memory Pluralism and Europe after 1989 // European Journal of Social Theory 2009, – 12 (3). – P. 375–395.

Олексій Шевченко

«ГЛАМУРИЗАЦІЯ» ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ ЯК СИМПТОМ СУСПІЛЬНОЇ ЦІННІСНОЇ КОРОЗИЇ

У статті розглядається процес «гламуризації» політики, який означає не просто девальвацію певних політичних цінностей, але радикальну зміну ціннісного мислення в політичній сфері на трансцендентальному рівні. Ця зміна виявляє себе в тотальній десубстанціалізації Держави та Влади, розривом їх зв'язку з вимірами Істини та Добра.

Ключові слова: гламур, трансцендентальний Означник, логоцентризм, десубстанціалізація.

Shevchenko A. Doctor of Philosophy The 'glamourization' of political power as a symptom of the devaluation of political values. In the article the author has analyzed the process of the «glamourization» of the politics, that signifies not only the devaluation of political values, but the radical change of the axiological thinking at the transcendental level. This change reveals itself in total desubstancialization of the State and Power, in the cut of their connection with the dimension of the Truth and Goodness.

Key words: glamour, transcendental Signifier, logocentrism, desubstancialization.

Ця стаття продовжує міркування стосовно глобальної ціннісної кризи, які були висловлені в статтях «Симулятивні

ціннісні утворення в пострадянських державах як показник глобальної ціннісної кризи» [1] та «Сучасний неоавторитаризм у контексті взаємодії влади і капіталу» [2]. Зокрема, в останній роботі ми лише торкнулися такого типового для сучасного політикуму явища, як «феномен гламуризації», відмітивши на суто феноменологічному рівні такі риси цього феномену, як а) схожість позиціювання політика в суспільній свідомості з позиціюванням шоу-мена та б) редукція моральних цінностей у процесі такого позиціювання до категорії «непристойного».

Що зумовлює повернення на більш детальному рівні до проблеми «гламуру-в-політиці» в контексті проблеми політичних цінностей у цій статті? Передусім, ми маємо намір продемонструвати, що процес згаданої «гламуризації» політики пов'язаний не просто з девальвацією певних політичних цінностей (зокрема таких, які мають відношення до моралі політиків та можновладців), але за його допомогою ми можемо продіагностувати радикальну зміну ціннісного мислення в політичній сфері на *трансцендентальному рівні*. Тобто на рівні висхідних передумов виробництва базових суспільних та політичних цінностей. Для характеристики такої зміни визначення «кризи» буде вже занадто слабким. Більш точним, на мій погляд, може бути термін «анігіляція», яку ми можемо зафіксувати в сучасних суспільствах в їх ставленні до суспільств попередніх (тобто суспільств ліберальних, тоталітарних, авторитарних, традиційних).

Для концептуального обґрунтування цієї тези вважаю за доцільне використати деякі положення цікавої інноваційної книги В.Бушанського «Естетика політичної влади» [3], яка є показовим прикладом сучасного міждисциплінарного мислення в політичній науці, плідним використанням категоріального апарату естетики та емпіричного фактажу культурології для пояснення специфіки суто політичних феноменів. Важливою тезою цієї роботи є положення про те, що політичні цінності корелюють з естетичними категоріями, які, в свою чергу, передбачають наявність спільної *онтології* їх виробництва та подальшого існування. Зокрема, автор виокремив механізм утворення таких цінностей у межах «політико-естетичної феноменології», якому він дає назву «принадження». (Цей термін виникає для ілюстрації структурування недиференційованого сприйняття соціально-політичної дійсності за допомогою усталених конструктів, які

й виконують роль «принад». Ці конструкти «виразно естетичні образи» – які можна ототожнити або з платонівськими «ідеями», або з кантівськими «схемами» – мають відверто естетичний характер, тобто є «виразними естетичними образами».

Сам згаданий механізм зведення сприйняття до таких конструктів, В. Бушанський ілюструє таким чином: «Цей процес має таку структуру: 1) безпосереднє сприйняття політичного феномену; 2) мимовільне віднесення його певного задалегідного естетично ідеального образу-поняття; 3) аналітична рефлексія образу: виокремлення в нім найвиразнішої характеристики, що приймається як соціальна цінність; 4) спрощення розмаїття образу до цієї цінності-символу й одночасне її розширене трактування до допомогою сторонніх естетичних образів...; 5) чуття суб'єктивної причетності: символізована цінність переживається як особистісна значуща, відтак суб'єкт самоототожнюється зі символізованою цінністю, що виконує роль принади» [3, с. 354–355]. (Підкреслено нами – *О.Ш.*).

Розкриваючи механізм дії «принадження», автор називає деякі з таких конструктів, які виконують роль таких образів-принад – «сила героїв», «краса ідеалів», «раціональність науки», «святість борців за справедливість» [3, с. 355] тощо. При цьому В.Бушанський акцентує роль політичної влади як каталізатора процесу принади, підкреслюючи, що завдяки цьому процесу реалізується «сугестивна сила політичного мистецтва та пропаганди». Цей пункт є близьким до нашого твердження про те, що саме Влада виступає тим «фільтром», який допускає чи відкидає належність тих чи інших інтерпретацій політичних подій до усталеного «ціннісно-символічного канону», і боротьба за право бути таким фільтром є важливою частиною в боротьбі за політичну гегемонію. (Прикладом такої безпосередньої участі влади в механізмі «принадження» можуть слугувати постійні переоцінки знакових фігур – таких як І. Мазепа та С. Бандера – в українській історії залежно від уподобань правлячої політичної сили. Саме ці уподобання зумовлюють віднесення таких фігур до «естетично ідеального образу-поняття», яке невід'ємне від етичних кореляцій. Тобто, естетична категорія Піднесеного і/або Героїчного («сила героїв»), яка «принадижує» масове сприйняття цих постатей як моральних взірців боротьби за справедливість, у той час інтерпретація як

моральних «зрадників» корелює з естетичною категорією Потворного, яка домінує у сучасному владному дискурсі для оцінки цих фігур).

Ще одним цікавим положенням автора є ідея зв'язку пануючої естетичної категорії з «естетизованими політичними практиками», які мають ознаки творів мистецтва. Інакше кажучи, в такому ракурсі дослідження політологія перетворюється на різновид певної «політичної поетики». Такий підхід відкриває широкі можливості для розуміння природи багатьох політичних явищ, політичних режимів, типів комунікацій у рамках цих режимів тощо. Так, автор аналізує жанр «містерії», який притаманний тоталітаризму як переважно естетичному феномену та в рамках якого відбуваються усталені соціальні ритуали («тоталітарний ритуал розгортається як містерія відтворення ідеального стану буття» [3, с. 356]). Великою мірою для цих режимів є правильним і зворотне судження: саме мистецтво є тісно пов'язаним з Владою, виступає різновидом «волі-до-влади».

Ця теза неодноразово повторюється в роботах дослідників, які вивчали взаємозалежність утопічних художніх практик (наприклад, «авангарду») та відповідних практик політичних. Так, відомий дослідник згаданого напрямку Борис Гройс відзначав, що радянський державний лад може розглядатися як витвір «державного мистецтва». Зокрема, він писав: «Радянський митець не може протиставити себе владі як чомусь для нього зовнішньому та безособистісному, чим для західного митця виступає ринок. У радянських правителях, які намагаються переробити світ або хоча б власну країну згідно з єдином художнім планом, митець невідворотно виявить внутрішню спільність з тим, що його пригнічує, і не може заперечувати спільних коренів свого одушевлення та бездушся влади». [4, с.18].

Для цілей нашого дослідження показовим у роботі В. Бушанського є те, що його аналіз «політичної поетики» обмежується, в основному, тоталітарними суспільствами та частково окремими прикладами «класичних» демократій. Але там відсутній аналіз сучасних суспільств, зокрема суспільств пост-тоталітарних, хоча подібний аналіз відкриває захоплюючі перспективи як для з'ясування механізмів «принадження», так і специфіки таких суспільств. З нашої точки зору, виявлення сутності феномену «гламуру» дозволить зробити перші кроки в цьому напрямі, оскільки він увібрав

певні трансцендентальні передумови смислоутворення, спирається на певний естетичний канон та містить певні сценарії соціальної поведінки та політичних комунікацій.

Перед тим як приступити до експлікації всього переліченого комплексу ознак нової «політичної естетики та поетики», ризикну висунути гіпотезу про те, що всі попередні різновиди «естетик політичної влади» спиралися на «логоцентричне мислення», притаманне західній раціональності з часів Стародавньої Греції. В «Енциклопедії постмодернізму» надається таке визначення логоцентризму: «Від часів Аристотеля логоцентрична присутність прирівнювалася до Буття. Буття є еквівалентним «існуванню» в багатьох варіантах західної метафізичної думки. Присутність як Буття – це спроба характеризувати існування або реальність – або як одне ціле, або як конкретні частини, розташовані в безпосередній близькості від мовця та від слухача» [5, с. 250–251].

Щоб показати, як наведена – нібито абстрактна – характеристика певного типу метафізичного мислення має безпосереднє відношення до онтології «соціального» та «політичного» у класичні часи, треба ще згадати хрестоматійну характеристику цього способу мислення з боку Ж. Деррида, який переконливо продемонстрував зв'язок концепту «присутності» з передумовами онтології Центру/Структури, які виступають основою Буття. Ця онтологія може бути ще представлена концептом висхідного «трансцендентального Означника» (та таких його модифікацій, як основа, принцип, ейдос, архе, субстанція, суб'єкт тощо), який надає Буттю можливості «висловлюватися» та «демонструвати» свою сутність. [6, с. 411].

Подібний субстанціалізм є характерологічною ознакою соціально-політичного мислення, яке як в своїх теоретичних принципах, так і в актах безпосередньої комунікації спирається на стратегію безпосереднього гіпостазування категорій у соціальну реальність. Роль таких трансцендентальних Означників в соціальному мисленні відігравали такі конструкти, як «Держава», «Влада», «Суспільство», «Народ» тощо. (Подібне гіпостазування «образу-поняття» лежить в основі принципу «принадження», проаналізованому в роботі В. Бушанського. Додамо, що ці цінності-символи маніфестують саме Буття і виступають як різновиди згаданого трансцендентального Означника).

У своїй політичній іпостасі ці конструкти показові тим, що мають здатність до «мовлення», до дискурсивної маніфес-

тації своєї «буттєвої», трансцендентної основи. На відміну від категорій метафізики, політична Влада має всі ознаки Сили та безпосереднього творення, внаслідок чого може бути ототожнена з самим Буттям. Іншими словами, вона є Суб'єктом, який говорить та маніфестує собою саму Істину. В цьому контексті її легко порівняти з Богом, що часто робилося мислителями. (Наприклад, у відомій формулі Т. Гоббса «Держава – це земний Бог» або у не менш відомому вислові «Глас народу – глас Бога». Таких прикладів можна навести досить багато).

Подібна онтологія породжує граничну сакралізацію Влади (або її дериватів), яка нерозривно зв'язана з її естетизацією. І в цьому контексті можна погодитися з В. Бушанським у його констатації вирішальної ролі «естетики сьйва» для символізації цієї сфери. Однак маємо зазначити, що ця естетика виходить далеко за межі ритуалу помазання (чи то монарха, чи то президента в його інавгурації), але має відношення до самої онтології Влади. Остання «сяє», тому що пов'язана зі священним, трансцендентним Джерелом та говорить від його імені. (Тобто, в «дискурсі Влади» Буття «випромінює» власний «сенс»).

Повертаючись до зміни соціальної онтології в сучасних суспільствах («гламуризація» яких є не причиною, але лише симптомом такої зміни), ми можемо відзначити, що в них відбувається незворотний процес десакралізації та десубстанціалізації Влади та Держави. Держава перетворюється на різновид корпорації та втрачає свою функцію маніфестації Буття. (В цьому контексті показовою є думка вже згаданого Б. Гройса про те, що утопія, в якій жили радянські люди, «була останньою, і що її крах означав для Заходу таку саму втрату, що й для її нещасних мешканців» [7, с. 100]. Сказане означає, що загибель радянської імперії означав смерть трансцендентального Означника як такого, після якої його стало можливим відродити лише в актах безкінечної бодрійярівської симуляції).

Яким чином ми можемо описати нову соціально-політичну онтологію та яке місце посідає в ній феномен «гламуру»?

1) Втрата Державою здатності бути привілейованим Суб'єктом «політичної мови». Смерть трансцендентального Означника в політичному мисленні сьогодення, як ми вже зазначали, призводить до втрати Державою свого буттєвого статусу, статусу певної трансцендентної до емпіричної Реаль-

ності «Ідеї». Це означає, що «Держава» з Поняття, яке несе смисл висхідної онтологічної Єдності, перетворюється на дєсакралізовану множину інституцій, а деколи священна Влада – на буденну «мікрофізику» своїх локальних проявів. (Інакше кажучи, якщо Держава втрачає свій статус Ідеї, то Влада в цій новій «номіналістській» перспективі позбавляється традиційних атрибутів Сили. Замість них мають місце лише конкретні функції конкретних «органів влади»). Водночас, «Держава» та «Влада» втрачають статус Суб'єкта, «який говорить», тобто руйнування логоцентризму, передумови «Буття як присутності», спричинюють зникнення *фоноцентризму*.

Інакше кажучи, Держава втрачає «Голос», який вимагає та наказує громадянам, формує висловлювання, які мають статус імперативних призивів. (А якщо вона й намагається це робити, як це має місце в авторитарних режимах, то її вже ніхто не слухає, тобто акт «ідеологічної інтерпеляції» не відбувається). В контексті нашого розгляду проблеми цінностей ми можемо зазначити, що Держава/Влада втрачає монополію на «прина́дження» до образів-цінностей, яку вона мала в класичних типах суспільства, а особливо яскраво це проявилось в тоталітарних державах. Віднині таким Суб'єктом стають інформаційні мережі, які не тільки успішно конкурують з Державою, але й виграють двобій з нею за право здійснювати символізацію людського буття та політичну символізацію.

Щоб пересвідчитися в цьому, достатньо подивитися відгуків в Інтернеті (в статтях, коментарях, блогах) на ключові політичні меседжі голів такої авторитарної держави, як Росія. За винятком невеликої частини офіційних ЗМІ, в «мережевому політичному дискурсі» має місце тотальна «постмодерністська» *деконструкція* владного дискурсу, яка виявляє пустотний характер владної риторики, той факт, що «онтологія присутності» владного Суб'єкта замінюється на онтологію його повної відсутності. Соціально-політичний ритуал, який Влада намагається нав'язати громадянам, сприймається лише як ритуал, відокремлений від «реального життя».

2) Радикальна зміна семантики «с'яйва» в естетиці гламуру. Якщо дуже стисло визначити суть «естетики гламуру» стосовно класичної естетики, то, на мій погляд, це можна зробити таким чином: якщо для класичної естетики Річ – це вияв самого Буття (та таких його атрибутів, як Гармонія,

Краса та їх «Сяйво»), то в рамках «гламуру» онтологічна Річ перетворюється на штучно виготовлений матеріальний предмет. Якщо для класичної естетики Річ є об'єктом споглядання (яке дістало назву *незацікавленого* «естетичного сприйняття»), то для «гламуру» – це предмет *споживання*. На відміну від «буттєвих» цінностей класичної естетики, естетика гламуру розглядає «цінність» як результат можливої *оцінки* з боку споживача.

Подібна зміна у виробництві «образів-цінностей» призводить до радикальної трансформації «естетики сяйва», яке з суто онтологічного феномену маніфестації Краси та Сили перетворюється на поверховий «блиск» предмета. (В перекладі «гламур» означає «блиск»). Я вжив термін «поверховий» для акцентуації того, що гламурний блиск не тільки не приховує відсутність глибинного онтологічного плану предмета, але й, навпаки, *підкреслює* його онтологічну пустоту, його суцільну «іманентність» (оскільки, чим є «споживання» як не тріумфом принципу іманентності над буттєвою «трансцендентністю»?). Характерним прикладом «дискурсу споживання» виступає «реклама», яка, фактично, знущається з класичних канонів Краси, оскільки рекламуватися може будь-що, і це «будь-що» може набувати гламурного блиску об'єкту Бажань та предмета розкоші.

Сказане не означає фіксації змін в естетичній феноменології, але має безпосереднє відношення до політики. В ситуації, коли Держава та Влада втрачають характеристики Трансцендентного, а носії цієї влади та офіційні представники держави – функції репрезентації традиційної естетики та етики, новий гламурний канон пронизує ці інститути. Сама Держава стає активним лобістом культури споживання, а її лідери – наочними прикладами такого споживання. Як і ноумени, політики перетворюються на манекени з демонстрації дорогих суконь, діамантових годинників, дорогих автомобілів, маєтків-замків, причому демонстративне споживання не є тільки атрибутикою владної стилістики таких країн, як Росія та Україна. Поступово таке споживання перетворюється на певний міжнародний стандарт.

Щоб навести більш-менш свіжий приклад подібної гламуризації політичного буття, назву ім'я, яке нині, у зв'язку з подіями в Лівії, у всіх, як кажуть, «на слуху». Безумовно, це

Муамар Каддафі, який змінив традиційну військову уніформу на екстравагантний одяг та екстравагантну стилізовану поведінку. «Естетика влади», яку він втілює та пропагує, тільки на перший погляд може бути проінтерпретована в річищі «героїчної» або «романтичної революційної естетики». В реальності цей одяг (який міг би придумати найвибагливіший кутюр'є), це шатро, демонстративна розкіш побуту, який імітує «блиск» африканських царьків – усе це лише симулякри, які приховують ідеал надспоживання правителя-мільiardера, чії надприбутки від продажу нафти вкладалися у відомі європейські компанії. Тому «нарцисичний спектакль», який влаштував цей «лідер революції», повністю знаходився в річищі європейських гламурних стандартів.

3) Девальвація моральних цінностей у політичних практиках. Коли ми фіксуємо аспект «аморалізму» в діяльності політиків, то треба збагнути, що йдеться не просто про особисті моральні якості конкретних політичних акторів. (Безумовно, таке падіння можна спостерігати, але навряд чи кількість таких політиків істотно збільшилася в пострадянських країнах порівно, наприклад, зі сталінським періодом). Зазначений «аморалізм» має структурний характер, він є наслідком тотальної *десубстанціалізації* Держави та Влади, розривом зв'язку цих інституцій з вимірами Істини та Добра. «Гламуризація» політики в цілому та поведінки конкретних політиків зокрема, їх установка на відверте споживання знімають у масовій свідомості питання про їх моральні якості. Більш того, аморальність політиків дозволяє пересічному громадянину сприйняти їх згідно з формулою «Він такий самий, як і ми», співчувати їм, інколи ставитися з презирством, але згадана ситуація назавжди знищує можливість сприймати політиків як представників Трансцендентного, «лицарів ідеї», небожителів-надлюдей.

У книзі «Непристойні насолоди» нам вже доводилося писати про те, що атмосфера скандалу, яка споріднює політиків та діячів шоу-бізнесу, є суттєвим атрибутом побудови їх іміджу. Еру непристойності в масовому висвітленні діяльності політиків у ЗМІ можна вважати започаткованою сюжетом «Білл Клінтон – Моніка Левінські», який безсумнівно додав популярності американському президенту. В нашій книжці ми згадували сюжет шлюбу Н. Саркозі з Карлою Бруні, «співачкою, моделлю та гламурною особою»,

яка мала вкрай неоднозначну репутацію [8, с. 181]. В цьому контексті вельми показовою фігурою є італійський прем'єр С. Берлусконі, чий сексуальні скандали стали просто взірцем для виявлення сучасної тенденції гламуризації політики.

Той факт, що Держава втратила монопольну роль не тільки в сфері близькості до Істини та Добра, але й у сфері публічного представництва «від імені» цих трансцендентних категорій, може бути проілюстрований на прикладі пострадянських країн. На їх прикладі можна пересвідчитися, що офіційні ЗМІ ніхто не читає та офіційному дискурсу Влади, який у них представлений, вже ніхто не вірить. Ця монополія, як ми вже говорили, переходить до інформаційних мереж, інтернет-ресурсів, які формують іміджі представників влади в образах суцільної деградації. Якщо почитати більшість з публікацій про діяльність Влади в цих країнах (зокрема в Україні та Росії), то виходить, що можновладці видаються або як люди з обмеженими інтелектуальними здібностями, або як корумповані чиновники (тема корупційних скандалів є однією з найулюбленіших сюжетів у ЗМІ різної спрямованості), або як безкарні злодії (поширений сюжет – побиття людей охоронцями депутата або «депутат збив на смерть людину» тощо), або як надбагатії з непомірними апетитами споживання (типова тема – палаци В. Путіна чи інших високопосадовців).

Характерною ознакою «каналізації» ненависті населення до Влади, що посилюється, можуть бути анекдоти «про Владу», які щодня оновлюються на інтернет-сайтах. Таких прикладів можна наводити безліч (достатньо уважно почитати сайт «Гугль»). Наприклад, сьогодні там виставлений найкоротший з анекдотів, який російською мовою звучить так: «Наши ветви власти ведут себя как сучья». При цьому нам необхідно зрозуміти відмінність між радянським анекдотом та анекдотом пострадянським (взагалі такий порівняльний аналіз міг би бути предметом спеціального дослідження). На мій погляд, в радянському анекдоті (до якого можуть бути застосовані категорії бахтінської «карнавальної амбівалентності») осміюванню підлягали деякі риси конкретних правителів (Сталіна, Хрущова, Брежнєва) або конкретних інституцій (анекдоти про КДБ).

Але при цьому неушкодженим залишалося трансцендентне *місце* Держави та священний характер трансцендентного «*ідеологічного Означника*». Певною мірою ці анекдоти навіть закріплювали цю Трансцендентність і цю Священність, виступаючи важливим елементом комунікації між Владою та Населенням. На відміну від радянського анекдоту, анекдот пострадянської доби побудований на анігіляції цих трансцендентних начал, усталених соціальних ритуалів, жанрів традиційної політичної комунікації тощо. Підтекстом цього жанру є вислів «А король же голий!», внаслідок цього впливає інший нігілістичний принцип – «Все дозволено!». А це призводить вже до тотальної корозії суспільних цінностей (як суто політичних, так і, власне, моральних).

Зазначена «галопаюча інфляція цінностей» корелює з кризою всіх традиційних жанрів «політичної поетики» та «політичної естетики», про які так цікаво писав В. Бушанський. Продовженням його дослідження міг би стати аналіз нової «політико-естетичної феноменології», в якій зникають звичні категорії Прекрасного, Героїчного, Піднесеного. Та в концептуалізації соціально-політичної реальності домінують образи «естетики абсурду». Однак це вже тема окремої розмови.

-
1. Шевченко О. Симулятивні ціннісні утворення в пострадянських державах як показник глобальної ціннісної кризи//Сучасна українська політика. – Вип. 18. – К., 2010.
 2. Шевченко О. Сучасний неоавторитаризм в контексті взаємодії влади і капіталу//Сучасна українська політика. Вип.?
 3. Бушанський В.В. Естетика політичної влади. – К., 2009.
 4. Гройс Б. Стиль Сталин//Гройс Б. Утопия и обмен. – М., 1993.
 5. Логоцентризм//Енциклопедія постмодернізму. – К., 2003.
 6. Derrida J. L'écriture et la difference. – Paris, 1967.
 7. Гройс Б. Постутопическое искусство: от мифа к мифологии//Гройс Б. Утопия и обмен...
 8. Маклаков А., Шевченко А. Непрстойные наслаждения. – К., 2010.

Валентин Бушанський

ПОСТМОДЕРН, КІТЧ, НАРЦИЗМ

У статті розглядається ситуація Постмодерну в Україні. Показано, що в Україні не склалися об'єктивні передумови для розвитку постмодерної культури. Вплив Постмодерну проявляється в Україні як кітч і як нарцисизм. Кітч є елементом масової культури. Нарцисизм – простежується в політиці у формі психологічної установки.

Ключові слова: Постмодерн, адаптація, кітч, нарцисизм.

Bushanskyi V. Postmodern, kitsch, narcissism. The article considers the situation of postmodern in Ukraine. Shown that in Ukraine were not formed objective preconditions for the development of postmodern culture. The influence of postmodern manifested in Ukraine as kitsch and as narcissism. Kitsch is an element of mass culture. Narcissism – in politics seen as a psychological settings.

Keywords: postmodern, adaptation, kitsch, narcissism.

Мода на Постмодерн, здається, пройшла. І це добре. Бо всяка мода провокує нервозну атмосферу. Адже мимоволі поділяє загаль на втаємничених і профанів; стильних новаторів і зашкарублених архаїстів; дотепних, грайливих, упевнених у собі снобів, які жонглюють чудними фішками (Дерріда, Дельоз, Бодрійяр), і закомплексованих задрісників, котрим новітні віяння здаються дошкульними протягами. Мода виносить на поверхню багато вдаваності та фальші, багато роздратованості й агресії.

І от, мода на Постмодерн минула. Мода минула, а мій ноутбук так і не вивчив слово «Постмодерн», а тому й підкреслює його червоною хвилястою. Ця червона хвиляста далєбі характеризує стан Постмодерну в Україні: начебто він і є, начебто всі й чули про нього, і слово, начебто, всі знають, навіть є здогад, а що ж воно означає, але ноутбук скептично підкреслює його. Бо слово це маловживане. І без нього в принципі можна й обійтися, думає собі ноутбук.

Це добре, що мода минула. На речі, які втратили статус необхідності, я, навіть, сказав би нагальності, можна дивитися тверезо. І тепер до снаги спитати тверезим

голосом: а чи був Постмодерн? І такі запитання лунають. Про таке запитують ті, котрі гналися за модою. А, може, і не гналися, а лише нервово курили, спостерігаючи за її пануванням, намагаючись бодай якось призвичаїтися до тиранічних примх – оминати риторичним мовчанням або ж відбутися обережною згадкою, є, мовляв, і такий погляд на проблему.

Тож, чи був Постмодерн? А чому, власне, «був»? Він і є. І нікуди не подівся. Ми й дотепер живемо в постмодерній епосі. Просто нам стало байдуже до того, як іменується ця епоха. Ми збайдужіли до імені, до його значення, а також неминучих конотацій, на які вказує це ім'я. І в цьому є певний сенс. Бо як і будь-яке інше слово іноземного походження, воно несе «іноземні» інтелектуальні смаки. Відображає інший досвід, інші пріоритети, інші акценти. А тому й захоплення Постмодерном справді було модою – непридатною для повсякчасного вжитку, однак і доволі настирною. У статті 1998 року Арсеній Гулига писав: нещодавно ні від кого не можна було добитися відповіді: а що ж таке Постмодерн? – а нині література на цю тему неосяжна [1, с. 159]. Відтоді минуло понад десятиліття. Присвячена Постмодерну «бібліотека» навіть побільшала. Але переважна більшість текстів так і залишилася спробою відповісти на запитання: а що ж таке Постмодерн? Є достатньо праць, які характеризують ґенезу Постмодерну і його основні трактування. Проте найважливішою (й загалом не розробленою) є тема «Україна та Постмодерн». По суті, це одна з найважливіших тем на наших помірно континентальних теренах.

Передусім потрібно розрізняти Постмодерн як явище, епоху культурного та суспільно-політичного розвитку, та «постмодерн» як поняття, яке характеризує цю епоху і несе певне її трактування. Ця єдність предмета та поняття є безперечною, коли мовиться про Західну Європу і США другої половини ХХ ст. Однак чи спостерігається ця єдність в Україні цього самого періоду? Звісно, ні. Водночас поняття «постмодерн», як і будь-яке інше поняття, живе своїм життям. Воно передбачає певну абстрактну модель, яка може застосовуватися з метою опису та пояснення тих чи тих явищ, які здаються однотипними з Постмодерном. Звідси й низка праць, у яких Постмодерн розглядається не як винятковий

історичний феномен, укорінений у простір і час, а як феномен типовий, така собі циклічна стадія культурного розвитку. Як аналог, можна згадати трактування Ренесансу, відоме як «теорія регіонального Ренесансу». За цією теорією, Ренесанс – це не лише витвір італійської культури, а загальне поняття, яке характеризує культуру, що ґрунтується на визначених цінностях – скажімо, індивідуалізм, титанізм, звернення до «своєї» Античності тощо.

Отже, тут передусім ідеться про те, чи притаманні Україні ті риси, які передбачені поняттям «постмодерн»? А також, чи не відбувається з огляду на опосередкування щодо України цього поняття метаморфоза функціоналізму. Себто, чи не починаємо ми апріорно, за посередництва поняття, бачити ті речі, котрих насправді немає. Відповідаючи на поставлені запитання, я схилиюся до такої думки: Постмодерн в Україні є і водночас його нема. Що я маю на увазі. Постмодерн – це не органічний стан українського суспільства. Ті умови, які спричинили постання Постмодерну в Західній Європі та США, в Україні відсутні. І з цього погляду про Постмодерн, звісно, не може йтися. Проте Україна перебуває в одному комунікативному полі з домінуючими в культурному відношенні суспільствами, відтак зазнає впливу, а отже, Постмодерн проявляється як відображене, дзеркальне явище. Те, що ми спостерігаємо в Україні, є модифікованим Постмодерном. Це такий-собі «постмодерн-суржик», чи, якщо й надалі послуговуватися сленгом філологів, «креольський постмодерн». Суть полягає у тім, що суспільство, точніше культура, запозичує елементи Постмодерну й адаптує їх до українських реалій.

Потрібно з'ясувати: перше, що являє собою «чистий» Постмодерн, тобто мова про умови, які його спричинили; і друге, як проявляється адаптація Постмодерну в Україні. Постмодерн – етап розвитку Модерну. Модерн, у свою чергу, розгортався як досвід заперечення традиційного суспільства та спроба реалізації певних цілевизначених суспільно-політичних проєктів. Окремі проєкти, такі як марксистський і націонал-соціалістичний, зазнали краху, але інші, зокрема проєкт «американської мрії», – були успішно реалізовані. Постмодерн постає в ситуації, коли й негативні, й позитивні цілі Модерну вже досягнуті. В одному з інтерв'ю Амос Оз сказав: Ізраїль розчарує,

розчаровує так, як людину, яка довго мріяла і мрія її збулася, розчаровує реальність [4]. Постмодерн – це розчарування. Розчарування в реальності втіленого Модерну. Бо реальності протиставляється мрія. Але Постмодерн – це не заперечення Модерну. Це – результат Модерну. Це – реальність, яка постала в обширі мрії. Чи про це ми мріяли? – запитують постмодерністи. Чи цього прагнули? – зітхають критичні голови, в яких іще залишилися відбитки мрій. Щоб зберегти мрію, казав Амос Оз, варто нічого не робити для її втілення, і тоді вона залишиться легкою й незайманою – справжньою мрією. Але, якщо ми прагнемо не лише мрій, а й бодай часткового втілення прагнень, варто бути готовим до розчарування, вважає Амос Оз.

Але Постмодерн разом із тим є не лише етапом у розвитку Модерну, а й окремою реальністю, про яку варто говорити як про самодостатній феномен. А точніше – як про нову ситуацію буття. Як охарактеризувати цю нову ситуацію буття? Я розкрив би її як достеменно комуністичне суспільство, яким марив Карл Маркс. «Питання хліба», як висловлювався Володимир Соловйов, уже вирішене. Вирішені й інші питання, які стосуються реалізації найпростіших життєвих потреб. У способі життя представників «золотого мільярда» немає неосяжної прірви. Ступінь заможності залежить лише від працелюбності людини. І навіть, якщо людина опиняється на дні соціальної ієрархії, то це – її вибір. Це не «дно», про яке писав російський драматург Островський. Постмодерн фактично втілив Марксову максиму: споживання культурних цінностей не повинно залежати від достатку людини та її місця в соціальній ієрархії. Маркс водночас висував таку вимогу: хочеш насолоджуватися, приміром, музикою, доклади зусиль і пізнай музику; прагнеш поцінувати живопис – вивчай живописне мистецтво. І ніщо не заважає людині «золотого мільярда» пізнавати музику й вивчати живописне мистецтво. Питання винятково в тім, чи потребує людина цього пізнання та вивчання? Якщо ми розгорнемо тексти Льва Толстого, ці саги «трудів і днів» гаптованої золотом еліти, то жахнемося пустопорожності галантних балачок французькою на всілякі приємні теми. Оце і є – прірва Постмодерну: життя марнується на балачки, в яких жодного сенсу. Виявляється, що людині не потрібне життя як безперервне пізнання та вивчення задля насолоди. Виявляється, людині потрібна

насолода сама по собі. І її цілком до снаги сягнути в бесіді на приємні теми. А коли бесіди вже не заповнюють свідомість (всі теми переговорені, всі плітки переказані, всі кісточки перемиті), тоді варто знайти сторонній подразник, наприклад, новомодний хіт, можна й самотужки втяти щось несусвітнє, бажано аморальне, на межі букви кримінального кодексу, або ж взяти й оголосити війну, або прийняти мусульманство, або податися в гомосексуали, на крайняк – і доза героїну згодиться. Оце і є – ситуація Постмодерну з її гонитвою за враженнями, продукуванням міриади образів, з її поп-культурою, епатажністю, культом споживання і т. д.

Цей негативний бік Постмодерну показує, наскільки життя саме по собі не є цінністю для людини. Наскільки боротьба з усіма формами відчуження, яку виголосив Модерн, була марною. Точніше, вона була не самодостатньою. Бо подолання соціального відчуження ще не означає, що людина знаходить сенс у своєму короткому й жалюгідному житті. Таємниця полягає в тім, що людині потрібне відчуження. І життя, це смертне життя, дається людині для того, щоб вона його прожила в ім'я чогось. Відчуження і є оце – «в ім'я». І якщо людина позбавлена соціального відчуження, то вона або знайде відчуження особистісне, приміром, вивчатиме живопис, або ж змарнує життя у спробах розвіяти нудьгу сторонніми подразниками. У людини, по суті, є вибір: або життя задля творчості, або марудне самогубство. І «золотий мільярд» (якщо відкинути окремі персоналії) дотепер обирав марудне самогубство.

Політологи дискутують: кому потрібні ці війни в Перській затоці, нещодавне бомбування Лівії чи Сербії десятиліття тому? Кому потрібні... Усім потрібні. Про що міркували б політологи, якби якась світла голова не вимислила б розбомбити Тріполі? Про що міркували б домогосподарки, якби не довелось б єдинородного сина відправляти в пустельну «Бурю»? Війна, панове, це – найпростіший спосіб розвіяти нудьгу. Людині, яка не має сенсу життя (бо прагнення пересісти із BMW на Mercedes – це не сенс життя), війна дуже добре вправляє клепку. Бо змушує цінувати BMW, вівсяні пластівці на сніданок і кухоль пива у пабі. Випущена в тебе куля робить життя прекрасним (не залежно від того, влучила куля чи оминула).

Крах «соціалістичного табору», руйнування двополюсної системи став дошкульним ударом, якого зазнав «демократичний світ». Сфінкс, який жив за воротами Фів, – здох. Відтак зник і сенс у воротах і високих мурах. Фіви, по суті, втратили сенс. Бо навіщо місто, якщо життя за його межами нічим не відрізняється від життя у місті? «Золотий мільярд» мусить вигадати Сфінкса, внутрішнього або зовнішнього. Нині роль Сфінкса біль-менш успішно виконують мусульмани. Одного бракує послідовникам Магомета – масштабності. «Как мелки с жизнью наши споры», проказують слова Рільке очільники демократичного світу, споглядаючи мапу Північної Африки.

За всього іронічного ставлення до теорії цивілізаційного протистояння, яку сформулював Самюель Гантінгтон, варто зазначити, що книга «Зіткнення цивілізацій» є, радше, не працею-описом і не працею-поясненням, а ідеологічним маніфестом. Книга Гантінгтона була опублікована в 1996 році. 1/6 планети лежала в руїнах. Сфінкс гнів і смородом відгонило на всю земну кулю. «Демократичному світу» потрібен був новий опонент. І Гантінгтон його винайшов. Цінність цього нового опонента в його релігійній інакшості. Я писав «вигадати Сфінкса»... Не так уже й просто його вигадати. Вигадка ж бо має бути переконливою. А як вигадати переконливо? Не заперечуючи необхідності певних об'єктивних складників образу ворога, мушу сказати, що для формулювання образу ворога потрібен передусім елемент традиції, оформленої естетично. А протистояння зі Сходом і Північною Африкою, без жодних перебільшень, – велика традиція європейської цивілізації. Фактично на цій опозиції ця цивілізація і зросла.

Тему естетичного сприйняття Сходу, беручи до уваги праці Едварда Саїда, можна продовжувати, та наразі я хотів би відзначити лише таке: єдиний обшир людської діяльності, який пропонує найпослідовніше і найжорсткіше «відчуження», – це релігія. Безліч інтелектуалів уже ховали християнство й інші монотеїзми. Але християнство пережило своїх трунарів. Релігія – це єдиний світогляд і практика, яка визначає самообмеження людини. Тільки релігія створює умови для сублимації, яка спонукає до активної і цілевизначеної діяльності. Християнський аскетизм, якого так бракує постмодерному світу, став тією жменю пороху, спалах якого змусив Європу вистрелити. І

теорія Гантінгтона – це політична передумова для релігійного ренесансу.

Однак повернімося до України. Як зазначалося, «чистий» Постмодерн в Україні не спостерігається. Передусім тому, що модернізаційний проект під назвою «світле комуністичне майбутнє» канув у Лету. Постмодерн – це гра переможців. Це – забава снобів. А українці мають дуже мало підстав для снобізму. Згадаймо претензійну книгу Германа Гессе «Гра в бісер». Юний пан Кнехт розважається: сидючи за клавіатурою, він імпровізує, створюючи варіації на тему казна-якої кантати. Аби насолоджуватися варіаціями на тему кантати, треба бути таким самим занудою, як Герман Гессе. Ігри з бісером потребують певного ступеня культури. Постмодерні ігри цікаві лише для Кнехта. А в наших широтах слово «бісер» провокує лише асоціацію з повчанням: не розкидай бісер перед свинями. Тож, про які ігри та варіації може йтися!? Специфічною ознакою постмодерної культури є цитатність і мозаїчність. І Кнехт (абстрактний Кнехт) з однаковим успіхом годен цитувати й мозаїчно компоувати абсолютно не сумісні речі. Бо вони для нього ціннісно нейтральні. Проте, чи можлива ціннісна нейтральність в Україні? Чи можемо ми уявити текст, у якому Степан Бандера та Йосип Сталін, сидючи за келихом вина, міркують про творчість Мак'явеллі? Дуже сумніваюся. Ми досі воюємо з пам'ятниками. Ми досі споруджуємо пам'ятники. Ми досі, як і батько-засновник Князь Володимир, намагаємося повалити кумирів, відшмагати їх батогами й потопити в Дніпрі. Ми досі лементуємо: «Видибай, Боженько!». І вусатий «боженько» видибав – в бронзі, десь, у глухому дворі Запоріжжя.

Як про одну із форм адаптації Постмодерну в Україні хотів би згадати про чудний феномен – кітч. Поняттям «кітч» широко послуговуються мистецтвознавці. Однак у політології – це поняття дотепер не використовувалося. Теоретична розробка поняття «кітч» запропонована українським літературознавцем Тамарою Гундорою [2]. Як відзначає дослідниця, термін, імовірно, походить від німецького kitschen – сміттярство, verkitschen – здешевлювати, чи англійського sketch – ескіз, коротка жартівлива п'єса. На думку Володимира Єшкілева, етимологія може бути пов'язаною і з англійським kitchen – кухня.

Тож, що є кітч предметно? Наведу конкретний приклад: нещодавно, коли випали теплі дні, мені захотілося пройтися парком «Слави». Є в мене сентименти до цього парку: я прогулювався ним, коли студентом навідувався до історичної бібліотеки. Одним словом, ця примха – сходити до парку «Слави» – обернулася для мене нервовим стресом. Наполовину парку, біля самого валу київської фортеці, я вгледів монумент жертвам Голодоморів. Вшанування пам'яті мільйонів українців – справа, безперечно, свята. Але чому – я цього не можу збагнути! – свята справа має робитися так потворно? Ці монументальні ангелочки у вишиванках, які схилились у молебних позах. Ця реалістична скульптура замордованої дівчинки. Ця біла вежа продірявлена сотнями великих і малих хрестів. Ці величезні чорні хрести, на яких розп'яті позолочені лелеки. І ввінчає весь цей шедевр казна-яка «загагуліна» (я не знаю іншого слова, аби позначити оте позолочене, що там нагорі, схоже на квітку з татарських орнаментів). І сотворили цей апофеоз жлобства Народний художник Анатолій Гайдамака й архітектор Юрій Ковальов. Експлуатація сакральних і національних символів, «надавлення копитом на сльозову залозу» (як виловлювався Михайло Шолохов) й убирання всієї цієї «альяповатості» в позолоту – це і є кітч.

Загалом, кітч – це еkleктика, причому щира, натхненна й некритична. Це – сентиментальність, доведена до принизливості, гуманність, яка, здається, от-от почне шамкати беззубим ротом, патетика без почуття, дрібнотна велич.

Тож, доки Кнехт (абстрактний Кнехт) створює варіації на тему кантати, неабстрактні Гайдамака та Ковальов ліплять новий шедевр і виспівують варіацію на тему пісні Ігоря Жука:

*Я – единственный художник, заслуживший уваженьє
И прошедший утвержденьє в магистрате городском.*

Українці пережили Голодомор, тож пам'ятник жертвам Голодомору переживуть і поготів. (Втішаймося.)

Якщо для Постмодерну мозаїчність і цитатність – це гра, то в Україні ці способи komponування образів використовуються задля набагато прозаїчнішої мети – створення кітчевої какафонії. Гра, навіть якщо вона полягає не у пошукові небувалого образу, а лише в зіставленні та

доповненні, все ж є творчістю. Кітч – присутньо не творчий. Кітч – захланний. Кітч спокушається блиском, статусністю, позірним шиком.

Найхимерніші прояви кітчевості ми можемо спостерігати в політиці. Коли професійні шахраї розповідають, що саме вони – ті професіонали, які здатні вивести країну з кризи, і (найдивніше!) громадськість їм вірить, бо чує солодкі слова «професіоналізм», «прагматизм», «раціональність», – це і є кітч. Коли ідеологія сповнюється запозиченими з марксизму словами-фетишами про соціальну справедливість, а спосіб життя поборників справедливості разюче суперечить кожному їхньому слову – це і є кітч. Коли політична символіка насичується звичними образами радянської епохи й водночас співіснує з атрибутами «авторитетності» кримінального світу і показовим блиском а-ля Голлівуд – це і є кітч. По суті – інтелектуальний, моральний та естетичний несмак.

Разом із тим, вплив Постмодерну проявляється в Україні й у поширенні соціального феномену, об'єктивних підстав для якого нині бракує. Це – феномен нарцисизму. Не так давно як торік журналіст Андрій Маклаков і філософ Олексій Шевченко опублікували книжку з грайливою назвою: «Непристойні насолоди: досвід радикальної думки». На обкладинці зображено голу жінку в наморднику. Якась вигадлива натура розкарячила її в позу зів'ялого лотоса. Я дивився в її блакитні очі й повсякчас запитував себе: де я вже бачив цей сумний погляд? А нещодавно згадав: цей сумний погляд, цю приреченість у блакитних очах я вже бачив на сайті «Української правди», де було розміщене фото народного депутата України Олега Ляшка – точнісінько в такому самому шкіряному наморднику. А минулого місяця я побачив фото Олега Ляшка на білборді: він, тримаючи букетик тюльпанів, вітав жіноцтво з Восьмим березням – і погляд у нього був ніжний-ніжний.

Я написав, що назва книжки «грайлива». Грайлива й обкладинка. Але книголюби, які куплять книжку, лише позирнувши на обкладинку та назву, будуть розчаровані: головна її тема – не доля жінки та народного депутата в сучасному світі, а – нарцисизм. Автори наголошують, що вони не тлумачать нарцисизм як психічне відхилення, а розглядають його як феномен соціальний. Загальний сенс поняття «нарцисизм» зрозумілий: це – самозакоханість.

Але якщо психологи, приміром, Жан Піаже, розглядають нарцисизм як певну об'єктивну стадію особистісного розвитку дитини, «зависання» на якій зумовлює психічне відхилення, то постмодерністи – Бодрійяр, Жижек, зокрема й автори згаданої праці, трактують його як «соціальну технологію продукування жадання» [3, с. 10]. Головна мета цього продукування полягає у спрямуванні соціальної активності людини на споживання й опанування статусних фетишів. Будь-яке споживання має фізіологічну межу, а також межу здорового глузду, якщо, звісно, є цей здоровий глузд. Але якщо в середовищі споживачів запанує здоровий глузд, то ця схвальна, з погляду психології, подія стане останнім днем економічного процвітання. Найкращий споживач – хворий споживач. Той, який затикає діри власного еґо стосами шмаття й побутової техніки. Розраджує самотність спогляданням культурних пам'яток і краєвидів у всіх закутках світу. Улещує почуття неповноцінності нагородами та званнями, членствами та відзнаками. Це – з формального погляду – активна особистість. Вона перша біля мікрофона на всіляких ток-шоу, не шкодує зусиль, деручись соціальною драбиною. Вона перша схиляється перед високопоставленою дупою і перша підставить власну дупу кожному нижчепоставленому.

Як зазначають автори книги, є слухність у погляді, що саме соціальний нарцисизм визначив таку карколомну експансію європейської цивілізації. На попередніх сторінках я писав, що європейський поступ уможливився аскетизмом. І в цім судженні я дотримувався міркувань Зіґмунда Фройда та Макса Вебера. Здавалося б, ці два трактування суперечать один одному. Однак тут варто врахувати поправку на час. Фройд і Вебер мовили про модерне суспільство, а нарцисичне трактування ґрунтується на інтерпретації передусім суспільства постмодерного. Тож можна бачити, що нарцисична мотивація постає викривленою мотивацією протестантської етики, як її подає Вебер, і соціальної сублимації, за теорією Фройда.

Автори розкривають модель нарцисичної активності в низці «концептів». Передусім це поняття, яке характеризує рефлексивне переживання нарицисичної свідомості. У російському тексті книги це переживання позначається поняттям «нехватка», яке можна переказати як «брак».

Рефлексивне переживання «браку» (певної незадоволеності) неминуче породжує, як показують автори, «нарцисичну потребу». А та, з огляду на акцентуїзованість особистості, постає «надмірною мотивацією». Зокрема, автори пишуть: «Нарцисична потреба проявляється в багатьох формах: то як ненаситна жага вшанування з боку оточення, то як садизм, то як мазохізм, то як одержимість споживанням або ж безмежна зажерливість. Нарцисична потреба не властива традиційному суб'єкту. Вона – характерна риса і визначальна ознака нарцисично зміненого суб'єкта» [3, с. 12].

Тут я хотів би привернути увагу до слів «садизм» і «мазохізм». Складний і тернистий шлях нарциса. Прагнення його неосяжні, а можливості..., можливості завжди обмежені. І володіння всім світом не вдовольнить потребу нарциса. А втім, чого вартий цей камінний світ без душі людської. І нарцис прагне владарювання саме над душами людськими. Авторі зазначають, що нарцисична потреба у самозвеличенні неминуче зумовлює викривлення спілкування. Так виникає «технологія перетворення іншої людини або у піднесений об'єкт – з отриманням (...)піднесеної насолоди, або ж у занижений об'єкт – з отриманням непристойної насолоди» [3, с. 11]. Піднесена насолода породжує культ поклоніння символам-фетишам, оволодіння якими підносить людину над сірою. Коли ж символами-фетишами оволодіти не вдається, то сам нарцисичний суб'єкт перетворюється на занижений об'єкт, приміром, опиняється серед фанів поп-зірок або переживає напади чиношанування. Суть, проте, в тім, що нарцисичний суб'єкт завжди перебуває в подвійній позиції: він і володар символічний відзнак, і – ніщо. Відповідним є і ставлення такого суб'єкта до інших. Відчуття приниженості сприймається як норма. А отже, і приниження іншого – стає нормою поведінки. Нарцис намагається принизити кожного (бо лише він – варта пошанування істота в цьому світі). Якщо ж він наштовхується на відсіч, то суб'єкт, який «поставив його на місце», стає кумиром нарциса.

Прискіпливо придивившись до більшості персонажів нашої політичної еліти, можна бачити: нарцисична потреба їм не чужа. Демонстративний блиск способу життя – і є засобом отримання піднесеної та непристойної насолоди. Україні та її громадянам відведена в цій нарцисичній грі роль «приниженого суб'єкта», збиткування над яким дає

незбагненну для невтаємничених утіху. Загал сподівається, що політична еліта подолає економічну кризу й підвищить соціальні стандарти життя. Марно сподівається. Бо прагне від нарцисичних суб'єктів, аби ті відмовилися від «неприс- тойної насолоди» – приниження країни та її громадян. Але нарцис не годен відмовитися від насолоди. Тож Україні ще довго залишатись у позі зів'ялого лотоса.

-
1. Гулыга А. Что такое постсовременность? // Вопросы философии. – 1998. – № 12.
 2. Гундорова Т. Кітч і література. Травестії. – К.: Факт, 2008.
 3. Маклаков А., Шевченко А. Непрстойное наслаждение: опыт радикальной мысли. – К.: СПД Моляр С. В., 2010.
 4. Оз Амос. Израиль – это разочарование: Интервью. – Режим доступу http://world.lib.ru/s/stupnikow_a_j/sstupnikow_a_j-82.shtml

Олександр Лозовицький

СУЧАСНИЙ СХІД: ДЕМОКРАТИЧНИЙ РЕНЕСАНС ЧИ ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПЕПЕРОЗПОДІЛ В УМОВОХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ?

Salus populi suprema lex estsanctio

Благо народу нехай буде найвищим законом (Лат.)

Автор розглядає активний геополітичний процес формування та взаємодії систем державного урядування в революційних умовах глобалізації. Інтереси провідних держав світу стали основною рушійною силою сучасних політичних процесів і тому теоретичне осмислення змісту, прояснення їх ролі й характеристик знаходиться в основі сучасного глобалізаційного процесу. Водночас визначається найголовніше завдання – побудова ефективно діючої системи управління політичними процесами в різних сферах розвитку суспільства.

Ключові слова: геополітика, глобалізація, революція, державотворчий процес, політична система, співтовари-

тво, державне управління, урядування, інтеграція, доктрина, національна безпека.

Lozovyt'skyi O.S. Modern east east: democratic renaissance or redistribution geopolitical in the context of gljbalization? The author examines the active geopolitics process of formation and interaction systems of governance in the revolution context of globalization. The interests of the leading nations of the world have become the main driving force of modern political processes and therefore a theoretical understanding of the content, clarify their role and characteristics is the basis of modern globalization process. However, determined the most important task - building an effective system of government policy processes in different spheres of society.

Key words: geopolitics, globalization, revolution, nation-building, political system, community, governance, integration, doctrine, national security.

Початок ХХІ ст. ознаменувався посиленням взаємозалежності регіональних та світових процесів й зростанням впливу міжнародної взаємодії на політичну складову міжнародних систем різного рівня. Відбулося ускладнення та урізноманітнення рольового чинника в зовнішньополітичній поведінці держав світу. А на початку нового тисячоліття слово «геополітика» остаточно увійшло в моду.

Геополітика як теорія і практика міжнародного життя склалася в другій половині ХХ ст. на основі політичної географії. Її засновниками були швед Рудольф Челлен і англієць Хелфорд Маккіндер. Зміст цієї науки зводиться до твердження: багато закономірностей у розвитку держав, народів, культур, цивілізацій і релігій визначаються географічними та просторовими факторами. Простір характеризується як кількісними показниками, так і якісними. Обмеження можуть бути як природними, так і штучними, створеними людьми. Крім того, вплив цих обмежень здійснюється залежно від характеру наявних технічних засобів та організаторських здібностей [1, с. 33].

Проте географічні обмеження, модифіковані під час технічного прогресу, існують і надалі. Географія залишається сукупністю обмежуючих факторів, вплив яких зале-

жить від клімату, рельєфу, розташування, а також наявності силових засобів. Будучи сукупністю обмежень, простір є, водночас, точкою опори, сукупністю переваг, що утруднюють маневр. Простір не має об'єктивних характеристик [2, с. 43].

Деякі простори є предметом суперництва, тому що контроль над ними чи над їх елементами сприймається як показник могутності їх власника. Природно, що цінність простору залежить від характеристик навколишнього середовища. Він постійно є об'єктом суперництва держав. Фактори, що виступають у сполученні один з одним, можуть сприяти перетворенню тієї чи іншої географічної зони в об'єкт міждержавного суперництва. Дотепер існують життєво важливі зони, удар по яких може призвести до порушення сформованої рівноваги. З прадавніх часів народи знищують один одного заради володіння стратегічними ресурсами: водою, золотом, сріблом, сировиною для виробництва металів, прянощами, вугіллям та нафтою.

Сучасна світова система викристалізувалася під час боротьби двох ідеологій, кожна з яких претендувала на універсалізм. Це ідеологічне неприйняття один одного нейтралізувало інші джерела конфліктів. Унаслідок цього просторові характеристики втрачали значення, перетворюючи Землю в єдине поле бою. Поруч з апокаліптичною перспективою колишні гегемоністські устремління і територіальні претензії втрачали зміст. Водночас, перед силою і дисциплінованістю авторитарних і тоталітарних країн демократичні держави почуваються невпевненими й уразливими, оскільки вони повинні постійно домагатися схвалення дій від власних громадян. Інакше кажучи, зовнішня політика будь-якої демократичної держави містить у собі ідеологічну складову – переконання в тому, що справжній міцний мир може бути заснований тільки на пануванні принципів демократії в усьому світі.

По-перше, плюралістична демократія ґрунтується на вузькому і ненадійному фундаменті згоди між правлячими колами і населенням, підтримка якого є обов'язковою умовою будь-якого значного кроку даної держави на міжнародній арені.

По-друге, будучи пацифістським режимом, демократія почуватється по-справжньому в безпеці, тільки перебуваючи в оточенні інших демократичних держав. Однак демократія являє собою державу з власною територією і населенням, отже, вона не може до кінця позбутися від класичних обов'язків і устремлінь держави у внутрішній і зовнішній безпеці, успіхів зовнішньої політики.

Але дійсні справи були далекими від ідеалу, тому що революційна теорія стверджує, що вона здатна переробити природу людини, звільнити її від вроджених суспільних рефлексів. Але людина залишається людиною. Більш того, раціональна система, що проголошує знищення розходжень між людьми в ім'я загальної рівності, не може скасувати результатів тисячолітнього розвитку цивілізації, такі, як мову, культуру, націю [3, с. 59].

Взаємовплив ідеології і політики в протистоянні ще раз продемонстрував двоїстий характер природи людини, що сприймає дійсність через призму ідеології, одночасно діючи в конкретному часі і просторі. Навіть якщо ідеологічні суперечки й існують у чистому вигляді, у більшості випадків позиції зазнають об'єктивного впливу. З іншого боку, геополітика не може існувати в чистому вигляді, тому що співвідношення сил піддається безупинному впливу переконань і уявлень сторін.

Однак подібна політика не може служити підставою для заперечення існування закономірної тенденції зрощування внутрішніх і міжнародних відносин для приписування їй заради пошуків аргументів для нівелювання внутрішніх рухів в окремих державах. Здається, що і спроби полеміки з подібними поглядами політології з позицій протиставлення «зовнішньому середовищу», з позицій абсолютизації специфіки внутрішньодержавної та міжнародної систем навряд чи виявляться плідними [4, с. 103].

Воля і могутність можуть матеріалізуватися тільки в просторі. Приголомшливі досягнення науки і техніки початку ХХІ ст. дозволили скоротити відстані й ущільнити час. Тепер ситуацію оцінюють не в місяцях, днях і годинах, а в хвилинах і секундах. Але людина як і раніше живе в просторі, підтримуючи відносини з іншими людьми і намагається пізнати самого себе. Підвищена мобільність не усуває прихильності до визначеного місця в просторі. Звідси постій-

ні протиріччя між рухом і укоріненням, що ускладнюються, але не усуваються внаслідок технічного прогресу.

Конфлікти в країнах, що розвиваються, виникли як на руїнах колоніальних імперій, зумовлені старими, як світ, причинами: самоствердження та створення націй, зміцнення національної безпеки, демонстрація своєї могутності. Звідси виникли поняття рівноваги чи остраху загрози. Більше не йдеться про завоювання чужого простору та про досягнення перемоги внаслідок маневру, а насамперед, необхідно підтримувати рівновагу сил держав.

Специфіка конфліктів у третьому світі впливає зі зіткнення двох напрямів історичного розвитку. З одного боку, країни, що звільнилися, є породженням і спадкоємцями колонізаторів; колоніальні держави встановили їх кордони, нав'язали їм методи державотворення, стандарти і моральні цінності Заходу. З іншого боку, нові держави зазнають впливу від істотних ідей традицій доколоніального періоду історії Латинської Америки, Близького Сходу чи Африки. Кордони, визначені колонізаторами, становлять елемент стабільності, однак легітимність, сталість цих меж нашоухується на невизначеність, оскільки той, хто їх встановлював, не врахував і не міг враховувати етнічні і людські фактори доколоніальної епохи [5, с. 63].

Сучасний Схід являє собою типовий приклад геополітичних цілей. Він ще раз підтверджує, що між географією й історією існує нерозривний зв'язок; незважаючи на сталість фізичних реалій, їх вплив і значення безупинно змінюються залежно від кількості людей, їх потреб, переміщень та соціально-політичних структур. Більш того, геополітична цінність того чи іншого регіону складається як з його характеристик, так і його місця в системі світових потоків: економічних, культурних, політичних.

Протягом багатьох століть геополітична цінність сучасного Сходу була результатом двох історичних і географічних факторів. По-перше, він являв собою важливе перехрестя торгових шляхів між Сходом і Заходом, зокрема, через нього йшла торгівля шовком і пряностями. По-друге, завжди був однією з проміжних зон, де зіштовхуються і перемішуються інтереси і культури різних імперій і цивілізацій.

З погляду геополітики, сучасний Схід втілює:

Вплив фактора перерозподілу, яким є нафта. Дійсно, немає іншого району у світі, де була б сконцентрована така кількість життєво важливої сировини для промислово розвинених країн.

Поєднання суперництва на світовому і локальному рівні. Віддавна й особливо в ХХ ст. сучасний Схід був ареною зіткнення інтересів спочатку колоніальних імперій, потім – Радянського Союзу і Сполучених Штатів Америки, а сьогодні – США, Китаю та Росії.

Еволюція будь-якої проміжної зони є частиною великого процесу. У нестабільному і ненадійному світі, що сформувався після закінчення холодної війни, сучасний Схід, як і раніше, залишається об'єктом домагань зовнішніх сил. Однак справжня цінність цього об'єкта змінюється залежно від конкретних обставин. Після нафтових криз 70-х рр. неухильне зниження цін на цю сировину дозволяє сприймати її як один з безлічі сировинних товарів. Ісламський фундаменталізм турбує Захід, але провокує потрясіння насамперед у самих мусульманських країнах і не вписується в рамки класичних геополітичних протиріч. А чи не є ісламський фундаменталізм одним з ідеологічних рухів, схожих на протестантство XVI ст. чи на соціалістичні рухи XIX–XX ст., що належали світу політики і трансформували його з волі зацікавлених держав, політичних партій, профспілок, окремих особистостей?

На початку ХХІ ст. територіальні претензії неминуче ведуть до війни. У психології народів дотепер виявляються інстинкти селянина, що вважає, що володіння землею є найбільш надійною гарантією безпеки. Але сучасне життя немислиме без переміщення людей, товарів, ідей. Посилення цих потоків викликає необхідність аналізу іншого аспекту відносин між людиною і простором. В контексті сказаного зрозуміла актуальність аналізу і спростування не тільки конкретних зовнішньополітичних і військово-політичних доктрин і концепцій, але й тих тенденційних теоретичних і методологічних посилок, що є базою сучасної зовнішньополітичної ідеології. Не менш відповідальне і складне завдання – виявлення корисливих, егоїстичних, суцього корпоративних інтересів, що стоять за авантюристичною, агресивною політикою та ідеологією, що виправдує і оперує категоріями «національних інтересів» і «національної безпеки» [6, с. 84].

Події в Північній Африці та на Близькому і Середньому Сході не укладаються у формат так званої «кольорової революції» – інспірованого ззовні верхівкового перевороту. Майже всі вони відбувалися за тотожним сценарієм. У відповідь на масові протести уряди спробували стабілізувати ситуацію. Зокрема, було обіцяно почати регулювання цін на товари першої необхідності, зокрема – скасувати попереднє їхнє підвищення. Хвилювання супроводжувалися поліцейськими переслідуваннями й насильницьким виселенням «потенційних протестантів».

Під час маніфестацій переважно не висуваються ісламістські гасла. Портрети Че Гевари частіше зустрічалися в демонстрантів, аніж зелені прапори. Не було явних лідерів опозиції. Причому, виявилось, що «мирні демонстранти» дуже непогано озброєні. І «стихійність» виступу не заважає комусь забезпечувати їх харчуванням і всім необхідним. А це означає, що ці виступи організовані, що їх хтось направляє й координує. Але в такому суґубо політичному виді всі ці абстрактні демократичні вимоги означають лише одне – власну претензію на владу. Нічого поганого в цьому немає, якщо влада – засіб для забезпечення певних інтересів і пріоритетів розвитку країни, якщо боротьба за владу – це спір про шляхи розвитку. Але подібні цілі й пріоритети поки що саме й відсутні у вимогах організаторів масових заходів або замовчуються ЗМІ, що намагаються викликати симпатію до цих організаторів, але чомусь не називають їх.

Основні претензії демонстрантів до уряду – процвітаюча в країні корупція й неправильний економічний курс. Крім того, протестуючі скаржаться на відсутність політичних свобод. При цьому йде постійне жонґлювання словом «революція» із усілякими приставками – «жасминова», «лотосова» тощо. Усе затягнуто романтичним флером, що виходить зі старого образу Революції – як свята пригноблених мас. У всякому разі, у коментарях постійно присутні терміни «протестуючі», «опозиція» і не чуто слів «заколотники», «організатори масових безладь», «екстремісти».

При цьому не можна іґнорувати участь у протестах різних релігійних і політичних течій, що мають сильний вплив у суспільстві. Крім того, різні міжнаціональні, міжконфесійні, міжетнічні й міжрасові протиріччя можуть

спрямувати пожежу в «екстремістські рамки», поставити на чолі тієї або іншої країни «нового месію», що зміг переконати голодних у здатності нагодувати свій народ п'ятьома хлібами, залишивши при цьому існуючу економічну систему, яка призвела до таких нещасть.

З іншого боку, революційні події збагатили революційний рух новими формами соціального протесту – вперше Інтернет як представник неконтрольованих, вільних і незаангажованих засобів масової інформації виступив не тільки викривачем політичного режиму, але й організатором масових виступів. Самоорганізація через www.facebook.com, www.twitter.com та інші соціальні мережі, при цьому, – найбільш утвореної частини суспільства; з іншого боку – ця частина суспільства, що організувала за допомогою Інтернету реальний масовий соціальний протест, представляє молодь, починаючи від національно-демократичних поглядів і закінчуючи марксистськими.

До цього вплив Інтернету й соціальних мереж на суспільство, особливо на молодь, мало негативний характер. Замість живого спілкування молодь «йшла в ІНЕТ». Політичні виступи, акції протесту й громадянської непокори в таких випадках мало залучали молодь. Створювалося враження, що спілкування зі Світом через комп'ютер доведе атомізацію суспільства до абсурду. Однак на певному етапі нові форми комунікації набули нової якості і перетворилися у свою власну протилежність – «погляд у комп'ютер», і, таким чином, створювалася відчуженість від реального «містечкового світу», що дала змогу долучитися до дійсного світу з його глобальними проблемами.

Поки що зазначені революційні події мають регіональний характер, однак за умови подальшого наростання соціальних протестів, поширення їх ушир вони можуть перебороти місцевий масштаб. Разом із цим можливий розпад країн може стати детонатором сепаратистського руху, розморозити тимчасово «холодні» територіальні конфлікти на планеті. Поряд з формуванням так званого «перехідного уряду» у ході виступів почали стихійно формуватися «вуличні» інститути самоврядування – народні комітети, «комітети бідноти». Водночас, з поверненням на батьківщину політичної еміграції з'явилися представники ісламістських партій і груп, що може істотно вплинути на подальший розвиток

політичних подій. Сильний вплив на подальший розвиток політичних процесів можуть здійснити профспілки [7, с. 203].

Не можна радіти усуненню тієї або іншої влади лише як черговому підтвердженню права народу цю владу. Треба ще усвідомлювати те, чи справді в інтересах народу її скидають, на користь твоєї країні йде таке скинення чи на шкоду? Крім того, важко сполучити вимогу «вільних демократичних виборів» із заборонаю кому-небудь, у тому числі лідерові колишньої влади, брати у них участь. Або ці вибори чесні – і тоді участь колишнього лідера в них є можливістю перевірити, чи підтримує його народ. Або ці вибори не чесні, і є підстави думати, що вони будуть сфальсифіковані на користь колишнього лідера. Але тоді їхнє проведення без колишнього лідера призведе лише до нових маніпуляцій, але вже в інтересах інших осіб.

Важливо відзначити, що така закономірність породжує низку нових процесів громадського життя, втілюючись у них у специфічних формах. Громадянське суспільство XXI ст. є складною соціальною системою, структурно організованою цілісністю, яку утворюють різноманітні елементи, компоненти, підрозділи. Але вони теж мають певний рівень організованості й упорядкованості власної структури. Це дає підстави стверджувати, що соціальна структура суспільства є комплексним, багатомірним утворенням [8, с. 537].

Водночас, спроби звести таке поняття лише до одного з його значень неминуче ведуть до неправомірного спрощення і перекручування проблеми як історичної закономірності, що дозволяє трактувати становлення нового міжнародного порядку, за якого панувала б не військова сила, а добросусідство і співробітництво не тільки як результат зовнішньополітичних і дипломатичних зусиль держав, але і як об'єктивно необхідний процес суспільного розвитку в цілому. Важливо підкреслити, що зазначений міжнародний порядок може бути життєздатним лише в тому разі, якщо в його основі будуть знаходитися визначене співвідношення сил і відповідний міжнародно-правовий механізм, що відбиває згадану закономірність та створює сприятливі умови для її реалізації й узгодження інтересів окремих держав з інтересами Людства.

Право народів на самовизначення припускає, що народи існують з незапам'ятних часів з чіткою територією, що включає всіх членів цієї нації як однорідне співтовариство, визнане іншими народами. Але, на жаль, у дійсності все інакше. З волі історії народи виникають і зникають. Величезна кількість територій є об'єктом домагань декількох народів. Часто деякі невеликі регіони характеризуються співіснуванням безлічі різних народів, тісно пов'язаних один з одним [9, с. 243].

Геополітичний фактор відіграє колосальну роль, що являє собою складне переплетіння різних явищ і суперечливих інтересів, які виявляються нездатними контролювати їх подальший розвиток. Сучасні геополітичні уявлення багато в чому зумовлені новими поглядами на проблематику простору, що виникли у зв'язку з великими географічними відкриттями. Починаючи з цього часу, люди стали сприймати Землю як єдине ціле. Перші великі геополітичні конфлікти зародилися в ході колоніальної експансії європейських держав і будівництва колоніальних імперій, кордони яких були «запорукою» безлічі збройних конфліктів [10, с. 139].

Роль геополітики в сучасному світі різко зросла з ряду причин. Імовірно, стратегічне визначення міжнародної політичної ситуації дає образ світу, що розвивається від старої біполярної моделі, яка нав'язувалася двома наддержавами, до майбутньої якісно нової інтеграції, що може здійснюватися як на основі військової експансії, так і мирним шляхом.

Ця проблема містить у собі також якісно іншу систему міжнародних відносин – добросусідства, взаємного співробітництва всіх держав і народів. Без цього поняття «мир» ризикує залишитися порожньою абстракцією, використовуваною найчастіше для прикриття надозброєності, політики домінування. Водночас, не треба допускати, щоб така концепція миру не виступала як умоглядна пропагандистська побудова, відірвана від конкретних реалій сучасного міжнародного життя, насамперед від проблем гарантування міжнародної безпеки. Вона виходить з передумови необхідності створення всеосяжної, глобальної системи безпеки, що охоплювала б усі райони світу, і являє собою

не просто декларацію позитивних цілей. Вона припускає комплекс конкретних заходів, покликаних зупинити процес матеріальної підготовки до війни, тобто особливе значення приділяється надійному гарантуванню безпеки держав у національному, регіональному і глобальному масштабах [11, с. 143].

Варто вказати ще на одну обставину, що стосується сфери міжнародних відносин: концентрація виробництва і монополізація досягли в розвинутих країнах такого рівня, за якого дедалі більша частина національного продукту виробляється на зовнішній ринок. Це знайшло відображення у факті випереджального зростання експорту, порівняно з промисловим виробництвом. Цей процес – відображення в політиці й ідеології фундаментальної закономірності сучасного розвитку, що веде до становлення ненасильницького світу. Разом з тим, виникли і нові небезпеки, що загрожують самому виживанню людей на нашій планеті. У цих умовах необхідна розробка і впровадження в практику нових правил міжнародного спілкування, відмова від деяких застарілих уявлень про гарантію національної і міжнародної безпеки шляхом нагромадження зброї та нарощування військової сили.

-
1. *Eaton D.* The Political Systems / *D.Eaton.* – N. Y.; 1953. – 430 p.
 2. *Freund J.* L'essence du Politique / *J.Freund.* – Paris, 2003. – 317 p.
 3. *Gallois P.-M.* Geopolitique; les voles de la puissance / *P.-M.Gallois.* – Paris. Fondation pour les etudes de defence nationale/Plon, 2000. – 246 p.
 4. *Girardet R.* Problemes contemporains de defense nationale / *R.Girardet.* – Paris: Dalloz, 2004. – 238 p.
 5. *Lacoste Y.* Questions de gйopolitique / *Y.Lacoste.* – Paris, 1988. – 479 p.
 6. *Manning D.-J., Robinson T.-J.* The Place of ideology in Political Life / *D.-J.Manning, T.-J. Robinson.* – London, 2005. – 512 p.
 7. *Michel B.* Un monde en mouvement / *B.Michel.* – Paris: Nathan, 2001. – 311 p.
 8. Oxford Paperback Encyclopedia. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 756 p.
 9. *Stutz F. P., de Souza A. R.* The World Economy / *F.P.Stutz, A.R.de Souza.* – Upper Saddle River, – New Jersey: Prentice Hall, 2005. – 664 p.

10. *O'Tuathail G.* Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space / *G.O'Tuathail.* – Minneapolis, 2002. – 416 p.

11. *Wallerstein I. M.* Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World – System / *I.M. Wallerstein.* – Cambridge, England: Cambridge University Press, 2001. – 202 p.

ІІ. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ І НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ

Віра Гапоненко

ДЕМОКРАТІЯ ЯК УНІВЕРСАЛЬНА МОДЕЛЬ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

У статті розглядається співвідношення між демократією як політичним ідеалом і певним політичним режимом. Показані певні ризики, з якими пов'язаний процес демократизації незахідних суспільств.

Ключові слова: демократія, політичний ідеал, політичний режим, незахідні суспільства.

Гапоненко V. Democracy as universal model of political regime: myth or reality? The article deals with the problem of relations between democracy as a political ideal and political regime. The risks of democratization process of non-western societies are demonstrated.

Key words: democracy, political ideal, political regime, non-western societies.

Демократичний політичний режим – це сукупність способів та методів функціонування політичної системи, що покликані забезпечити теоретичні демократичні принципи, серед яких народовладдя, рівність, плюралізм тощо. Безперечно, демократія як теоретичний ідеал має загальнолюдське значення та є універсальною політичною цінністю.

Однак політична практика виробила безліч варіантів формування і функціонування демократичного режиму, а подекуди, навіть продемонструвала недосяжність демократичних цінностей, неефективність демократичного методу. Як наслідок, поняття «демократичний режим» стає предметом політичної риторики, демагогії, засобом легітимації влади. Натомість, складності у процесі демократизації політичного режиму призводять до хибних висновків про переваги авторитарної альтернативи.

Вирішення цієї суперечності має особливе значення для країн, що перебувають на етапі трансформації політичного режиму. Адже науково обґрунтована відповідь на питання

про наявність певної моделі політичного режиму в сучасних умовах може стати основою як стратегії державного будівництва, так і ціннісних орієнтацій суспільства.

Вказана проблематика досить ґрунтовно розроблена в науковій літературі. До відомих класиків, що вважають демократію певною універсальною моделлю, можна віднести Ф. Фукуяму [1], А. Сена [2, с. 120–134] Д. Кольера та Л. Стівена [3, с. 176–206]. Не менш відомі політологи вважають демократію надбанням виключно західного світу, серед них Ф. Закарія [4], Л. Зідентоп [5], В. Іноземцев [6, с. 42–61].

Тобто, дискусія щодо застосування демократичних методів здійснення влади у країнах, що розвиваються, не вичерпується. На сьогодні виникають нові обставини, здатні змінити характер обговорення, зокрема йдеться про акти громадянської непокори на Близькому Сході та Північній Африці.

Тому *метою* статті є виявлення у теоретичній моделі демократії загальних закономірностей функціонування політичних режимів та їхніх унікальних особливостей, що заперечують універсалізм демократії.

Для досягнення цієї мети слід, насамперед, конкретизувати сутність концепту «політичний режим», розмежувавши його з теоретичним ідеалом демократії.

Критеріями демократичного політичного режиму є відкритість формування влади, розмежування сфери повноважень держави і громадянського суспільства, верховенство права, пріоритет прав та свобод людини. Названі характеристики стосуються політичної сфери життя суспільства. Це означає, що не варто очікувати від демократії підвищення рівня життя, стабілізації економічної та соціальної системи. Демократичний уряд об'єктивно не може вирішити ряд соціальних проблем (бідність, безробіття, інфляція та ін.). Так, демократизація навіть найбільш розвинутих країн охопила не всі сфери суспільного життя. Нині демократія не зачепила принаймні два важливі осередки суспільної влади – великий бізнес і бюрократію [7, с. 402].

Теорія тісного взаємозв'язку розвиненої ринкової економіки та демократії виникла не випадково. Однак історично саме демократичний режим став наслідком успіхів в економічній сфері, а не навпаки. Адже ринковий спосіб виробництва об'єктивно сприяв плюралізму в усіх сферах суспільного життя, а принципи постійних переговорів та вільної

конкуренції за зразком економічних правил гри були перенесені на вирішення політичних конфліктів. Також у демократичному суспільстві економічна влада може виступати обмежуючою противагою політичної.

Проте наявність ефективної економіки не обов'язково сприяє демократії. Історичний досвід показує, що на перших етапах тоталітарні і авторитарні політичні системи можуть забезпечити значне економічне зростання за рахунок або повного, або високого ступеня державного контролю над економікою.

Як вказує С. Гантінгтон, досліджуючи хвилі демократизації, співвідношення між рівнем економічного розвитку і політичними процесами сприяє тому, що перехід до демократії найчастіше відбувається в країнах із середнім рівнем економічного розвитку. На думку автора, саме бурхливе економічне зростання після Другої світової війни до середини 70-х років дозволило багатьом державам увійти в групу країн із середніми доходами, що побічно створило сприятливі економічні умови для переходу до демократії і потенційно розширило соціальну базу демократизації. Однак між рівнем економічного розвитку і демократизацією не існує однозначних і прямих причинно-наслідкових зв'язків, констатує автор. Вплив економічних змін на політичні процеси здійснюється опосередковано через соціальні зміни. Більш безпосередньо економічний розвиток сприяє змінам у соціальній структурі і цінностях, що, у свою чергу, служить передумовою демократизації. Гантінгтон обґрунтовує це твердження за допомогою таких основних аргументів:

По-перше, рівень економічного добробуту суспільства формує такі цінності й установки громадян, які розвивають почуття міжособистісної довіри, задоволеності і компетентності. Це, у свою чергу, більшою мірою корелюється саме з демократичними інститутами.

По-друге, економічний розвиток веде до підвищення рівня освіченості в суспільстві. А це супроводжується більш критичним ставленням до існуючої політичної системи, потребою в індивідуальних свободах – а отже, і потребою в демократизації.

По-третє, економічний розвиток створює більше ресурсів для розподілу серед різних соціальних груп, що полегшує вирішення конфліктів і досягнення компромісів.

По-четверте, інтернаціоналізація економічного розвитку сприяє інтеграції всіх держав у світовий ринок торгівлі, інвестицій, технологій, туризму і комунікацій. Залучення країни в систему світових економічних зв'язків нерідко супроводжується неофіційними контактами, що є істотним джерелом впливу на формування в суспільстві демократичних ідей.

По-п'яте, економічний розвиток веде до зростання середнього класу, що у всіх країнах становить основну масову опору і рушійну силу процесу демократизації [8].

Проаналізувавши ці тези, можна зробити висновок, що лібералізація економіки є одним з важливих етапів становлення демократичного політичного режиму, однак не слід очікувати занадто швидких результатів на цьому шляху. Часто економічна свобода вступає у суперечність з демократичним принципом рівності та теорією держави соціального добробуту. У політичній теорії та практиці аксіомою стала необхідність державного регулювання економічних процесів для досягнення суспільного консенсусу. У пострадянських державах за відсутності досвіду економічної та соціальної політики суспільство частіше відчуває на собі негативні наслідки ринкових механізмів, що призводить не тільки до відсутності підприємницької ініціативи, але й до заперечення переваг демократичного режиму. Перефразовуючи Ф. Гаєка, слід зазначити, що в умовах демократії ліберального зразка, крім рівних стартових умов для реалізації індивідуальних задатків, ніякі інші блага не гарантовані. За таких умов лише громадяни зі зрілою громадянською позицією і високим рівнем політичної свідомості можуть відмовитися від більшої рівності на користь свободи [9].

Також демократична модель політичного режиму не універсальна з огляду на часову обмеженість. Ідеал демократії був сформульований класиками лібералізму у XVII–XVIII ст. Очевидно, що реалії постіндустріального суспільства істотно відрізняються від тих часів. Доцільно тут згадати таке висловлювання Й. Шумпетера: «Твердження про дієвість демократії позбавлені будь-якого сенсу поза конкретним часом, місцем та умовами» [10, с. 468].

На сучасному етапі розвитку дослідники говорять навіть про історичну вичерпаність демократії, прогнозують перехід до принципово нових форм суспільно-політичного устрою. Такі думки підтверджують ілюстрацією кризи

демократичних інститутів і процедур, серед проявів якої занепад індивідуалізму, західної філософії раціоналізму та Просвітництва. Оптимістична віра в людський розум та прогрес зникає внаслідок екологічних катастроф та природних катаклізмів. Ліберальна демократія не мобілізує духовних сил людини, надто довіряючи міфу про вроджену незіпсованість людської природи. Ліберальна модель демократичного режиму відповідає розумній сфері в людині, але вона сліпа до ірраціональних сил. Тобто, лібералізм звільняє людину, проте не вказує, заради чого вона вільна. Внаслідок такої невизначеності мета свободи часто хибно зводиться до матеріального благополуччя.

Також демократична модель політичного режиму набуває нових характеристик в умовах глобалізації. Реалізація основних принципів демократії ускладнюється у зв'язку зі зміною головного політичного актора. Тепер це не народ чи нація, а людство. Глобальну політику не можна розуміти лише як продовження політики національних держав [11, с. 24–45].

У процесі прийняття рішень на міжнародному рівні існує багато прогалин, через що функціонування політичної системи не може забезпечуватися демократичним методом. Так, наприклад, не зрозуміло, хто має визначати основні питання порядку денного, які виносяться на голосування у межах наднаціональних інститутів. Суперечності виникають також через різноманітність цінностей та культурних особливостей учасників вирішення транснаціональних питань.

Складним та дискусійним є питання щодо просторової обмеженості демократичної моделі політичного режиму. Історично демократичні цінності сформувалися в межах християнської цивілізації. Цей факт дозволяє деяким дослідникам робити висновки про те, що ефективна демократизація можлива лише за умови повного контролю з боку західних країн. Вони аргументують це несумісністю демократії з культурними та релігійними цінностями деяких спільнот, відсутністю уявлень про індивіда як первинну соціальну реальність. Факти на користь обмеженості демократичної моделі політичного режиму західною цивілізацією видаються досить переконливими. Так, штучне встановлення демократичних ідеалів часто призводить до негативних наслідків, зокрема політичних криз,

спалахів опору цим змінам. Перебіг демократизації країн третього світу, куди входять і мусульманські держави Середнього й Близького Сходу, а також країни Центральної Азії з авторитарними режимами, підштовхнув до політичної активності різні ісламські рухи.

Невдалі спроби застосувати ті або інші демократичні моделі соціально-політичного устрою викликали різку критику західних теорій політичної системи. Корупція, яка вразила вищі ешелони світської влади, соціальна несправедливість, бідність девальвували цінність правлячої еліти в очах населення багатьох мусульманських країн. Також в умовах обмеження свободи слова з боку тоталітарних режимів політичний іслам залишається для політичної опозиції єдиним способом самовираження.

Одночасно посилилася переоцінка політичних подій, що відбуваються. Усе частіше у мусульманських країнах знаходять розуміння заклики не копіювати чужий досвід, а спиратися тільки на свою культурно-історичну спадщину. Як альтернатива західним концепціям почав зростати інтерес до ісламу не просто як до релігії, а насамперед як політичної, соціальної та економічної системи.

Однак це не означає, що демократичний режим не може бути встановлений на теренах інших культурних просторів. Перешкодою демократизації політичного режиму незахідних країн, на нашу думку, є те, що демократія ділить всіх на «них» і «нас», штучно посилює важливість політичної боротьби. Це стає основою діяльності радикальних організацій, які забезпечують собі масову підтримку, апелюючи до національної ідентичності та почуттів. Згодом така позиція може провокувати спалахи насильства, а також розкол суспільства [6, с. 60–61].

Часто політичні лідери вітають ознаки незадоволеності серед позбавлених права голосу як найкращий симптом пробудження інтересу до суспільних справ і не відчувають відповідальності за загрозу соціального розколу. Тобто, спостерігається свідоме розпалювання агресивного протесту.

Зважаючи на сказане, досить переконливими видається висновок Ф. Закарії, який стверджує: «Введення демократії в розколотих суспільствах лише заохочує націоналізм, етнічні конфлікти і навіть війни. Організувати собі масову підтримку простіше за все на расовому, етнічному чи релігійному ґрунті» [4, с. 117].

Також доцільно звернути увагу на чинники, що перешкоджають трансформації політичних режимів, на думку В. Іноземцева, який наслідок дослідження проблеми демократизації неєвропейських народів констатує два важливі висновки:

1. Демократизація цілком тотожна вестернізації, що зумовлює ілюзорність експансії демократичних цінностей у світовому масштабі.

2. Мультикультуралізм ворожий до ліберальної ідеї універсалізму [5, с. XV].

Перша причина означає, що у ряді неєвропейських країн звернення до традиційних, фундаментальних цінностей та заперечення демократичних принципів виникає у формі супротиву втручання світових держав-лідерів у внутрішні справи та насадження західного стилю життя.

Зазвичай західні цінності поширюються як космополітичні. Разом з цим легітимується і втручання провідних західних держав у внутрішні справи країн третього світу і постсоціалістичного простору. Міжнародні організації під виглядом неурядових замінюють демократію диктуванням своїх вимог.

Другий чинник вказує на те, що попри ліберальні гасла етнічної нейтральності навіть розвинуті демократичні держави потребують вироблення нового підходу до національного питання. Доказом цього можуть бути виступи місцевих жителів проти емігрантів і біженців, відродження активності корінного населення, загроза відокремлення Шотландії, Фландрії, Каталонії, Квебеку, нова хвиля популярності праворадикальних партій та неофашиських рухів.

Використання національної, етнічної чи культурної належності для забезпечення підтримки на виборах стає можливим завдяки тому, що національна ідентичність залишається важливою для самовизначення особи, у той час як інші форми ідентичності послаблюються. Так, наприклад, нівелюються класові особливості завдяки соціальній мобільності, універсалізуються цінності та зразки поведінки різних соціальних груп. Менш помітними стають ідеологічні відмінності. Натомість, належність до певної культури зумовлює відповідну соціальну позицію. Національна ідентичність є для особи більш фундаментальною, оскільки вона дається з народження і не є результатом певних досягнень. Тривалий час боротьба за права національних меншин сприймалася

нерозривно з боротьбою за надання індивідуальних прав (прагнення до рівності, незалежно від етнічної та расової належності). Принцип свободи вибору не поширюється на вибір нації. Отже, ліберальний ідеал вільного суспільства розуміється, насамперед, як свобода в межах власної культурної спільноти. Тому, якщо культура зазнає дискримінації, людина опиняється в ситуації звужених можливостей, а неповагу до нації сприймає як образу власної гідності. Люди готові відмовитися від інших благ, зокрема частини індивідуальної свободи, заради забезпечення існування нації. Таким чином, право на самовизначення і територіальну цілісність суперечать одне одному.

Зважаючи на це, демократична держава виправдовує власне втручання в різні сфери життя суспільства та використання різних методів діяльності, в тому числі протиправних, ставлячи за мету розбудову нації. Відповідальність за прорахунки власного уряду покладається на зовнішнього ворога. В такому разі націоналізм стає своєрідною ідеологією, додатковим засобом маніпуляції громадською думкою. Наслідки таких дій історії відомі: це встановлення фашиських тоталітарних режимів.

Ускладнюється ця проблема тим, що у привілейоване становище об'єктивно ставиться культура більшості. Наприклад, затверджується офіційна мова ділового спілкування. Це необхідно для забезпечення ефективного функціонування політичної системи, проте все ж створює додатковий привід для суперечок, стає основою політичної пропаганди. Крім того, не існує однозначної моральної оцінки виступів національних меншин та законодавства, яке б регулювало їхні протести.

Цієї проблеми торкнувся представник комунікативної філософії Ю. Габермас, що виступив з критикою ліберального універсалізму. Він пише: «Культурний «захист виду» не повинен і не може існувати. В демократичній конституційній державі більшість не має права нав'язувати меншостям власну форму культурного життя у вигляді так званої «провідної культури» [12, с. 13].

Узагальнюючи сказане, можемо стверджувати, що несумісність демократичних принципів з цивілізаційними особливостями незахідних суспільств має сенс лише, якщо йдеться про ліберальну модель демократії. Водночас, неефективність демократичного політичного режиму значно

більшою мірою залежить від рівня політичної культури громадян, наявності правових механізмів та інституційних гарантій для формування демократичних цінностей, відсутності зовнішніх штучних стимулів демократизації.

Дискусія щодо просторової обмеженості демократичної моделі політичного режиму має особливе значення для України. У нашій державі за зразок політичних реформ береться ліберальна модель демократії. Натомість, не враховується той факт, що цей різновид політичного режиму сформувався внаслідок специфічних соціальних умов та базується на пріоритеті індивідуальної свободи. Тому застосовувати для політичних перетворень в Україні ліберальну або будь-яку іншу концепцію демократії як універсальну помилково та у деяких випадках навіть загрозово.

На жаль, класичні соціологічні дослідження Р. Роуза та Х. Херпфера щодо рівня підтримки громадянами демократичного політичного режиму у постсоціалістичних державах підтверджуються і більш сучасними опитуваннями. У 1996 році частка «жорстких опонентів демократії» в українському суспільстві була приголомшлива – 49 % проти 21 % у Центральній та Східній Європі [13].

Опитування громадської думки 2010 року показали, що, коли респондентів попросили оцінити теперішню та комуністичну системи з точки зору ефективності економіки, оцінки теж були на користь колишньої системи. 47% населення України були дуже незадоволеними і 38 % децю незадоволеними станом розвитку вітчизняної економічної системи, в той час як цілком задоволеними виявилися лише 3%. Показовим є те, що поняттю «демократія» найбільше відповідають, на думку 66% громадян, права людини, 60% – відсутність безробіття, 55% – опіка пенсіонерів державою, 48% – відсутність корупції серед чиновників. Набагато рідше згадувалися такі засади демократії, як свобода вибору, слова та волевиявлення. Тобто, економічні труднощі є домінантними для ставлення громадян до багатьох політичних питань. У дилемі свобода/порядок більшість (52%) надає перевагу порядку. Не довіряють громадяни також і демократичним інститутам [14].

Тобто, соціологічні дані доводять: якщо безправ'я і економічна нестабільність досягнуть критичного рівня, то люди, можливо, і поступляться правом голосу та іншими ліберальними свободами, адже їм не цілком зрозуміло, яку

роль ці свободи відіграють у їхньому особистому повсякденному житті. Тому для перехідних суспільств важливо зрозуміти, що передумовою демократії мають стати моральні основи, без чого демократія може бути лише формальною. Негативним фактором трансформації політичного режиму є нехтування того факту, що встановлення демократичних інститутів та процесів не гарантує національної безпеки та вирішення соціальних проблем. Також треба враховувати можливість ескалації етнонаціональних конфліктів внаслідок їх тривалого замовчування або придушення за тоталітаризму. Демократію не слід сприймати як панацею. Аргументи багатьох дослідників щодо історичної, просторової та соціокультурної обмеженості демократії видаються цілком обґрунтованими. Термін демократичний політичний режим постійно потребує уточнень та переосмислення, оскільки демократії різних країн та регіонів суттєво відрізняються за рівнем розвитку і базовими характеристиками.

Отже, демократія як політичний ідеал має універсальну цінність. При цьому варто пам'ятати, що теоретичні принципи демократії застосовні щодо політичної сфери та конкретного історичного періоду. Натомість, просторову обмеженість має лише ліберальна теорія демократії. Це зумовлює необхідність впровадження нової етики демократії та прав людини на міжнародному рівні, вироблення альтернативних шляхів етнонаціональної політики.

Проте наявність єдиного зразка демократичного політичного режиму – це міф, що цілеспрямовано впроваджується у масову свідомість і має, подекуди, руйнівні наслідки. Напрацьовані західними державами інструменти забезпечення демократії виявляються для перехідних суспільств неефективними внаслідок відсутності досвіду функціонування демократичних інститутів, слабкості громадянського суспільства, низького рівня політичної культури громадян. Однак це не причина відмовитися від демократичних цінностей або надати характеру незворотності сформованим проміжним типам політичних режимів, а лише стимул до пошуку унікальних варіантів досягнення демократичного ідеалу та врахування національних особливостей демократичного режиму.

Таким чином, у політичній теорії та практиці варто чітко розмежувати демократичний ідеал як сукупність принципів, спрямованих на забезпечення прав і свобод

людини, та демократичний режим як систему методів реалізації цих принципів. Перший має стати непорушною основою державної стратегії розвитку та формування політичної свідомості. Другий – варіюватися та змінюватися під впливом трансформації суспільних відносин, а також – національних, культурних та регіональних особливостей.

1. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма – М. : ООО «Издательство Аст», 2005.

2. Сен А. Демократія як універсальна цінність / А.Сен // Демократія. Антологія.; [Упорядник Проценко О.] – К. : Смолоскип, 2005.

3. Кольер Д., Демократія «з прикметниками»: концептуальні оновлення у процесі порівняльних досліджень / Д. Кольер, Л. Сьтвен // Демократія. Антологія, [упорядник Проценко О.] – К. : Смолоскип, 2005.

4. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. / Ф.Закария; Центр исследований постиндустриального общества; [пер. с англ. В.Л. Иноземцев]; Журнал «Свободная мысль-XXI» – М. : Ладомир, 2004.

5. Зидентоп Л. Демократия в Европе. / Л. Зидентоп; Центр исследований постиндустриального общества; Журнал «Свободная мысль» – XXI; [пер.с англ.;под ред.; вступ статья В.Л. Иноземцева]. - М. : Логос, 2001.

6. Иноземцев В. Вечные ценности в меняющемся мире: Демократия и гражданство в новом столетии. / В.Иноземцев // Свободная мысль XXI. – 2001. – №8.

7. Паренти М. Демократия для избранных / М. Паренти. – М: Поколение, 2006.

8. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С.Хантингтон; [пер. с англ. Л.Ю. Пантиной] – М. : РОССПЭН, 2003. – (Университетская библиотека). – (Российская политическая энциклопедия).

9. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф.А. Хайек. – М.: Новости, 1992.

10. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й.Шумпетер; [пер. з англ. В. Ружицький, П. Таращук]. – К. : Ін-т держ. упр. та місцевого самоврядування при Кабінет Міністрів України: Основи, 1995.

11. Бек У. Дилемма демократии в эпоху глобализации / У. Бек // Дилеммы европейской демократии в начале XXI ст. – М., 2005. – №2.

12. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю.Хабермас – М. : Academia, 1995.

13. Роуз Р. В. Мішлер, Х. Херпфер. Демократія та її альтернативи / Р. Роуз// Електронний ресурс. – Режим доступу: www.dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=909

14. Опитування громадської думки : Посібник для журналістів і політиків / [уклад., ред. І. Бекешкіна; пер. з англ. Т. Герасименко]. – К. : Фонд «Демократичні ініціативи», 2010.

Ігор Гербут

ВИБОРИ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ НАРОДОВЛАДДЯ

У статті проводиться аналіз змін виборчого законодавства сучасної України в контексті демократичного розвитку та можливостей реалізації народовладдя як суті демократії.

Ключові слова: демократія, народовладдя, виборча система, вибори.

Gerbut I. The election as realization of sovereignty of people. *In this article the analysis of the change in the electoral law in modern Ukraine is conducted in the context of democratic development and the possible implementation of sovereignty of people as the means of democracy.*

Key words: democracy, sovereignty of people, electoral law, election.

Розбудова демократичної держави передбачає зростання впливу громадян на прийняття політичних рішень, формування представницьких органів у процесі демократичних вільних виборів. У Конституції України затверджено, що Україна є демократичною державою (стаття 1), єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює її безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (стаття 5) [1]. Згідно Основному закону в Україні функціонує демократичний режим, головною ознакою якого є народовладдя. Цілком зрозуміло, що крім задекларованих демократичних цінностей, суспільство потребує ефективних механізмів їх реалізації. Дослідження рівня розвитку народовладдя в Україні дасть можливість визначити, наскільки реалії політичного життя відрізняються від проголошеного демократичного шляху розвитку.

Як відомо, слово демократія походить від грецьких $\delta\eta\mu\omicron\varsigma$ – «демос» (народ) та $\kappa\rho\alpha\tau\iota\alpha$ – влада [2, с. 130]. Отже, демократія – це народовладдя, «державний режим, стан політичного життя, за якого державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні та діяльності органів державної влади» [3, с. 179]. Процес волевиявлення народу здійснюється за допомогою виборів, які є суттю демократії, оскільки вони забезпечують контроль держави та управління нею з боку громадян.

Вибори як політичний інститут вивчалися ще античними філософами. Платон вперше визначив головні вимоги до претендентів на державні посади та до виборців, які повинні були мати відповідне виховання та політичну культуру [3, с. 572–575].

В епоху Відродження виникла договірна теорія походження держави, в якій вибори визначалися як інструмент державотворення. Якщо Т. Гоббс розглядав вибори як разову передачу народом своєї влади суверену [3, с. 147–148], то Дж. Локк чітко визнав право народу на владу та визначив необхідність виборів як механізму запровадження договірної держави [3, с. 445]. Ж.-Ж. Руссо, продовжуючи вчення Локка, бачив у державі захисника демократичних прав та свобод громадянина, де вибори є механізмом формування представницьких органів влади [3, с. 647].

Серед сучасних демократичних теорій значне місце належить концепції партиципаторної та елітарної демократії, які мають різне бачення участі громадян у політичних процесах.

Партиципаторну демократію (англ. *participate* – брати участь) розробили сучасні політологи К. Пейтман, К. Макферсон, Д. Ціммерман, Н. Боббіо, П. Бахрах, Б. Барбер та ін. Сутність цієї теорії полягає в поверненні до «класичних ідеалів демократії», які передбачають активну участь громадян в обговоренні та прийнятті рішень щодо головних питань суспільного життя. Партиципаторна демократія вимагає належну поінформованість та високу освіченість громадян, а також їх активність у політичному житті як фактор унеможливлення авторитарного тиску [4, с. 19]. На сьогодні партиципаторна модель існує лише в теорії. Критики цієї теорії зазначають, що пряма демократія далеко не

завжди є ефективним методом прийняття рішень. Недоліком також є абсолютизація загального інтересу, що може призвести до тиранії більшості та ігнорування проблем автономії особистості та права на участь або неучасть у політичних процесах.

Протилежною до партиципаторної, за своєю суттю, є елітарна модель демократії, яка розділяє суспільство на правлячу меншість (еліту) та неправлячу більшість – масу, яка не цікавиться політикою, не здатна приймати правильні рішення, а тому добровільно передає право еліті керувати політичними процесами. Політична участь народу обмежується тільки виборами, а зростання громадянської участі буде призводити до зниження стабільності та ефективності управління. Засновник цієї теорії Й. Шумпетер стверджує, що демократія означає лише те, що народ має можливість прийняти або не прийняти тих, хто повинен ними керувати. Вибори – це лише засіб, який змушує еліту відчувати свою відповідальність за політичні рішення [5, с. 36–40].

Інші дослідники висловлюють думку, що демократію не можна визначати виключно за допомогою критеріїв виборів. Р. Даль зазначає, що головними індикаторами демократії є громадянські та політичні права і свободи [Див.: 5, с. 36–40].

Український політолог Ю. Шведа звертає увагу на те, що майже у всіх посткомуністичних країнах відбулися хоча б одні вибори, які були оцінені як демократичні, але тільки в деяких з них сталися значні зміни, пов'язані з розвитком демократії. «Це ставить перед дослідниками питання про те, чи сприяють регулярні вибори утвердженню принципів та норм демократії в умовах, коли інші риси розвинутих демократій – громадянське суспільство, верховенство закону та стабільна ринкова економіка – відсутні або недостатньо розвинені» [6, с. 20].

Венеціанська комісія акцентує увагу на тому, що кожна національна виборча система повинна конструюватися із врахуванням особливостей країни: історичних, культурних, політичних, національних та інших. Крім того, кожна демократична правова система має забезпечити принцип верховенства виборчого права, підкріплених такою виборчою системою та виборчим законодавством, які б гарантували громадянам вільне волевиявлення, а

також їх права та свободи [7, с. 64]. У світі немає ідеальної виборчої системи – кожна має свої плюси та мінуси, кожна не може забезпечити повною мірою представництва, яке було б тотожним складній структурі суспільства (національний склад, гендерний, регіональний, соціальний та ін.) та відповідало політичним уподобанням виборців (не всі партії, за які голосують, можуть отримати мандати та представляти інтереси своїх виборців; подібна ситуація складається і з голосуванням за кандидатів у мажоритарних округах). Також немає такої виборчої системи та виборчих процедур, які б постійно забезпечували перемогу на виборах правлячій еліті.

Тому, перш за все, в демократичній державі вибори повинні здійснюватися на засадах загального, рівного і прямого виборчого права та сприяти забезпеченню політичної стабільності. Часті зміни виборчого законодавства, мотивовані політичним вигрешем, свідчать про низьку якість демократії

Українські дослідники зазначають, що історія вітчизняного виборчого законодавства нагадує хроніку бойових дій. Спочатку в незалежній Україні був дійсним Закон УРСР від 27.10.1989 р. «Про вибори народних депутатів Української РСР», який замінений у 1993 р. на Закон «Про вибори народних депутатів України». Потім в 1997 році наступний закон «Про вибори народних депутатів України» змінив виборчу систему в державі, а в 2001 році втратив свою чинність згідно з наступним Законом України «Про вибори народних депутатів України». Він, у свою чергу, в 2005 році (згідно з ЗУ «Про вибори народних депутатів України» від 25.03.2004) теж втратив юридичну чинність, окрім частини сьомої статті 15 та статті 81, які втратили чинність з дня проведення чергових виборів народних депутатів України 2006 року. 7 червня був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України», але вважається, що вибори до Верховної Ради в 2006 і 2007 рр. відбулися за законом від 25.03. 2004 р [8, с. 65]. Внаслідок змін виборчого законодавства вибори відбувалися за трьома виборчими системами (мажоритарною, змішаною та пропорційною). В. Кафарський звертає увагу на те, що у 69 – 74 статтях Конституції України говориться про окремий інститут, який має назву «Вибори.

Референдум» і охоплює весь Розділ III, який, відповідно до статті 155 Основного закону, віднесено до норм підвищеного захисту та стабільності і може змінюватися в особливому порядку, який вимагає ускладненої юридичної процедури. «Простіше кажучи, будь-яка спроба вилучити чи модифікувати конституційні статті про вибори чи референдум вимагала б обов'язкового застосування того ж таки референдуму як форми прямої демократії» [7, с. 65].

Україна, на жаль, перетворилася на політичну лабораторію, в якій проводиться безліч експериментів, у тому числі пов'язаних з виборами. Чи можна розглядати зміну виборчих систем як еволюційний процес, результатом якого є ефективні демократичні перетворення в державі?

У 2012 році відбудуться наступні парламентські вибори, до яких влада, «за традицією», готує зміну виборчої системи. Підготовчий процес ще триває, але міжнародне співтовариство вже виказує занепокоєння щодо виборчої реформи в Україні. Причому критикуються не стільки напрацювання для майбутнього законопроекту, скільки методи роботи над удосконаленням виборчого законодавства. У інформаційній записці, підготовленій співдоповідачами моніторингового комітету ПАРЄ за результатами візиту до Києва та Львова у квітні цього року, говориться, що «влада не дуже серйозно налаштована щодо діалогу з усіма політичними силами стосовно розробки нового виборчого кодексу...Схоже на те, що цей процес має на меті надати легітимності проекту виборчого кодексу, який вже було розроблено за закритими дверима» [9]. У документі також говориться, що внаслідок непрозорих методів роботи групи, яка була створена Президентом, Національний демократичний інститут та Міжнародний республіканський інститут призупинили свою участь у групі [10]. Те, що Верховна Рада як законодавчий представницький орган відсторонена від роботи над змінами до виборчого законодавством, теж має негативний вплив на легітимність майбутнього Закону України «Про вибори народних депутатів України».

Сьогодні в суспільстві триває активне обговорення, нещодавно оприлюдненого Міністерством юстиції, технічного проекту закону «Про вибори народних депутатів України» [11]. Громадський Консорціум Виборчих Ініціатив, що об'єднав профільні недержавні організації з метою

ефективного впливу на реформування виборчого законодавства та забезпечення його публічного характеру, наголошує на тому, «що перед прийняттям Президентом остаточного рішення щодо змісту законопроекту доцільно провести відповідні публічні заходи в регіонах, парламентські слухання, повноцінні консультації з громадськістю та політичними силами. Публічні аспекти розробки законопроекту дозволять підвищити рівень його суспільної легітимності» [12].

Найбільш дискусійними питаннями є зміна виборчої системи з пропорційної на пропорційно-мажоритарну та встановлення прохідного бар'єра на рівні 5 % (замість існуючих 3 %).

Відомий політолог А. Лейпхарт констатує, що для нових демократій надзвичайно важливим є вибір типу виборчої системи, який значною мірою впливає на розвиток партійної системи, на формування виконавчої влади та на відносини між виконавчою та законодавчою гілками влади. У тих державах, в яких функціонує мажоритарна виборча система, як правило, існує двопартійна система, однопартійний уряд та встановлюється домінуюче становище виконавчої влади щодо відповідних законодавчих органів. Такі риси притаманні мажоритарній моделі демократії, яка характеризується зосередженням влади в руках партії більшості. Пропорційне представництво призводить до багатопартійної системи, коаліційного уряду та більш зрівноважених стосунків між виконавчою і законодавчою владою. Така модель демократії називається консенсусною і, на відміну від мажоритарної, характеризується поділом та обмеженням влади. Ще однією метою пропорційного представництва є надання можливості меншинам мати своїх представників в органах влади, що забезпечує збереження стабільності в суспільстві. Саме протидія потенційним загрозам національній єдності та прискорення процесів демократизації були головними причинами запровадження принципу пропорційного представництва в Європі. Прихильники мажоритарної виборчої системи вважають, що однопартійні кабінети (на відміну від коаліційних) більш ефективно керують державою. Крім того, в двопартійній системі існує чітка відповідальність за державну політику. А. Лейпхарт також зазначає, що на вибір того чи іншого типу виборчої системи впливають

політичні умови, які вже склалися в державі. Наприклад, наявність двопартійної системи сприяє збереженню мажоритарного принципу, оскільки це вигідно головним партіям для збереження свого домінуючого становища [13, с.136–146]. В свою чергу, маленькі партії зацікавлені в пропорційній системі з низьким прохідним бар'єром.

У експертному середовищі порушується питання, чому саме змішана виборча система покладена в основу нового законопроекту. У ЗМІ висловлюються думки, що «партії, рейтинг яких нестримно падає, можуть збільшити своє представництво у Верховній Раді за рахунок депутатів-мажоритарників. Вибори останніх – технологічне завдання, якщо зважати на імовірність застосування в округах адміністративного ресурсу, купівлі голосів та потужного фінансування кампаній на місцях. Кандидат, який балотується у мажоритарному виборчому окрузі, може висуватися без показової політичної належності, але після отримання мандата виражатиме інтереси потрібної партії» [14]. Такі оцінки підтверджуються наслідками від застосування пропорційно-мажоритарної системи на виборах до Верховної Ради в 1998 та 2002 рр. Протягом 1998–2002 років було зафіксовано майже 600 переходів депутатів від фракції до фракції внаслідок політичної корупції [17]. Звичайно, така ситуація жодним чином не сприяла структуризації представницького органу.

Окрім того, в технічному проекті закону «Про вибори народних депутатів України» залишилися закриті списки для кандидатів від партій [21], що є недопустимим з точки зору реалізації принципів народовладдя. Противники пропорційної виборчої системи акцентують увагу на тому, що «система, в якій партії фактично отримують монополію на висунення кандидатів у депутати, порушує норми Конституції України...» [7, с. 67]. Необхідно зазначити, що змішана система розширює пасивне виборче право і надає можливість бути обраним до парламенту безпартійним громадянам в одномандатних мажоритарних виборчих округах. Але, враховуючи українські реалії (корупцію, збіднілість населення, недостатню політичну культуру і т. д.), можна зробити прогноз, що найбільші шанси серед кандидатів будуть мати провладні «грошові мішки».

Змішана виборча система сьогодні використовується лише у 7 країнах світу (Німеччина, Венесуела, Нова

Зеландія, Мексика, Італія, Болівія і Угорщина), а кількість населення у цих країнах становить 6 % від всього населення світу. Як правило, вона використовується в тих країнах, де триває пошук і становлення виборчих систем або потрібно досягти компромісу між принципом представництва у парламенті різних політичних сил та стабільністю сформованого ними уряду [6, с. 345–346].

Підвищення прохідного бар'єра до 5 % спричинило гостру дискусію в суспільстві. Високий прохідний бар'єр зменшує шанси невеликих партій потрапити в парламент, що не сприятиме оновленню політичних еліт та представленню інтересів малих груп виборців. Але, з іншого боку, такий механізм сприяє розвитку сильних, потужних партій. Кожна партія, яка заслуговує на місця в парламенті, повинна мати конструктивну програму розвитку держави, ідеологію, здатну об'єднати громадян, незалежно від їх національності, регіону проживання, віри, соціального статусу і т. п., та, врешті-решт, професійні кадри. Партійна система повинна рекрутувати найкращих представників суспільства у владу, відображати політичні настрої виборців та одночасно сприяти консолідації суспільства.

Високий прохідний бар'єр не дає можливості національними менщинам мати своїх представників у Верховній Раді. У той же час в Європі відома практика надавати організаціям меншин право висувати своїх кандидатів, при цьому позбавляючи їхні виборчі списки необхідності долати виборчий бар'єр [15, с. 69]. Враховуючи той факт, що Україна є поліетнічною державою, необхідно вивчати і застосовувати досвід демократичних країн щодо подолання національних конфліктів у суспільстві шляхом залучення представників національних меншин до прийняття політичних рішень.

На жаль, в новому законопроекті не передбачені механізми, спрямовані на збільшення кількості депутатів-жінок у законодавчому органі, що є необхідною умовою демократичного розвитку сучасної держави.

Український політолог В. Фесенко звертає увагу на те, що заборона блоків у новому законопроекті «Про вибори народних депутатів України» призведе до розпорошення опозиції, «зробить різні опозиційні партії конкурентами на виборах» [16].

Оцінюючи виборчу систему, за якою проходили парламентські вибори в 2006 та в 2007 роках, експерти зазначали, що «політики в Україні підтвердили тезу про те, що владні еліти (особливо в країнах так званого демократичного транзиту) не мають на меті оптимізувати функціонування народовладдя і що їхня мета – збільшити обсяг влади, у тому числі персональної» [15, с. 7]. Так само можна охарактеризувати і напрацювання, зроблені новою владою щодо змін виборчого законодавства.

Справедливість виборчої системи впливає на легітимацію результатів виборів, що, в свою чергу, впливає на легітимацію влади. На жаль, правляча еліта, використовуючи зміну виборчого законодавства в своїх інтересах, не зважає на те, що такі дії призводять до порушення основних принципів демократичних виборів, конституційних норм та прав громадян. Застосування політичних технологій, у тому числі і виборчої інженерії, не повинно призводити до напруги в суспільстві, ставити під загрозу розвиток демократичних інститутів у державі.

Необхідно зазначити, що в більшості держав Європи виборча система не змінюється багато років, оскільки це негативно впливає на політичну стабільність. Для того, щоб зупинити процес постійної зміни виборчих процедур та виборчих систем перед кожними виборами, потрібно знаходити компромісні рішення, які б задовольняли і суспільство, і владу. По-перше, до розробки нової виборчої системи повинні залучатися незалежні фахівці, здатні прогнозувати наслідки від запровадження цієї системи. По-друге, обговорення нової моделі виборчої системи потрібно робити публічно, оскільки постійні зміни виборчого законодавства негативно вплинули на легітимацію самої виборчої системи в Україні. По-третє, для запобігання звуженню виборчих прав та спотворенню виборів як форми представницького народовладдя важливою є принципова позиція громадянського суспільства, його здатність тиснути на владу та відстоювати свої інтереси.

Обрання курсу на демократизацію суспільства є необхідною, але не достатньою умовою для розбудови економічно розвиненої, правової держави, в якій були б захищені права і свободи громадян, відбувався розвиток громадянського суспільства. Україна потребує оновлення політичної еліти, яка б могла брати на себе відповідальність, швидко і фахово

вирішувати складні економічні, соціальні, демографічні та гуманітарні питання, вести ефективну зовнішню політику, розвивати демократичні інститути та користуватися довірою громадян. Рекрутування ефективної еліти безпосередньо пов'язане з функціонуванням демократичного інституту виборів у державі. Для цього необхідна політична воля представників влади та висока політична культура виборців.

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.

2. Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. – К.: Знання України, 2002.

3. Політологічний словник : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005.

словник : Навч. посіб. Для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – С. 647.

4. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: Монография. – Х.: Константа, 2006.

5. Див: Баранов Н.А. Трансформации современной демократии: Учебное пособие. – СПб., 2006. – С. 36 – 40.

6. Шведа Ю. Р. Выборы та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. – Львів, 2010.

7. Кафарський В. Выборча система України за критеріями демократії і права // Наукові записки ІПіЕНД. – 2010. – Вип. 50.

8. Бевз Т. А. Трансформація виборчої системи в умовах української політичної дійсності права // Наукові записки ІПіЕНД. – 2010. – Вип. 50.

9. Цит за : ПАРЕ боїться, що виборчі правила влада готує за закритими дверима. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/06/2/6262920/>

10. Information note by the co-rapporteurs on the fact-finding visit to Kyiv and Lviv (5-8 April 2011). [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://assembly.coe.int/CommitteeDocs/2011/amondoc16rev2011.pdf>

11. Технічний проект Закону України «Про вибори народних депутатів України» (22.04.2011). [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.minjust.gov.ua/0/34859>

12. Позиція Громадського Консорціуму Виборчих Ініціатив щодо результатів засідання робочої групи щодо удосконалення виборчого законодавства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name>

13. *Лейнхарт* А. Конституционные альтернативы для новых демократий //Полис. 1995. № 5.

14. Айвазовська О. Парламентські вибори 2012, або назад у майбутнє. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.opora.org.ua/articles/979-2011-04-22>

15. Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Конончук, О. Ярош, С. Горобчишина; Укр. незал. центр політичних досліджень. – К.: Агенство «Україна», 2009.

16. Фесенко: «Регіони» вже не платять «тушкам». Радше навпаки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.obozrevatel.com/interview/fesenko>

Ростислав Балабан

ЯКІСТЬ НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ

В Україні наявна фасадна демократія з теоретичним народовладдям. Суспільство слабо організоване і не готове до самоврядування. Держава намагається реалізовувати проект «соціальної держави», але не спроможна дійти до низового рівня. Зміна повноважень чи регламентацій не змінюватимуть першооснов існуючої системи. Варіант розвитку можливий через еволюцію соціальної стратифікації, тобто зміни соціальної структури, які можливі за рахунок розвитку реальної економіки.

Ключові слова: фасадна демократія, народовладдя, самоврядування, політична система.

Rostyslav V. Balaban The quality of the rule of people in Ukraine. In Ukraine is observed the fazade democracy with theoretical rule of people. The society is weakly organized and unready for self-governing. The state is going to realize the project of “social state», but isn’t unready to reach the lowest level. The changes in competences and regalements wouldn’t change the grounds of the existing system. The way of development is possible only with the help of evolution of social stratification, which constitute their self the changes in social structure, which are possible only in the case of economic development.

Key words: fazade democracy, rule of people, self-governing, political system.

Термін «народовладдя» може сприйматися більшою мірою популістським, аніж науково-практичним. При цьому фактично за всіх політичних укладів (від тоталітарних до

демократичних) можновладці звертаються до ідей народодовладдя.

Відомий досвід СРСР, де ідея народодовладдя була піднесена в ранг культу і вся політична система базувалася на принципах народодовладдя. Інший приклад наших часів лівійська – джамахірія, де відкидаються вибори, партії і таке інше, а натомість в основі ідея прямого народодовладдя; так само до принципів народодовладдя звертається Швейцарія – країна референдумів. Зрештою, США проголошують себе оплотом демократії, що має на увазі народодовладдя. Навіть в назвах ряду країн наявна ознака проголошення вектора народодовладдя, зокрема Китайська Народна Республіка, де «республіка» означає виборність влади, а «народна» підкреслює певну її якість. До речі, свого часу була проголошена Українська Народна Республіка, що своєю назвою теж говорила про народну владу. В принципі, у назві УРСР Українська Радянська Соціалістична Республіка теж відображається ідея рад як елементу народодовладдя.

Ідея народодовладдя відкидається, хіба що, в ортодоксальних абсолютних монархіях, де влада визнається лише за монархом і то з інтерпретацією, що суверен діє (править) заради свої підданих, тобто свого народу.

У цьому контексті і сучасна Україна не заперечує своє прагнення до демократичного укладу як прийнятої форми політичного лаштунку. Україна має всі формальні ознаки соціальної народної республіки з місцевим (народним) самоврядуванням із загальним рівним виборчим правом. Партії, обрані до Верховної Ради України, як мінімум проголошують, що діють від імені народу і є його представниками. Нещодавно використовувався навіть слоган «народний Президент», підкреслюючи значимість народу і певну якість управління при Президенті В. Ющенку, щоправда, його наступник В. Янукович уже не використовує таке визначення, але однозначно не буде вживатися термін «не народний», так чи інакше маючи на увазі, що влада є народною.

Незважаючи на наявність усіх формальних інститутів для здійснення народодовладдя, – українські реалії демонструють прірву між реальною демократією (ми навіть не маємо на увазі – ідеальну модель) і тим, що є в наявності. У цьому і полягає український парадокс.

З одного боку, наявні місцеві органи влади, місцеві ради; наявна законодавча база, ратифікована європейська хартія місцевого самоврядування і таке інше. Але, з іншого боку, ми можемо констатувати, що місцеве самоврядування не ефективно, тобто не працює. Якщо ми маємо позитивні приклади місцевого управління, то вони переважно через харизму місцевого лідера, а не внаслідок роботи системи. Влада на різних рівнях, як обрана так і призначена, не те що не представляє народ, а навіть якісно не обслуговує його потреби. Представництво у Верховній Раді вже давно визнане як представництво фінансово-промислових груп і кланів, що не пов'язані зі суспільством.

Насправді, в Україні ми маємо деформовану політичну систему, в якій відповідні державні органи та інститути вже не виконують покладеної на неї функції.

Представницькі органи різних рівнів перестали навіть номінально представляти інтереси народу, вони комерціалізувались і паралельно стали клубним інститутом захисту корпоративних інтересів, причому під корпораціями не мається на увазі соціальні мережі, а саме комерційні структури і псевдокомерційні, які існують лише за рахунок доступу до влади.

Виконавчі органи усіх рівнів працюють в режимі «все заборонено, але ...», при цьому процедурно гальмуючи різнопланові ініціативи, в тому числі розвиток малого і середнього бізнесу.

З іншого боку, місцеві органи влади, як виконавчі комітети (адміністрації), так і ради, є заручниками. Місцеві бюджети не мають наповнення для вирішення поточних питань, а тим більше здійснення розвитку регіону. При цьому обрана влада намагається видаватися достойно в лиці споживацького виборця, а тому іде на незаконні оборудки. Виручений зиск іде приватним особам, а частково на певні поліпшення, як-то паркан, освітлення, ремонт тощо. Така модель набрала обертів, і учасники зацікавлені в її збереженні.

Певні ознаки, які говорять про якість влади, ми бачимо навіть, коли Президент (або Прем'єр) перевіряє (дивиться) якість будівництва мостів і доріг, що не є його прямою функцією і теж відповідає моделі ручного управління з царем-батюшкою, який розбереться і наведе

порядок. Але цього нестане́ться, оскільки до приїзду «батьюшки» все вимивається і вичищається, міліція наводить порядок і навіть на цінниках на ярмарках пишуть задекларовані ціни, які, звісно, не відповідають реаліям.

Уже стало класикою, що дороги слідування високопосадовців роблять якісними, прибраними і освітленими. Відповідно, вони і бачать такою Україну, проїжджаючи, наприклад, від вул. Банкової до своєї оселі. Навіть взимку в першу чергу прибираються дороги, дотичні до містечкових керівників. Усе це ознаки ручного управління, тобто я знаю і вирішу, замість створю систему, за якої асфальтуватиметься, прибиратиметься і так далі, не залежно від того, мешкає поруч Президент, чи спікер.

Свого часу «ручне управління» було закладене з метою вирішення питань народного господарства, соціальних проблем тощо. Воно чинилося «народною владою», яка повалила монарха. Тоді перші особи особисто перевіряли і об'єкти, і якість. Високо цінувалося, що керівник знає, що відбувається на місцях. Цінувалося, коли перший секретар парткому рано-вранці йшов пішки і дивився, як прокидається місто, чи район, і до наради вже знав якісь нюанси. В той час керівник відповідав за все, навіть за врожай.

Ще в 1990-их поява перших осіб у громадських місцях автоматично забезпечувала (підтверджувала) їм рейтинг.

Сьогодні ситуація змінилася. Багато хто з чиновників обріс охоронцями, створивши власну зону комфорту в маєтку і кабінеті. Сучасне «ручне управління» чиниться формально для покращання абстрактного блага і реально – з врахуванням особистих інтересів.

Доступ громадської ініціативи як прояв інтересів обмежений. Відсутнє поле комунікацій між народом і владою. Можна сказати, що вкрай обмеженою територією комунікацій є кілька комунікаційних інкубаторів у вигляді телепередач. При чому представники еліти там комунікують між собою, що не заміняє широку площину обміну інформації ініціатив і потреб. Більше того, партійні вибори ліквідували громадські приймальні, а з ними «розчинилися» приймальні депутатів Верховної Ради, хоча на папері вони наявні. Хоча б в період виборчої кампанії кандидат, як майбутній носій влади, комунікував з народними масами, отримуючи певний пакет інформації.

Комунікації в останніх кампаніях перетворилися на такий варіант «бігборд-народ», під час якого народ читає слоган з бігборда, який написав політтехнолог, котрий вважає, що він актуальний на цей час.

Таким чином, принципи народовладдя системно відсутні в політичній системі України. Політичний і суспільний устрій скоріше відповідає стільниковій моделі.

Ми як дослідники маємо відповісти про статус і місце народу, який все ж присутній під час здійснення влади, виборчого процесу і обрання, прочитанні політичних слоганів і спогляданні баталій.

Громадяни віддзеркалюють «свою» політичну владу, формують власну зону комфорту в межах помешкання. Територія суспільного, там, де має проявлятися народовладдя (самоврядування), лишається занедбаною. Спільні незначні зусилля можуть привести до помітних результатів. Але виявляється найскладнішим організуватися і вчинити спільно дії. Тому часто низку дрібних питань, з яких насправді і складається життя, місцева громада покладає на центральну владу, як писалося вище – на «царя-батюшку».

Зазвичай центральна влада не здатна в повному обсязі і в потрібному місці виконати всі «дрібні питання». Тим більше, з рухом коштів від центрального апарату до низового (там де буде виконуватися «дрібне питання») відбувається фінансування ряду ланок цього шляху, тобто державного апарату. Як наслідок, система стає зацікавленою до збільшення ланок влади, тобто розростання бюрократичного апарату. Прагнучи контролю і ефективного використання, виникають контролюючі органи і інстанції, в тому числі контролюючі органи над контролюючими. Як ми бачимо, в цьому ланцюгу випадає кінцева ланка, а саме – виконання «дрібного питання». Більше того, його собівартість стає неконкурентно високою. Не виключено, що ефективніше було б пряме фінансування іноземної компанії з іноземним персоналом для виконання «дрібного питання», без утримання гігантського вітчизняного держапарату.

Як мінімум, ми хочемо навести два принципи управління і показати всю абсурдність української моделі. Відомо, що Україна зазнавала стихійного лиха, зокрема повинь в Карпатах. Держава фінансувала роботи з їх усунення, а політична влада прагнула продемонструвати

масштабну роботу. Як наслідок, на місце стихійного лиха звозилася найкраща техніка і масштабно все демонструвалося. Проте обсяги робіт не адекватні витраченим коштам. Місцева громада не задоволена і не брала участі в ліквідації в межах цього фінансування, але при цьому учасники державного апарату зацікавлені в такому фінансуванні. А після завершення «проекту» продовжилися роботи контролюючих органів, які все одно потребують утримання і фінансування.

Інший варіант демонструє Японія, яка після стихійного лиха – цунамі 2011 р. приймає рішення і видає через центробанк гігантську суму на кредити громадянам під менше ніж 1% річних. Ці громадяни за власної ініціативи відновлюють інфраструктуру, з часом повертають кошти, а «проект» не потребує надмірних перевірок.

Це діаметрально протилежні принципи здійснення управління. І в першому, і другому варіанті задіяна держава, але другий приклад демонструє механізм залучення громадської участі й ініціативи.

Ми вперше говоримо, що українське суспільство не готове до здійснення народовладдя. Йдеться не про глобальний чи лозунговий рівень, а про конкретну дрібну місцеву роботу. Сподіваючись на самоосвіту чи просвітництво, потрібно розуміти, що це важливо і потрібно, але потребуватиме тривалого часу. Зміна законодавчої бази, повноважень, регламентацій і так далі – не змінить суті існуючої системи.

Що ж стосується народовладдя, то ми його розуміємо як адекватну реакцію «влади» на запити суспільства, а з іншого боку, адекватна реакція суспільства на дії «влади». При чому це має відбуватися не як боротьба непримиренних сил, а як взаємодія частин одного організму.

В Україні ситуація не схожа ані на антагонізм, ані на співпрацю суспільства і влади. Скоріше, схожість на автономні стільники.

Разом з тим, в Україні сьогодні ідеальні умови для здійснення реформ. Суспільство не реагує ані на відсутність реформ, ані на їх низьку якість. Вченим важко відповісти, чому ж еліта не прагне здійснити позитивні зміни? Виявляється низка причин:

1. сучасна еліта відбулася завдяки капіталам, які виникли саме внаслідок деформованої державної, політичної,

економічної системи. Тому вони є заручниками природи своїх капіталів. Наведення порядку – означало б боротьбу «власників» із своїми капіталами, зрештою, їх послаблення або знищення;

2. еліта не відчуває себе відповідальною за суспільство;

3. представники еліти не мають відповідних амбіцій здійснити успішний державно-суспільний проект. Поки що успішні проекти обмежуються приватними статками, демонстрацією розкоші, рідше, фінансуванням рідних селищ, будівництвом соціальних об'єктів без зміни системи;

4. еліта ладна створити зону комфорту поза Україною, що і відбувається;

5. суспільство не має системних виражених прагнень. Немає інститутів громадянського суспільства, які б це накопичували і артикулювали ініціативи. Поки що суспільні прагнення перебувають в аморфній формі – «щоб усе було добре».

У таких умовах суспільство не довіряє державним і політичним інститутам. «Влада» робить вигляд, що працює на благо суспільства. При цьому місце для народовладдя відсутнє.

Насправді ми маємо олігархічну систему влади. При якій участь у «владі» або створює, або захищає наявні капітали. Принципово, що природа походження капіталів – від деформації державних функцій. Причому на місцевому рівні віддзеркалюється загальнодержавна модель, своєрідне удільне князівство. В цьому «князівстві» немає потреби здійснювати народовладдя, адже у «князя» і так все добре.

Що ж стосується різнобарвності політичних партій і, ніби, представництва відмінних ідеологічних концепцій, то потрібно розуміти, що в Україні класичних партій немає, а натомість наявні політичні проекти. Останні, як ми розуміємо, хоча не маємо публічних підтверджень, фінансуються через різні структури, але від кількох фінансово-політичних кланів (груп). Саме боротьба між цими «групами» за Україну як донора їх ресурсів призводить до острахів і виведення капіталів за межі України.

Що ж потрібно робити, чи чого очікувати? Чи можна сучасній українській олігархії зробити людське обличчя, як колись говорили про капіталізм з людським обличчям?

1. Сценарій «консервація моделі». Він в принципі нині наявний. Існуюча модель виробила систему самозбере-

ження. В ній практично всі зацікавлені, в тому числі суспільство, яке намагається вибудувувати приватне життя так, щоб до нього не втручалися, маючи низький поріг вимог комфорту. При цьому не довіряти державі і десь її обходити. За умови сталого збереження без колапсів сценарій передбачатиме поступальне, хоча і уповільнене, збільшення середнього класу не залежно від сприяння чи протидії, а виходячи з логіки саморозвитку. Важливо було б здійснити легалізацію капіталів і сприяти їх комфортному поверненню в Україну, щоб це стимулювало вітчизняну економіку. Великі, або як ми їх визначали, дикі капітали породжували бізнес ініціативи, тобто реальний економічний сектор, чим змінювали б свою природу, а відповідно, мотивацію і поведінку власників.

2. Сценарій «норманський». Розуміючи хибність і сплюндрованість наявної економічної і політичної системи, віддати в управління значимі сектори. Варіант малоймовірний, оскільки матиме супротив існуючих фінансово-політичних кланів.

3. Сценарій революційний гіпотетично можливий, але до системних змін не призведе. Він забезпечить нищення одних кланів і просування інших, тобто перерозподіл, що означатиме вихід на стартову позицію.

4. Сценарій реформаторський, скоріше за все, буде маскуванням або популізмом, працюючи на реальне самозбереження наявної системи.

P.S.

Парадокс полягає в тому, що всі все знають. Визнаємо, що так не правильно і так далі не можна. Знаємо, як це зробити, і при цьому системних змін не відбувається.

1. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське видавництво, 2006.

2. Михальченко М., Андрущенко В. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії. Т.2. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008.

3. Сенокосов Ю. Власть как проблема. Опыт философского рассмотрения. – М.: Московская школа политических исследований, 2005.

Світлана Брехаря

СИСТЕМА ВЗАЄМОВІДНОСИН ВЛАДИ І БІЗНЕСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті аналізується система відносин між державою і бізнесом у сучасній Україні: інституції, комунікаційні канали і механізми взаємодії

Ключові слова: уряд, бізнес, взаємодія.

Brekharya S. The system of interrelation of government and business in modern Ukraine. The article analyses the system of relations between the state and business in modern Ukraine: institutions, communication channels and mechanisms of interaction

Key words: government, business, interaction.

Як демонструє історичний досвід, немає єдиної ефективної схеми відносин влади і бізнесу на всі часи. Так, наприклад, в умовах Великої депресії значну роль для виходу США з кризи зіграв «новий курс Рузвельта», основною ідеєю якого було втручання держави в усі сфери життя суспільства, зокрема у виробництво і відносини між підприємцями. В інші історичні моменти, як показує досвід, модель співпраці влади і бізнесу є найважливішим чинником, який впливає на розвиток економічної системи, стимулює науково-технічний прогрес. Між тим, якщо говорити про три основні схеми взаємовідносин влади та бізнесу, то необхідно виокремлювати три основні моделі: модель взаємодії влади та бізнесу, модель обмеження впливу бізнесу на владу, а також модель управління державою в інтересах бізнесу.

У нашому матеріалі досліджуються механізми відносин влади і бізнесу в Україні. Особливістю дослідження є використання системного підходу в ході аналізу відносин влади і бізнесу. У подальшому ми розглядаємо взаємодію влади та бізнесу як систему інститутів (формальних і неформальних), що функціонують як з метою представництва інтересів бізнесу у владі, так і для регулювання діяльності бізнесу, формування умов для його розвитку.

Отже, виходячи з попереднього положення, констатуємо, що в системі відносин влади та бізнесу задіяно дві групи формальних інститутів: до першої групи слід віднести галузеві організації, об'єднання, бізнес-асоціації, основною метою діяльності яких є представництво інтересів бізнесу у владі; до другої – державні інститути (комітети у справах підприємництва, комісії, контролюючі органи тощо), а також консультаційно-дорадчі органи, створені за ініціативи держави та орієнтовані на консультації з бізнесом, експертизу, обговорення законодавчих ініціатив, розробку правил гри економічних агентів на ринку. Група неформальних інституцій включає звичаї, моральні цінності, релігійні переконання, історичну пам'ять, ментальність, характерні для тієї чи іншої держави.

При цьому необхідно також говорити про існування інститутів, які не беруть безпосередньої участі у процесі представництва інтересів бізнесу, але здатні чинити опосередкований вплив на інститути влади. Йдеться про благодійні організації, які фінансуються бізнесом і покликані вирішувати соціальні проблеми загальнонаціонального масштабу. Особливий вплив подібні благодійні організації здійснюють в умовах дефектних демократій, в яких часто публічна співпраця влади та бізнесу зосереджена виключно в соціальній сфері – влада акцентує увагу на проблемних моментах, а капітал як спонсор береться за їх вирішення. При цьому домовленості про політичні та економічні правила гри залишаються в тіні.

Тип відносин між державою та бізнесом є функцією, яка залежить як від економічних, так і від політичних чинників. На характері взаємодії влади та бізнесу передусім позначаються національні особливості економічної системи. Йдеться про три типи моделей капіталістичних систем: ліберальна ринкова економіка (держави не виконує активної ролі), координована ринкова економіка (держави відіграє активну, але непрямую роль), ринкова економіка, що перебуває під впливом держави (у недалекому минулому держава відігравала активну та безпосередню роль у регулюванні економіки). До політичних чинників слід віднести інституціональні особливості політичної системи, а також політичний режим як систему методів, форм і способів функціонування політичної влади.

Саме політичний режим як спосіб функціонування державної влади здійснює домінуючий вплив на формат взаємин влади і бізнесу. Так, в автократичних державах центральним елементом системи взаємовідносин влади і бізнесу є постать політичного лідера, з інтересами якої бізнес змушений узгоджувати всі свої дії. В дефектних демократіях переважають неформальні режими тиску, поширена корупція і клієнтелізм. У конституційно-правових демократіях процес взаємодії бізнесу і влади максимально інституціалізований і формалізований, задіяні прозорі механізми взаємодії – консультації представників влади та бізнесу, незалежна експертиза проектів нормативно-правових актів бізнес-експертами, підготовка і внесення пропозицій з приводу реалізації тих чи інших напрямів державної політики.

Отже, надалі наша увага буде зосереджена на процесі взаємодії влади і бізнесу в Україні, яка є одним із прикладів дефектної демократії – політичного режиму, в межах якого домінують неформальні механізми взаємодії влади і бізнесу. Експерти фонду Бертельсман основним «дефектом» української демократії називають незбалансованість гілок влади, постійний конфлікт навколо конституційних повноважень, а також, часто-густо, прийняття політичних рішень на основі неформальних домовленостей владних еліт [1].

Незважаючи на те, що в Україні формується інституціональний каркас системи взаємодії влади та бізнесу, неформальні практики взаємовідносин залишаються запитаними. Так, за оцінками Transparency International Україна у 2010 році посіла 134 місце серед 178 країн за Річним Індексом Сприйняття корупції [2]. Методи тіньового лобювання власних інтересів найбільш активно використовуються бізнес-елітою під час бюджетного і приватизаційного (реприватизаційного) процесів – як показує спостереження, бізнес-групи надають фінансову і політичну підтримку тим політичним силам і акторам, які забезпечують їм державний патронат під час придбання об'єктів державної власності. Прикладом тому можуть служити закриті приватизаційні конкурси, умови яких виписувалися під конкретного покупця («Криворіжсталь», «Укррудпром» і т.д.).

Разом з тим, співпраця влади і бізнесу в соціальній сфері, коли влада акцентує увагу на проблемних моментах суспільства, а капітал як спонсор береться за їх вирішення, може викликати питання з приводу відвертості і прозорості взаємовідносин влади і бізнесу. Один із дослідників взаємовідносин влади і бізнесу Сергій Телешун також акцентує увагу на тому, що влада і бізнес, виводячи в площину публічності співпрацю на соціальній ниві, домовленості про правила політичної і економічної гри залишають в тіні [3].

Формат відносин влади і бізнесу в Україні істотно змінюється після приходу в 2010 році до влади Віктора Януковича.

В цей період ліквідовано ряд структур, що виконували роль каналів комунікації бізнесу з владою як на рівні малого та середнього бізнесу, так і великого капіталу. По-перше, в рамках адміністративної реформи було прийнято рішення про ліквідацію Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва (Указ президента № 1085 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади»). Згодом стає відомо, що орган буде існувати, але не як незалежна самостійна одиниця, а як департамент при Міністерстві економічного розвитку і торгівлі. Таким чином, внаслідок адміністративної реформи відомство де-юре втратило незалежність, а представники малого та середнього бізнесу – потенційний канал впливу на законотворчу діяльність у сфері підприємництва. Нагадаємо, що Згідно з Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» до функцій і повноважень комітету належало прогнозування та створення умов для розвитку підприємництва, вдосконалення законодавчого регулювання і забезпечення функції контролю у сфері підприємництва. Для виконання цих завдань Держкомпідприємництва мав право призупиняти рішення центральних та місцевих органів виконавчої влади, що створювали бар'єри для вільного розвитку підприємництва.

По-друге, Постановою Кабміну № 397 від 2 червня 2010 року ліквідовано Раду інвесторів при Кабміні, створену у 2007 році. Згідно з положенням про Раду інвесторів основними функціями цієї структури були підготовка пропозицій щодо формування державної інвестиційної

політики; проведення аналізу та підготовка прогносної економічної оцінки впливу виконання рішень Кабінету Міністрів України на розвиток інвестиційної діяльності; виявлення перешкод у діяльності інвесторів, підготовка обґрунтованих пропозицій щодо їх подолання; участь під час проведення експертизи проектів окремих нормативно-правових актів, що стосуються інвестиційної діяльності або впливають на інвестиційний клімат.

Консультативну раду з питань іноземних інвестицій реорганізовано у Раду вітчизняних та закордонних інвесторів при Президенті України (Указ Президента від 1 вересня 2010 № 892/2010). Аналізуючи склад Ради, ми маємо говорити про те, що інтереси бізнесу представлено в структурі нерівномірно. Так, від України в раду входять два народні депутати фракції Партії регіонів Рінат Ахметов і В'ячеслав Богуслаєв, Вадим Новінський (партнер по бізнесу Ріната Ахметова), Олександр Ярославський, Дмитро Фірташ, Віктор Пінчук і голова правління державного банку Укрексімбанк Микола Удовиченко. Представників бізнесу, які свого часу підтримували політичних опонентів ПР (Тарута, Гайдук, Порошенко, Коломойський, Боголюбов, Жеваго та ін.), в Раду не включено.

Потенційний канал представництва бізнес-інтересів, який може сьогодні активно використовуватися асоціаціями бізнесу – це громадські ради, утворені при Кабміні, центральних і місцевих органах виконавчої влади з метою здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, забезпечення прозорості діяльності цих структур. Як показує аналіз складів громадських рад, у них активно присутні члени галузевих об'єднань бізнесу. Так, наприклад, у складі громадської ради при Міністерстві промислової політики присутні близько двадцяти представників вітчизняних промислових компаній і бізнес-асоціацій, членами громадської ради при Мінагрополітики є близько тридцяти представників аграрного бізнесу. Аналогічна ситуація спостерігається і в інших громадських радах.

Нормативно-правова база, що регулює відносини влади і бізнесу, також зазнала змін у 2010 році. Верховною Радою був ухвалений Закон про державно-приватне партнерство. Закон визначає базові принципи співпраці між

державою і бізнесом, встановлює необхідність справедливого розподілу ризиків між державним і приватним інвестором у реалізації проектів.

Крім того, в планах уряду – впровадження принципу «єдиного вікна», що передбачає отримання бізнесом усіх дозволів в одній інстанції і покликаній скоротити бюрократичну тяганину.

Разом з тим, прозорість взаємодії влади і бізнесу в Україні залишається під питанням – бізнес активно використовує неформальні важелі впливу на владу. Цей факт зумовлений низкою причин. Перша з них – історичний спадок. Саме неформальні правила були підґрунтям для погодження інтересів суб'єктів господарювання у пізній радянській економіці. Тому в пострадянських державах інституціональні реформи багато в чому не спрацьовують, а політичні актори «не приймають їх як реформи правил, а обирають альтернативні типи координації взаємодії між державними й недержавними партнерами (у т.ч. між собою)» [4, с. 207-232] .

Друга причина – щоразу зі зміною лідера в країні суспільству пропонується нова конструкція системи взаємодії влади і бізнесу, вносяться зміни в механізми і канали комунікації названих суб'єктів. Відсутність чіткої регламентованої правом схеми взаємодії провокує високий ступінь залежності бізнесу від суб'єктивного чинника влади. Третя причина – несформований в Україні інститут морально-етичних норм, що сприяла б прозорості співпраці бізнесу і влади. На сьогодні ми маємо констатувати, що передумови для формування таких норм відсутні. З одного боку, відсутня політична воля – наміри влади впровадити такі цінності, з іншого – відсутня мотивація громадян керуватися принципами прозорості і добросовісної конкуренції в бізнес-діяльності.

Ряд об'єктивних показників дозволяє зробити висновок про те, що економічна політика влади орієнтована передусім на великий бізнес, але не на малий і середній сегменти. Так, згідно зі статистичною довідкою ДПА у 2011 році кількість створених фізичних осіб-підприємців, приватних підприємств і товариств із обмеженою відповідальністю значно зменшилася, порівняно з 2010 роком, а припинених суб'єктів господарювання – значно збільшилося. У січні –

березні 2011 року, після прийняття Податкового кодексу, кількість створених фізичних осіб – підприємців в Україні скоротилася на 30% порівняно з січнем – березнем 2010 року. Водночас, закрити свій бізнес вирішили на 36% більше фізосіб, ніж в аналогічному періоді 2010 року. Всього за перші три місяці 2011 року 56 613 приватних підприємців припинили свою діяльність [5].

Разом з тим, за версією Форбс, вітчизняні капіталісти значно збільшили свої статки: Рінат Ахметов потроїв свій капітал, посівши 39 позицію з 16 млрд доларів – рік тому його статок становив 5,8 млрд, Віктор Пінчук зайняв 336 сходинку рейтингу з 3,3 млрд. долара, рік тому – 3,1 млрд. Ігор Коломойський – 459-й у рейтингу Форбс зі статком 2,5 млрд долара, рік тому – 2 млрд [6].

Загалом, якщо розглядати процес взаємодії влади та бізнесу в рамках комунікаційної парадигми (оскільки будь-яка взаємодія є передусім комунікацією), то найбільш чітко істотні риси та внутрішні зв'язки механізму взаємодії будуть описані за допомогою комунікаційної моделі Лассуелла. Для взаємодії влади та бізнесу в умовах дефектної демократії модель Лассуелла матиме такий вигляд:

Дефектна парадигма	хто	галузеві організації бізнесу, окремі підприємства, ФПГ
	що	- інтереси галузі (у разі взаємодії, опосередкованої інститутами); інтереси окремих підприємств, ФПГ (у разі індивідуального лобювання)
	кому	органи влади, окремі чиновники
	канали	домінують неформальні практики і канали взаємодії
	ефект	отримання преференцій

На сьогодні ми повинні констатувати, що в Україні ще остаточно не сформувався ані інституційний каркас, який би створив передумови для формалізації взаємин влади й бізнесу, ані інститут правових і морально-етичних норм, які б сприяли максимально прозорій участі бізнес-еліти в політичних рішеннях, що впливають на економічний розвиток країни. Отже, нині відносини влади і бізнесу в Україні вимагають чіткої правової регламентації, крім того необхідно прийняти закон про відповідальність чинов-

ників. По-перше, це дозволить мінімізувати вірогідність виникнення так званого конфлікту інтересів (впливу особистих або корпоративних інтересів на ухвалення рішень держслужбовцями), запобігти корупції. По-друге – сприятиме створенню рівних умов для бізнесу.

Разом з тим, необхідно зауважити, що ефективні механізми взаємодії влади і бізнесу в Україні існують. Але держава не є архітектором і модератором цих механізмів. Так, наприклад, ефективно діють механізми, правова регламентація яких привнесена ззовні (обумовлена тим, що Україна має статус члена СОТ). У цьому разі йдеться про співпрацю влади і бізнесу в питаннях захисту інтересів українських виробників на зовнішніх ринках. Так, за зверненням представників бізнесу Мінекономіки провело переговори, результатом яких стало скасування дискримінаційних ставок акцизу (Грузія) та єдиного податку (Вірменія) на тютюнові вироби. Крім того, і сам бізнес створює базу для конструктивного діалогу з владою. Як приклад ініціатив бізнесу, можна навести «Український Саміт», що був проведений навесні 2011 The Economist Group, що зібрав представників українського бізнесу і уряду з метою створення діалогу влади і бізнесу. Разом з тим, саме держава, яка має бути гарантом суспільних інтересів, повинна ініціювати діалог з представниками бізнесу як з експертами з економічних питань, створювати інституційний каркас для реалізації механізмів взаємодії, результатом чого має стати досягнення суспільного компромісу.

1. Украина имеет дефектную демократию – эксперты // Украинская правда. – 20 февраля 2008. <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2008/02/20/4433927>

2. Україна посіла 134 місце за рівнем корупції // Дзеркало тижня. – 26 жовтня 2010. <http://dt.ua/articles/67676>

3. Телешун С. Шлюб з розрахунку: український бізнес і політика // Політичний менеджмент. – 2008. – №2

4. Brie M., Stykow P. 1995. Regionale Akteurskoordinierung im russischen Transformationsprozess // Wollmann H., Wiesenthal H., Boenker F. Transformation sozialistischer Gesellschaften. Am Ende des Anfangs. – Leviathan Sonderheft, p. 207–232

5. ДПАУ таки визнала, що Податковий кодекс таки задавив малий бізнес // Економічна правда. – 15 квітня 2011. <http://www.epravda.com.ua/news/2011/04/15/282949/>

6. Рейтинг Форбс: Ахметов увеличил свое состояние почти в три раза // Дело. – 11 марта 2011.

Ольга Науменко

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКА ЕЛІТА В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

У цьому дослідженні увага зосереджується на функціонуванні та діяльності політико-управлінської еліти України в умовах трансформації політичного режиму. Розглядаються особливості еволюції політичного режиму та його типи з часу проголошення незалежності й до сьогодні.

Ключові слова: політичний режим, перехідний політичний режим, трансформація, транзит, зміна політичного режиму, авторитаризм.

Naumenko O. The Ukrainian modern political-power elites under the circumstances of political society transformation. The core shot of this research is focused on the Ukraine's political-power functioning and activity under the circumstances of political order transformation. The peculiarities of political regime evolution and the patterns are considering here, since the independence proclamation is being done till the present time.

Key words: political regime, transition political regime, transformation, transit, the change of political order, authoritarianism

На сьогодні визначення основних тенденцій політичного режиму та межі його коливання є досить актуальними. Дослідження ролі політичної та управлінської еліти в зміні того чи іншого режиму стає визначальним фактором суспільних трансформацій. Причини транзитивного характеру типу політичної системи в Україні та типу політичного режиму обернулися загрозою наростання авторитарних тенденцій в запроваджених формах і методах державного управління [1, с. 21–26].

Роль політичних еліт у перехідному суспільстві

Логіка процесу суспільних трансформацій доволі часто інтерпретується на науково-теоретичному рівні в термінах зміни політичного режиму. При цьому предикат «політичний» означає те, що зміна режиму зачіпає всіх суб'єктів політичних процесів і, в першу чергу, тих, чий статус, права та обов'язки виписані на конституційному рівні.

Поняття «політичний режим» в Конституції України не вживається, так само у ній немає згадки й про «демократичний політичний режим». Натомість серед конституційних норм є чимало таких, які закріплюють і гарантують невід'ємні інститути (як приклад, можна навести інститути виборчого права, а також такі принципи, як свобода волевиявлення із забезпеченням загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування або ж інститут багатопартійності), характерні для демократичного політичного режиму.

Поняття політичного режиму є динамічним за своїм змістом. Трансформації політичних режимів можуть відбуватися як у межах певного встановленого типу (наприклад, зміна форми правління об'єктивно видозмінює політичний режим та форму взаємодії громадян і держави, але при цьому не призводить до обов'язкової зміни типу політичного режиму), так відбувається і з реалізацією типологічної зміни самого політичного режиму.

Зміни політичних режимів завжди супроводжуються відповідними інституційними трансформаціями на рівні органів держави і суспільних відносин [1].

У найзагальнішому сенсі – транзит, перехід, демократизація, означають процес зміни недемократичних форм правління на демократичні. Процеси у перехідних суспільствах залежать від політичної еліти. Вибір нею стратегії і тактики важливіший для результатів переходу, аніж передумови змін. Демократизація є взаємодією конкуруючих еліт, які в процесі політичного торгу вибирають нові політичні системи.

Важливе значення має встановлення консенсусу між елітами у прийнятті демократичних правил гри, а також у визначенні цінності демократичних норм та інститутів.

Зміна політичного режиму доволі часто супроводжується кризами, які зазвичай ініціюються діями або бездіяльністю елітних груп. Вихід із кризи прямо залежить від діяльності цих груп. Політичні зіткнення відбуваються саме тому, що невідомо, хто виграє. У періоди кризи політична еліта має

особливу свободу дій, що відкриває широкі можливості методів і форм діяльності у політиці.

Визнання значимості «зміни в елітах» приводить до того, що в дослідженнях трансформації увагу зосереджують саме на них. Такі риси членів еліт, як прихильність до демократичних цінностей, схвалення і прийняття демократичних процедур, схильність до компромісів, гнучкість, здатність вести діалог і толерантність виступають для деяких дослідників умовою успішного переходу до демократії, і, відповідно, дефіцит цих рис зупиняє процес демократизації. У межах трансформації важлива етика «єдності за розмаїтості». У стабільних суспільствах гарантами єдності виступають соціальні інститути; у країнах, що трансформуються, збереження єдності в суспільстві залежить передусім від орієнтації і дій еліт. Дослідники визначають: чим вища роль еліт у демонтажі старої системи й у побудові нової системи, тим вищі шанси на успіх перетворень [2, с. 50, 332–337].

В Україні, на відміну від країн Східної Європи і Балтії, зміна «критичної маси» політичної еліти відбулася не шляхом очищення від номенклатури, а шляхом заміщення номенклатури представниками промислово-економічних груп. У нас так і не було створено двох механізмів, які уможливають оновлення еліт у перехідних суспільствах. Перший – люстрація, що є еволюційним механізмом оновлення. Вона дозволила б змінити якісний склад еліт у східноєвропейських і балтійських країнах. Другий механізм – революція, який передбачає радикальну зміну еліт, що тягне за собою зміну політичного режиму, соціальної структури, політичних інститутів та цінностей [3, с. 42–50].

Особливості політичного режиму від Л. Кучми до В. Януковича

Поняття «трансформація» (від латинського *transformation* – перетворення) використовують переважно стосовно складних об'єктів, у яких можна виявити певну структуру. Крім того, «трансформація» вказує на видимі зміни, як правило, поліпшення чогось. Трансформація є більш відкритим поняттям, що потенційно передбачає інваріантність змін, а транзит, навпаки, наголошує на початковій і кінцевій точках змін.

У статті пропонується розгляд трансформації як макромоделі демократії, що вживається в більш вузькому значення – як дії еліт, які беруть на себе ініціативу у поваленні

старого режиму, чи у значенні глибоких ненасильницьких дій [4, с. 43–44].

Поняття «транзит» включає в себе зміни в усіх сферах суспільного життя – економічній, політичній та духовній. У політичній сфері мається на увазі перехід від тоталітарної політичної системи до демократичної, в першу чергу, трансформацію політичного режиму від тоталітаризму до демократії. Цей процес вимагає певного проміжку часу, протягом якого будуть зникати риси попереднього режиму та формуватися риси нового, і одночасно це буде проявлятися у функціях політичного режиму. Такий політичний режим визначається як перехідний, тобто такий, який еволюціонує від одного типу до іншого, включаючи одночасно в себе їх елементи. «Чистих» типів політичних режимів не існує, кожен режим може містити в собі елементи іншого. Перехідний режим виступає як суміш кількох типів політичних режимів та їх різновидів. Він синтезує в собі елементи кількох типів класичних політичних режимів та їх різновидів за відсутності якогось одного, що домінує.

Перехідний політичний режим означає певну нестабільність, нестійкість, тимчасовість. Такий режим ще називають «гібридний», що поєднує в собі як авторитарні, так і демократичні елементи, є характерним для пострадянських держав, у тому числі й України.

Періодизацію трансформації політичного режиму пострадянської України можна виділити в три основних періоди. Перший етап – кінець 80-х – 1996 рр. – лібералізація. В межах цього періоду відбувається руйнація тоталітаризму, зародження деяких демократичних елементів у функціонуванні політичного режиму – відсутність політичних репресій, зародження ідеологічного, політичного плюралізму і поява на цій основі політичних партій, свободи слова, вибір на демократичних засадах у парламент та в органи місцевого самоврядування. Одночасно відбулося законодавче забезпечення цих змін, яке в цілісному вигляді завершилося прийняттям нової Конституції в 1996 році. Але це не стало показником утвердження повністю демократичного режиму. Правляча еліта продемонструвала неможливість перебувати в правовому полі і відносинах нею ж написаних законів. Внаслідок цього пріоритетними стали неправові, тіньові, неформальні відносини як усередині правлячої еліти, так і у її відносинах із суспільством, що врешті-решт стало нормою. В

свою чергу, суспільство через відсутність зрілих інститутів громадянського суспільства, насамперед реальної опозиції, в'явилось не готовим контролювати владу та впливати на неї.

Ці події спричинили наступний період трансформації – з 1996 по 2004 роки. В процесах трансформації і функціонування політичного режиму стали не тільки домінувати авторитарні тенденції, а й фактично сформувався авторитарний режим президента Л. Кучми в одному із його найгірших проявів – кланово-олігархічному. В цей період відбулося згортання демократичних елементів у функціонуванні політичного режиму: обмеження свободи слова, перманентне застосування репресій щодо політичних опонентів, концентрація влади в руках президентського оточення та його адміністрації.

Третій етап (2004 – 2011 роки) яскраво засвідчив недотримання правлячою елітою демократичних норм у реальній політичній діяльності. Правляча еліта виявилася неспроможною повністю використати наявний у неї масштабний потенціал [5, с. 103–106].

У період президентства Л.Кучми визначення типу політичного режиму було однією з тем, що не заохочувалася владою. Офіційні ідеологи експлуатували тезу, що, починаючи з 1991 року, Україна перебуває в перехідному стані, рухаючись від тоталітаризму до демократії. Процес демократизації мав би завершитися формуванням правової та соціальної держави, розбудовою громадянського суспільства і ринкової економіки.

Дискусію щодо недемократичної спрямованості перехідного періоду в Україні започаткував В.Полохало, запропонувавши тезу про неототалітарний характер політичного режиму в Україні. Він визначив сім рис посткомуністичного неототалітаризму, що були характерні, на його думку, для більшості пострадянських країн: 1) відчуження більшості суспільства від влади за одночасної багатовимірності залежності від неї; 2) одностороннє підкорення громадян правилам, нормам і безконтрольне здійснення державою своїх повноважень; 3) брак реальних гарантій декларованих прав людини, безпорадність індивіда перед чиновниками; 4) тіньові присвоєння, розподіл загальнонародної власності за панування клієнтельських зв'язків; 5) поєднання корумпованої політичної влади, тіньової економіки і кримінального світу; 6) домінування ролі номенклатурно-корпоративних кланів,

симбіоз олігархії та авторитаризму; 7) утилітарне використання олігархами демократичних норм і процедур.

Посткомуністичний неототалітаризм В.Полохало визначив як «гібридний тип суспільного устрою й політичного режиму, такий новітній різновид тоталітаризму, за якого всеохоплюючий контроль, систематичні примус і насильство (або загроза їх застосування) з боку посткомуністичної олігархічної влади щодо більшості населення здійснюється легітимно, з використанням демократичних технологій, причому ж не жорстких (на відміну від тоталітаризму «класичного»), а у відносно м'яких формах, через безліч багатовимірних і стійких залежностей (і очевидних, і латентних – соціокультурних, правових, економічних)».

В.Полохало та А.Колодій використали твердження Г. О'Доннела та Ф. Шміттера про те, що Україна належить до перехідних суспільств з неконсолідованою, неповною демократією, де старий політичний режим зруйновано, а новий ще не можна вважати стабільним.

Політичний режим в Україні за президентства Л.Кучми більшість дослідників визначає як недемократичний в діапазоні від неототалітарного до змагального напівавторитарного [6, с. 19–26].

Серйозні сподівання щодо можливості формування нової політичної еліти покладалися на президентські вибори 2004 року. Напередодні цієї події було два варіанти розвитку для України. Перший – консервація наявного стану і посилення авторитарних тенденцій, другий – це зміна влади як якісний прорив на основі європейських демократичних цінностей.

Більш прийнятним для суспільства став другий варіант, що й було доведено масовою участю в акції протесту проти старої влади під час виборів.

На роль нової еліти претендувала опозиційна до уряду Кучми політична еліта, яка, на думку експертів з цих питань, мала переважно те саме коріння, що й правляча еліта, а тому їй значною мірою були притаманні риси останньої. Більшість депутатів опозиційних на той час партій були представниками бізнесових кіл і через депутатський мандат прагнули захистити свій бізнес політичними методами або зменшити втрати від можливого переділу власності.

Політичні еліти до виборів 2004 року і після них мали досить невисокий рівень їх політичної культури. Особливо яскраво це проявлялося під час виборчої кампанії, коли і

опозиція, і влада були схильні до агресивності, не відмовлялися від методів тиску на опонента.

Влада, що легітимізувала свої повноваження, мала такий самий високий рівень недовіри, як і попередня, та повністю втратила підтримку народу, що й не сприяло поглибленню демократії в Україні. Взяті під час виборчої кампанії 2004 року зобов'язання політичною елітою не були виконані. Сила влади – в підтримці народу, і це є найважливішим завданням у плані демократизації українського суспільства [7, с. 40–42].

Аналізуючи події 2004 року, можна зробити певне узагальнення, що ані революції, ані перевороту в Україні, однак, не було. Події листопада – грудня 2004 року в Україні коректніше назвати широкомасштабними акціями політичного протесту, спланованих лідерами опозиції і підтриманих значною кількістю громадян України, внаслідок чого відбулося падіння авторитарного режиму Кучми.

Події кінця 2004 року в Україні некоректно називати революцією. Навіть політичною, оскільки новій владі не вдалося змінити принципи здійснення влади або політичний режим. Події мали певні ознаки революційності, але це не дає підстави визнати їх революцією. В Україні відбулася ненасильницька зміна правлячої еліти за масової участі населення в політичному страйку в період президентської кампанії. Тобто, відбулося падіння режиму [6]. Це була криза ротації еліт, проте глибинної її зміни не сталося [3].

Український варіант переходу має кілька особливостей. По-перше, український перехід був тривалішим, ніж перехід у східноєвропейських чи балтійських країнах. По-друге, зі зміною влади розпочався третій етап суспільних трансформацій. Перший етап тривав з кінця 1980-х років до 1991 року. Другий – з 1991 року до кінця 2004 року. В цей період в Україні радянський номенклатурний авторитаризм трансформувалася в новітній кланово-олігархічний різновид авторитаризму. Визначальною рисою цього етапу була нова, але неповна зміна еліт, а суттю – змагання між бізнесовими угрупованнями, з одного боку, та намагання зберегти обличчя перед громадянами – з іншого.

Проте нова влада не сприяла консолідації демократії, вона втратила кредит довіри у населення повністю [6]. Рейтинг Президента В.Ющенка впав до надзвичайно критичної межі, його політична сила розпалася. Оптимізм

тих подій виявився ілюзією та неготовністю гаранта Конституції втримати надану йому народом владу.

Особливості політичного режиму Віктора Януковича:

- Янукович має дуже сильний інстинкт влади, він почав роботу з будівництва свого особистого режиму – консолідувати владу у своїх руках. Саме тут спрацював чималий його політико-адміністративний досвід;

- відбулася централізація системи влади, тобто цей режим є централізованим. Усі групи впливу є васалами Президента, тобто вибудовується адміністративно-феодална система, де є адміністративна ієрархія й феодалні відносини між суб'єктами влади;

- використання принципу стримувань і противаг між великими групами впливу;

- Янукович є президентом-губернатором, він схильний до прямих адміністративних методів керівництва [8, с. 12–15].

Одним із завдань В. Януковича стала адміністративна реформа. Влада задекларувала глобальне скорочення армії чиновників, окрім того – очищення держапарату від дублюючих функцій. Як наслідок, Президент скасував чотири міністерства із 20, а кількість міністерських і віце-прем'єрських посад скоротив майже вдвічі – із 36 залишилось 17. Проте насправді нічого не змінилось. Замість міністерств і комітетів виникли держслужби, куди й перейшли звільнені міністри.

Плюсами першого року правління можна назвати прийняття прогресивних законів з дерегуляції економіки, внаслідок чого кількість ліцензійних видів діяльності скоротилася. Країна отримала план проведення реформ, команда Президента не тільки розробила документ, який складається з 21 напрямку перетворень, але і підготувала механізми їх реалізації. За рік Президент і його команда реабілітувала проєкт проведення в Україні футбольного чемпіонату Євро-2012. Серед мінусів правління першого року Януковича – низька якість реалізації цих перетворень. У кадровій політиці Президент дотримується принципів земляцтва (трайбалізм). Для прикладу, в першому складі уряду кожний четвертий чиновник вищої ланки був вихідцем із Донбасу [9, с. 20–21].

Адміністративні реформи «помаранчевих» розпочалися з реорганізації і перетворення Адміністрації Президента на Секретаріат, склад якого оновився на 40-45 %. Кабінет Міністрів

був сформований з представників трьох «помаранчевих» сил, що об'єдналися проти владного кандидата, а на посади голів обласних державних адміністрацій були призначені нові люди. Зміни зачіпали й інші установи, зокрема РНБО та СБУ. Влада перейшла до групи, що мала спільне походження з правлячою елітою. Політичною суттю подій 2004 року стоїть ненасильницька ротація еліт, але не їх зміна [3].

Оскільки політичні трансформації у більшості пострадянських країн сформували авторитарні чи напівавторитарні режими, доля України й далі залишається невизначеною. Сьогодні питання полягає в тому, чи має Україна шанс виборватися із «сірої зони», а чи ми й надалі будемо хитатися між дефективною демократією і квазіавторитаризмом, чи все ж зможемо, бодай у середньо-чи довгостроковій перспективі, стати консолідованою демократією [4].

Від авторитаризму до демократії

Еволюція перехідного політичного режиму у бік демократичного в сучасній Україні має непрямолінійний, суперечливий та непрогнозований характер. Авторитарні тенденції перебувають у стані протиборства з демократичною альтернативою, і в цьому контексті перехідний період означає швидше невизначеність остаточних результатів їхнього змагання, незавершеність, суперечливість і непослідовність самої трансформації режиму. Тому класифікувати політичний режим в Україні в період трансформації за умов нестабільності соціально-політичної ситуації, яка спостерігається в Україні протягом останніх років, досить проблематично [5].

Тенденції останніх років спрямовують дослідження демократії від протистояння авторитаризму до пояснення та розуміння її базових засад. Українських і російських дослідників цікавлять перспективи демократичного транзиту, ефективності демократії за змішаних типів політичних режимів [10, с. 172–173].

На шляху демократичного розвитку України виникло три основні проблеми:

- відсутність нової енергійної політичної еліти;
- нерозвиненість інститутів громадянського суспільства;
- низький рівень політичної культури українських громадян [7].

Російська дослідниця Ольга Малакова пропонує власну схему успішного переходу до демократії: рух до демократії

починається «згори», від правлячої еліти, яка складається з «реформаторів» і «консерваторів». Разом із початком реформ розпочинається «лібералізація». «Реформатори», поступово проводячи реформи, постійно опираються «консерваторам». Таким чином, відбувається інституціоналізація демократичних процедур, яка у майбутньому веде до консолідованої демократії.

Зміни політичного режиму відображають змагання елітних груп, а тому головним процесом переходу можна вважати порозуміння еліт. Американські дослідники Майкл Бартон, Роберт Гюнтер, Джон Хіглі сформувавши модель переходу від авторитаризму до демократії через порозуміння еліт.

Порозуміння в елітному середовищі визначає результат переходу. У контексті взаємодії елітних груп широкі верстви населення виступають інструментом переходу і дуже рідко стають реальним політичним актором.

У перехідних суспільствах еліти не лише викликають зміни, а й самі зазнають змін. На думку українського вченого Геннадія Щокіна, еліти в перехідних суспільствах притаманні рецидиви вождизму [2].

Є очевидністю, що до усталеної демократії Україні ще далеко і що просування у більш щільні її шари потребуватиме значних зусиль і, скоріш за все, продовження боротьби із залишками й рецидивами авторитаризму. Зміцнення демократії потребує поглиблених системних реформ в економічній, політичній і правовій сфері [11, с. 42].

Отже, можна зробити висновок, що політичний режим сучасної України має перехідний характер, тобто є змішаним, та поєднує елементи демократичного і авторитарного режимів, тяжіючи до останнього. Зміна політичного режиму супроводжується змінами в політичній еліті, але цей процес не завжди супроводжується позитивними змінами в політичній еліті.

1. Бабенко К. Конституційні гарантії демократизму політичного режиму в Україні // Юридична Україна. – 2007. – №5.

2. Див.: Мандзій Л.С., Дацаківська О.Ю. Політична еліта: історія та теорія: Навчальний посібник. – Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009.

3. Див.: Мацієвський Ю. Еліти в Україні до і після «помаранчевої революції» // Політичний менеджмент. – 2010.

4. Мацієвський Ю. Незакінчений транзит в Україні: спроба періодизації // Політичний менеджмент. – 2010. – №6.
5. Див.: Гончарук Т. В. Політологія: лекційний курс і практикум: Навчальний посібник. – Тернопіль: Астон, 2009.
6. Див.: Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» // Політичний менеджмент. – 2006.
7. Торяник О. І. Демократизація в Україні: проблеми та перспективи // Трибуна. – 2005. – №7-8.
8. Леліч М. Володимир Фесенко: «Янукович сконцентрував у своїх руках значно більше влади, ніж Кучма» // Главред. – 2010. – №24 (177). – 14 червня.
9. Соломко И. Первый прошел // Корреспондент. – 2011. – 25 февраля. – №7(444).
10. Опанасюк В. Раціональність демократії: від теорії до практики // Політичний менеджмент. – 2010. – Спец. вип.
11. Див.: Дергачов О. Тип лідерства і формування політичного режиму // Політичний менеджмент. – 2007. – Спец. вип.

Надія Гербут

ПРЕДСТАВНИЦТВО ЖІНОК У ПАРЛАМЕНТІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

У статті досліджується розвиток гендерної політики в Україні та в європейських країнах в контексті розширення представництва жінок в парламенті. Розглянуто основні механізми, направлені на збільшення кількості депутатів-жінок та зроблено аналіз щодо їх впровадження в Україні.

***Ключові слова:** гендерна політика, гендерна рівність, жінка, в парламент, гендерна квота.*

Gerbut N. The representation women in parliament: European experience and Ukrainian realities .In this article the development of gender policy in Ukraine and in European countries is researched in the context of expansion of women representation in parliament. Main mechanisms were examined, which are directed to increase the quantity of women deputies, and those were analyzed in order to introduce them in Ukraine

***Key words:** gender policy, gender equality, woman, parliament, gender quota.*

Одним з фундаментальних надбань демократії є функціонування в державі парламенту як органу народного представництва. Спроможність парламенту здійснювати повною мірою свою представницьку функцію, враховувати в законотворчій діяльності суспільні інтереси залежить від того, наскільки його склад відображає структуру суспільства. Навіть у тих державах, де парламенти формуються на засадах загальних, регулярних, таємних і вільних виборів, спостерігаються проблеми з представництвом національних меншин, соціальних прошарків, громадських організацій, рухів, об'єднань, а також жінок, які становлять приблизно половину суспільства. Рівноправна участь жінок в процесах прийняття політичних рішень сприяє врахуванню однаковою мірою інтересів та потреб як чоловіків, так і жінок.

Світова спільнота та демократичні держави застосовують різноманітний інструментарій розширення участі жінок у політичних процесах у контексті реконструювання сучасного політичного простору. ПАРЕ зазначає, що відсутність рівного представництва жінок і чоловіків у розробці рішень щодо політичних та суспільно важливих питань становить загрозу для легітимності демократії та є порушенням прав людини [1].

Україна, підписавши низку міжнародних документів, спрямованих на подолання гендерної нерівності, потребує створення ефективних механізмів реалізації задекларованих цілей. Занадто низьке представництво жінок у Верховній Раді актуалізує проведення дослідження причин цього явища та пошуку шляхів усунення суттєвої гендерної розбалансованості парламенту, враховуючи досвід інших країн.

З давніх часів гендерні відносини ґрунтувалися на економічному, соціальному і політичному домінуванні чоловіка. Демократичні процеси актуалізували питання про рівність статі, або так званої гендерної симетрії в різних сферах життя, в тому числі і в сфері управління.

Більшість політичних теоретиків (від Платона до Гегеля) пов'язували діяльність жінок тільки зі сімейними обов'язками та вважали їх нездатними займатися політикою. У 50 – 60-х рр. ХХ ст. дослідники висловлювали думки, що жінки прихильні до традиційних цінностей та консервативних поглядів та менш політично активні порівняно з чоловіками. Тільки нові наукові праці феміністського напрямку змінили ставлення до участі жінки в політичних процесах. Політичну

активність жінок досліджували Дж. Ландес, М. Шенлі, З. Ейзенштейн, К. Пейтман та ін. У 70 – 80-х рр. теми, присвячені політичній участі жінок, ввійшли у дискурс політичної теорії. Було доведено, що жінки схильні до політичної діяльності такою самою мірою, що й чоловіки, займатися політикою нарівні з чоловіками. Причому політична поведінка жінки змінюється відповідно до змін її соціалізації, появи нових можливостей та зростання рівня освіти. Крім того, було виявлено, що робота поза домівкою також сприяє політичній активності жінок. Досліджуючи жінок-політиків Дж. Кіркпатрік зазначала, що традиційні погляди на роль статі були головною перешкодою, що заважала жінкам обіймати відповідні посади [2, с. 65–68].

У міжнародній практиці активно використовуються гендерні індикатори, які становлять інструментарій оцінки гендерної нерівності, демонструють зміни, які відбуваються в конкретному суспільстві за визначений проміжок часу. Одним з таких індикаторів є частка місць у парламенті, що належить жінкам. За кількістю їхніх місць у парламенті серед країн з дуже високим рівнем розвитку людського потенціалу лідерами є Швеція (47 % жінок), Фінляндія (42 % жінок), Нідерланди (39 % жінок), Данія (38 % жінок), Норвегія (36 % жінок), Бельгія (36 % жінок). Загальна кількість жінок у парламентах світу становить приблизно 16 %. У складі Верховної Ради України налічується приблизно 8 % жінок [3, с. 186–189].

Підписуючи Декларацію тисячоліття на саміті ООН у вересні 2000 року, Україна взяла на себе зобов'язання досягти Цілі розвитку тисячоліття. Одним із завдань на період до 2015 року – забезпечити гендерне співвідношення обох статей на рівні не менше 30 на 70 у представницьких органах влади та на вищих щаблях виконавчої влади [4]. Таким чином, розширення представництва жінок у парламенті (не менше 30 % від загальної кількості місць) є актуальним завданням сьогодення.

Для європейських країн гендерна рівність є важливою складовою демократії, тому її досягнення є однією з пріоритетних цілей ЄС. Гендерні індикатори демонструють, що саме в Європейському Союзі гендерна політика є найбільш успішною та ефективною порівняно з іншими регіонами світу.

У рамках ЄС є спеціальні структури, які займаються розробкою механізмів реалізації гендерної рівності: група

доповідачів Комітету міністрів з проблеми рівності між жінками і чоловіками, Комісія з питань рівних можливостей жінок і чоловіків при ПАРЄ, Керівний комітет з питань рівноправності між жінками і чоловіками. В 2007 році був створений новий Європейський інститут гендерної рівності, який займається просуванням гендерної рівноправності у всіх країнах-членах співдружності, збиранням, аналізом та поширення інформації з цієї проблематики, розробкою спеціальних методологічних інструментів втілення комплексного гендерного підходу в політику країн ЄС, налагодженням співробітництва з іншими міжнародними організаціями [5, с. 50–52].

Крім структур, які займаються питаннями гендерної політики, в ЄС наявна розвинена законодавча база, яка сприяє гендерній рівності. До таких документів належить, наприклад, прийнята в 2003 році Спеціальна рекомендація Комітету міністрів ЄС державам-членам «Про збалансовану участь жінок і чоловіків у процесі прийняття рішень у сфері політики та суспільного життя», в якій зазначається, що представництво кожної статі в органах, які приймають рішення в сфері політики або суспільного життя, повинно бути не менше 40 %. Для досягнення цього показника державам рекомендовано вживати спеціальних заходів та здійснювати законодавчі реформи, які б забезпечили відповідне представництво жінок і чоловіків у списках кандидатів на місцевих, регіональних, національних і наднаціональних виборах [5, с. 54].

Запроваджують гендерні квоти для збільшення представництва жінок у парламенті не тільки країни-члени ЄС, а й інші держави світу. Наприклад, серед тридцяти восьми країн з високим рівнем розвитку людського потенціалу система квот для жінок використовується в 26 країнах. Серед інших 144 країн, які входять до груп зі середнім (куди належить Україна) та низьким рівнем розвитку людського потенціалу, 79 мають гендерні квоти [5, с. 186–189].

В Україні розроблено та впроваджено низка нормативно-правових актів, які спрямовані на подолання гендерної нерівності.

Ще в 1981 році Україна ратифікувала Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1979 року. В четвертій статті Конвенції говориться про можливість застосування «тимчасових спеціальних заходів, спрямованих

на прискорення встановлення фактичної рівності між чоловіками та жінками», тобто про квоти [6].

У вересні 1995 року в Пекіні відбулася Четверта Всесвітня конференція зі становища жінок, де були прийняті історичні документи – «Пекинська Декларація» та «Платформа дій», в яких говориться про гендерну рівність як про головний вектор розвитку суспільства в XXI сторіччі. У процесі підготовки до конференції було проведено обговорення стратегії «паритетної демократії», яка була розроблена Комітетом із рівності між чоловіками і жінками та Департаментом з прав людини, що діють в структурі Ради Європи. Стратегія відповідала вимогам західноєвропейських жіночих організацій – досягти представленості жінок і чоловіків в органах влади 50 % на 50 %. Але було вирішено не обговорювати це питання на конференції з причини його передчасності. Проте Пекинська конференція дала рекомендації державам, що належать до ООН, досягати рівного представництва жінок і чоловіків в органах влади, в державно-адміністративних структурах та судових інстанціях шляхом застосування, у разі необхідності, квот [7, с. 16–17]. Україна підписала документи Пекинської конференції разом з іншими державами-членами ООН.

Термін «паритетна демократія» утвердився в українських дослідженнях, в той час як у західноєвропейських та північноамериканських наукових роботах більш уживаним є відповідник «гендерна демократія». Отже, «під гендерною демократією розуміємо систему волевиявлення жіночої та чоловічої статі у громадянському суспільстві як рівних між собою у правах і можливостях, закріплених й реально забезпечених у політико-правових принципах, діях, створенні суспільних і державних структур з урахуванням гендерних інтересів і потреб» [8, с. 48–50].

Необхідно зазначити, що міжнародно-правові норми мають, як правило, декларативний характер. Для досягнення тих завдань і цілей, які поставлені в міжнародних документах, потрібно створювати власні нормативно-правові акти, в яких були б чітко прописані механізми їх реалізації.

У 2005 році Кабінет Міністрів України та Рада з питань співробітництва між Україною та ЄС підписали План дій «Україна – Європейський Союз». Україна і ЄС домовилися посилити діалог і співробітництво із соціальних питань, забезпечити наближення стандартів України до стандартів і

практики ЄС, в тому числі це стосується і стандартів гендерної рівності [9].

Продовженням роботи в цьому напрямі було прийняття в 2005 році Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Стаття 15 Закону забезпечує рівні права та можливості жінкам і чоловікам у виборчому процесі, але не визначає процедуру реалізації цього положення [10, с. 561].

Закон України «Про вибори народних депутатів України» 2004 року (стаття 3) декларує рівне виборче право, але не надає механізмів реалізації цього принципу в контексті забезпечення рівних можливостей жінок і чоловіків [11, с. 366].

Під час останніх парламентських виборів 2007 року до ЦВК подали списки 20 партій та блоків. У виборчих списках Комуністичної партії було 17,8 % кандидатів-жінок, у списках Партії регіонів – 11,8 %, Прогресивна соціалістична партія України внесла 39 % кандидатів-жінок, блок «Наша Україна – Народна самооборона» – 12,9 %, Всеукраїнське об'єднання «Свобода» – 10,6 %, «Блок Литвина» – 12,3 %, «Блок Юлії Тимошенко» – 11 % жінок. Найменшу гендерну політкоректність проявив Селянський Блок «Аграрна Україна», у виборчих списках якого було всього 9 % жінок [12].

Станом на 2011 рік (за даними ЦВК) у списках народних депутатів від Комуністичної партії налічується 18,5 % жінок, від Партії регіонів – 6,3 %, від «Блоку Литвина» – 10 %, від блоку НУНС – 9,7 %, від БЮТ – 7 %. Те, що в списках партій, які увійшли в парламент, депутатів-жінок менше, ніж кандидатів-жінок, пояснюється тим, що «прохідні» місця належать переважно чоловікам. Наприклад, у списках БЮТ наступна за Юлією Тимошенко кандидат-жінка мала тільки 30 номер [13].

Західні експерти вважають, що українським жінкам важко змагатися з чоловіками за місця в парламенті через наявні стереотипи, обмежений доступ жінок до фінансових ресурсів та менш ефективні соціальні зв'язки [14]. У недалекому минулому схожа ситуація була у всіх країнах, які сьогодні проводять ефективну гендерну політику. Наприклад, у Франції, Бельгії, Португалії, Греції жінки набули загального виборчого права лише після закінчення Другої світової війни. Найбільш запізніла у політичній емансипації жінок виявилася Швейцарія, де жінки дістали виборче право лише в 1971 році [15, с. 88].

У вересні 2009 року в Німеччині пройшли вибори до Бундестагу, внаслідок яких перемогу здобули п'ять партій (блоків): Християнсько-демократичний союз / Християнсько-соціальний союз (ХДС / ХСС), Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), Вільна демократична партія (ВДП), Ліві та партія «Союз 90 / Зелені». З 622 місць в парламенті жінки отримали 205 – це становить 32,9%. Від ХДС / ХСС в Бундестаг увійшло 239 депутатів, серед яких 47 депутатів становлять жінки (19,7 %), від СДПН депутатами стали 146 чоловік, 56 з яких – жінки (38,3 %); ВДП отримала 93 місця в парламенті, з яких 24 мандата (25,8 %) належить депутатам-жінкам; у списках депутатів від Лівих та Зелених жінок більше половини – 41 із 76 і 37 із 68 депутатів (або 53,9 % і 54,4 %), відповідно [16]. Зростанню представництва жінок у партіях ФРН сприяло добровільне введення квот. Ще в 1980 році Партія Зелених проголосила про паритетне представництво жінок і чоловіків у партії на всіх рівнях. У 1988 році на з'їзді СДПН було прийняте рішення про те, що представництво кожної статі в партії повинно бути не менше 40%. В ХДС тільки у 1996 році, після тривалої дискусії, була введена 30-відсоткова квота. Тільки ліберальна Вільна демократична партія заперечує квоти як засіб просування жінок в партії. Впровадження квотування сприяло тому, що з 1998 року частка жінок у Бундестазі перевищує 30% [5, с. 223–224].

Уже з початку ХХІ ст. у Франції були прийняті закони, які суттєво розширювали права жінок. Так, закон «Про сприяння рівному доступу жінок і чоловіків до виборчих посад» був спрямований на забезпечення паритетного представництва жінок і чоловіків у виборчих списках. Закон вимагає, щоб у виборчих списках розбіжність між кількістю кандидатів кожної статі не перевищувала одиниці. Якщо список має парну кількість кандидатів, то представленість кожної статі повинна бути абсолютно рівна. Аналогічна поправка була внесена і в закон «Про вибори депутатів від Франції до Європейського парламенту». Разом з тим, були внесені зміни до закону «Про фінансову прозорість політичного життя», які спрямовані на забезпечення гендерного паритету. Якщо на парламентських виборах у списках партії будуть розходження між кількістю кандидатів-жінок та кандидатів-чоловіків на 2%, то держава має право зменшити фінансування виборчої кампанії цієї партії. В 2004 році службою з питань паритету

та рівноправності жінок була розроблена Хартія рівноправності жінок та чоловіків, яка формулює обов'язки держави щодо ставлення жінок. У державі також діє структура «Вища влада боротьби проти дискримінації жінок», створена в 2004 році. До її функцій належить отримання інформації в державних установах про випадки дискримінацій та надання рекомендацій щодо їх усунення, а відповідні фізичні та юридичні особи повинні прозвітуватися стосовно виконання цих рекомендацій [5, с. 204–206].

Парламентська Асамблея Ради Європи в своїй резолюції «Виборча система як інструмент підвищення представництва жінок у політичному житті» дає рекомендації державам-членам Ради Європи звернутися до всіх політичних партій із закликом добровільно ввести гендерні квоти вжити інших допоміжних заходів проти жінок. У країнах з пропорційною виборчою системою пропонується розглянути питання законодавчого введення квот (не менше 40 %), а також дотримання чергування кандидатів-жінок та кандидатів-чоловіків у виборчих списках. ПАРЄ радить приділити увагу ще і питанню застосування ефективних санкцій: бажано не у вигляді штрафів, а у формі відхилення списків кандидатів [1].

Коли у жінок немає можливостей зміцнювати свої позиції в партіях, в яких домінують чоловіки, можуть виникати жіночі партії. В історії незалежної України було кілька жіночих партій: «Жінки України», «Жінки за майбутнє», партія «Солідарність жінок України» і «Християнсько-демократична жіноча партія». Але жодна з них не пройшла до Верховної Ради [14]. У Росії такий експеримент мав більш позитивний результат. Найбільш впливові жіночі організації сформували політичний рух «Жінки Росії» і в 1993 році ввійшли до Державної думи, отримавши 8,13 % голосів виборців, що дало змогу створити їм свою власну фракцію. Але на наступних парламентських виборах в 1995 році блок «Жінки Росії» зазнав поразки [7, с. 55–56]. Досвід доводить, що у довгостроковій перспективі жіночі партії не можуть бути ефективними у боротьбі за владу. Очевидним є той факт, що без прийняття відповідних нормативно-правових актів представництво жінок у Верховній Раді буде занадто низьким.

У 2008 році Верховна Рада взяла за основу проект Закону України «Про внесення змін та доповнень до деяких Законів України (щодо забезпечення рівних прав та

можливостей жінок і чоловіків у виборчому процесі)». У законопроекті було запропоновано обов'язково забезпечувати представництво у виборчому списку у кожній п'ятірці кандидатів у депутати як жінок, так і чоловіків. Ці зміни спрямовані на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією, але вони мають більше декларативний характер, тому що нормами проекту не передбачено механізму реалізації законодавчих новацій. У лютому 2010 року цей законопроект підтримали: фракція БЮТ (122 із 153 депутатів), частково фракція Блоку «Наша Україна – Народна Самооборона» (44 із 71 депутата), фракція «Блок Литвина» (всі 20 депутатів). Партія регіонів та Комуністична партія не надали жодного голосу і, як наслідок, проект Закону України було відхилено та знято з розгляду [17].

Аналізуючи особливості розвитку українського суспільства, Ф. М. Рудич зазначає, що «нагальною потребою на сучасному етапі є сильна демократична влада. Вона має ґрунтуватися на довірі народу, його активній участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд з багатьма іншими передумовами, вирішальними є етично вмотивовані дії владних структур, лідерів держави політичної еліти» [18, с. 5]. Необхідним є усвідомлення українськими політиками того, що створення національного законодавства щодо гендерної рівності зможе реально покращити ситуацію із захистом прав жінок та забезпечити їх активну участь у політичному житті країни.

Вибори 2006 та 2007 років до Верховної Ради відбувалися за пропорційною системою із закритими списками, тому представництво жінок у парламенті безпосередньо залежало від їх кількості та порядку розташування в партійних виборчих списках. За такої виборчої системи, достатньо ввести гендерні квоти, закріплені законодавчим шляхом, прописати в законі порядок чергування кандидатів у народні депутати чоловічої та жіночої статі та спосіб контролю за виконанням вимог щодо складу виборчих списків. Можна ефективно запобігати порушенням, що пов'язані з гендерним співвідношенням кандидатів, зобов'язавши ЦВК відхиляти виборчі списки, які не будуть відповідати закріпленним в нормативно-правових актах нормам. Але нещодавно Міністерством юстиції був оприлюднений технічний проект закону «Про вибори народних депутатів України», в якому

йдеться про зміну виборчої системи на пропорційно-мажоритарну.

Заступник Голови Верховної Ради України М. Томенко зазначив, що «якщо буде змінено виборчу систему, то є серйозною проблемою, що в парламенті може стати ще менше жінок, ніж є на сьогодні (близько 8%), а також, «якщо не будуть забезпечені демократичні принципи проведення виборів у мажоритарній частині, а повториться історія з виборами, які проходили до місцевих рад у 2010 році, коли «адмінресурс і гроші домінували над популярністю і авторитетом», а під час формування партійних списків буде переважати принцип «відданих партії чоловіків», то український парламент може міцно закріпитися серед лідерів європейських парламентів з малим представництвом жінок» [19].

Необхідно створити відповідні умови у мажоритарних округах для того, щоб популярні регіональні лідери, серед яких велика кількість жінок, мали рівні можливості балотуватися до Верховної Ради України. Особливо за мажоритарної (змішаної системи) необхідно піднімати політичний статус жінки так само, як і підвищувати її авторитет в інших сферах життя. Для цього потрібно вести активну просвітницьку роботу, стимулювати розвиток жіночих організацій, залучати ЗМІ та політиків, співпрацювати з міжнародними організаціями.

1. Council of Europe Parliamentary Assembly: Increasing women's representation in politics through the electoral system, 2010 // <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta10/erec1899.htm>

2. Кэрролл С., Зерилли Л. Феминистские вызовы политической науки // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 6.

3. Доклад о развитии человека 2009. Преодоление барьеров: человеческая мобильность и развитие / Пер с англ.; ПРООН – М.: Весь Мир, 2009.

4. Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні, 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.ombudsman.kiev.ua/dopovid_6/d_06_5_1.htm

5. Гендерное равенство в современном мире. Роль национальных механизмов. / Отв. ред и сост. О.А.Воронина. – М.: МАКС Пресс, 2008.

6. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_207

7. Айвазова С. Г. Российские выборы: гендерное прочтение / С. Г. Айвазова. – М.: Консорциум женских неправительственных объединений; Институт социологии РАН, 2008.

8. Грабовська І. Джерельні підвалини дослідження паритетної (гендерної) демократії: Український і світовий контекст // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2007. – Вип. 11.

9. Урядовий портал: План дій Україна – ЄС. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=228235195&cat

10. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» // ВВР. – 2005. – № 52.

11. Закон України «Про вибори народних депутатів України» // ВВР. – 2004. - № 27.

12. Центральна виборча комісія: Виборчі списки кандидатів від партій (блоків). Списки депутатів від партій (блоків). [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>

13. Центральна виборча комісія: Загальний список депутатів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>

14. Повышение роли и расширение участия женщин в политических процессах: аналитический обзор и рекомендации для стран Центральной и Восточной Европы и Содружества Независимых Государств, 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.un.org/ru/development/surveys/docs/women_polit_participation.pdf

15. Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. – Львів, 2010.

16. Deutcher Bundestag: Frauen und Mдnner. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.bundestag.de/bundestag/abgeordnetel7/mdb_zahlen/frauen_maenner.html

17. Проект Закону про внесення змін та доповнень до деяких законів України (щодо забезпечення прав та можливостей жінок і чоловіків у виборчому процесі). [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31114

18. Рудич Ф. М. Політичний режим в Україні: спроба політологічного аналізу // Політичний менеджмент. – 2011. – № 2 (47).

19. Томенко М. Зміна виборчої системи може ще зменшити представництво жінок в українському парламенті. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=248460&cat_id=37486

Сергій Нагорний

ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ РЕФОРМ У ПОСТКОМУНІСТИЧНІЙ ЦСЕ: ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті здійснений стислий аналіз європейського досвіду адміністративно-територіальних реформ (АТР), що успішно відбулись у посткомуністичних країнах ЦСЕ (Чехії, Словаччині, Польщі, Угорщині).

Ключові слова: адміністративно-територіальна реформа, Центральна та Східна Європа (ЦСЕ), Україна.

Nagorny S. The experience of the administrative-territorial structures in the post-communist countries of Central and Eastern Europe: conclusions for Ukraine. There was compressed analysis in this article which deals the European experience's administrative-territorial structures which have passed with advantage successfully in the countries of Central and Eastern Europe (Czech Republic, Slovakia, Poland and Hungary).

Key words: Administrative-territorial structure (division), Central and Eastern Europe (CEE), Ukraine.

Адміністративно-територіальні реформи (АТР) довели свою ефективність у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи (ЦСЕ)*, які відбувалися протягом 1990–2000 рр. і нині – це об'єктивна необхідність щодо запозичення досвіду АТР й проведення адміністративної та територіальної реформи в Україні.

Отже, цілком логічним є запитання: в чому полягає актуальність дослідження європейського досвіду АТР у країнах ЦСЕ? Які суперечки точилися навколо АТР у

* У політологічній думці посткомуністичних країн ЦСЕ термін АТР (Administrative-territorial reform) не застосовується. В переважній більшості країн ЦСЕ цей термін (АТР) замінюють терміном адміністративно-територіальний устрій (administrative-territorial structure) чи національно-державний устрій країни (National-state structure), під яким розуміється встановлена в державі система її територіального поділу, на основі якої утворюються і функціонують органи державної влади і управління.

кожній країні ЦСЄ й нині залишаються невирішеними? І, нарешті, останнє запитання: яка має бути оптимальна модель АТР щодо розподілу сфер компетенції між державою і місцевими громадами у трансформованих країнах?

Як видно з вищенаведеного неповного переліку, питань дуже багато, і найголовніше питання – чому вивчення досвіду АТР країн ЦСЄ є вкрай важливим для України?

Метою цієї статті є дослідження передумов, проголошених цілей та наслідків АТР у країнах ЦСЄ кінця 1989 – початку 2000 рр., що становить для нас в цьому дослідженні першочерговий інтерес. Для досягнення цієї мети визначена низка завдань: 1) з'ясувати причини і особливості АТР на прикладі країн ЦСЄ; 2) зробити політологічний аналіз державної політики щодо АТР по кожній країні ЦСЄ; 3) З'ясувати спільні риси і відмінності АТР у країнах ЦСЄ.

Аналіз передумов, завдань та механізму АТР країн ЦСЄ сприятиме:

- кращому розумінню перспектив запозичення в Україні оптимальної моделі територіального устрою країн ЦСЄ, що довели свою ефективність;
- приведенню нової законодавчої бази і практики до норм чинного Основного закону щодо розподілу повноважень між центральними та місцевими органами виконавчої влади;
- створенню відповідної інфраструктури – як системи інституцій та структур для регулювання єврорегіональної політики в Україні.

Основні тенденції та особливості АТР, що мали місце як у країнах «старої» Європи, так і «нових» членів Європейського Союзу, досліджувалися низкою наукових та науково-аналітичних установ, зокрема Національним інститутом стратегічних досліджень, Українською академією державного управління при Президентові України, Національною академією наук України, Інститутом трансформації суспільства (ІТІ), Українським незалежним центром політичних досліджень (УНЦПД), Інститутом «Відкрите суспільство» (Угорщина), Інститутом громадських проблем (Словаччина) тощо.

Дослідженням процесам АТР, що відбувались на зламі 1980–1990–2000 рр. у країнах Центрально-Східної Європи,

приділяли такі зарубіжні вчені і політики, як Х. Граббе, Б. Колер-Кох, Б. Нанберг, Дж. Хессе, К. Одваєр, Г. Петері, Ю. Князев, М. Кулеш [1], Е. Кірхнер, а серед українських – Б. Данилишин [2], І. Кресіна, П. Свяневич [3], О. Соскін, С. Вовканич [4] та інші, які розкрили різні аспекти АТР із розвитком суспільства, проблемами здійснення політичних та інших суспільних реформ і розглянули причини, шляхи і далеко неоднозначні наслідки соціально-економічних й політичних перетворень, що відбулись у другій половині ХХ ст. Це також колективні праці – «Адміністративно-територіальна реформа в Україні» [5], «Адміністративно-територіальна реформа в Україні: оптимальна модель» [6], в яких автори розглядають проблеми і досвід АТР у країнах ЦСЄ, аналізують різні етапи проведення АТР у посткомуністичній ЦСЄ, висвітлюють питання АТР щодо соціально-економічного розвитку і громадянського суспільства, а також відзначають, що деякі країни ЦСЄ пройшли шлях від авторитаризму до демократії і здійснили адміністративно-територіальну реформу, що допомогло зміцнити систему місцевого самоврядування й досягти високого рівня соціально-економічного розвитку.

Революційні зміни 1989–1990 рр. у країнах ЦСЄ вплинули на основи суспільно-політичного та економічного життя «Якщо реформи у західних країнах були поступовими та еволюційними, – зазначає Дж.Хессе, – то реформи у країнах ЦСЄ мали фундаментальні, навіть у чомусь революційні зміни» [7, с. 193]. Таким чином, АТР мали величезне значення, оскільки вони слугували щодо легітимізації нової влади у країнах ЦСЄ та демонстрували реальні зміни практики управління державою.

Доцільно зазначити передумови АТР щодо розуміння політичної трансформації, яка відбувалась у країнах ЦСЄ протягом 1990–2000 рр.:

- «Інституціоналізація» демократичних і ринкових перетворень протягом 1990-х років;
- економічна криза, яка була характерна для Чехії, Словаччини і Польщі в 1990-х роках;
- трансформація системи політико-владних відносин згідно з західноєвропейською моделлю;
- збільшення прозорості системи державних фінансів через розширення контролю з боку громадськості тощо.

На зламі початку 1990-х років, коли комуністична система рухнула, урядами країн ЦСЄ були проголошені цілі АТР, серед них: *зміна структури адміністративно-територіального поділу; реформа державного управління; - створення інститутів громадянського суспільства як на місцевому, так і регіональному рівнях; розбудова територіального самоврядування; - поліпшення якості державних послуг; розширення повноважень органів місцевого самоврядування; залучення мешканців до процесу прийняття рішень; спроможність місцевих громад мати незалежний місцевий бюджет; створення прозорих і більш ефективних політичних інституцій; - спроможність структури місцевої адміністрації бути власниками комунального майна; здатність місцевих мешканців оцінювати дії самоврядних органів; підвищення результативності діяльності державних органів; нагляд держави щодо перевірки діяльності місцевих самоврядних органів згідно з чинним законодавством тощо.*

Як зазначають німецькі фахівці (Г. Ціммерманн і Д. Шиманке), між вищезазначеними цілями у будь-який момент може виникнути напруга чи конфлікт. Західні науковці зазначають, що в країнах ЦСЄ досягнення вищенаведених цілей АТР відбувалося, принаймні на перших етапах, шляхом демократизації, децентралізації і деконцентрації,* й згодом, з наближенням до стандартів ЄС, територіальної влади, що було основним компонентом політичної трансформації у цих країнах.

Одним із вищевказаних компонентів АТР в країнах ЦСЄ була європеїзація** і подальше реформування держав-

* Децентралізація – це створення в рамках адміністративних одиниць як носіїв місцевого самоврядування громади або регіону. Перший етап децентралізаційних процесів у країнах ЦСЄ почався з кінця 1989 р. і тривав до середини 90-х років ХХ ст., другий етап завершився наприкінці 2000 років. Деконцентрація означає розподіл державою адміністративних обов'язків між органами влади різного рівня. (Вюртенбергер Т. Історія та легітиміація децентралізованої держави [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://www.municipal.gov.ua/data/loads/2005_zbirnik_problemtrans_statta_vurtenberger.doc)

** Європеїзація – це процес змін на внутрішньому політичному рівні, рівні політичних акцентів (преференцій) та інституцій, спричинений адаптаційним тиском, який походить від процесу європейської інтеграції (Green, Caporaso, Risse 2001: Transforming Europe: Europeanisation and Domestic Change).

ного управління. Х. Граббе зазначає, що цей процес посилювався у другій половині 90-х років ХХ ст. [8, с. 985], коли з більшістю країн ЦСЄ були підписані угоди про асоціацію з можливістю подальшого набуття членства в ЄС.

На нашу думку, АТР і нові вибори до місцевих органів влади у країнах ЦСЄ прискорили заміну старої еліти на місцях і таким чином ліквідували передумови повернення країн ЦСЄ до авторитаризму.

Досвід АТР у Польщі

АТР відбулася в Республіці Польща у 1999 році і здійснювалась у два етапи. Протягом першого етапу була змінена структура адміністративного поділу країни та моделі АТУ (адміністративно-державного устрою). Сучасна Польща ділиться на 16 воєводств. Воєводства – на 379 повітів (з них – 65 повітів зі статусом міст), а повіти – на 2478 гмін (з них - 307 гмін зі статусом міста). *До адміністративно-територіальної реформи 1999 року в Польщі був 49 воєводств. Свого часу в Польщі існував триступеневий адміністративно-територіальний поділ до 1975 року. Проведена спроба АТР комуністичним урядом Польщі у 1975 році з метою зменшення регіонів для покращання можливостей централізованого управління ними довела свою неспроможність після 1975 року.*

Створення 16 воєводств відбувалося з урахуванням кордонів історичних регіонів в Польщі, які сформувалися на основі колишніх удільних князівств ще у XIV ст. *Укрупнення воєводств внаслідок проведення реформи 1999 року мало на меті створення більших регіонів, які могли б конкурувати з європейськими регіонами інших держав після вступу Польщі до ЄС, а також ефективно використовувати фінансові кошти тощо. Крім того, новостворені воєводства мали відповідати класифікації NUTS*, Європейського Союзу.*

Досвід АТР в Чехії

АТР в Чехії тривала близько 10 років, з 1989–2000 рр. і здійснювалась у два етапи. Протягом першого етапу адміністративної реформи в Чехії не припинялась подальша робота над опрацюванням моделей АТУ. В 1990 р. Чехо-

* Номенклатура статистичних територіальних одиниць, що були запроваджені в ЄС у 1988 році з метою реалізації регіональної політики.

словаччина відмовилась від трирівневої структури АТУ – муніципалітет, район, область, запровадженого у 1960 р., і повернулася до дворівневої структури.

Попри те, що у 1997 р. парламент Чехії схвалив закон про дворівневу структуру адміністративного поділу країни, які в кордонах і назвах відтворювали територіальну структуру періоду 1948–1960 рр., реальне запровадження нового адміністративно-територіального устрою країни відбулося лише в 2000 р., після ухвалення законів про вибори до органів місцевого самоврядування, визначення їх статусу, повноважень та відносин між місцевою і центральною владою.

За сформованою протягом 1997–2000 рр. нормативно-правовою базою (Act № 347/1997 CoL on district offices, Act № 147/2000 CoL) в Чехії було сформовано 14 самоврядних країв (до реформи їх кількість становила 8) та 6,242 громад.

Досвід АТР у Словаччині

АТР у Словаччині відбулася у 2002 році, тривала понад 10 років та здійснювалась у три етапи. На першому етапі АТР (за Е. Кірхнером) протягом 1990–1996 рр. відбулося: 1) схвалення Словацькою Національною Радою низки законів*, згідно з якими було відновлено місцеве самоврядування та відображено у Конституції (1992 р.) згідно з якою муніципалітети набули високого ступеня незалежності щодо вирішення місцевих проблем; 2) скасування областей і перехід від 3-рівневої (область, район, населений пункт) до 2-рівневої системи державної адміністрації (38 районів, які залишилися з попередньої системи) та органів 1-го рівня – 121 територіальна одиниця, яка раніше формувала виключно з населених пунктів [9, с. 106-108]. Вищезазначене дало змогу призупинити децентралізацію країни у вересні 1994 р. і звести АТР до деконцентрації. Протягом другого етапу (за Г. Петері) в Словаччині з 1996 по 1998 рр. були проведені структурні зміни у державному управлінні за принципом розподілу адміністративних обов'язків між органами влади, а саме: 1) одночасно збільшилася кількість районних представництв з 38 до 79 округів і зменшилася кількість місцевих управлінь, що призвело до «горизонтальної» інтеграції; 2) взято до

* Закон №369/1990 «Про муніципалітети», Закон №472/1990 «Про місцеві державні адміністрації».

уваги поправку до Закону №369/1990 «Про муніципалітети» (1998 р.) для визначення ясності щодо ролі муніципалітетів. *Практика показує, що здійснена таким способом деконцентрація не виправдала сподівання стосовно раціоналізації діяльності державного управління, стала інструментом зміцнення позиції домінуючої політичної сили «Рух за демократичну Словаччину» (РДС), яка з політичних міркувань використала її для досягнення власних цілей напередодні парламентських виборів, що привело до зростання кількості чиновників і формування «зайвого» районного рівня бюрократії.*

Третій етап АТР з 1998 по 2002 рр. позначився зміною політичної ситуації країни, приходом до влади нового уряду, що вплинуло на попередні плани реформи адміністративної системи і державного управління та привело до «широкої» реформи, яка була відображена через прийняття парламентом та урядом «стратегічних» документів – *Стратегії реформи державної політики Словаччини* (грудень 1999 р.); *Стратегії адміністративної реформи* (2000 р.) і *Концепції децентралізації та модернізації державного управління* (2000 р.).

Завершення АТР у Словаччині відбулось у 2002 році. Проте після ухваленням парламентом низки законів щодо фінансової децентралізації, зміцнення контрольних механізмів самоврядування в Словаччині відбувся остаточний етап реформи державного управління, який передбачав розробку інструментів фінансового забезпечення виконання переданих повноважень від центрального уряду органам місцевого і регіонального самоврядування, децентралізацію уряду і посилення принципу субсидіарності.

Досвід АТР в Угорщині

АТР в Угорщині здійснювалася послідовно у два етапи і відбулась у доволі короткий проміжок часу – всього за вісім років. У ході першого етапу з 1990–1995 рр. були створені основні елементи законодавчої та інституційної бази, необхідної для демократизації і зміни статус-кво – завдання дерегулювання і зміни системи регулювання, концептуальну трансформацію системи державного управління, передачі органам місцевого врядування низки функцій, проведення інституційної і регуляторної реформ.

Протягом першого періоду уряди країни скасували низку законів і нормативних актів, що регулювали колишню планову економіку та державне управління місцевими справами згідно з принципами централізації через «систему рад» на місцевому рівні. У той же час, парламент ухвалив головні законодавчі акти*, що закладали конституційну і правову базу для економічного зростання на ринкових засадах і розвитку місцевої демократії. Все це призвело до АТР в Угорщині. Створення нової демократії на місцевому рівні базувалося на принципах Європейської хартії місцевого самоврядування Ради Європи. Конституція та Закон «Про органи місцевого самоврядування» визнають права місцевих громад, зокрема й найменших населених пунктів (понад 54% з них мають менше 1000 мешканців, а понад 95% – менш ніж 10 000 мешканців), на самоврядування в управлінні місцевими справами. Як наслідок, кількість одиниць місцевого самоврядування зросла з 1500 до 3144 і було надане право обирати своїх представників до місцевого представницького та виконавчого органів (мерів).

Таким чином, територія країни складалася з округів (на регіональному рівні) та міст, селищ (громад) і столиці з поділом на райони (на місцевому рівні); тобто, адміністративно, місцеве самоврядування встановлено в кожній з цих територіальних одиниць. Адміністративні одиниці державного управління та інші державні органи, як, приміром, органи судової системи, організовані на основі такого територіального поділу залежно від природи своїх конкретних функцій і завдань. Починаючи з 1990 р., система державного управління в Угорщині складається з двох головних структур: бюрократичних і демократичних інституцій. *Перша включає органи центральної влади та*

* 18 квітня 2011р. ухвалено угорського парламенту нової Конституцію, закон № LXV-1990 «Про місцеве самоврядування»; закон № LXIII -1994 «Про місцеве самоврядування»; закон № LVII-1994 «Про мерів» акони «Про вільні місцеві вибори»; закони про державних службовців і працівників державних установ; закони про обсяг та перелік повноважень органів державного управління на кожному рівні; закони про передачу власності від держави до місцевого врядування; фінансове забезпечення місцевого врядування; правовий нагляд і водночас юридичний захист стосовно рішень органів місцевого врядування; Спеціальний статус та права міста-столиці держави.

їх представництв на місцевому і регіональному рівнях (деконцентровані інституції), які підпорядковані державній адміністрації. Друга структура – це система органів місцевого самоврядування (децентралізовані інституції), що спиралася на принципах субсидіарності.

Протягом другого етапу з 1996–1998 рр. головним завданням було забезпечення спроможності місцевих органів виконувати покладені на них функції підготовки до вступу у ЄС. В цей період в Угорщині була прийнята низка законодавчих актів і документів*, що закладали основи і завдання політики регіонального розвитку. Таким чином, округи виконують допоміжну функцію і відають справами регіонального характеру, а муніципалітети займаються питаннями місцевого значення.

У наслідок проведення АТР Угорщина була поділена на два рівня: 1) регіональний – 19 областей плюс столиця, що були поділені на райони; 2) місцевий – міста, селища і громади. Органи самоврядування – на кожному з цих рівнів, а органи місцевого самоврядування були створені на основі вищезазначеного територіального поділу.

Наголосимо на суттєвому застереженні: АТР були предметом консенсусу переважної більшості політичних сил у країнах ЦСЄ. Результатом всього періоду історичного розвитку країн ЦСЄ були конфлікти під час АТР щодо ставлення до регіональної адміністрації: по-перше, її сприймали як об'єкт контролю центрального уряду; по-друге, визнавалося, що одиниці базового муніципального рівня ускладнювали передачу функцій на місця, головне завдання яких полягало у запровадженні на цьому рівні виборного органу, щоб перенести регіональні послуги, деяку регуляторну діяльність у сферу місцевого підпорядкування.

Таким чином, реформування адміністративно-територіального устрою є невід'ємною складовою АТР, що покликана оптимізувати систему управління територіями, упорядкувати взаємовідносини органів влади різних ієрархічних рівнів, а в

* Закон № XII «Про регіональний розвиток та просторове планування» (ухвалений Парламентом у 1996 р.), Концепція національного регіонального розвитку (прийнята Парламентом резолюція №35 у 1998 р.) і Концепція національної просторової політики «National Spatial Policy Concept – NSPC» (ухвалена Парламентом у 1998 р. на середньостроковий період).

кінцевому підсумку – сприяти підвищенню рівня життя кожного громадянина в кожному міському чи сільському населеному пункті.

Найбільші суперечки АТР у країнах ЦСЄ точилися навколо управління ланкою районів (Чехія) – країв (Словаччина) – воєводств (Польща) – графства (Угорщина), які все ще викликають спори. Адміністративно-територіальний поділ де-юре закріплений у Конституціях країн ЦСЄ. *В Чехії Конституція надала право створювати регіональний рівень самоврядування. Словацький уряд оголосив про наміри створити регіональне самоврядування. У Польщі створення органів самоврядування у 16 воєводствах і 373 повітах було здійснене в 1999 році. В усіх країнах ЦСЄ рівень врядування був заповнений регіональними органами центральної влади – мерами в Угорщині, воєводами в Польщі, районними управліннями в Чехії та обома регіональними і районними адміністраціями в Словаччині (Див. Табл. 1).*

Таблиця 1

Типологія АТР в країнах ЦСЄ

Країна	Адміністративний поділ	Проміжний або верхній рівень врядування	Тип реорганізації
Чехія	8	14	Регіональна децентралізація
Словаччина	4	8	Регіональна децентралізація
Польща	16	16 + Варшава зі статусом регіону	Регіональна децентралізація
Угорщина	7	19 + 22 міста зі статусом округу + Будапешт	Адміністративна реорганізація + регіоналізація силами існуючих місцевих урядів

АТР у країнах ЦСЄ здійснювалась у декілька етапів з різною інтенсивністю – у два етапи в Угорщині (1990/95–1996/98 рр.), в Польщі (1989/96–1997/98 рр.), у Чехії (1989/97–1998/2000 рр.) й у три етапи в Словаччині (1990/96–1996/98–1998/2000 рр.).

Характерною особливістю реформування АТР в кожній країні ЦСЄ була структура адміністративно-територіального устрою (АТУ), здійснена у декілька рівнів. В Угорщині структура АТУ здійснювалась у два рівні – області (медье) і райони (кіштершеги), в Польщі три рівні – воєводства, повіти і гміни, в Чехії дворівнева структура – райони і громади, в Словаччині також дворівнева структура – краї та округи.

АТР була одним із гострих питань партійних дебатів у країнах ЦСЄ (за К. Одваєром), внаслідок яких, на кшталт так у Чехії реформування АТУ відрізнялося від тієї структури АТУ, яка була здійснена у Польщі і Словаччині [10, с. 24]. На нашу думку, саме реформування АТУ спростило систему державного управління країн ЦСЄ.

У цьому контексті можна дійти висновків і гіпотези щодо часу і темпів проведення АТР, внаслідок аналізу наявного досвіду в країнах ЦСЄ:

1. АТР – це довготривалий процес, що охоплює різні напрями державної діяльності і супроводжується формуванням нової нормативно-правової бази державного та муніципального управління на всіх рівнях нормативно-правового регулювання – конституційному і законодавчому – на засадах єдиної законодавчої ідеології, яка має ґрунтуватися на незмінних концептуальних принципах.

2. Метою АТР, незалежно від того, чи відбуваються вони в державах з розвинутою демократією, чи в тих, що недавно встали на цей шлях, має бути підвищення ефективності надання послуг населенню шляхом передачі частини повноважень від органів державної влади до місцевого самоврядування.

3. АТР має здійснюватися на основі науково обґрунтованих, достовірних комплексних програм, що передбачають розробку певних принципів, пріоритетів, рівнів, етапів, кількісних і якісних критеріїв здійснюваних перетворень, урахування правових, фінансових, організаційних, пропагандистських, кадрових аспектів.

4. АТР може здійснюватися як за ініціативи державної влади («згори»), так і з ініціативи місцевих громад («знизу»). Досвід країн ЦСЄ свідчить, що більш успішно реформи здійснюються в другому випадку. Однак за будь-яких умов змінам, що передбачаються, повинні передувати

широке обговорення моделей і проектів, виявлення суспільної думки шляхом соціологічних опитувань, зустрічі з громадськістю і затвердження їх лише після схвалення зацікавленими місцевими громадами і громадами.

5. Вивчення досвіду країн ЦСЄ свідчить, що існує багато форм здійснення реформ місцевого самоврядування, елементи яких можуть бути використані лише з урахуванням можливостей, культурних традицій, регіональних особливостей в Україні.

6. АТР зміцнили систему місцевого самоврядування у країнах ЦСЄ та досягли високого рівня соціально-економічного розвитку і громадянського суспільства.

7. Чим вищий рівень децентралізації, тим більша ймовірність варіативності реформування АТР.

8. Координація й кооперація між громадами та громадами виступає основою для вирішення питань, пов'язаних з наданням послуг населенню та укрупненням муніципальних одиниць.

9. Чим менше громадян буде залучено до місцевої політики, тим більші зусилля будуть спрямовані для участі громадян у процесі реформування.

Враховуючи досвід реформування АТУ країн ЦСЄ, нині Україна має зробити низку необхідних кроків, які позитивно вплинуть на проведення АТР в Україні:

- АТР в Україні має бути здійснена заради більш ефективної моделі територіальної організації, а не заради реформ і входження до ЄС.

- Набутий досвід підготовки і проведення АТР у країнах ЦСЄ засвідчує, що цей процес «доволі» складний і потребує помірного підходу.

- Розроблення нового законодавства повинно передувати практичним крокам, адміністративна реформа – реформі територіального поділу, а будь-які дії мають здійснюватися лише тоді, коли вони будуть зрозумілими та прийнятними для більшості населення, якого вони торкаються.

- Розробити цілісну концепцію трансформації державного управління і концепцію АТР в Україні. *Остання повинна включати конкретні положення та чіткі вимоги щодо утворення адміністративно-територіальних оди-*

ниць і визначити організацію системи органів «публічної» влади, а також порядок формування кожного рівня АТУ.

- Визначити оптимальну модель АТР, яка поєднувала б потужні повноваження центральних органів влади, з одного боку, з іншого – сприяла б розвитку демократизації через посилення ролі місцевого самоврядування в країні.

- Врегулювати питання діяльності органів місцевого самоврядування і організації діяльності територіальних громад у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні».

- Територіальний перерозподіл повинен розглядатися як кінцевий результат упорядкування владних повноважень, використання організаційних, фінансових, кадрових ресурсів з метою оптимізації процесу надання послуг населенню на принципах демократії.

На нашу думку, врахування європейського досвіду АТР, на прикладі країн ЦСЄ, цілком відповідає сучасним уявленням щодо запозичення моделі територіального устрою в Україні, що надасть Україні в стратегічному плані: 1) проведення АТР, що набуває все більшого значення; 2) сприятиме в країні вільним виборам, розбудові власності і приватизації, визначенню джерел прибутку незалежних бюджетів, вільним ЗМІ, існуванню неурядових організацій, які влада буде шанувати та сприймати як партнера – *це справді обґрунтовано.*

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що досвід реформування АТУ країн ЦСЄ має бути квінтесенцією АТР в Україні, яка об'єднає суспільство, забезпечить політичну стабільність та політичну єдність у країні, де у найближчому майбутньому буде забезпечено гідне життя кожної людини – це перспектива для іншої тематики щодо подальших наукових розвідок.

1. Кулеш М. Адміністративна реформа. Польський досвід для України / Міхал Кулеш // Polskie Radio dla Zagranicy 17.02.2011 [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://www2.polskieradio.pl/zagranica/ua/news/artykul149576.html>

2. Данилишин Б. Методологічні засади адміністративно-територіальної реформи в Україні: соціально-економічні аспекти / Б.М. Данилишин, М. І. Фащевський, Л. Г. Чернюк та ін; заред. Б. М. Данилишина // РВПС України НАН України. – К.: Основа, 2011. – 152 с.

3. Свяневич П. Територіально-адміністративна реформа – досвід Центральної та Східної Європи – К.: Ларгіз, 2004. – 30 с.

4. Країни Центрально-Східної Європи в умовах регіоналізації: історико-методологічний, політико-правовий та економічний аспекти: Монографія / Авторський колектив: Є.В.Безюк (голова), В.А.Вергун, О.О. Грін, В.Й.Ерфан та ін.; за заг.ред. Є.В. Безюка, О.О. Гріна. – Ужгород: Редакційно-видавничий відділ ЗакДУ, 201.

5. Кресіна І. Адміністративно-територіальна реформа в Україні: політико-правові проблеми: Монографія / І. О. Кресіна, А. А. Коваленко та інші; за ред. І. О. Кресіної. – К.: Логос, 2009.

6. Соскін О. Адміністративно-територіальна реформа в Україні: оптимальна модель / За заг. ред. О. І. Соскіна. – К.: Інститут трансформації суспільства, 2007.

7. Hesse J. Rebuilding the state: Administrative reform in Central and Eastern Europe // SIGMA papers. Preparing public administration for the European Administrative Space.– 1998, №23.

8. Grabbe H. How does Europeanization affect CEE governance? Conditionality, diffusion and diversity // Journal of European Public Policy. – 2001, №6.

9. E. Kirchner. Decentralization and transformation in the Visegrad: Poland, Hungary, the Czech Republic and Slovakia / Emil Kirchner.– New York: St. Martin’s Press, 1999.

10. O’Dwyer C. Civilizing the State Bureaucracy: The Unfulfilled Promise of Public administration Reform in Poland, Slovakia and the Czech Republic (1990–2000). Working Paper Series 2002, University of California, Berkeley.

Володимир Ляхович

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ РОСІЇ ТА БІЛОРУСІ

У статті проводиться аналіз політичних режимів, що встановилися в Росії і Білорусі в ході «третьої хвилі» демократизації. Продемонстровано, що ключові їхні риси дозволяють віднести їх до «гібридних» політичних режимів.

Ключові слова: Білорусь, гібридний режим, політичний режим, Росія.

Lyakhovych V. The political regimes of Russia and Belorussia. The article concerns political regimes established in Russia and Belorussia during the “third wave» of democratization. The presence of basic elements of hybrid political regime in these states is demonstrated.

***Kew words:** Belorussia, hybrid regime, political regime, Russia.*

Дослідження пострадянських суспільних трансформацій є одним з першочергових завдань сучасної української політичної науки. Наявній концепції перехідного періоду характеризують його як рух від недемократичного до демократичного суспільства. Втім, специфіка перетворень більшості пострадянських країн полягає в тому, що суспільні зміни не завжди призводили до встановлення тих чи інших форм демократії. Функціонування змішаного типу політичних режимів – найбільш об'єктивне трактування трансформаційних перетворень пострадянського простору.

Політичний транзит нових незалежних держав, утворених після розпаду СРСР, призвів до формування нових політичних режимів, більшою мірою авторитарних, всупереч задекларованому курсу на швидку демократизацію. Керівництво колишніх республік, а нині нових держав, встановило необхідні правила політичної діяльності, за яких стало можливим впровадження в дію всієї повноти влади, що дісталася у спадок від попередньої системи. Нині актуальними з погляду перспектив України є розгляд політичних режимів, що утворилися в Росії та Білорусі, а також політичних засобів, що сприяють існуванню таких режимів.

Аналіз останніх досліджень і, зокрема, робіт професорів Ф. Рудича, А. Пахарєва та інших українських дослідників дає підстави стверджувати, що категорія політичного режиму застосовується для визначення характеру владних відносин «держава – суспільство» [1, с. 9]. Це поняття має велику кількість дефініцій і є об'єктом тривалих дискусій науковців. Так, український енциклопедичний словник «Філософія політики» визначає політичний режим як «сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявних стосунків між державною владою і суспільством, домінуючих форм ідеології, стану політичної культури» [2, с. 472]. Українській науковій літературі дуже часто з однаковим значенням використовують такі поняття, як «демократичний (авторитарний, тоталітарний) режим», «демократична (авторитарна, тоталітарна) система».

За нашим баченням, слушним є твердження російського політолога К. Гаджієва, який відзначає, що поняття політичного режиму є вужчим, порівняно з політичною системою.

Політичний режим – це спосіб функціонування та взаємозв'язку основних елементів політичної системи суспільства [3, с. 120]. Критеріями характеристики режиму виступають такі його ознаки: співвідношення повноважень у владному трикутнику «президент–парламент–уряд»; державного уряду та органів місцевого самоврядування; спосіб формування органів влади; правовий статус особи; становище політичних партій та громадських організацій, зокрема опозиційних; стиль прийняття політичних рішень; порядок функціонування силових структур держави; легітимність як визнання режиму громадськістю та відповідність діяльності політичної влади суспільним цінностям.

Відповідно до наведених вище критеріїв, політичні режими класифікують як демократичні та недемократичні. Демократичний режим являє собою такий стан політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, формуванні і діяльності державних органів, дотримання прав і свобод людини. У цьому контексті важливим є висновок професора А. Кудряченка стосовно того, що для демократично розвинутих держав попри всі їхні національні особливості і відмінності, спільним є демократичний режим [4, с. 62].

Водночас, системи та форми державного устрою можуть бути різними. Характерними спільними рисами політичного режиму, який притаманний державам Західної Європи, є демократичний спосіб формування і здійснення влади – законодавчої, виконавчої та судової; розвинуте і структуроване громадянське суспільство, яке взаємодіє з владою і з яким остання змушена рахуватися; а також дієва партійна система і наявна політична опозиція. Як відзначає професор Ф. Рудич, «у сучасних умовах демократизм, крім всього іншого, означає: особисту, індивідуальну свободу людини, соціальну активність, участь громадян у житті держави, у вирішенні суспільних проблем» [1, с. 9].

Натомість недемократичні режими – це режими, за яких державна влада здійснюється шляхом обмеження і порушення формально проголошених прав і свобод людини. Недемократичні режими, у свою чергу, можуть бути тоталітарними і авторитарними. До основних ознак таких режимів в умовах сьогодення належать: формальне закріплення в конституційних актах мінімуму прав і свобод грома-

дян за відсутності правових механізмів та інститутів й гарантій їх здійснення; надмірна централізація державної влади; тенденція до застосування неправових засобів здійснення влади; застосування примусових методів управління; протиправне використання силових структур; контроль державою усіх сфер суспільного життя (економіки, ідеології, ЗМІ, духовно-культурного розвитку тощо).

Для визначення нових типів політичного правління, які функціонують у пострадянських республіках і які неможливо класифікувати за допомогою існуючих типологій (як повністю демократичні або недемократичні), застосовується термін «гібридні політичні режими», що характеризує спосіб функціонування політичної системи, який поєднує певний набір демократичних процедур та інститутів з авторитарним стилем організації та функціонування цих інститутів, а також взаємодії між владою та громадянським суспільством.

Проблематику гібридних (перехідних) політичних режимів уперше розглянуто у західній політичній науці в контексті концепції «третьої глобальної хвилі демократизації» С. Гантінгтона. Він розглядає перехід до демократії в ряді країн періоду кінця 70–80-х рр. ХХ ст., що його дослідник окреслив як «третю хвилю» процесу демократизації, який набув глобального масштабу. При цьому вчений підкреслює, що демократизацією наприкінці ХХ ст. не завершується процес політичних змін у світі, не завершується історія демократії; у цьому сенсі концепція «третьої хвилі» ґрунтується на уявленні про синусоїдальний характер демократичного процесу, яким передбачено можливість реверсивного руху (частина країн може зробити крок назад, до авторитарних режимів), і, разом з тим, варіант можливої «четвертої хвилі», але вже в ХХІ ст. [5, с. 26].

Політологічна наука виділяє два типи «гібридних політичних режимів». Перший виникає тоді, коли процес переходу до демократії застигає на стадії лібералізації. Такий різновид гібридного режиму визначається як «опікунська демократія», яка, незважаючи на запровадження демократичних інститутів та втілення у політичну практику демократичних процедур, перебуває під контролем державного апарату. Характерними ознаками такого режиму є проведення непрямих (багатоступеневих) виборів, формування значної частини парламенту шляхом призначення; правові обмеження

щодо утворення і діяльності опозиційних партій. Мета подібного режиму полягає не у формуванні демократичного політичного механізму, а у збереженні влади правлячої еліти та збільшенні її впливу у майбутньому. Демократична опозиція позбавляється ресурсів для подальшого існування, і політичний режим з назвою «опікунська демократія» функціонує і надалі.

Наступним видом гібридного політичного режиму є «керована (маніпулятивна) демократія». У тому разі, коли демократизація випереджає лібералізацію, спостерігається несформованість структур громадянської самоорганізації, відсутність впливових демократичних партій та незалежних засобів масової інформації, що призводить до зосередження політичних ресурсів у руках однієї політичної групи. Отже, владна верхівка починає ефективно маніпулювати електоральною поведінкою громадян. За умов такого режиму, хоча вибори проводяться на багатопартійній основі й за участю опозиційних партій, проте внаслідок залучення адміністративного, фінансового та інформаційного тиску владною верствою, програмується й досягаються бажані для неї результати.

Таким чином, аналізуючи політичні режими колишніх радянських республік, можемо класифікувати їх як гібридні. Адже за цих умов у багатьох країнах формально існують демократичні інститути, але вони не виконують своїх безпосередніх функцій і використовуються владою для легітимації власного правління.

На наш погляд, варто зауважити, що для характеристики пострадянських політичних режимів також застосовується поняття «процедурна демократія». Цим терміном визначається практика становлення демократичного режиму, коли у політичній практиці вже застосовуються демократичні процедури формування політичної влади, тобто проводяться вільні конкурентні вибори, але ще не сформовано структурне підґрунтя власне демократичного режиму.

Характеризуючи пострадянські держави, зокрема Російську Федерацію та Республіку Білорусь, слід відзначити, що тут процес демократичної трансформації у ряді випадків стає зворотним. Саме тому функціонуючі тут політичні режими варто визначити як інверсійні демократії, тобто режими, що внаслідок певних причин поступово втрачають свої демократичні властивості. Адже специфікою функціонування політичних режимів у цих пострадянських державах є фаль-

сифікації виборчого процесу, тобто використання демократичних процедур волевиявлення громадян для пролонгації влади, а також маніпулювання громадською думкою і масове порушення прав і свобод людини.

Як справедливо зазначає Е. Афонін, «авторитаризм – не випадковість. Він породжується всією логікою суспільно-політичного розвитку і виступає одним із його ймовірних результатів. Отже, авторитаризм зумовлений і закономірний. І пізнати його витoki можна, справді, тільки досягнувши стан розвитку громадянських інститутів і соціально-політичну ситуацію» [6, с. 33].

Виходячи із таких засад, слід відзначити, як окремі подібні тенденції формування сучасних режимів у незалежних Україні, Росії і Білорусі, так і національні їх особливості та суттєві відмінності. Причини такої диференціації політичних режимів свого часу з'ясовувала український політолог М. Кармазіна у статті «Деякі особливості президентства на пострадянському просторі (1991–2004 рр.)» [7, с. 28–41]. Зокрема, авторкою були детально проаналізовані варіанти використання інституту президентства для зміцнення авторитарного політичного режиму або, навпаки, впровадження демократії.

За структурно-функціональними характеристиками Україна є республікою зі змішаною формою влади і управління. Ця форма влади і управління закріплена у різних варіантах Конституції України, в законах про функції елементів політичної системи, владних інституцій. Але цілісної системи політичної влади і форми правління в Україні досі не існує, оскільки політична система зазнає перманентних змін. Українська пануюча верства постійно змінює Конституцію, визначальне законодавство щодо політичної системи країни, повноваження гілок влади тощо. Тобто, з цього боку законодавча влада є фактором політичної нестабільності і конфліктогенності в суспільстві.

Суттєвим чинником політичної нестабільності в країні є низький рівень політичної та правової культури політичних акторів. Конституції не дотримується жодна з гілок влади, в тому числі Конституційний Суд, який тлумачить конституційні норми під політичне замовлення або багатозначно.

Можна було б перерахувати й інші фактори нестійкості політичної системи в Україні. Не входячи в деталі, слід зазначити, що за таких умов найбільшою мірою стан

політичного режиму в Україні визначає діяльність інституту президентства за допомогою як конституційних, так і позаконституційних механізмів влади. Часто виходить ще й так, що суттєвого значення набувають особисті риси президентів. А це не сприяє стабільності політичної системи, є обтяжуючим її чинником. Водночас, демократичні виміри як влади, так і політичного режиму з кожним новим президентом у нашій державі все більше набирають ознак демократичних.

На відміну від України, в Росії та Білорусі сформувався авторитарний політичний режим, основою якого є доволі сильні особисті позиції глави держави, що тяжіють до умов диктатури.

Скажімо, специфікою та рисами політичного режиму в Білорусі є як постать її глави, так і особистісні його якості. Зазначимо, що політичний режим тут ґрунтується не лише на харизмі чинного незмінного президента Олександра Лукашенка, але й на високому рівні суспільної підтримки. Адже протягом тривалого періоду рейтинг й підтримка цього лідера сягає рівня близько 70% опитуваних. Це дає деяким дослідникам підстави характеризувати білоруську модель як «політичний режим домінантного гравця» [8].

Водночас, сьогодні політична система Білорусі багатьма дослідниками розглядається як суперечлива. З одного боку, мають місце яскраво виражені ознаки згорання останніх атрибутів демократичної моделі політичного життя, стрімкої еволюції режиму О. Лукашенка у бік латиноамериканських та азійських диктатур розвитку. З іншого – відсутність, до недавнього часу, характерних для багатьох пострадянських країн негативних тенденцій соціально-економічних перетворень. Високий рівень соціального захисту та збереження соціальної інфраструктури, порівняно вдала боротьба з корупцією та підтримка вітчизняного виробника, певні успіхи в галузі медицини та освіти оцінювалися як беззаперечний успіх чинної влади. Підтвердженням цих успіхів влади та режиму О. Лукашенка може служити й економічний рейтинг привабливості ведення бізнесу у Білорусі, складений за матеріалами підготовленого та оприлюдненого проектом «Doing Business» Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації у листопаді 2010 р. Дослідження охоплює 183 країни світу в посткризовий період з червня 2009 по травень 2010 рр. Республіка Білорусь в економічному рейтингу посі-

ла 68 місце. В той же час Республіка Молдова зайняла 90, Російська Федерація – 123, а Україна 145 місце. Високий економічний рейтинг Білорусі помітний і у порівнянні з державами Центрально-Східної Європи. За цим рейтингом Словацька Республіка посідає 42 місце, Угорська Республіка – 46, Румунія – 56, Республіка Польща – 70 місце [9].

З кожною наступною каденцією президентства О. Лукашенка у країні набирає дедалі чіткіших ознак своєрідна білоруська модель політичного режиму, що тяжіє до авторитаризму. У різних сферах політичної системи посилюється тиск на незалежні від виконавчої влади структури, відбувається концентрація в її руках важелів впливу на політичне та економічне життя країни. Якщо раніше була помітною діяльність опозиційних владі сил, політичних рухів, то нині їхній вплив мінімізований. І це не лише через слабкість опозиційних сил, але й значною мірою завдяки діям влади, адміністрації президента. Унаочненням форм боротьби із опозиційними силами в Білорусі є утиски та гоніння на опозиційні президенту сили в ході та після президентських виборів 2010 р.

Також варто наголосити, що для політичного режиму Республіки Білорусь вагоме значення має державна ідеологія, яка спирається на чимало запозичень ще радянської доби. Так, Білорусь – єдина держава в Європі, де відзначають річницю Жовтневої революції як державне свято. В усіх структурах влади Білорусі, а також у армійських штабах створено відділи з ідеологічної роботи. В адміністрації президента функціонує управління з ідеології. В багатьох вузах цієї держави вивчається курс «Основи ідеології білоруської держави».

Вплив політичного режиму, основу якого становить політика президента, на ці важливі, а то й доленосні складові, їх еволюцію вельми відчутний. У країні саме за цього владного органу створена потужна адміністрація, Рада національної безпеки і оборони, Інститут стратегічних досліджень, чимало дорадчих і консультативних формувань. Кожна з цих структур розробляє проекти відповідних політик, які досить часто стають політичними практиками.

Характерними рисами утвердження сучасного політичного режиму в Республіці Білорусь стали значне вивищення ролі президента, тяжіння цього інституту до домінування

над іншими владними державними інститутами; піднесення значення адміністративно-командних методів розв'язання багатьох існуючих проблем і ролі адміністративних структур у білоруському суспільстві; чіткий курс на нівелювання ролі політичних партій та системи інститутів громадянського суспільства, або утримання їх у формально-зародковому стані; підпорядкування переважної більшості ЗМІ, посилене заохочення їх до провладної орієнтації та діяльності.

У Росії сьогоднішній політичний режим пов'язаний з іменем В. Путіна. Як пише російський дослідник В. Согрін: «Путін з моменту вступу на президентську посаду... і своїм зовнішнім виглядом, і своєю поведінкою демонстрував політичну незалежність і надпартійність, наполегливо стверджуючи стиль «освіченого авторитаризму». Авторитаризм виявляється в демонстрації політичної волі і ключової ролі нового лідера у висуненні і схваленні всіх важливих рішень, освічений характер авторитаризму простежується в бажанні поєднати вождизм і державність з лібералізмом» [10, с. 238].

В умовах, коли суспільство виявилось соціально і ідеологічно поділеним, за основу державної політики В. Путіним був обраний принцип «соціального контракту» – консолідації держави, бізнесу і суспільства, який дозволив йому, з одного боку, не відмовитися від соціальних зобов'язань перед громадянами, з іншого боку, – від постулатів ліберальної ідеології.

Як прагматичний політик, В. Путін демонстрував готовність до діалогу з представниками всіх політичних сил, включаючи опозиційні. Принцип рівновіддаленості він використовував як в економічній так і в конфесійній та політичній сферах. Підтверджуючи прихильність демократичній складовій перетворень, В. Путін водночас демонстрував рішучість під час нейтралізації впливу на владу олігархів.

У щорічних посланнях Федеральним зборам глава Росії акцентував увагу на створенні умов для високого рівня життя в країні, «життя безпечного, вільного і комфортного», яке можливе лише за зрілої демократії і розвиненого громадянського суспільстві [11]. Прагнення відповідати «гуманістичним цінностям, широким можливостям особистого і колективного успіху, стандартам цивілізації», з погляду Путіна, є пріоритетним завданням Росії як європейської країни.

Утім, ряд дослідників відзначають невідповідність офіційно заявлених цілей і реальної політичної практики. Так,

російський політолог, голова фонду аналітичних програм «Експертиза» М. Урнов заявляє про відмінність «між декларованими намірами створити систему міцної представницької демократії і поступовим згортанням зачатків формування представницької демократії – паростків публічної політичної конкуренції, здійснюваної за прозорими і стабільними правилами» [12, с. 26].

Низка політологів характеризує політичний режим, який склався за В.Путіна і триває за Д.Медведєва, терміном «керована демократія». Цей термін – непрямий індикатор того, що відбувається. Втім, наявні і прямі ознаки відходу нинішньої політичної системи Росії від базових принципів конкурентної політики. На це вказують такі ознаки:

- різке зменшення політичного впливу регіональних еліт і великого бізнесу;

- встановлення прямого або непрямого державного контролю над ЗМІ;

- постійно наростаюче за масштабами використання «адміністративного ресурсу» на виборах регіонального і федерального рівнів;

- фактична ліквідація системи поділу влади;

- формування непублічного стилю політичної поведінки.

Вагомим критерієм у формуванні сучасного політичного режиму стали президентські вибори 2004 і 2008 рр., внаслідок яких, за визначенням президента фонду «Демократія» А.Яковлева, «зникла альтернативність, а разом з нею і реальний парламентаризм, оскільки демократії без опозиції не буває».

Зміцнивши виконавчу вертикаль влади, президент у Росії повністю підкорив собі законодавчу гілку влади внаслідок останніх виборів. Отримавши конституційну більшість у Державній думі, політична партія «Єдина Росія» заявила про повну підтримку політики президента, що дало йому необмежені можливості для здійснення політичних і економічних реформ, зміни політичної системи суспільства. Це було продемонстровано наприкінці 2004 р. під час ухвалення федерального закону, що змінює порядок обрання глав виконавчої влади суб'єктів федерації. Збільшення прохідного бар'єра для політичних партій з п'яти до семи відсотків також важко назвати демократичним заходом.

Для зміцнення своєї влади правлячий сьогодні в Росії політичний режим реалізує стратегію адміністративного вибудовування російської партійної системи як умовно багатопартійної системи з монополюючою бюрократичною «партією влади». Останній саме адміністративними методами забезпечує собі домінуюче становище в партійній системі і виборчому процесі. Ця стратегія призвела до перетворення російських політичних партій з автономних структур громадянського суспільства на складовий елемент державного механізму і підконтрольний режиму інструмент політичного маніпулювання і протидії реальній опозиції.

Показово, що Д. Медведєв уже кілька років поспіль продовжує авторитарну політику свого попередника. Як приклад, згадаємо блицкриг з Грузією, реформу структур, які навіть В. Путін не наважувався зачіпати (армія, МВС); волюнтаристське зняття Ю. Лужкова; внесення змін до Конституції РФ.

Утім, низка дослідників вважає, що дії президента обумовлені очікуваннями суспільства. Так, політолог, завідувач кафедри політичної психології філософського факультету МДУ Е. Шестопаєв стверджує, що «влада робить те, чого хоче суспільство» [13, с. 26]. Поширена теза, що суспільство не готове до політичної демократії, оскільки, стверджує російський науковець В. Пастухов, «спочатку в народі виховується відповідальність і звичка жити згідно із законом, і тільки потім держава переводиться на рейки політичної свободи, а не навпаки» [14, с. 164].

Міцність і стабільність режиму багато в чому залежать від ефективності державного управління. Прагнення режиму управляти політичними контактами з бізнесом, регулювати партійну і медійну сферу, контролювати громадянські структури і т.д. свідчить, що режим намагається підмінити власною активністю активність усіх своїх політичних партнерів. Як наслідок, сфера вільної політики трансформується в процес управління.

Чинна сьогодні в Росії виборча система забезпечує правлячому режиму широкі можливості для маніпулювання виборами шляхом неправового використання всіх типів адміністративного ресурсу державної влади і місцевого

самоврядування. Вона веде до руйнування ключового для демократичної політичної системи механізму вільних і чесних виборів і реальної виборності й змінюваності на їх основі посадових осіб держави, зберігаючи лише видимість виборної демократії.

У дихотомії «демократія – авторитаризм» сучасна політична система РФ є авторитарною. Ключова якість демократії – можливість зміни керівництва без його на те згоди в РФ не працює. Незважаючи на те, що в РФ на сьогодні біля керма влади стоїть уже третій президент, але кожен наступний президент змінювався зі згоди або за бажання свого попередника. Отже, Єльцин, Путін, Медведєв представляють одну політичну систему, ознакою якої стало значне зміцнення авторитарного режиму державного правління.

Підбиваючи підсумки, зауважимо. Авторитарні режими в Росії і Білорусі, як і окремі елементи авторитаризму в Україні, є закономірним явищем перехідного періоду. Якщо Україна із трьох слов'янських пострадянських держав найбільш просунулася шляхом утвердження рис демократії, то для Росії і Білорусі перебіг подій останнім часом вів до утвердження авторитаризму, що тяжіє до диктаторського режиму. За таких умов у короткотерміновій перспективі у цих двох державах важко сподіватися на зміцнення демократичних європейських цінностей, на формування потужних політичних партій, які спроможні збільшувати свій конструктивний вплив на перебіг суспільно-політичних подій; мало реальними можуть стати сподівання на розвиток недержавних організацій чи опозиційних рухів.

У той же час, незважаючи на свою авторитарність, політичний режим Росії та Білорусі унаочнює мобілізаційні можливості влади щодо збереження та раціонального використання потенціалу, успадкованого від попередньої історичної доби. Запобігання різкому соціальному розшаруванню, наполеглива політика влади щодо підтримки рівня і якості життя людей, зокрема у Білорусі, а також взятих державою соціальних зобов'язань служать не лише досягненню високого рівня підтримки існуючого режиму, але й легітимації її харизматичного лідера.

1. Рудич Ф.М. Політичний режим і народовладдя в Україні: тенденції становлення. – Політичний менеджмент. – 2010. Спецвипуск.
2. Філософія політики: короткий енцикл. слов. / автор-упорядник: В. П. Андрущенко [та ін.]. – К.: Знання України, 2002.
3. Гаджиев К. Политология / К. Гаджиев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Логос, 2008.
4. Кудряченко А.І. Політичні режими у країнах Західної Європи: загальне і особливе. – Політичний менеджмент. – 2010. Спецвипуск.
5. Хантингтон С. Третья волна: Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М., 2003.
6. Афонія Е.Історична місія українського авторитаризму / Афонін Едуард, Мартинов Андрій // Політичний менеджмент. – 2006. - №6.
7. Кармазіна М. Деякі особливості президентства на пост-радянському просторі (1991-2004 рр.) / М. Кармазіна // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3.
8. Вадим Карасьов. Перший рік Януковича: між вертикаллю та суспільством // <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/02/7/5887144/>
9. Economy Rankings [електронний ресурс]: за даними проекту «Doing Business» // Офіційний електронний портал проекту «Doing Business» - Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/rankings>
10. Согрин В.В. Политическая история современной России. 1982-2001: от Горбачева до Путина. М., 2001.
11. Послание Президента России Федеральному Собранию Российской Федерации. 26 мая 2004 г. // URL: <http://www.kremlin.ru/appears/2004/05/64879.shtml>
12. Урнов М., Касамара В. Современная Россия: вызовы и ответы: Сборник материалов. М., 2005.
13. Шаповал В. Форма державного правління як конституційний modus vivendi сучасної держави / В. Шаповал // Право України. – 2009. – № 10.
14. Пастухов В.Б. Третий срок Путина как альтернатива политическому ханжеству. Реплика политического циника // Полис. 2006. №2.

Наталія Кононенко

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ СУЧАСНОЇ РОСІЇ: ЧОМУ ДЕМОКРАТІЇ НЕ ВИЙШЛО? ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ СУЧАСНОЇ РОСІЇ: ЧОМУ ДЕМОКРАТІЇ НЕ ВИЙШЛО?

Автор зупиняється на аналізі чинників, які зумовили гібридність сучасного російського політичного режиму, серед яких неготовність росіян до демократії, слабкість інститутів та відсутність суб'єкта модернізації.

Ключові слова: політичний режим, російська влада, російське суспільство, деінституціалізація, "культурна революція"

Kononenko N. The political regime of Russia: why democracy failed? Author stops on an analysis of the factors that led to the hybridity of modern Russian political regime, including the Russians not ready for democracy, weak institutions and lack of modernization moderator

Key words: political regime, the Russian authorities, Russian society, deinstitutionalisation, Cultural Revolution

«Чому демократії не вийшло? Чому не відбувається реальний модернізаційний рух на тлі ознак благополуччя та зростання матеріального добробуту», – такі запитання ставить стосовно підсумків майже 20-річних російських перетворень директор Аналітичного центру «Левада-Центр» Лев Гудков [1]. На думку авторитетного соціолога, вичерпні відповіді на ці питання дає сучасний стан російського суспільства: науковець наголошує на тому, що самі по собі процеси деморалізації суспільства (атомізація, різке ослаблення потенціалу солідарності і прагнення до кращого) і стан масового цинізму – не є причинами модернізаційного відкату, але вони створюють умови, за яких узурпація влади одною групою не стикається з опором з боку апатичного населення із ослабленим імунітетом проти насильства [2]. Ми вважаємо, що специфічність пострадянських трансформацій у сучасній Росії та гібридність її політичного режиму визначається насамперед такими чинниками, як *неготовність суспільства до життя в умовах демократії, слабкістю інститутів та відсутністю модератора (суб'єкта)*

модернізації. Для того, щоб більш чітко охарактеризувати сутність сучасного політичного режиму в Росії, зробимо спробу детальніше проаналізувати кожний з вище окреслених чинників.

Суспільство. В Росії (як і в більшості інших країн колишнього Радянського Союзу) домінував *інструментальний підхід* до трансформації. На відміну, наприклад, від країн Центральної та Східної Європи (ЦСЕ), де модернізаційні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст. базувалися на *ціннісному підході*, який був виражений в готовності суспільства, незважаючи на економічні труднощі, зберігати вірність демократичним процесам, не сподіватися на повернення до соціального популізму і патерналізму в націоналістичній і авторитарній оболонці. Певною мірою цей феномен можна пояснити тим, що в країнах ЦСЕ «революція цінностей» сталося набагато раніше фактичного падіння комуністичних режимів. Йдеться про антикомуністичні та антисталінські рухи, які проявилися у жовтневому повстанні 1956 р. в Угорщині, у численних потужних антикомуністичних виступах у Польщі 1956 р., 1968 р., 1970 р., у «Празьській Весні» 1968 р. Модератором ціннісних зрушень у цьому регіоні була здебільшого культурна інтелігенція. На цю важливу специфічну рису подій того часу в Центральній Європі звертає увагу чеський письменник, лауреат Нобелівської премії Мілан Кундера: «Повстання у Центральній Європі виростили ... не засоби масової інформації. Їх готували, формували, приводили в рух романи, поезія, театр, кіно, історіографія, літературна критика, популярні комедії, кабаре, філософські дискусії – тобто культура» [3]. Утім, навіть те, що підґрунтя для суспільного консенсусу з приводу подальшого демократичного розвитку в країнах ЦСЕ склалося задовго до політичних революцій 1989 року, не позбавило країни регіону від певних труднощів на шляху розбудови нових політичних режимів. Після відновлення національного суверенітету в ряді держав ЦСЕ розгорнулася гостра внутрішньополітична боротьба між прихильниками європейської інтеграції, яка неминуче мала супроводжуватися втратою значної частини національного суверенітету, і націонал-консервативними силами, які апелювали до національних цінностей і традицій. Перемога «європеїстів» остаточно підтвердила курс країн ЦСЕ на євроатлантичну інтеграцію, але не розв'язала проблеми

тих соціальних верств, що не зуміли успішно вбудуватися в нові ринкові реалії і стали потужною базою для відродження націоналістичних і правопопулістських сил. Криза 2008 р. остаточно поклала край надіям на «багатих європейських родичів» та дала потужний імпульс настроям євроскептицизму. Ці тенденції по-різному проявилися в різних країнах ЦСЄ. Слабкіше – у Чехії та Словенії, сильніше – в Угорщині, Польщі, Болгарії та Румунії. Але попри всі розбіжності вони вказують на те, що й у країнах ЦСЄ революція цінностей, мабуть, мала неповний і незавершений характер і зачепила не всі соціальні групи і верстви. Однак входження країн ЦСЄ до складу Євросоюзу або навіть тверді наміри зробити це все ж створюють певну «рамку», тверді гарантії – як для збереження демократичних порядків, так і для стійкості демократичних цінностей.

Щодо Російської Федерації, то вплив ціннісного чинника на специфіку пострадянських перетворень визначався низкою особливостей. По-перше, мета перетворень. Антикомуністичний рух у країнах ЦСЄ був спрямований не просто на боротьбу із Радянським Союзом. Його надметою стало повернення цих країн до Європи, до європейських стандартів життя. Якщо протягом 90-х рр. ХХ ст. Росія ще не мала консенсусного ідеологічного концепту трансформації, то вже протягом «нульових» рр. ХХІ ст. чітко формується ідеологічна платформа «відродження демократії» через специфічний, своєрідний російський шлях, чітко артикульована у концепції «суверенної демократії» під час другої президентської каденції В. Путіна. На думку російського політика В. Суркова, одного з провайдерів цієї теми, «суверенна демократія – це образ політичного життя суспільства, за якого влада, їх органи та дії вибираються, формуються і спрямовуються виключно російською нацією в усьому її різноманітті та цілісності заради досягнення матеріального добробуту, свободи і справедливості всіма громадянами, соціальними групами і народами, що її утворюють» [4].

По-друге, росіяни (у переважній більшості) не лише не збиралися «повертатися до Європи», вони сприймали демократію, в першу чергу, як інструмент підвищення добробуту пересічних громадян. Це дозволило окремим науковцям ставити під сумнів сам факт існування та здійснення «революції цінностей» наприкінці 80-х рр. в Росії. «Що стосується

пострадянського простору, то ніякої революції цінностей тут не було, – вважає А. Рябов, – йдеться про соціально-економічні зміни, які можна назвати інформаційною революцією» [5]. Сучасні дослідження, спрямовані на вивчення ціннісних орієнтирів росіян, підтверджують висновок про, м'яко кажучи, специфічність «цінностної революції» в Росії. Так за даними регулярних соціологічних досліджень аналітичного центру «Левада Центр» (2008 р.) 50% росіян і надалі очікували від влади турботи про їх соціально-матеріальний стан і лише 7% – змогли скористатися новими можливостями и покращити життя своєї родини [6, с. 49–53]

У 2006 р. (майже через 15 років після початку трансформаційних процесів в Росії) соціологи інформують, що такі цінності, як «міцна родина», «надійні друзі», «безпека» та «матеріальна незалежність», – безпосередньо характеризують практичну мотиваційну складову поведінки сучасного росіянина в його повсякденному житті. Загалом, наголошують дослідники, вони характерні для громадян будь-якого сучасного європейського суспільства. Втім, на відміну від Європи, ієрархія російських цінностей збігається з розподілом масових страхів та комплексів росіян, серед яких неконтрольоване індивідом соціальне життя, спрямоване на припинення виконання соціальними інститутами своїх патерналістських зобов'язань; втрата роботи; відсутність впевненості у власній безпеці; репресивна політика держави. Така кореляція між цінностями та страхами сучасних російських громадян дозволяє соціологам дійти висновків, що базові характеристики пострадянської людини в Росії (на 16-му році трансформації) не пов'язані із тим, що становить та підтримує орієнтацію суспільства на розвиток та зростання, бо домінують цінності виживання, пасивної чи реактивної адаптації людини до соціальних змін, що притаманно суспільствам тоталітарних та авторитарних режимів [6; 7]

Консервуючи цінності тоталітарного суспільства, росіяни поступово прохолоднішають до демократії. У 2009 р. кількість респондентів, які вважали, що Росії потрібна демократія, становить 57%, що на 9% менше, ніж у 2005 р. Відповідно, кількість росіян, які вважають, що Росії не потрібна демократія, збільшується: у 2009 р. проти демократичного режиму в Росії було 26% опитаних, що на 5%

відсотків більше, ніж у 2005 р. У 2009 році 51% росіян вважало, що сильний лідер – це шлях до вирішення Росією її проблем. У тому, що демократія – це системний інструмент модернізації, було переконано на той момент 30% опитаних респондентів. Переконані, що порядок більш необхідний для Росії, ніж демократичний режим, 59% опитаних респондентів. Понад 80% опитаних респондентів вважали у 2009 р., що для демократії необхідне економічне процвітання, гарантія доходів, рівність перед законом. І лише 50% респондентів зазначили, що для демократії в Росії необхідні альтернативні вибори й існування можливості у простих людей впливати на політику (тобто справжні ознаки демократії).

Отже, за 20 років трансформації розуміння росіянами демократії залишилося переважно патерналістським (як інструменту покращання життя), а цінності переважної більшості російських громадян характерні для режимів авторитарного типу, в межах якого не відбувається відокремлення держави від суспільства [7]. Тому цілком природно, що як тільки російські реформи на початку 90-х рр. зіткнулися з дуже серйозними і неминучими в процесі трансформації економічними труднощами, привабливість демократії як варіанта піднесення добробуту стала поступово згасати. А на початку 2000-х рр., коли нова російська влада запропонувала суспільству соціальний контракт «економічні можливості замість політичних прав», суспільство і зовсім відмовилося від універсальних демократичних цінностей на користь цінностей звичайних, так би мовити, – інструментальних (патерналістських).

Слабкість інститутів політичної системи. Політичні реформи Путіна, а потім і тандему «Путін-Медведев» стали тим інструментом, за допомогою якого розбалансовану систему влади, створену за часів президентства Б.Єльцина, дійсно було стабілізовано. Щодо політичних реформ Путіна, то в цій царині інструментарій стабілізації полягав у вихолощенні конкурентного змісту з електоральної процедури, яка закладалась Єльциним, девальвації змісту більшості політичних інститутів та створенні політичного підґрунтя для закріплення монополії правлячої групи на владу. Найбільш помітні кроки в цьому напрямі президента Володимира Путіна (2000–2008 рр.) були

спрямовані на обмеження політичної конкуренції з боку регіональних еліт, загальноросійських політичних партій та олігархів.

Першими об'єктами політичних реформ В.Путіна стали регіональні еліти та партії, які становили базу політичного режиму Б.Єльцина («змагальної демократії» або «режиму обмеженої конкуренції»). Технологія, за допомогою якої обмежувався вплив на реальну політику партій та регіональних еліт, передбачала внесення змін у виборче законодавство.

Основні етапи обмеження інституційного впливу регіональних еліт на функціонування російського політичного режиму:

- серпень 2000 р. – зміна порядку формування Ради Федерації. Губернатори і глави законодавчої влади регіонів, які до того були членами РФ за посадою, замінені на призначених ними представників, які мали працювати в РФ на постійній, професійній основі;

- вересень 2004 р. – Путін оголосив про намір скасувати вибори голів регіонів, мотивувавши цей крок прагненням посилення боротьби з тероризмом. Відповідний законопроект було розроблено і ухвалено в грудні 2004 р.;

- липень 2003 р. – більше половини обраних депутатів Законодавчих зборів суб'єктів Федерації мають обиратися за партійними списками. З 2005 р. – вибори Законодавчих зборів суб'єктів Федерації відбуваються лише за партійними списками, участь у регіональних виборах беруть лише партії, які отримали представництво в Державній думі (пропорційна система), заборонено створювати блоки на регіональних виборах;

- 2006 р. – введення Єдиного дня голосування: або перша неділя березня, або перша неділя жовтня;

З 2009 на регіональних виборах встановлюється бар'єр – 7% від кількості всіх, хто проголосував на виборах у багатомандатному окрузі (партіям, які набрали більше 5%, рекомендується давати одне місце).

Етапи обмеження мали політичних партій виглядали такий вигляд:

- за підсумками виборів до Державної думи, які відбувалися за змішаною системою у грудні 2003 року, більшість місць отримала пропрезидентська партія «Єдина Росія». Друге, третє і четверте місця зайняли, відповідно, КПРФ, ЛДПР і блок «Батьківщина». Перемігши на виборах і

прийнявши до свого складу більшість незалежних депутатів, що пройшли у одномандатних округах, усіх депутатів від Народної партії та «перебіжчиків» з інших партій, «Єдина Росія» отримала конституційну більшість, що дозволило їй не рахуватися з думкою опозиційних партій і адаптувати виборче законодавство до вимог президента;

- конституційна більшість у Державній думі четвертого скликання (2003 –2007 рр.) ухвалює правки до Конституції, згідно з якими прохідний бар'єр для партій підвищено з 5% до 7%; скасовано мажоритарну систему, нижній поріг явки на вибори та можливість голосувати «проти всіх»; заборонено партіям об'єднуватися в блоки та незалежним російським спостерігачам бути присутнім на виборах;

Певні небезпідставні сподівання щодо повернення партіям та регіональним елітам через інституційні механізми (вибори, парламент, регіональні органи влади) їх повноцінного, притаманного демократіям впливового статусу, були пов'язані із президентством Д.Медведєва (2008 р. – до т.ч.). Так, у листі «Росія, вперед» (вересень 2009 р.), в якому президент ледве не вперше після обрання виклав своє бачення майбутнього Російської Федерації, глава держави робить акцент на тому, що політична система Росії буде гранично відкритою, гнучкою і внутрішньо структурованою [8]. Сподівання на повернення політичної конкуренції надавало і перше президентське послання Федеральним зборам (12 листопада 2009 р.), в якому йшлося і про політичну реформу, метою якої, на думку Д.Медведєва, мало б стати створення умов, завдяки яким в Росії вкоренилися б демократичні інститути, і на регіональному рівні – у тому числі. Щоб «постійно доводити дієздатність демократії», президент запропонував (так званий «перший медведівський пакет») надати партіям, що набрали на виборах від 5% до 7%, 1-2 місця в Державній думі; надати партіям, що отримали більшість у місцевих парламентах, права пропонувати президенту кандидатури на призначення керівників виконавчої влади у суб'єктах Федерації; заборонити «грошовий задаток» під час електоральних кампаній; ввести «ценз осілості» для представників суб'єкта Федерації у Раді Федерацій; запровадити поетапне зниження мінімальної кількості членів партії, необхідне для її реєстрації і т.д. [9]

Утім, якщо звернутися до фактів, то найбільш помітними подіями у політичному житті Росії періоду 2009 – 2010 рр. стали, по-перше, продовження інституційних повноважень президента з 5 до 6 років, а Державної думи – з 4 до 5 років; по-друге – відмова від «прямих» виборів мерів, що закріпило тренд фомальної «партизації» виборів усіх рівнів в умовах нерозвинутої партійної системи. Каталізатором згортання прямих виборів мерів у великих та фінансово міцних муніципалітетах (Н.Новгород, Перм, Мурманськ, Смоленськ) стали гучні поразки провладної «Єдиної Росії» на виборах у Волгограді (2007 р.), уральських містах (2009–2010 рр.), Іркутську та Братську (2010 р.). (Нагадаємо, що прямих виборів мерів не існує з 2004 р. у федеральних центрах – Москві та Санкт-Петербурзі). Експертні оцінки першого повного президентського року Д.Медведева (2009 р.) були критично-стриманими. Головне завдання, яке реалізовував на посаді президент, трактувалося на той момент експертами як збереження політичного статус-кво в умовах світової фінансової кризи, від якої потерпала і російська економіка. Політичні інструменти «консервації» стабільності – подальша деінституціалізація та персоніфікація влади. Економічний інструментарій «стабілізації» протягом кризових 2008–2009 рр. – використання урядового Резервного фонду [10]. Більш критичні оцінки, наприклад, такі, як «тупик стабільності» [11, с. 12–13] отримав 2010 рік – другий повноцінний рік президентства Д.Медведева. Експерти робили акцент на тому, що наступає «якось інша епоха». Аналізуючи ймовірні контури «нової епохи», дослідники наголошують на тому, що після 2012 р. економічна політика російської влади змушена буде стати більш соціально жорсткою. В цих умовах владі, як це не дивно, будуть потрібні партії як реальний інструмент взаємодії влади та суспільства [12],

Суб'єктний вакуум російської модернізації. Домінування держави над суспільством – незмінна особливість російського політичного порядку. Через те, що сучасний модернізаційний потенціал російського суспільства зведений до того, що більшість росіян очікує від демократії, а відповідно, і від влади, перш за все, покращання рівня власного добробуту, російське громадянське суспільство в його теперішньому стані не може розглядатись як суб'єкт (ініціатор) модернізаційних перетворень.

Розглянемо гіпотезу, за якою *великий недержавний капітал* міг би розглядатись як модератор/суб'єкт трансформаційних процесів. Специфіка сучасного російського пострадянського капіталізму як системи полягає, по-перше, в тому, що трансфер-класи (олігархічні фінансово-промислові групи) агрегували і владу, і власність. Друга ключова особливість пострадянського капіталізму – це відсутність сильних інститутів, що не дозволяє здійснювати в політиці якісь довгострокові стратегії. Слабкі, нестійкі інститути спонукають різні елітні групи орієнтуватися на реалізацію короткострокових і, головним чином, корпоративних і групових цілей. У таких системах, як правило, або погано прописаний в законах, або фактично не діє на практиці інститут політичної відповідальності. Третя важлива особливість пострадянського капіталізму - це персоніфікація, клієнтелізація владних відносин [13]. Через це російський олігархат, в принципі, не може бути носієм довгострокових стратегій розвитку, оскільки його діяльність орієнтована, головним чином, на захоплення нових ресурсів або принаймні на збереження status quo.

Цікаву характеристистику сучасного стану російських олігархів дали у своїй доповіді, підготовленій у 2009 р. на замовлення президента Д.Медведева, науковці М. Кричевський та В. Іноземцев, які зазначали, що «кінцева мета олігархів – не модернізація російської економіки, а скидання збиткових, непотрібних активів з власного балансу на баланс державний» [14]. По-перше, підкреслюють аналітики, de-jure більшість олігархічних компаній не є російськими, оскільки їх формальні власники зареєстровані за межами податкової території Російської Федерації. По-друге, за декілька років до фінансової кризи 2008–2009 рр. було розроблено та втілено механізм переводу корпоративних активів в приватну власність олігарха. По-третє, фондовий бум та дефіцит фінансів, зумовлений тотальним переходом фінансових активів з корпоративної до приватної власності їх господаря, став підґрунтям для стрімкого зростання інвестиційних програм, замість вкладання в бізнес власних коштів. Статус, якого держава дозволила набути олігархам, наголошують науковці, зумовив неоднозначність їхнього становища під час кризи 2008–2009. З одного боку, олігархія виступала територіальною силою, яка зацікавлена, в першу чергу, не в

стабілізації економічної ситуації та початку дії прозорих юридичних норм в Росії, а в збереженні власних активів, за кордоном – у тому числі. З іншого боку, забезпечуючи працю мільйони росіян та контролюючи виробничі процеси в багатьох галузях економіки, російський олігархат практично диктував владі як безконтрольно розподілити бюджетні гроші на користь свого бізнесу. В умовах кризи російська влада надала допомогу компаніям російських олігархів на суму 1 трлн крб [14].

Еліта – традиційний постачальник інноваційних ідей та провайдер модернізаційних рухів. Утім, в Росії не все так просто. Як правило, суб'єкт російської модернізації (а це – не еліта в цілому і не елітна група, а впливовий і харизматичний лідер) обирає стратегію зростання тиску держави на економічну та соціальну сфери суспільства. В політичній площині – вибір робився на користь авторитарних методів керівництва суспільством. Політичним базисом (найбільш задіяною фракцією політичного класу у розробці і реалізації політичних рішень) російських авторитарних режимів ставала лояльна до лідера-харизмата бюрократія, залежність якої від лідера, що привів її до влади, є абсолютною. Бюрократична фракція політичного класу (вплив якої фактично не залежав від результатів виборів, представники якого приходили до влади разом із патроном) часів президентства В. Путіна складалася з 4 груп: «родинна» група, ліберали, технократи і силовики. Найбільш впливовою групою бюрократичної фракції політичного класу часів президентства В. Путіна були «силовики». Саме військові становили ґрунт управлінської мережі В. Путіна, яка дозорила в короткий період часу поновити контроль політичного класу над усіма ключовими суспільними процесами і зробила більш впевненою федеральну владу: результат узгоджуваних процедур і результати виборів були прогнозовані. Така «прогнозованість» означала збереження демократії, але практично в імітаційній формі. За даними О. Криштановської, вже на період 2002 року кожен четвертий представник політичного класу був військовим, що дозволило дослідниці запропонувати вважати режим В. Путіна «ліберальною мілітократією» (в межах якої фактична влада військових здійснюється в рамках політичної системи із фасадними ознаками демократії) [15, с. 159–180]. Ідеологія «силовиків» передбачала також внесення рішучих змін у співвідношення влади і бізнесменів: «силовики» вважали, що

вплив бізнесу на владу потребує корекцій шляхом підпорядкування бізнесу владі і створення в привабливих сировинних та інших еспортоорієнтованих галузях монополій за державною участю як ключового власника. Ключовими акціонерами і керівниками цих холдингів мали стати державники, якими «силовики» вважали себе. Політичний режим В. Путіна, що базувався на піднесенні «силовиків» серед інших фракцій політичного класу, політичному і, що особливо важливо, – іделогічному моноцентризмі і ресурсному автократизмі, стабілізував розбалансовану політичну конструкцію Росії після Б. Єльцина, але не створив інститутів для остаточного завершення модернізаційних перетворень у країні [15, с. 159–180].

Спроби президента Д.Медведева знайти нових провайдерів модернізаційних змін у суспільстві та в еліті не видавалися переконливими, оскільки він був змушений рухатись у форватері лідера фактичного – прем'єр-міністра В.Путіна. Останній, виступаючи 20 квітня 2011 р. перед Державною думою Російської Федерації, вчергове продемонстрував послідовність, наголосивши, що країні потрібне десятиліття сталого, спокійного розвитку, без різного роду необдуманих експериментів, замішаних на невиправданому часом лібералізмі або, з іншого боку, на соціальній демагогії [16].

У той же час, на думку російських науковців, у суспільстві досягнуто консенсусу про необхідність курсу на модернізацію. Відкритим традиційно залишається питання щодо суб'єктів (драйверів) модернізації. Політолог О.Гаман-Голутвіна наголошує на тому, що суб'єкт модернізації уявляється сьогодні як складна коаліція вузьких груп суспільства, яка складається з вузького сегмента інноваційного бізнесу, вузького сегмента технократів – менеджерів, частини політиків, орієнтованих на завдання модернізації, та представників інтелектуального класу [17]. Отже, ймовірні провайдери російської модернізації – це нові елітні групи, орієнтовані не на панування, а на розвиток, пов'язані не лише з державною владою, а і з «середнім класом». Для того, щоб Росія рухалася вперед, наголошує соціолог М. Афансьєв, треба зупинитись і зрозуміти, що поряд із порядком денним оліґархії є порядок денний російських еліт розвитку, які визнають принципи рівності права для всіх та конкуренції [18, с. 15, 63].

1. Цит за: Гудков Лев. Абортивная модернизация. – М.: Российская политическая энциклопедия. – 2011.
2. Див.: Гудков Лев. Проблема абортивной модернизации и мораль // сайт Полит.ру. – 08.11.2008. - <http://www.polit.ru/lectures/2008/11/21/gudkov.html>
3. Цит. за: Милан Кундера «Трагедия Центральной Европы» пер. Андрея Пустоголова с англ. по The New York Review of Books VOLUME 31, NUMBER 7 – APRIL 26, 1984 - <http://www.proza.ru/2005/12/16-142>
4. Цит. за: Сурков Владислав. Национализация будущего // Эксперт. – М. – 2006, -№43 (573). <http://expert.ru/expert/2006/43/nacionalizaciya buduschego/>
5. Рябов А. Промежуточные итоги и некоторые особенности постсоветских трансформаций //Открытая лекция. – сайт Полит.ру. – 14.01.2010. – <http://www.polit.ru/lectures/2010/08/12/riabov.html>
6. Гудков Л.Д., Дубин Б.В., Зоркая Н.А «Постсоветский человек и гражданское общество»// Приложение к ж-лу «Общая тетрадь». – М.: Московска школа политических исследований. – 2008.
7. Общественное мнение - 2009 г. – М. : Левада-Центр. – 2009.
8. Цит. за: Медведев Дмитрий «Вперед, Россия!» . – М.:Сайт Президента Российской Федерации. – 2009. – 10.09. - <http://www.kremlin.ru/news/5413>
9. Див.: Медведев Дмитрий Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. – М.: Сайт Президента Российской Федерации. – 2009. -12.11. - <http://www.kremlin.ru/transcripts/5979>
10. Див.: Петров Николай. Россия-2009: портрет на фоне кризиса»// Брифинг. – М.: Московский центр Карнеги. – 2011. - т.12, вип.1. – 20 с.
11. Див: Николай Петров «Россия-2010: меньше стабильности, больше публичой политики»// Брифинг. – М.: Московский центр Карнеги. – 2011. – т.13, вип.1.
12. Пути российского посткоммунизма: Очерки / Под ред. М. Липман и А. Рябова; – М. Московский Центр Карнеги; М. : Изд-во Р. Элинина, 2007.
13. Див.: Афанасьев М. Клиентизм и российская государственность. – М. -Московский общественный научный фонд, 2000.
14. Див.: Киричевский Никита, Иноземцев Владислав Постпикалевская Россия: новая политико-экономическая реальность // Сайт Владислава Иноземцева. – <http://inozemtsev.net/doc/vert/1251655062krichevsky.pdf>
15. Див.: Крыштановская О. Режим Путина: либеральная милитократия // Pro et Contra. – М., – 2002. – No 4.
16. Путин Владимир: Кризис отступал по всем фронтам (выступление перед депутатами Государственной Думы) // Российская газета. – 20.04. 2011. – <http://www.rg.ru/2011/04/20/putin-site.html>

17. Див.: Гаман-Голутвина Оксана. Общество готово к модернизации // «Выступление на конференции «Социальное измерение модернизации». – М. – 2010. – 29 сентября. – <http://actualcomment.ru/news/15961/>

18. Див.: Афанасьев Михаил Российские элиты развития: запрос на новый курс. М.: Фонд Либеральная миссия. – 2009.

Едуард Щербенко

«ГОРЕ ОТ УМА» ЯК ДЗЕРКАЛО ПРОВАЛУ РОСІЙСЬКИХ РЕФОРМ

У статті автор розглядає класичну п'єсу Грибоєдова, що стала однією з складових творення російської ідентичності, як текст, у якому виявлено ключовий пункт невдачі політичних реформ у російській історії.

Ключові слова: *барство, Грибоєдов, політичні реформи, Росія.*

Scherbenko E. 'Woe from Wit' as a reflection of failure of reforming in Russia. *In this article author studies Griboedov's masterpiece, one of the basic elements making Russian identity as a work where the key point of failure of political reforms in Russia is exposed.*

Key words: *barstvo, Griboedov, political reforms, Russia*

П'єса Грибоєдова, яка є одним з наріжних каменів російської ідентичності, традиційно трактується як передвістя перемоги сил прогресу над тим, що віджило. Водночас, поза увагою при цьому залишається, що протягом XIX–XX ст. Росія знала як мінімум п'ять спроб реформ (Олександра I, Олександра II, Миколи II, «перестройка» і вже у постсоветський час реформи, пов'язані з іменами Єльцина і Гайдара; частина істориків додасть до них також НЕП і «відлигу»). Проте кожного разу російська модернізація ніби захлиналася і за нею слідувала контрреформа. Чи не виходить, що життя незмінно спростовує передвістя світлого майбутнього, провіщене грибоєдівським героєм; що бачення автором перспектив виявилось обмеженим, бо він не врахував певного чинника подій? Ми, натомість, хотіли б запропонувати альтернативне прочитання грибоєдівського

шедевра як виявлення пункту, на якому, коли проминати його, зазнаватимуть краху всі російські реформи.

Найперше відзначимо, що «Горе от ума» має справу з чаадаєвським питанням (коментатори розійшлися щодо того, чи списаний головний герой, який у ранній редакції комедії мав прізвище Чадський, з цього першого російського інтелектуала) про місце розуму в устрої російського життя. За відомим висловом Чаадаєва: «На що потрібна думка у Франції? Щоб висловити її. На що потрібна думка в Німеччині? Щоб обдумати її. На що потрібна думка в Англії? Щоб реалізувати її. На що потрібна думка в Росії? Ні на що». І в тексті Грибоедова постає світ, у якому рівно приватна й громадська сфери людської комунікації організовані у спосіб, що внесення до них почала розуму дезорганізує ціле.

Звернемо увагу на парадоксальну річ. Усі персонажі у комедії тільки й говорять про ум як позитивну цінність: «Он слова умного не выговорил с роду, Мне все равно: что за него, что в воду» (каже Софія про Скалозуба); «нельзя не пожалеть, что с этаким умом» (мовить Фамусов про Чацького), «зато поздравь: с людьми теперь я знаюсь умнейшими» (Репетілов про таємні зборища, слід розуміти, майбутніх декабристів). Та й вердикт щодо Чацького, пам'ятаємо, гласить, що він втратив розум. Отже, розум тут аж ніяк не засуджується, ба більше, вітається – щоправда, не всякий: як мовить Софія, критикуючи ум «скорый и блестящий»: «да этакий ли ум семейство осчастливит». Отже, не просто розум, але певного виду. Який же?

Ключ до побудови цього світу ми знаходимо у двох монологів Фамусова. От він описує, сказати б, «першоклітинку» кар'єри зразкового царедворця:

На куртаге ему случилось обступиться;
 Упал, да так, что чуть затылка не пришиб;
 Старик захохотал, голос хрипкий;
 Был высочайшею пожалован улыбкой;
 Изволили смеяться; как же он?
 Привстал, оправился, хотел отдать поклон,
 Упал вдругорядь – уж нарочно,
 А хохот пуще, он и в третий так же точно.
 А? как по-вашему? По-нашему смышлен.
 Упал он больно, встал здорово.

За то бывало в вист кто чаще приглашен?
Кто слышит при дворе приветственное слово?
Максим Петрович. Кто пред всеми знал почет?
Максим Петрович! Шутка!

В чины выводит кто и пенсии дает?

Максим Петрович! Да! Вы, нынешние, – нутка!» [1, с. 35]
а ось, далі, із Скалозубом, він же розгортає весь обшир цього устрою, що охоплює цілий московський світ («на всех московских есть особый отпечаток»); молодих і старих, жінок і дочок:

А дамы? – сунься кто, попробуй, овладей;
Судьи всему, везде, над ними нет судей;
За картами когда восстанут общим бунтом,
Дай бог терпение, ведь сам я был женат.
Скомандовать велите перед фрунтом!
Присутствовать пошлите их в Сенат!
Ирина Власьевна! Лукерья Алексевна!
Татьяна Юрьевна! Пульхерия Андревна!

А дочек кто видал, всяк голову повесь... [1, с. 46]

А тепер подивимось, який виглядає це в макромасштабі зображене суспільство на прикладі окремої суспільної «клітинки» – подружжя Горичів. «Платон Михайлыч мой единственный, бесценный», – каже про нього дружина:

Теперь в отставке, был военный;
И утверждают все, кто только прежде знал,
Что с храбростью его, с талантом,
Когда бы службу продолжал,

Конечно был бы он московским комендантом [1, с. 77].

Отримуємо ми вірчі грамоти й від Чацького: справді, давній друг, якого він радий бачити. І раптом, після перших слів привітань, Платон Михайлович як зникає: на репліки, звернені Чацьким до нього, суціль відповідає дружина: що він любить, як почувасться і т.д.; водночас, даючи чоловіку дрібні вказівки застібнутися, відійти від дверей, бо дме тощо. Від московського коменданта Платона Михайловича – тезки найбільшого грецького філософа й архістратига небесних сил, залишився «Попошь», як чуємо під час роз'їзду гостей. Тож «муж-мальчик, муж-слуга из жениных пажей» – як сформулює Чацький? Більше того.

Літературознавці звернули увагу на паралелізм: «Мой муж, прелестный муж», – каже Наталя Дмитрівна про

чоловіка Чацькому, а трохи далі Молчалін, на балу, тими самими словами про собачку Хльостової: «Ваш шпиц, прелестный шпиц». Випадковість? Але ось бал закінчено, і Хльостова звертається до Молчаліна:

Молчалин, вон чуланчик твой,

Не нужны проводы, поди, господь с тобой. (*Молчалин уходит к себе в комнату*) [1, с. 122].

І трохи згодом, як Ліза стукає до нього в двері, ремарка автора: Молчалин (*потягивается и зевает*) [1, с. 125].

Здавалося, навіщо автору позначати такі подробиці? Чи перший-ліпший актор не зможе сам додуматися зобразити це, якщо персонаж спав? Для чого вставляти це в довершений текст?

Але чи бачили ви колись собаку, який вилазить з конури? Він *потягується і позіхає*. Тоді все стає на місце.

З історії знаємо, що дворянство в Росії пішло з опричнини. А символами останньої були собача голова і мітла.

Відтак у країні маємо царя (божою милістю), царських псів та решту, з якої беруться ресурси.

І ця модель, запроваджена Грозним, відтворена у дворянстві за Петра, відтворена знов у «внутрішній партії» часів СРСР і, схоже, відтворювана у нинішній Росії у вигляді, назвемо умовно, «присяжного олігархату», – залишається робочою на російській території. Її й висвітлено у Грибоедова.

«Ему дан с бантом, мне на шею», «и верхние выводят нотки», «а я забился там, в портретной», «он в доме здесь живет, великая напасть! Шел в комнату, попал в другую» – це про людей чи про собак? «От головы до пяток на всех московских есть особый отпечаток», «Наши строгие ценители и судьи». «Мой муж, прелестный муж» – «ваш шпиц, прелестный шпиц».

І коли Хльостова, розповівши, що від нудьги взяла з собою «арапку-девку да собачку», продовжує:

Представь: их как зверей выводят напоказ...

Я слышала, там... город есть турецкий... [1, с. 87]

– нащо ходити далеко, коли московський комендант пускається за командою в танець, колезький асесор упадає коло моськи, а царедворці б'ються потилицею об підлогу на царських прийомах? «Минуй нас пуце всех печалей и барский гнев, и барская любовь» – але ж тут, у

московській стороні, вона може бути лише барською: «в карете барыня-с и гневаться изволит».

На цьому тлі прояснюється й роль Чацького: за своїми рефlekсами він плоть від плоті цього суспільства: служити радий, без краю захоплений жіноцтвом («как Софья Павловна у вас похорошела», те саме щодо Наталії Дмитрівни: «похорошели страх» і т.д.; і про мундир: «кто б тогда за всеми не повлекся? Когда из гвардии, иные от двора Сюда на время приезжали: Кричали женщины: ура! И в воздух чепчики бросали!») – але розум заважає: заважає просто прислужуватися і мати дітей.

Звернемо увагу на промовисту деталь: люди, які прислужують молодим панам, позбавлені такої простої речі, як сон: Ліза дістає відмову, коли проситься спати (з цього повідомлення починається п'еса); Молчалин вдень має бути при Фамусові для паперів, а вночі проводити час з «барышнею»; але на що, здається, не звертали увагу так само ставиться до своїх *людей* молодий герой: пам'ятає, в останній дії він не може виїхати від Фамусова («вишь, кучера найти не могут», – повідомляє йому лакей)? Випадковість? Але згадаймо, що каже Чацький на початку п'еси (коли «Чуть свет уж на ногах»):

Я сорок пять часов, глаз мигом не прищура,
Верст больше седьмисот пронесся, ветер, буря;
И растерялся весь, и падал сколько раз –
И вот за подвиги награда! [1, с. 22]

– тобто, сорок п'ять годин везти пана до Москви, потім від Фамусова до дому, потім знов до Фамусова: отже, третю добу кучер мав не змикати очей.

І коли у фіналі Фамусов, з'явившись на чолі натовпу слуг зі свічками, застає Чацького з донькою й напускається на перших:

В швейцары произвел ленивую тетерю,
Где был? куда ты вышел?
Сеней не запер для чего?
И как не досмотрел? и как ты не дослышал?
В работу вас, на поселенье вас:
За грош продать меня готовы [1, с. 131]

– то перед нами апофеоз прояву світу, коли через химеру молодого пана – адже те, що Софія не любить, йому ясно; в Сибір без суду (як повідомляє коментар до п'еси, саме в роки, коли вона писалася, пани знов

отримали дозвіл своєю волею відправляти кріпаків на заслання) мають відправитися такі ж самі *люди*, щодо долі яких герой побивався трохи раніше; – і захищати їх нема кому.

І тепер задамо собі запитанням: яка ж позитивна програма, проголошена героєм (через що, мабуть же, він і з міністрами розірвав: чи не занадто вона революційна? – правда, дивно, що «всі», як зауважує Фамусов, засуджують, що герой не йде на службу). Але, як зазначив один з літературознавців, усе, що вона включає в себе, це: особиста гідність, чесне виконання службових обов'язків, право не служити, а подорожувати або жити в селі, займатися науками чи мистецтвами і все. Проте тут перераховано лише те, що було даровано дворянам у Маніфесті про вольності дворянства (1762), тож нічого революційного вона не містить [2, с. 291]. Про скасування кріпацтва в жодному місці тут не йдеться. (Згадаймо, між іншим, сцену на балу, де Фамусов і Хльостова цілих одинадцять реплік сперечаються, три чи чотири сотні душ мав Чацький: це автор так довго характеризує порожні інтереси персонажів, – чи радше слід бачити тут неявне повідомлення, що герой продав сотню душ, аби мати за що подорожувати? – інших джерел надходжень, крім маєтку, в нього ж немає: календар Фамусова за цим ще не встиг, а «сарафанна пошта» Хльостової – так). Тоді не дивно, що весь шум, зчинений героєм, залишається побиванням Фамусова щодо того, «что будет говорить княгиня Марья Алексевна»; герой це лише *infant terrible*, якому ще просто, за висловом п'єси, належить «перебіситися»: Москві, про яку він так *грізно*, відзивається він анітрохи не загрожує.

І так у змальованому світі проступає цілісність: тут усі, від «мала до велика», не знають, куди подітися від нудьги: одні захищаються від неї «арапкою-дівкою та собачкою», другі любощами, ще хтось подорожами (до речі, якщо герой подорожував, лікувався на кислих водах, був у Петербурзі, приїхав до Москви, тепер вирушає шукати по світу куточок для скривдженого серця, – коли ж він «в науки вперит ум, алчущий познаний?»); якщо ти належиш до барського світу, де все за тебе роблять інші, – розум тобі не потрібний. І це захоплює найвищий щабель суспільства (риба ж гние з голови). Згадаймо ще раз сцену,

де монаршою посмішкою дарують вельможу, який, кумедно падаючи, потішив государинню: «старик заохал, голос хрипкий; был высочайшею пожалован *улыбкой*» – але ж, як зауважить вельможна старенька щодо Чацького: «над старостью смеяться грех». Якщо справи тут немає ні в кого (бо «дело... не приспело» – а слово ж і діло государеві; й чи може бути, щоб велика країна хоч якийсь момент була без діла); вся ця величезна махина, що зветься Росією (звернемо увагу, у Грибоедова в п'єсі з географічних назв російських згадуються три: Твер, Нижній Новгород і Саратов – всі на Волзі; таким способом в опис розширено включається весь російський світ), виявляється існуючою невідь для чого, – над чим і замислився Чаадаєв; і якщо Москва постає барським світом, вона може запропонувати світу лише *барський* гнів і *барську* любов.

Отже, ми можемо підсумувати викладене. У Грибоедова змальовано світ, де через барство, яке просякнуло всі його пори («и в женах, дочерях к мундиру *та же* страсть»), склалися форми комунікації, рівно приватної й публічної, де розум виявляється непотрібним: у першій «чтобы иметь детей, кому ума не доставало», у другій найголовніше «сгибаться в перегиб» і бути скоморохом. Внесення ж розуму дезорганізує ці пружини, порушуючи чистоту руху. Отже, кожна російська модернізація впирається у цей пункт: доки російське суспільство не зможе відмовитися від спадщини барства, яке встигло залишити слід у рефлексах і рядових росіян (досить подивитися на масово висловлюване на сьогоднішніх російських інтернет-форумах барське презирство щодо практично всіх незалежних країн, які постали з колишніх союзних республік), розум не стане основою російської політики: як каже російське прислів'я, «умной спеси не бывает». Треба обирати: барство або розум.

1. Грибоедов А.С. Горь от ума. – М., 1988.

2. Див.: Пиксанов Н.К. Социология «Горь от ума» // «Век нынешний и век минувший...»: Комедия А.С.Грибоедова в русской критике и литературоведении. – СПб, 2002.

Тетяна Ляшенко

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ: НЕСТІЙКА РІВНОВАГА

У статті розглядається становлення політичних режимів у країнах Центральної Азії. Зокрема, досліджується недемократичний розвиток, шляхом якого можуть піти держави ЦА. Авторка аналізує чинники, які впливають на подібний розвиток подій та наголошує на особливостях сучасного політичного процесу у центрально-азійському регіоні.

Ключові слова: *Центральна Азія, політичні режими, демократія, авторитаризм, тоталітаризм, посттоталітаризм, султанізм, політичний лідер.*

Lyashenko T. Political regimes in Central Asia: unstable equilibrium. *The article deals with the formation of political regimes in Central Asia. Specifically investigated undemocratic development, which can go through the state CA. The author analyzes the factors that contribute to such developments and emphasizes the features of the modern political process in the Central Asian region.*

Key words: *Central Asia, political regimes, democracy, authoritarianism, totalitarianism, posttotalitarianism, sultanism, political leader.*

Після розпаду Радянського Союзу перед усіма його колишніми республіками постало завдання системної трансформації, а також вибору зразка для політичного, економічного та соціального розвитку. Не стали винятком країни колишньої радянської Середньої Азії. Спільне історичне минуле, єдність за релігійною ознакою та, певною мірою, єдине культурне поле – ці чинники, здавалося б, сприяли відтворенню однієї моделі розвитку на території всього центральноазійського регіону.

Таким чином, країни центральноазійського регіону мають досить специфічну ознаку трансформаційного процесу. В соціально-політичній сфері спостерігаються два паралельні процеси: інституціоналізація демократичних державно-правових та політичних форм та ісламізація суспільства, що набули після 70 років придушення «другого дихання».

Тому політична еліта цих держав змушена опрацювати і здійснювати реалістичний та результативний курс на модернізацію суспільства, який би враховував ці фактори.

Наявність жорсткої президентської вертикалі та її превалювання над іншими секторами влади говорить про наявність авторитарного характеру системи влади в усіх країнах Центральної Азії.

Як зазначає професор Ф.М. Рудич, авторитарний режим виникає тоді, «коли на порядку денному постає необхідність вирішення проблем модернізації економіки, прискорення темпів розвитку країни. За таких умов політичні права та свободи громадян, діяльність громадсько-політичних об'єднань та опозиції обмежені. Законодавча влада фактично підкорюється виконавчій, яка зосереджена в руках глави держави. Поєднуються централізовано-планові та ринкові основи в розвитку економіки. При авторитаризмі правляча еліта, звичайно ж, неоднорідна та спирається на блок політичних сил, які хоча й різняться між собою, але мають спільну зацікавленість у збереженні авторитарної влади» [1, с. 24–25].

На сьогодні аналізу політичних режимів, що виникли в Центральній Азії після 1991 р., присвячена значна кількість наукових праць. Тракткування режимів у зазначеному регіоні має досить широкий діапазон: від демократії, авторитаризму, тоталітаризму до посттоталітаризму та султанізму [2].

Найбільш типовим «султаністським» режимом вважається режим С.Ніязова, колишнього президента Туркменістану. Режим І.Карімова в Узбекистані частіше оцінюється як диктаторський. Загалом, автори доходять висновку, що Центральна Азія стоїть перед дилемою – не «ринкова економіка або ж комунізм, або авторитаризм», а – «султанізм або ж створення дієвих державних систем та бюрократій, заснованих на владі закону». Влада Н.Назарбаєва у Казахстані, на думку більшості дослідників, має ознаки персонального авторитаризму зі сильним династичним ухилом.

Загалом можна зазначити, що Центральна Азія стоїть перед дилемою – не «ринкова економіка або ж комунізм, або авторитаризм», а – «султанізм або ж створення дієвих державних систем та бюрократій, заснованих на владі закону».

Якщо говорити про окремі країни Центральної Азії детальніше, то, наприклад, у *Казахстані присутній м'який*

центристський авторитаризм. «У республіці вдалося, ...створити близьку до ідеальної модель авторитаризму центристського типу, який історично показав себе як непоганий й достатньо надійний плацдарм для наступного модернізаційного транзиту» [3, с. 20-23]. За приклад тут береться досвід Туреччини, Бразилії, Перу, Малайзії, Південної Кореї тощо. У цих країнах подібна модель забезпечила не лише економічну стабільність, але й послідовний еволюційний розвиток у напрямі представницької демократії.

У Казахстані (на відміну від Узбекистану та Туркменістану) політична опозиція не вилучалася з політичного процесу, хоча й залишається жорстко обмеженою у своїх діях та можливостях представництва з боку влади. Не ліквідована абсолютно й свобода ЗМІ, хоча вона й має досить обмежений та керований характер.

Також, до однієї з визначальних рис розвитку політичного режиму Казахстану дослідники відносять особистісні якості лідера держави, які є невід'ємною складовою політичної стабільності та економічного успіху цієї країни. «Сама фігура державного лідера тут виходить далеко за національні рамки, як на початку (у складі СРСР), так і зараз (в складі СНД) є фігурою загальносоюзного значення» [3, с. 20–23].

Так, одна з найвідоміших дослідниць центрально-азійського регіону Марта Брілл Олкотт у своїх працях [4] приділяє велику увагу становленню політичних систем в країнах Центральної Азії і питанню національної ідентичності народів, що їх населяють. Політичним режимам, зокрема у Казахстані, присвячена її книга «Казахстан – невиконана обіцянка». Автор зазначає, що Казахстан, як і всі інші країни Центральної Азії, знаходяться «у пастці між західним плюралізмом та азійською автократією». Через це виникає багато суперечностей політичному, соціальному, етнічному та економічному житті цих країн. На думку М.Б.Олкотт, повною мірою ці суперечності відобразилися в особі та діяльності Президента Казахстану. Але її оцінки Н.Назарбаєва як політика і як людини є надзвичайно високими і книга просякнута визнанням його непересічності.

Процес політичного реформування розпочався в Казахстані у 2007 р. Це пов'язанло передусім з прийняттям у

травні 2007 р. поправок до Конституції Республіки Казахстан. 18 травня 2007 р. Парламент Казахстану розглянув і проголосував за внесення поправок до Основного закону, а президент Н.Назарбаєв підписав Закон «Про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Казахстан». Крім того, глава держави підписав ряд відповідних законів: «Про Уряд», «Про Президента», «Про вибори в Республіці Казахстан», «Про Парламент і статус його депутатів».

Одним з головних пріоритетів курсу реформ стала запропонована президентом Загальнонаціональна програма політичних реформ, яка стала підґрунтям усіх подальших політичних процесів. За словами Н.Назарбаєва, в країні створюється своя модель політичних реформ, свій казахстанський шлях «політичного транзиту». Його особливості і характерні риси – президентсько-парламентська форма правління, поетапність реформ, збалансованість рішень, що приймаються, загальнонаціональний діалог і консолідація основних політичних сил.

Але ці реформи не завадили парламенту Казахстану в червні 2010 р. ухвалити указ, який оголошує президента країни Нурсултана Назарбаєва «лідером нації». Цей новий статус означає, що особи, які пагано висловлюються або висувають «необґрунтовані звинувачення» проти Н.Назарбаєва, можуть бути притягнені до суду. Окрім цього, лідера та його сім'ю не можна переслідувати за законом на території Казахстану. Навіть після того, як Н.Назарбаєв перестане виконувати обов'язки президента країни, він збереже свій вплив на політичне життя країни.

Сам президент Н.Назарбаєв не підписав документа, але й не наклав на нього вето. Тому документ автоматично набрав чинності після публікації в офіційній газеті «Казахстанська правда». Таким чином, фактично відбувається «піднесення інституту президента над традиційними гілками влади» [5].

З одного боку, подібна практика цілком відповідає східним традиціям поваги до старших (у найширшому розумінні цього слова), тим більше, що казахстанський президент цього заслуговує: ситуація в Казахстані стала, рівень життя зростає, а країна залишається цілком стабільною в такому неспокійному регіоні. Але інший бік справи, зокрема, висловила португальська газета «Publico»: «Як країна з напівавторитарною політичною системою і з «лідером нації»

може головувати в Організації з безпеки та співробітництва в Європі? Згідно зі статутом цієї організації серед інших цілей вона повинна стояти на стражі свободи та прав людини в країнах, які є її членами. ...ми бачимо ще одну країну, де «до цих пір немає умов для демократії». В цьому випадку ми ризикуємо, що скоро Туркменістан або Узбекистан очолять ОБСЄ...» [6].

Задля пом'якшення ситуація та легітимації влади 3 квітня 2011 р. у Казахстані відбулися позачергові президентські вибори, на яких чинний президент Н.Назарбаєв набрав 95,5% голосів. Тим самим президент Казахстану продемонстрував усьому світу безальтернативність чинної влади та випередив можливі закиди щодо недемократичності політичних процесів у Казахстані. Адже у 2012 році добігав кінця президентський термін Н.Назарбаєва. Проте наприкінці 2010 р. казахстанський парламент ухвалив закон, згідно з яким, замість виборів у 2012-му, проголошувався референдум щодо продовження повноважень Н.Назарбаєва до 2020 року. Проте сам президент не підтримав таку ідею, тому 2 лютого 2011 р. парламент ухвалив зміни до Конституції, які наділили Н.Назарбаєва правом оголошувати позачергові президентські вибори – і за два дні президент такі вибори оголосив своїм указом. Н.Назарбаєв відмовився від проведення передвиборчої агітації, заявивши, що й так має необхідні для переобрання 55% голосів виборців. Н.Назарбаєв назвав ці вибори «відкритими і чесними». На його думку, вони «цілому світу ще раз довели демократичність нашого суспільства». Втім, голова місії ОБСЄ на виборах у Казахстані Даан Еверец заявив: «Ми з жалем змушені визнати, що вибори не пройшли так добре, як ми на це сподівалися і очікували».

Ситуація в Казахстані видається не такою вже й однозначною. З одного боку, фактично безальтернативні раз-у-раз вибори, внаслідок яких Н.Назарбаєв залишається при владі вже понад 20 років, а з другого – відсутність більш-менш реального наступника. Зміна влади в центральноазійському регіоні все ще залишається питанням складним і навіть небезпечним, тому «незмінність» влади може вважатися синонімом «стабільності» як серед електорату всередині країни, так і серед зовнішніх сил, які зацікавлені в спокійній Центральній Азії, принаймі поки що.

Загалом, *узбецький варіант політичної системи є майже ідентичним казахстанському.* Такий стан речей

викликаний не лише консерватизмом місцевих політичних еліт та значної частини суспільства, але й зовнішніми факторами. Дестабілізація ситуації в Афганістані, громадянська війна в Таджикистані також підводили Узбекистан в бік автаркії та закритого суспільства.

Офіційною доктриною Узбекистану є переконання, що у східній країні демократія не може мати такого вигляду, якого вона має в західних країнах. Президент країни Іслам Карімов є ідеологом узбецького «демократичного колективізму». «Узбекистан – держава, яка обрала свій, самостійний шлях розвитку. Цей шлях у всьому світі визнаний як «узбецька модель» державного та суспільного будівництва. ...Узбецька модель розвитку визнана міжнародним співтовариством завдяки тому, що вона ґрунтується на багатих традиціях національної державності, цінностях та менталітеті народу, а також на досягненнях світового досвіду реформування суспільства» [7].

У грудні 2007 р. відбулися вибори президента республіки Узбекистан. За Конституцією І. Карімов не мав права черговий раз балотуватися на цю посаду, але його висунули кандидатом від партії більшості в Законодавчій палаті Олій Мажліса – Ліберально-демократичної партії (УзЛіДеП) і зареєстрували в Центральній виборчій комісії. І.Карімов подовжив свої повноваження до 2014 р.

Особливість політичних та економічних тенденцій у Республіці Узбекистан в останні роки полягає в тому, що режим, з одного боку, намітив можливість поступових змін, а з іншого – показав межі тієї трансформації, що може відбуватися за цієї системи. Таким чином, політичну ситуацію в Узбекистані нині можна вважати стабільною. Зміни в політичному житті країни позначені певною лібералізацією політичного режиму: прийнято ряд законів про посилення ролі політичних партій, відміну смертної кари, пом'якшення карного законодавства. Звичайно, ці заходи мають насамперед демонстраційний характер. Фактично офіційний розподіл політичних партій на офіційні та провладні не сприяє формуванню конкурентної партійної системи. Але, тим не менш, партійна ідентифікація є, безумовно, великим кроком уперед, порівняно з клановою.

Але найбільш жорстким варіантом деспотичного режиму аналітики визнають політичний режим, який

існує (принаймні існував до останнього часу, а робити висновки щодо сьогоденної ситуації досить важко) в Туркменістані. Такі режими іноді характеризуються як авторитарно-тоталітарні або, навіть, як зазначалося вище – султаністські. Очевидно, що саме до цього типу належав режим Туркменбаші. Справа була не лише у безмежній жорсткості та методах тотального контролю над населенням, культурі особи лідера, хоча ці риси є ознаками уже не стільки авторитарного, скільки тоталітарного режиму. Також до рис останнього належить широке залучення населення до акцій підтримки режиму; демонстрація трудового ентузіазму та відданості лідеру та його курсу; прояв цього у витворах мистецтва – монументального та образотворчого.

Прийшовши на зміну авторитарного керівника, Г. Бердимухамедов почав перетворення, які можна охарактеризувати демократичними, новаторськими. Він підписав указ про реформування системи освіти, скасувавши ніязівські «дев'ятирічки» і ввівши повну десятилітню середню освіту, а у вузах – 5–6-річну. У Туркменії відкрилися інтернет-кафе. Інтернет-зв'язок вводиться в школах. 5 березня 2007 р. президент Туркменістану Г.Бердимухамедов підписав указ, згідно з яким ім'я першого президента і «батька всіх туркменів» Сапармурата Ніязова було видалено з президентського штандарта. Також президент скасував введену Туркменбаші щоденну клятву вірності республіці і її голові. У Туркменії відроджуються заборонені Ніязовим Академія наук, а також сільські поліклініки та військові кафедри у вищих навчальних закладах. 1 липня 2008 р. Туркменістан повернувся до назв місяців за григоріанським календарем і назв днів тижня за сонячною хіджре. У вересні 2008 р. прийнята нова Конституція країни, яка розширила повноваження президента. Всі ці перетворення Г.Бердимухамедов називає «епохою нового Відродження». Хоча до дійсних демократичних перетворень в країні ще далеко: «реформи, що проводяться у Туркменістані, мають не системний характер, а більш схожі на дії «пожежної команди» [8, с. 169–182].

Нинішній президент Туркменістану намагається пристосувати створений Туркменбаші режим до процесів, що відбуваються в країні та світі. При цьому, звичайно, він хоче зміцнити й посилити свою особисту владу і гарантувати

стабільність в країні. Продовжуючи кадрову політику Сапармурата Ніязова, Бердимухамедов майже повністю оновив склад Кабінету міністрів, ввівши на ключові міністерські посади своїх численних родичів, вихідців з Ахалського велаята, звідки він сам родом.

Це дало привід заговорити про демократизацію Туркменії. «Але йдеться, скоріш за все, про збереження досить жорсткої авторитарної системи в дещо пом'якшеному та модернізованому вигляді (без найбільш ексцентричних проявів) [8].

Відомий дослідник політичних процесів центрально-азійського регіону Аджар Куртов вважає, що, насправді, «Авторитаризм в Центральній Азії не зумів створити сильної держави, за допомогою якої можна було б трансформувати суспільство. По-справжньому сильною жодна з держав Центральної Азії так і не стала, була лише зміцнена структура президентської влади, а також її компоненти. І це відбулося шляхом свідомого послаблення інших державних структур, а тим більше, інститутів громадянського суспільства» [9, с. 310–321]. Повною мірою ці слова можна віднести до Киргизстану, де протягом п'яти років відбулося два державні перевороти.

До середини 1990-х років Киргизстан просувався в напрямі створення демократичної держави, і ця трансформація відбувалася майже паралельно процесам у країнах Центральної Європи.

Фактично з 2005 р. акції протесту у Киргизстані не припинялися, але мали переважно характер мирних курултаїв. Після президентських виборів 2009 р. перші акції протесту відбулися в лютому, але й вони ще проходили під гаслами економічних вимог. Протести в Наринській області 10 березня 2010 р. стали початком протестної кампанії з політичною складовою.

У квітні 2010 р. відбулися народні бунти в Бішкеку та Оші, внаслідок яких президент Курманбек Бакієв збіг до Білорусі, на півдні Киргизстану почалися етнічні конфлікти, а сама країна знову вступила у перехідний період з тимчасовим урядом.

У ході референдуму, який проводиться у Киргизстані 27 червня 2010 р., переважаюча більшість виборців підтримала конституційні зміни, відповідно до яких влада в країні повинна відійти від президента до парламенту.

Окрім цього, виборці висловили свою довіру виконуючій обов'язки голови тимчасового уряду Розі Отунбаєвій, яка виконує функції президента країни до кінця 2011 р. Самі лідери тимчасового уряду назвали результати референдуму початком нової демократичної ери. Щоправда, аналітики не схильні надто ідеалізувати останні події в Киргизстані: «Політична культура в цій центральноазійській державі за останні роки не зазнала істотних змін, влада досить легко переходить із рук у руки шляхом насильства, і саме в цьому полягає загроза, яка ускладнює для Киргизстану повернення на шлях цивілізованого розвитку» [10].

Досить сумнівним видається спроба побудувати парламентську республіку там, де для цього не створенні формальні умови, де основою життя людей до цих пір залишається кланово-сімейні відносини, а засобом прояснення стосунків – зброя.

У Таджикистані останніми роками сталися серйозні зміни: регіонально-клановій системі управління прийшла на зміну система управління типу «сім'я», що відбулося дещо пізніше, на відміну від інших пострадянських країн.

Еволюцію режиму в постконфліктний період можна бачити на прикладі останніх президентських виборів, які показали, що правляча еліта цілком здатна зберегти політичне панування не за допомогою використання партійних структур, а за допомогою адміністративного ресурсу і тотального контролю над ЗМІ. Цьому сприяє політична культура суспільства, яке потребує «вождя».

На останніх президентських виборах, що відбулися 10 листопада 2006 р. перемогу знову отримав Е.Рахмон, набравши 80% голосів виборців. Жоден з чотирьох його конкурентів не був представником опозиції. У республіці ніхто не сумнівався, що наступні сім років державу очолить чинний президент. Адже він не мав серйозних конкурентів. Їх імена були майже невідомі широкій публіці. Партії, які вони представляли, існували менше року. Вони мали створити лише видимість демократії і стати на заваді реальній опозиції [11, с. 43–52].

Як зазначає французький дослідник Олів'є Руа: В Центральній Азії «сьогодні спостерігається тенденція до політичних династій. І це, очевидно, не зовсім позитивно. Основною проблемою є відсутність реально діючих демократичних інститутів. В жодній країні ЦА не спостерігається прогресу в

цьому питанні. Єдиний прогрес спостерігається у Таджикистані, і не тому, що Рахмон – демократ, але тому, що там уряд – коаліційний, так що у Таджикистані є політичний плюралізм, чого немає в жодній іншій центральноазійській країні. І це позитивний момент [12].

Наразі концепція авторитаризму стала універсальною, узагальнюючою характеристикою для всіх недемократичних режимів. Проте розглядати процеси трансформації в країнах Центральної Азії необхідно в контексті трьох процесів, що відбуваються в цьому регіоні. Йдеться про традиціоналізацію (повернення або відродження дорадянських історико-культурних традицій), периферизацію (залучення до світового розподілу праці, насамперед як джерело сировини) та глобалізацію. «Сьогоднішня трансформація пострадянської Центральної Азії розгортається таким чином, що цей регіон неначе занурюється у три різні простори (умовно – Схід, Південь, Світ) та у три різні часові виміри (минуле, сьогодення, майбутнє) [13]. Лише розглядаючи ці складові комплексно, можливо зрозуміти особливості сучасних політичних процесів у центральноазійському регіоні і визначити шляхи подальшого розвитку країн ЦА.

1. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы. 2-е доп. Узд. – К.: Наукова думка, 2010.

2. Див. Linz J. Totalitarian and Authoritarian Regimes, in Handbook of Political Science, vol. 3, ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein, 1975.

3. Труевцев К. Центральная Азия: модели политической легитимации // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. – № 2.

4. Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии – М.-Вашингтон, 2005.

5. Кармазіна М.С. Президентство: український варіант. – К., 2007.

6. Страна с «лидером нации» председательствует в ОБСЕ ("Publico", Португалия) 17/06/2010 http://www.inosmi.ru/middle_asia/20100617/160659946.html

7. Идея национальной независимости: основные понятия и принципы. – Ташкент: Узбекистон, 2003.

8. Проклов И. Современный политический процесс в Туркменистане // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – №2.

9. Куртов А. «Ханский круг»: система власти в Центральной Азии // Прогнозис. – 2007. – № 1 (9).

10. Коваль О. Революція, котра закінчилася революцією. Чого не навчили Киргизстан останні п'ять років // Дзеркало тижня. – 2010 № 14 (794). – 10–16 квітня.

11. Дудник О. Трансформація інституту президентства в країнах СНД (2005 – 2006 роки) // Політичний менеджмент. Спецвипуск – 2007.

12. Оливье Руа: «Кыргызстан еще ждут новые политические потрясения»: Агым http://newskg.narod.ru/agym/06/0117_4.htm

13. Чешков М. Постсоветская Центральная Азия в трех измерениях: традиционализация, периферизация, глобализация // <http://www.ca-c.org/journal>.

Валерій Мачуський

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Розглянуто основні етапи становлення сучасного політичного режиму в Азербайджанській Республіці.

Ключові слова: політичний режим, народовладдя, опозиція, політична еліта, конституційні зміни.

Machusky V. The description of political regime of Azerbaijan Republic. The main stages of formation of modern political regime in the Azerbaijan Republic.

Key words: political regime, democracy, the opposition, the political elite, the constitutional changes.

Хвиля трансформації політичних режимів пострадянського простору серйозно вплинула на теорію демократичного транзиту, поставивши перед науковою спільнотою завдання виявлення загального та особливого в політичних змінах перехідних країн.

Вивчення політичних трансформацій в Азербайджані становить додатковий інтерес у зв'язку зі зростаючою роллю цієї держави у міжнародних відносинах. Події останніх років продемонстрували, що ця країна розглядається ключовими міжнародними акторами – Європейським Союзом,

США, Туреччиною як винятково важлива складова для впливу на пострадянський простір.

Маючи однакові базові передумови становлення державності, країни Закавказзя розійшлися у своїх внутрішньо- та зовнішньополітичних курсах. Збройні конфлікти з сусідніми кавказькими республіками, низька політична свідомість і політична апатія населення заважали становленню демократичних режимів та інтеграції всіх трьох республік (Вірменія та Азербайджан досі перебувають у стані війни). Для країн Закавказзя характерні загальні проблеми, такі як війна за втрачені території, економічна нестабільність, пов'язана з розривом економічних зв'язків між колишніми республіками Радянського Союзу і активний пошук стратегічних партнерів, таких як Європейський Союз, США та Росія. Часто саме ці країни безпосередньо впливають на розвиток політичних режимів у цих країнах.

Незважаючи на певну демократизацію (особливо це стосується Грузії після «революції троянд»), загальним по країнах Закавказзя залишається курс на становлення авторитарних режимів. Особливо це помітно в таких республіках, як Азербайджан і Вірменія. Азербайджан навіть відзначився моментом спадкової передачі президентської влади від батька до сина Алієвих. У всіх трьох країнах опозиція досить слабка і активно утискається владою, навіть у більш демократичній Грузії. У Вірменії та Грузії до складу опозиції входять переважно представники попередньої влади, які дискредитувала себе в очах виборців у період свого правління.

Азербайджанська Республіка (столиця – м. Баку, територія – 86,6 тис. кв. км, населення – 9 млн чол). Главою держави є президент. Азербайджан – президентська республіка. Президент обирається всенародним голосуванням на 5 років і призначає всіх урядових чиновників. Вищий законодавчий орган Азербайджану – однопалатні Національні збори (Міллі меджліс Азербайджану) нараховує 125 депутатів, що обирається всенародним голосуванням на п'ятирічний термін в одномандатних округах.

Ситуація в Азербайджані на початку 90-х років виявилася напруженою. Починаючи з 1988 року, у республіці спалахнув конфлікт з сусідньою Вірменією через автономну область Нагірний Карабах, який швидко переріс у затяжну війну. І хоча збройне протистояння під тиском

міжнародної громадськості вдалося до середини 90-х років нейтралізувати, між двома країнами досі зберігаються напружені відносини.

Становлення політичного режиму в Азербайджанській Республіці можна умовно розділити на три етапи: перший етап (1991–1995 рр.), етап фрагментації і реструктуризації політичного простору, і, як наслідок, можна цілком обґрунтовано виділити три його фази: «муталібівську» (вересень 1991 – травень 1992), «ельчібеєвську» (травень 1992 – червень 1993 рр.) та «алієвську» (червень 1993 – листопад 1995 рр.), другий етап (1995 – 2003) – ухвалення Конституції, який ознаменував перехід до нового етапу становлення політичного режиму в Азербайджані, стабілізації політичного процесу; третій етап (2003–2010 рр.) – приход до влади І. Алієва, який ознаменував собою системні зміни економічного контуру макрополітичної конфігурації та посилення авторитарної практики.

18 травня 1990 парламент Азербайджану обрав першого секретаря ЦК Компартії Азербайджану Аяза Муталібова президентом Азербайджану. Легітимація Аяза Муталібова сталася трохи пізніше, на виборах 8 вересня 1991 року, однак перемога була автоматичною – у виборчому бюлетені стояло тільки його ім'я, оскільки кандидати від опозиції або бойкотували вибори, або відмовилися від участі в них [1].

30 серпня 1991 Верховна Рада Азербайджану ухвалили декларацію «Про відновлення державної незалежності Азербайджанської Республіки», а вже 18 жовтня 1991 року Верховною Радою Азербайджану був прийнятий Конституційний акт «Про державну незалежність Азербайджанської Республіки». Цей документ підтримали 95% населення країни на всенародному референдумі 29 грудня 1991 року. Азербайджанська Республіка проголошувалася незалежною, демократичною, світською державою, правонаступницею Азербайджанської Народної Республіки 1918–1920 років [2].

Згідно з положеннями прийнятого Акта «Народ Азербайджану гарантує демократичний лад Азербайджанської Республіки і верховенство закону, а також утворює незалежну, світську, демократичну, унітарну державу» [2].

Формально закріплювалися основні елементи правової державності: верховенство закону, принцип поділу влади, багатопартійність, пріоритет приватної власності. У

заключній статті Конституційного акта говорилося, що він служить «основою для розробки нової Конституції Азербайджанської Республіки».

Аналізуючи основні положення Конституційного акта, можна відзначити його орієнтацію на розвиток демократичних механізмів політичного управління, націленість на створення можливостей для максимальної реалізації прав і свобод громадян.

Однак на рубежі 1991–1992 років політичний режим не зміг вибудувати інституційний фундамент політичного управління в нових умовах і втратив контроль над внутрішньополітичною динамікою. Серія військових поразок і вторгнення вірменських військ на територію Азербайджану не привели до консолідації національних політичних еліт, а навпаки, різко загострили внутрішнє протистояння.

Після знищення 26 лютого 1992 азербайджанського міста Ходжали в Нагірному Карабасі і кривавої різанини азербайджанського населення вірменськими військами за підтримки підрозділів 336-го Гвардійського мотострілкового полку військ СНД 6 березня 1992 Аяз Муталіб під тиском опозиції подав у відставку.

7 червня 1992 відбулися перші в історії Азербайджану альтернативні вибори Президента республіки. На виборах за підтримки 59,4% виборців переміг керівник націоналістичного Народного фронту Азербайджану Абульфаз Ельчібей. Друге місце з 33% голосів посів кандидат від Демократичної спілки інтелігенції Нізамі Сулейманов.

Новому президентові не вдалося стабілізувати ситуацію в країні. Азербайджанська державність перейшла у стадію дифузії і силового протистояння. Період правління Ельчібея (червень 1992 – червень 1993 р.) був відзначений подальшою деструктурацією політичного режиму. Єдиними значущими політичними кроками Абульфаза Ельчібея були: зміцнення енергетичного партнерства зі США (підготовка «контракту століття»), військово-політичне співробітництво з Туреччиною, дипломатична конфронтація з Іраном, вихід зі складу СНД і різке посилення антиросійської риторики, виведення російських військових баз з території Азербайджану .

Разом з тим, очевидний дисбаланс політичного курсу А. Ельчібея у бік Туреччини, зовнішньополітичне позиювання ідеї тюркської солідарності не були конвертовані

в реальні політичні преференції для республіки. Невдачі у ході військового протистояння і некомпетентність уряду викликали кризу влади, внаслідок якої 4 червня 1993 року в м. Гянджі спалахнув заколот полковника Сурета Гусейнова. А. Ельчібей був усунений від влади, а його місце як виконуючий обов'язки посів тодішній спікер парламенту Гейдар Алієв.

У тому ж 1993 році відбувся черговий референдум, на якому громадяни Азербайджанської Республіки офіційно відсторонили А. Ельчібея від влади і обрали президентом Гейдара Алієва, колишнього першого секретаря ЦК Компартії Азербайджану, члена Політбюро ЦК КПРС. Незважаючи на причетність до радянської номенклатури, Гейдар Алієв користувався серед населення своєї країни повагою і авторитетом.

У травні 1994 Азербайджан, Вірменія і Нагірно-Карабаська Республіка підписали угоду про припинення вогню. Наступний ефективний крок Гейдар Алієв зробив, підписавши «Контракт століття» 20 вересня 1994 року. У «Контракті століття» були представлені 13 компаній з 8 країн світу (Азербайджан, Туреччина, США, Японія, Великобританія, Норвегія, Росія і Саудівська Аравія). Цей договір, націлений на залучення іноземних інвестицій у нафтову промисловість, мав наслідком кардинальне зміцнення зовнішніх і внутрішньополітичних позицій нового політичного режиму. Природно, що американські і західноєвропейські інвестори (і пов'язані з ними політичні кола), починаючи з 1994 року, мали стратегічну зацікавленість у довгостроковій соціально-політичній стабільності в Азербайджані [3].

Перші парламентські вибори в історії незалежного Азербайджану відбулися в 1995 році. У тому ж році 12 листопада всенародним референдумом була ухвалена Конституція Азербайджанської Республіки, що стало логічним етапом подолання системної дезорганізації політико-правового механізму в Азербайджані.

Конституція проголошувала народ Азербайджану єдиним джерелом державної влади. Вищою метою держави декларувалося забезпечення прав і свобод людини і громадянина, підкреслювалася соціальна спрямованість державної політики. Закріплювався принцип поділу влади. Встановлювалося, що президент Азербайджанської Республіки обирається на

п'ятирічний термін шляхом загальних, прямих і рівних виборів за вільного, особистого і таємного голосування. У Конституції також вказувалося, що ніхто не може бути обраний президентом Азербайджанської Республіки повторно понад два рази. Органом законодавчої влади республіки оголошувався однопалатний Міллі меджліс, що складався з 125 депутатів, які спочатку обиралися за мажоритарно-пропорційною системою. Укріплювалася система місцевого самоврядування.

Конституція Азербайджанської Республіки мала достатньо виявлену демократичну спрямованість, фіксує ряд основоположних прав і свобод, націлених на формування основ громадянського суспільства в Азербайджані. Разом з тим, можна вважати, що в основу цього документа була покладена французька конституційна модель, що раніше знайшла своє модифіковане відображення в Конституції Російської Федерації, а трохи пізніше – в конституціях ряду інших пострадянських республік (Білорусі, України, Казахстану, Вірменія і т.д.). Специфічна риса такої моделі – гіперконцентрація повноважень у руках глави держави, системоутворююча роль президентства як центрального інституту владної конструкції.

Прийняття Конституції стало інституціональним етапом, що ознаменував перехід до нового періоду становлення політичного режиму в Азербайджані – стабілізації політичного процесу та монополізації владного ресурсу (1993–2010 рр.).

У жовтні 1998 року Г. Алієв був переобраний Президентом Азербайджану на другий термін, набравши 77,7% голосів виборців. Його основний суперник Е. Мамедов здобув підтримку 11,84% громадян, які взяли участь у голосуванні. Спостерігачі ОБСЄ відзначили непрозорий характер виборчого процесу та оцінили вибори як невідповідні міжнародним стандартам.

Слід визнати, що в 1993–2003 рр. уряд систематично користувався своєю монополією на владу, щоб контролювати вибори і маніпулювати їх результатами. Згідно з висновком міжнародних і національних спостерігачів, перші парламентські вибори в Азербайджані періоду незалежності в листопаді 1995 р., президентські вибори в жовтні 1998 р. і перші муніципальні вибори в грудні 1999 р. і березні 2000 р. не відповідали прийнятим міжнародним стандартам [4].

Одним з важливих інструментів форматування режиму «керованої демократії» в республіці і концентрації політичної влади в руках Гейдара Алієва в 1993–2003 рр. став системний контроль над засобами масової інформації. Так, 6 грудня 1993 року була прийнята поправка до закону «Про засоби масової інформації» Азербайджанської Республіки, згідно з якою ЗМІ можуть піддаватися цензурі у разі, якщо викладена інформація стосується військових або державних таємниць. Однак перелік таємниць не було вказано, що дозволяло чинному режиму досить широко використовувати адміністративний ресурс, закладений у законі. Ряд експертів вважають, що нормального міжнародного іміджу нинішня влада намагається досягти не зміною ситуації з правами людини в країні, а придушенням критики у місцевих засобах масової інформації. Для цього використовуються економічний тиск і формально відмінена, але діюча політична цензура і пряме перешкодження репортерської роботи з висвітлення політичних подій, а також проведення показових судових процесів над журналістами.

Політична динаміка Азербайджану в 1993–2003 рр. говорить про авторитарний відкат, формування режиму «керованої демократії» і кулурно-персоналістської моделі політичного управління. Очевидно, тенденції соціально-політичного «відкату», перегляду підсумків пізнорадянської лібералізації були закладені ще на початку 90-х рр. минулого століття і стали прямим наслідком слабкості владно-політичної організації в 1987–1993 роках.

Необхідно враховувати, що інституціоналізація політичного режиму в Азербайджані протікала в прямому взаємозв'язку з процесом подолання системної дифузії в соціально-економічній, політичній, ментальній сферах азербайджанського соціуму. Внаслідок цього, фундаментальні завдання політичного режиму в 1993–2003 рр. акумулював антикризовий комплекс: внутрішньополітична стабілізація, міжнародна легітимація, подолання дисфункції владного механізму, економічні реформи та залучення іноземного капіталу. Формат «керованої демократії» та ситуаційне звернення до авторитарних політичних практик виступали прийнятними та ефективними механізмами, що забезпечують як позитивну макроекономічну динаміку, так і послідовність політичного курсу в умовах консервації владної монополії. При цьому

не менш гострі проблеми політичної модернізації, лібералізації, забезпечення прав людини, розвитку партійного спектра і реальної електоральної конкуренції були свідомо відсунуті на другий план, виведені з реєстру довгострокових пріоритетів правлячої еліти.

8 листопада 2000 був переобраний Міллі меджіліс. Новий склад парламенту активно включився в роботу з розв'язання економічних проблем. Незважаючи на постійний приріст внутрішнього валового продукту, велика частина населення жила за межею бідності. До 2003 року ситуацію вдалося нормалізувати, а в подальшому Азербайджан навіть лідирував з економічного зростання серед країн СНД.

15 жовтня 2003 пройшли чергові президентські вибори, які стали важливим перехідним етапом у функціонуванні політичного режиму в Азербайджані. На виборах переміг син Гейдара Алієва (який зняв свою кандидатуру з причини хвороби) – Ільхам Алієв. 16 жовтня ЦВК республіки офіційно заявила, що другого туру виборів не буде, оскільки Алієв набрав 76,84% голосів виборців, які взяли участь у виборах, а його найближчий суперник Іса Гамбар – 13,97% голосів [5].

Знову були відмічені масові зловживання на виборах, але для правлячої еліти та й світової громадськості було важливо збереження стабільності в регіоні. Колишня пострадянська еліта і бізнес-кола без коливань прийняли наступника. Подібна процедура, безумовно, заклала вперше на теренах пострадянського простору, пряму передачу влади в спадщину. Ільхам Алієв, звернувши пильну увагу на розвиток економічної сфери і певну лібералізацію ринку, так чи інакше в усьому іншому продовжив курс батька. Це стосувалося і ставлення до засобів масової інформації та ставлення до опозиції. Громіздка пострадянська бюрократична машина і домінування президентської влади залишилися без змін. Це підтвердили парламентські вибори 2005 року і президентські 2008 року. Показовим у цьому сенсі референдум, проведений за ініціативи правлячої партії «Новий Азербайджан» 18 березня 2009 року. Головним результатом референдуму стала зміна статті 105 чинної Конституції (скасування обмеження обрання президентом однієї особи двома термінами). За даними ЦВК поправку схвалила переважна більшість громадян (97,1%) [6].

Таким чином, чинний президент і його оточення закладають для себе реальні можливості збереження влади на майбутнє, не проводячи змін у законодавчій системі (створюючи парламентську республіку) або пошук наступника президента.

Нинішній склад парламенту обраний в листопаді 2010 року. Більшість депутатів є безпартійними (38 депутатів) або є членами пропрезидентської партії «Новий Азербайджан» (74 депутати). Опозиційні партії також представлені в парламенті, але їх масові акції, демонстрації і мітинги, як правило, не вітаються владою, як і в багатьох інших країнах Закавказького регіону.

Безумовно, що геополітичне значення пострадянського Азербайджану важко переоцінити. Фактично він є сполучною ланкою між Кавказьким регіоном і Центральною Азією. Республіка має великі вуглеводневі ресурси. На думку американського політолога Збігнева Бжезінського, Азербайджан можна назвати життєво важливою «пробкою», яка контролює доступ до пляшки з багатствами Каспійського моря і Середньої Азії [7]. Проблематика геополітичного місця Азербайджанської Республіки в сучасній світовій і регіональній політиці набула широкого висвітлення в політичній науці. Разом з тим, істотно менше уваги приділялося трансформаційному ефекту геополітичного чинника, його здатності впливати на внутрішню динаміку і, таким чином, серйозно видозмінювати конфігурацію взаємин «влада – соціум» у республіці. При цьому політологи приділяють особливу увагу лімітрофному характеру Азербайджанської державності. Як правило, акцент робиться на геополітичну залежність Азербайджану від історичної макродинаміки, зовнішню обумовленість внутрішніх процесів. Так, П. Дарабаді пише: «на Південному Кавказі відбувалася складна позиційна боротьба між сторонами геополітичного трикутника Росія – Туреччина – Іран, яка супроводжується спілками та контрсоюзами з другорядними гравцями в особі місцевих володарів Азербайджану» [8]. Очевидно, історично закріпився статус «другорядних гравців», який мав на увазі підпорядкованість національних еліт геополітичної кон'юнктури, їх системну орієнтацію не на внутрішні соціально-політичні потреби мас, а на консервацію власного домінантного становища. Витяг політико-економічних прибутків через постійну адаптацію до зовнішніх флуктуацій змінюються

глобальними і регіональними тенденціями міжнародної політики. Такі зовнішньополітичні практики сприяли формуванню своєрідної моделі геополітичного обміну: економічні преференції і національні ресурси конвертувалися в «стратегічне партнерство». Метою такого партнерства виступала як міжнародна, так і «трансферна» політика, що транслюється ззовні в легітимацію режиму у свідомості соціального масиву – виразника суспільно-державного конструкту. В її основі незмінно лежав протекціонізм значущого геополітичного суб'єкта (Російська імперія, Британська імперія, наприкінці двадцятого століття Сполучені Штати Америки) щодо діючої азербайджанської влади. Виражений геополітичний контекст супроводжував і пострадянську політичну традицію: становлення нової державності Азербайджану (рубіж 80–90-х років минулого століття) не тільки темпорально збігалось з корінними змінами у світовій політиці – розпадом СРСР і деструктурацією біполярної системи міжнародних відносин, але і стало органічним наслідком цього процесу, його прикладної інтерпретації на субглобальному (макрорегіональному) просторі Кавказу. Таким чином, сам факт відновлення суверенної азербайджанської політики на початку 1990-х рр. виступає як похідна глобального макроісторичного ефекту – фрагментації і подальшої системної дифузії радянського геополітичного конструкту. В умовах макрорегіональної дестабілізації першої половини 90-х років минулого століття, викликаній розпадом СРСР, різко актуалізувалося суперництво глобальних (США, Росія, ЄС) і регіональних (Туреччина, Іран) акторів світової політики на Кавказі і в Каспійському регіоні. Не менш важливою обставиною становлення політичного режиму в сучасній Азербайджанській Республіці виступає регіонально-політичний фактор: розвиток пострадянського Азербайджану протікає «під знаком втрати Карабаху». «Воєнна поразка і втрата суверенітету над частиною території, – пише російський дослідник С. Маркедонов, стали чинниками, що роблять серйозний вплив на самоідентифікацію азербайджанців. Образ держави, яка зазнала «військової агресії» сусідньої країни, став центральною ідеологемою Азербайджанської Республіки» [9]. У такій кризовій ситуації чітко кристалізувалася потреба азербайджанського суспільства у встановленні ефективного державного порядку, що володіє здатністю до національної

консолідації, в тому числі через авторитарні методи і ціною відмови від форсованої демократизації імітаційного характеру. Нездатність А. Ельчібея, що декларував власну прихильність демократичному курсу, забезпечити територіальну цілісність незалежного Азербайджану, створювала серйозні передумови для делегітимації як влади в особі НФА і президента, так і монополізованою ними ідеї національної демократії. Втрата Нагірного Карабаху і зовнішньополітична неспроможність уряду активно дезорганізували політичний режим і, разом з цим, частково девальювали ліберально-модернізаційний проект, висунутий азербайджанською гуманітарною елітою в 80-ті роки ХХ століття. Під впливом зазначених зовнішніх чинників азербайджанське суспільство послідовно еволюціонувало до традиційно-персоналістської домінанти політичної свідомості, демонструючи готовність до часткового ментального обміну «демократичних» цінностей на соціально-політичну стабілізацію. І, безумовно, одним з ключових каталізаторів такого соціально-психологічного відкату, що підготував політичне середовище пострадянського Азербайджану до «керованої демократії», став Карабаський конфлікт.

1. Ваал де Т. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. <http://www.library.cjes.ru/online/?a=con&b id=743&c id=1 0129>

2. Конституционный акт Азербайджанской Республики. О восстановлении независимости Азербайджанской Республики. - <http://www.vescc.com/view .php?id=3&lang=ru>

3. Сергиенко В. Государство – это Я. – 27.08.2003. – <http://www.continent.kz/2003/1 6/9.htm>

4. Манипуляция парламентскими выборами в Азербайджане: общий обзор. 30.10.2000 <http://www.hrw.org/russian/reports/ azerb/2000/oct/>

5. Азербайджан: предвыборная кампания не дает оснований говорить ни о свободе, ни о справедливости президентских выборов. 13.10.2003. – http://www.hrw.org/russian/press/azerb/2003/131003_elect.html

6. Азербайджан меняет Конституцию. 18.03.2009. – <http://Avwww.regnum.ru/news/1 138356.html>

7. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) - <http://lib.ru/POLITOLOG/AMERICA/ bzhezinskij.txt>

8. Дарабади П. Геоистория каспийского региона и геополитика современности. – Баку: Элм, 2002. – 192 с.

9. Маркедонов СМ. Феномен Азербайджана. – <http://Av\vw.intertrends.ru/tenth/013.htm>.

Ігор Черинько

ДУАЛІСТИЧНА МОНАРХІЯ ЯК РІЗНОВИД
КОНСТИТУЦІЙНО-МОНАРХІЧНОГО
ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ
(ПЕРЕВАЖНО НА ПРИКЛАДІ КОРОЛІВСТВА ТОНГА)

Стаття присвячена аналізу конституційно-монархічного політичного режиму на прикладі дуалістичної монархії. Досліджуються особливості владної вертикалі у дуалістичних монархіях сучасного світу, переважно на прикладі Королівства Тонго.

Ключові слова: Тонга, король, монархія, політичний режим.

Cherinko I. The dualistic monarchy as the variety of political regime of constitutional monarchy (basically at the example of the Kingdom of Tonga). The present article deals with the analysis of the political regime of constitutional monarchies at the example of dualistic monarchy. The features of the vertical line of power in dualistic monarchies of the modern world, basically at the example of the Kingdom of Tonga, are researched.

Key words: Tonga, king, monarchy, political regime.

Політичний режим у найширшому розумінні є методом організації державної влади і проявляється у таких рисах, як ступінь свободи громадян, їхня участь у державному управлінні, ступінь залученості певних прошарків суспільства у формування стратегічного курсу держави або ж загалом як статус людини у суспільстві. Політичний режим як термін політологічної науки тісно переплітається з політичною системою, однак ці два терміни не можна ототожнювати, адже політична система являє собою

сукупність елементів державного управління зі специфічним способом їхньої організації у цілісну структуру, а політичний режим, радше, є особливостями такої організації. Мабуть, немає у світі жодної держави, де б на конституційному рівні було б закріплено, що така країна є тоталітарною деспотичною диктатурою і ставить собі за мету приниження громадянських свобод і вільного мислення. Але на практиці такі країни існують, хоча мають у своїх основних законах положення, які цілком би відповідали принципам, що на них ґрунтуються провідні західні демократії. Чому теорія інколи так сильно різниться від практики? На це питання дають відповідь дослідження, присвячені політичним режимам.

Дуалістична монархія являє собою особливий різновид конституційної монархії. Цей феномен державного ладу є мало вивченим в українській політичній науці та вимагає ґрунтовної наукової розробки. За умов такого політичного режиму владні повноваження розділяються між парламентом і монархом, але останній зосереджує в своїх руках ключову повноту влади. Нерідко правителі держав з дуалістичним варіантом монархічного устрою мають право абсолютного вето на парламентські законодавчі акти та прерогативу призначення частини депутатського корпусу. Судова влада теж може зосереджуватися в руках суверена [1, с. 308–309]. Вибір Королівства Тонга для дослідження його з точки зору характеристики його політичного режиму зумовлюється кількома причинами. В першу чергу маловідомість цієї держави українському науковцеві, який переймається проблематикою порівняльної політології, збуджує підвищений інтерес до такого державного утворення. Крім того, унікальне географічне положення та старовинний монархічний режим є додатковим стимулом знати про цю державу більше. І, насамкінець, унікальний політичний режим, що з точки зору політології матиме назву дуалістична монархія, що панує в цій державі, ще більш підвищує інтерес до такої країни, як Тонга.

У дуалістичних монархіях на конституційному рівні передбачається відповідальність уряду і перед монархом, і перед законодавчими зборами. Водночас у науковій думці такий вид державного ладу розглядається як перехідний етап від абсолютизму до парламентарної монархії. Зауважимо, що

фактично усі сучасні європейські парламентарні монархії пережили етап дуалістичного ладу, що наступав після відмови від абсолютизму [2, с. 758].

Королівство Тонга є відносно невеликою за площею та населенням тихоокеанською острівною державою, що розташовується у Полінезії. Остання являє собою групу островів у центральній частині Тихого океану. Королівство Тонга внаслідок свого географічного положення має спільний кордон лише з трьома іншими державами, і то – тільки морський. Так, на півночі Тонга межує з територіальними водами Самоа, на Півдні – з територіальними водами Ніуе, а західними сусідами Тонга є острова Фіджі.

Територія Королівства Тонга загалом становить близько 750 квадратних кілометрів та являє собою конгломерат з 171 острова, лише на 45 з яких спостерігається постійне населення [3]. Великі острови королівства мають переважно вулканічне походження, а на острові Тонгатапу зосереджено близько двох третин населення держави. Цей острів є економічним, соціальним та культурним центром королівства, на ньому розташовується столиця держави – місто Нікуалофа. За адміністративно-територіальним устроєм Тонга поділяється на три острівні групи – Вавау, Тонгатапу та Хапайї, держава має свою грошову одиницю – паангу [4, с. 100], що дорівнює одній сотні сеніті.

Населення королівства становить близько ста тисяч чоловік, переважно полінезійці та європейці, а державними мовами країни основним законом встановлено тонганську та англійську. Тонганська мова є вельми відмінною від інших мов полінезійської групи та поширена переважно у розмові, а не на письмі[5]. Тонганці сповідують християнство, переважно католицького варіанта (хоча родина правителя Тонга вважає себе похідною від полінезійського бога Тангароа [6]). Окрім самого Королівства Тонга, танганців можна зустріти ще в Австралії [7].

Територія сучасної Тонга стала відомою цивілізованому світові у 1643 році, коли її відкрив відомий мореплавець Абель Тасман. Хоча є достовірні свідчення, що на цих теренах побували голландські мореплавці Виллем Схаутен та Якоб Лемер ще у 1616 році [8]. Натомість, понад століття тонганські землі лишалися білою плямою для європейських торговців, завойовників та мореплавців, оскільки лише у 1773 та 1777 роках ці території були вдруге

відвідані візитерами зі Старого Світу, якими командував капітан Джеймс Кук, котрому острівне населення виказало настільки теплий прийом, що він нарік Тонга «островом дружби». Натомість, ще у 1747 та 1822 роках на тонганських островах побували християнські місіонери, які належали до Лондонської місіонерської спільноти [9].

На початку XIX століття Тонга була знекровлена тривалою громадянською війною та розділена охочими до влади князями на три частини. У 1831 році у Тонга з'явився твердий державець, який увійшов до історії під іменем Джордж Тупоу, котрому вдалося покінчити з тривалими та виснажливими громадянськими війнами та об'єднати території сучасної Тонга у одне-єдине королівство, а сам Джордж став монархом.

Прийшовши до влади, новий правитель поставив за мету формування у королівстві політичного режиму, ідентичного до того, який існував у Великій Британії, та наділення своїх підданих дев'ятьма акрами землі за правом народження по досягненні ними шістнадцятирічного віку, яку громадяни мусять обробляти, не забуваючи про суспільну користь та оподаткування з боку держави. Таким чином, у країні сформувався своєрідний неписаний суспільний договір, згідно з яким суверен, якому належить земля країни та усі її багатства, відчужує на користь свого народу її рівномірні частки, користуючись підтримкою верств населення.

Офіційно Тонга стала королівством у 1875 році, з появою конституції. Точно не відомо, коли і де народився перший тонганський монарх, натомість державним святом у країні вважається день 4 грудня. День народження першого монарха був встановлений у державі як свято у 1845 році, а роком народження Джорджа Тупоу вважається 1797 рік, хоча ця дата підлягає сумніву. Іншою визначальною датою для тонганського народу є 4 червня 1970 року, оскільки саме у цей день Тонга була проголошена незалежною державою. У квітні 1970 року Велика Британія оголосила про припинення свого протекторату над Тонга.

Політична система Тонга є надзвичайно специфічною та доволі відмінною від інших монархічних її аналогів. Тонга є єдиною у Океанії спадковою монархією. Причому ця держава має доволі старовинні монархічні традиції.

Вважається, що приблизно з X століття нашої ери на островах сучасної Тонга існувала монархічна держава [4, с. 100]. Так, у 1875 році в державі було введено конституцію, яка є чинною і дотепер, з урахуванням внесених до неї у 1967 році змін.

У 1900 році тонганський король уклав угоду з Великою Британією про протекторат, а у 1958 році сторони уклали договір про дружбу [4]. Через рік цей договір був ратифікований і Тонга підлягала верховенству британської корони у лиці Генерального комісара, який підпорядковувався губернатору островів Фіджі. У 1965 році ця посада стала підпорядковуватися Лондону безпосередньо, а зверхність британського комісара над Тонга сприймалася населенням і політичним класом держави як своєрідний компроміс, адже формально Тонга не була колонізованою, на відміну від усіх інших країн Полінезії. Ці документи також дозволили Тонга не тільки хоча б формально зберегти власну державність часів європейської колонізації світу та королівську династію, яка править і дотепер, а й започаткувати політичний діалог з розвиненими країнами світу.

У Тонга главою держави є король, а вищим законодавчим органом – Законодавча Асамблея, яка складається з однієї палати. До парламенту Тонга входять тридцять депутатів, серед яких дванадцять є членами уряду, дев'ять обираються знатними дворянськими колами Тонга, вираженими у тридцяти трьох їхніх представниках, і ще дев'ять обираються населенням терміном на три роки [4]. Виконавчу владу в Королівстві Тонга здійснює монарх та призначуваний ним уряд – кабінет міністрів, яким керує прем'єр-міністр. Правосуддя у королівстві провадиться Верховним судом та Апеляційним судом держави, а правова система Тонга є схожою з її британським аналогом і ґрунтується на прецедентному праві. Таким чином, політичну систему Королівства Тонга можна вважати дуалістичною монархією, тобто такою монархією, за якої необмежена влада суверена лімітується повноваженнями законодавчих зборів. За роки своєї новітньої історії Тонга мала п'ять монархів, серед яких четверо королів і одна королева.

Нині державою править Джордж Тупоу V (повне ім'я до шестя на престол – Тауфа'Ахау Монумата'Ого Туку'Ахо Тупоу), який був коронований у 2008 році у віці 60 років [7]. Загалом же королів Тонга називають великими

правителями маленької держави [9], особливістю якої є те, що вся влада, багатства та державне управління зосереджуються в руках невеличкої верхівки потомственої знаті.

Будучи достатньо корумпованою, владна верхівка не показує жодних ознак готовності до політичної реформи, результатом якої було б зменшення владних повноважень монарха. В той же час Тонга – одна з найперших держав за рівнем грамотності у світі, навіть незважаючи на абсолютне домінування традиційної економіки та сільського господарства у структурі її економічного господарювання. Останнє зумовлює той сумний факт, що особа, народжена не у дворянській родині та походженням з сільської місцевості не має жодних шансів змінити свій спосіб життя та залишається у сільській місцевості назавжди, що характеризує Тонга як країну з феодальним укладом. За словами Ахіліси Пахіви, одного з лідерів тонганської демократичної опозиції, загалом ж демократичні перетворення ніколи не стояли в державі на порядку денному, а характерною особливістю знатної владної верхівки є те, що вона послідовно ігнорує народ [10].

Нинішній король Тонга вступив на престол фактично у серпні 2006 року, однак офіційно коронований був двома роками пізніше через те, що прибічники демократичних реформ організували рішучі протести проти консервації монархічного режиму з широкими повноваженнями суверена та зосередження основної маси державних багатств у руках обмеженої кількості родин, які належать до знаті. Внаслідок цього у столиці держави відбулися масові заворушення, що забрали життя 8 чоловік та завдали величезної шкоди інфраструктурі міста.

Слід зауважити, що королівська родина Тонга нерідко вдавалася до відкритої узурпації влади, що особливо помітним було за довгі роки правління короля Тупоу ІУ, який, до речі, потрапив свого часу до Книги рекордів Гінеса як найтяжчий серед світових монархів, адже його вага становила майже 210 кг. Так, його син, наступний принц, деякий час обіймав посаду прем'єр-міністра королівства, причому суміщаючи цей пост з ще кількома міністерськими посадами.

Нинішній правитель Тонга є доволі неординарною особистістю. Він народився у королівському палаці 4 травня

1948. Навчався у своєму вітчизняному коледжі імені Тупоу, а згодом у коледжі Ньюінгтон, що у Сіднеї, Австралія. Вищу освіту наступний принц здобув у елітній військовій академії Сендхерст, що у Великобританії, де він навчався з представниками аристократичних родів всього світу. Вже у віці 21-річному віці йому було присвоєно звання Головного полковника сил оборони та Королівської гвардії Тонга. З 1970 по 1979 р. його королівська високість трудилася на посаді секретаря Міністерства закордонних справ королівства, приблизно в цей же час принц засновує королівський центр науки, покликаний навчати грамотності, – на сьогодні день і комп'ютерній грамотності – військовослужбовців та інших громадян.

Крім того, проявив себе принц і в приватному секторі, будучи володарем телекомунікаційної компанії Тонфон. Полюбляє сучасний король єдиної полінезійської монархії і літературну діяльність, а також мистецтво кіно. Під час коронації монарха деякі західні ЗМІ поширили інформацію щодо гультьйського способу життя принца часів його навчання у Великій Британії. Однак жодного офіційного підтвердження такі інформаційні посили не знайшли, та і, крім того, сувора військова дисципліна Сендхерста навряд чи б дозволила юнакові багато часу витратити на дозвілля.

У 1982 році над державою пронісся смертоносний ураган, що завдав величезних втрат її інфраструктурі та економіці. Чимало підданих почали відчувати злидні. У 1999 році країну спіткало ще одне лихо: вона втратила майже половину власного державного бюджету, двадцять шість мільйонів доларів США, а така сума є для королівства доволі відчутною. Річ у тім, що держава отримувала майже половину доходів до своєї скарбниці, продаючи власне громадянство, і для ефективного менеджменту цим процесом було запрошено європейця, деякого Джессі Богданова. Останній так сподобався суверенові, що той запропонував йому славнозвісну посаду придворного шута. Однак Богданов віддячив монархові зовсім не цирковою витівкою: домігшись пришвидшеного переведення грошей у готівку, він зник безслідно [10].

Не дивно, що враховуючи вищезазначене, тонганці зі стійкою періодичністю влаштовують масові народні заворушення з метою виказати своє невдоволення існуючим

політичним режимом. Особливо підігривається така пристрасть зниженням рівня доходів населення, більшість якого змушена існувати на менш ніж сто доларів США на місяць та високим рівнем безробіття у королівстві. Обурює широкі верстви населення і той факт, що у власності однієї лише королівської родини знаходиться вагома частина прибережної зони держави, в той час як у країні доволі мало пляжів, і це при тому, що Тонга розташована на островах.

Не може оминати увагою народне око і те, що королівська родина має вельми солідні статки, у першу чергу виражені у закордонному майні. Один лише палац короля Тонга у Новій Зеландії, наприклад, оцінюється приблизно у сім мільйонів доларів, у той час як прості громадяни нерідко живуть у саморобних халупах. Однак закон є суворим, та все ж законом: у Конституції Тонга є чітко прописано, що допоки існуватимуть тонганці, правити ними має тільки король.

Переходячи до розгляду іншої дуалістичної монархії сучасного світу – Королівства Марокко, потрібно відзначити, що так само, як і в Тонга, ця країна має стародавні монархічні традиції, адже ще наприкінці 7 – початку 8 століть нашої ери на теренах сучасного Марокко з'явилися арабські завойовники, які приєднали державу до арабського халіфату. Незалежною ж країною Марокко є з 1956 року, перебуваючи протягом першої половини ХХ століття під колоніальним ярмом Франції та Іспанії.

Згідно з Конституцією 1972 року, яка змінювалася і доповнювалася у 1992 та 1996 роках, з огляду на введення двопалатного парламенту, Марокко є конституційною монархією теократичного зразка, де король є не тільки главою держави, а й главою церкви та верховних головнокомандувачем збройних сил. Саме монарх, без участі парламенту, призначає та звільняє прем'єр-міністра та, фактично, керує виконавчою владою, оскільки згідно з Конституцією йому належить право головувати на Раді міністрів, яка є виконавчим органом королівства. Король Марокко також має право розпускати парламент, а спадкувати престол право мають лише чоловіки [11, с. 585].

Марокканський парламент складається з двопалатного парламенту, і цьому органу на пару з королем належить законодавча влада. Палата представників, нижня палата

парламенту, складається з 325 депутатів, обирається на шестирічний термін. Дві третини її обирається шляхом загальних і прямих виборів, а ще третина – виборщиками комунальних рад. Палата радників – верхня палата марокканського парламенту – обирається терміном на девять років та складається з 270 членів. Вищим судовим органом у державі є Верховний суд [11, с. 586].

Ще одна монархія дуалістичного зразка існує на півдні Африки. Королівство Свазіленд утворилося ще у 1830 році, однак наприкінці XIX століття було приєднано бурами до Трансваалю. А вже у 1906 році тут було встановлено британський протекторат. Тільки у 1967 році це державне утворення отримало внутрішню автономію, а ще роком пізніше – незалежність. Згідно з Конституцією, яка була обнародована у 1978 році, але не набула чинності, держава має конституційно монархічний устрій, який є і на практиці [12, с. 434].

Вищим законодавчим органом Свазіленду є Лібанда – парламент, який складається з двох палат. До нижньої – палати зборів – входять 65 членів, верхня палата – сенат – налічує 30 парламентарів. Повноваження парламенту становлять п'ять років. Система виборів до парламенту Королівства Свазіленд є двоступеневою, доволі незвичною та дещо складною. Так, 55 депутатів нижньої палати обираються виборщиками, а ще десяток – призначаються королем. Натомість більшість сенату формує сам монарх, адже йому належить право призначати дві третини senatorів, і лише десять з них обирається палатою зборів. Виконавча влада в державі належить самому монархові, оскільки він наділений правом призначати і прем'єр-міністра, і формувати уряд за поданням його голови [12, с. 434]. Правосуддям в державі опікується Високий суд, Апеляційний суд та суди загальної юрисдикції.

Таким чином, переконливо видно, що не всі монархії сучасного світу є наділеними суто церемоніальними повноваженнями, як то є у Японії чи європейських країнах монархічного устрою. Незважаючи на те, що на основі досвіду європейських країн політична наука розглядає дуалістичні монархії як перехідний етап від абсолютизму до парламентарно-монархічного ладу, у розглянутих у межах нашої роботи країнах цей перехід доволі затягується і, цілком вірогідно, взагалі не матиме місця, оскільки не є

вигідним ані самим монархам, що зосередили у своїх руках майже всю повноту влади, ані політичному класові кожної з держав, який є вельми консервативним через зрозуміле побоювання втратити свої статки разом зі зміною форми державного ладу.

Незважаючи на те, що кожна держава має свою унікальну історико-культурну спадщину і саме ці чинники зумовлюють її механізми державного правління, дуалістичний монархічний лад виявляє себе застарілою формою державного управління, оскільки саме він, у першу чергу, через власне виродження і високу корумпованість приближених до монарха чиновників зумовлює низький рівень життя населення у розглянутих країнах.

Консервація існуючого політичного режиму є вигідною не тільки самим монаршим родинам, які побоюються елементарно втратити владу та опинитися громадянами республіки за умов поступового розподілу своїх повноважень з представницькими органами влади, наділеними народним мандатом, а й є важливою для корумпованої державної верхівки, яка має свої статки та високий державний статус завдяки необмеженій владі суверена. Адже безперечним є той факт, що яким би не був монарх, він не здатен керувати усіма сферами державного буття і передаватиме свої повноваження у певних галузях лояльним до себе чиновникам, які можуть сміливо зловживати довірою монарха і використовувати не за призначенням свої законодавчо не закріплені повноваження.

Історія ХХ ст. знала випадки, коли у відсталих країнах доведений до зuboжіння корумпованою верхівкою народ піднімав на вила свого монарха разом з його прислужниками, як то сталося у 70-ті рр. з правителем Ефіопії Хайле Салассіє I. Однак історія ХХІ ст. бачила приклади трансформації дуалістично-монархічного ладу у більш сучасний вид монархічного правління, як то сталося у Бутані завдяки прогресивному мисленню тамтешнього молодого короля, випускника Оксфордського університету.

Сучасний світ висуває вимоги колегіальності у державному управлінні, і широке коло повноважень глави держав можуть мати лише за умов наявності в них народного мандата, як то буває у президентських республіках. Тому передача частини своєї влади монархом народним масам не тільки не розгойдує його позиції в державі, а

навпаки, укріплює їх, особливо з огляду на те, що в такому разі державні негаразди і невдачі управління можуть бути списані на недолугих політиків, які були обрані своїм же народом, та неефективний менеджмент чиновників, які були призначені такими політиками.

Монархічні доми західноєвропейських парламентарних демократій залишаються символами держави і формальними керівниками своїх країн саме завдяки своїй здатності іти в рівень з часом та адекватно реагувати на народні настрої. Сучасний світ вимагає таких самих дій і від правителів дуалістичних монархій, які тяжіють більше до абсолютизму. Водночас, монархії Азії та Африки можуть знайти свій варіант поступок народові, за якого вони могли б зберегти частину реальних управлінських повноважень, що було б цілком логічним, адже сильна рука завжди була ознакою таких суспільств.

1. Шаповал В.М. Дуалістична монархія // Юридична енциклопедія: в 6 т. – К.: Укр.енцикл., 2001. Т. 2.

2. Дубина О.К. Монархія // Юридична енциклопедія: в 6 т. – К.: Укр.енцикл., 2001. Т. 3.

3. Тонга. Енциклопедія Кольєра. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_colier/1116/%D0%A2%D0%9E%D0%9D%D0%93%D0%90

4. Федоренко В.Л. Тонга // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.. – К.: Укр. енцикл., Т. 6: Т-Я, 2004.

5. Tongan Language. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pmo.gov.to/tongan-language.html>

6. Тангароа. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.turlocman.ru/french-polynesia/4206>

7. Тонга. Большой энциклопедический словарь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/encЗр/294882>

8. Король Тонга Тупоу V отказался от абсолютной власти [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://aminpro.narod.ru/monarh_0009.html

9. The Kingdom of Tonga. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/16092.htm#gov>

10. Тонга. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://proekt-wms.narod.ru/states/tonga.htm>

11. Федоренко В.Л. Марокко // Юридична енциклопедія: в 6 т. – К.: Укр.енцикл., 2001. Т. 3. 12. Федоренко В.Л. Свазіленд // Юридична енциклопедія: в 6 т. – К.: Укр.енцикл., 2003. Т. 5.

ІІІ. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Михайло Басараб

ЕТНІЧНИЙ СЕПАРАТИЗМ: ІМАНЕНТНА КОНФЛІКТНІСТЬ ЧИ ВІДПОВІДЬ НА ЗАГРОЗИ ЦІННОСТЯМ

У сучасному політологічному дискурсі етнічний сепаратизм переважно розглядається в сенсі деструктивного соціального конфлікту із зазвичай негативними супутніми явищами та наслідками. Це не відповідає вимогам наукового підходу, який передбачає об'єктивність та мінімізацію оціночних висновків щодо предмета аналізу. Незважаючи на те, що етнічний сепаратизм безумовно має конфліктну природу, це не повинно зумовлювати автоматично негативний контекст розгляду цього політичного феномену, оскільки цей процес покликаний вирішити кризу реалізації ціннісних та ідейних установок етносу-суб'єкта.

Ключові слова: сепаратизм, конфлікт, цінності

Basarab M. Globalization trends: new incentives for separatism. Ethnic separatism in the current political science discourse is considered mainly in sense of destructive social conflict with predominantly negative symptoms and consequences. It does not meet the requirements of scientific approach, which involves objectiveness and minimization of evaluative opinions on the analysis subject. Despite the fact that ethnic separatism has certainly a conflict nature, this should not automatically cause a negative context of this political phenomenon, as this process is designed to solve the crisis of values and ideological settings of ethnic entity.

Key words: separatism, conflict, values

Автор публікації доводить, що етнічний сепаратизм не слід автоматично розглядати як конфлікт заради конфлікту.

Часто цей процес є відповіддю на загрози для ціннісних та ідейних орієнтацій етносів, що вдаються до сепаратистських дій.

Етнічний сепаратизм має конфліктну природу, оскільки в абсолютній більшості випадків передує політичному конфлікту або є його наслідком. Щоб довести політичну конфліктну суть сепаратизму, необхідно розглянути визначення політичного конфлікту. Василь Кремень, наприклад, подає таке визначення: «Конфлікт політичний – становище політичних відносин, в якому їх учасники ведуть боротьбу за цінності та певний статус, владу й ресурси, боротьбу, в якій метою супротивників стає нейтралізація, завдання збитків або знищення суперника. Суть конфлікту в невідповідності між тим, що є, і тим, що повинно бути, за представленням втягнутих у конфлікт соціальних спільностей та індивідів, що суб'єктивно сприймають своє місце в суспільстві та своє ставлення до інших людей та інститутів – політичних і соціальних» [7, с. 584]. Виходячи з цього визначення, етнічний сепаратизм має політичну конфліктну природу, оскільки в процесі сепаратизму ведеться боротьба за статус, владу та ресурси. Більше того, суть сепаратизму, як і політичного конфлікту, за визначенням Василя Кременя, полягає у відмінності оцінки реальності етносом, що бажає відмежуватися, та державою і етносом чи етносами, які виступають проти цього.

Варто звернути увагу на визначення політичного конфлікту, яке наводить Віктор Андрущенко: «Політичний конфлікт – це певний стан політичної ситуації, коли учасники суспільної взаємодії прагнуть взаємовиключних результатів. Як правило, в основі будь-якого конфлікту лежить прагнення одних домогтися переваг, які є неприйнятними для інших. Звідси, джерелом конфлікту буває не просто розбіжність інтересів різних суспільних груп, а головне, небажання сторін поступитися своєю позицією, неадекватна оцінка ситуації, свого й альтернативного потенціалу, нерозуміння стратегічних перспектив, довгострокових тенденцій, переваг компромісу, амбіції й груповий егоїзм» [10, с. 149]. І у контексті цього визначення етнічний сепаратизм можна вважати прикладом політичного конфлікту, оскільки учасники цієї конфліктної взаємодії прагнуть взаємовиключних результатів. Етнічна меншина прагне досягти суверенітету на певній території держави, а представники цієї держави

бажають залишити свій контроль над цією територією. У такій ситуації прагнення сепаратистів є неприйнятними для захисників територіальної цілісності. Таким чином, визначення Віктора Андрущенка також дає можливість кваліфікувати етнічний сепаратизм як політичний конфлікт.

На сутнісну поєднаність етнічного та політичного конфлікту вказує і російська дослідниця М. Медведева. Її висновок базується на тому, що сепаратизм має політичну мотиваційну основу: «З етнічним конфліктом тісно пов'язаний політичний, оскільки абсолютна більшість етнічних конфліктів у світі розгорталася під гаслом політичного самовизначення» [5, с. 156].

Українська дослідниця Тетяна Вакулова артикулює симбіоз політичного та етнічного конфліктів терміном «етнополітичний конфлікт». Етнічний конфлікт справедливо розглядається нею у контексті політичних процесів: «Етнополітичний конфлікт являє собою зіткнення суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси та цінності, пов'язані з досягненням чи перерозподілом політичної влади, визначенням її символів, а також групового політичного статусу та пріоритетів державної політики, в яких етнічні відмінності стають принципом політичної мобілізації, і одним із суб'єктів є етнічна група» [2, с. 194].

Навіть, коли етнічний сепаратизм не характеризується відкритим конфліктом сторін, що буває вкрай рідко, процес все одно супроводжується конфліктом інтересів. Наприклад, мирні сепаратистські дії радянських республік у 1991 році не викликали спротиву у Росії. Однак тоді процес відокремлення був лише мирним наслідком чи завершенням тривалого і системного конфлікту інтересів етносів СРСР. Натомість, значно більш характерними можна вважати сепаратистські події у колишній Соціалістичній Федеративній Республіці Югославія, які передували масштабному міжетнічному конфлікту на Балканах.

На політичній сутності етнічного конфлікту акцентує увагу і відомий російський дослідник Валерій Тішков: «Під етнічним ми розуміємо конфлікт з визначеним рівнем організованої політичної дії, громадських рухів, масових безпорядків, сепаратистських виступів і навіть громадянської війни, в яких протистояння проходить по лінії етнічної спільноти» [9, с. 8]. Як бачимо, дослідник розглядає сепаратистські дії як наслідок етнічного конфлікту та

складову системи політичних взаємин. Автор фактично підтверджує, що сепаратизм необхідно аналізувати у контексті організованої політичної дії. Отже, є чітка прив'язка сепаратистського процесу до політичного конфлікту.

Історію суспільних взаємин об'єктивно можна вважати історією етнічних конфліктів. В значній кількості таких випадків сепаратизм ставав або причиною, або наслідком їхнього загострення. Більшість сучасних міжетнічних конфліктів перебуває в латентній стадії. Природа міжетнічного конфлікту вказує на те, що конфлікт, який знаходиться у прихованій стадії, частіше за все, рано чи пізно переходить у стадію відкритого протистояння. За твердженням українського дослідника Анатолія Бароніна: «Конфлікт – це соціальний процес, в якому ... група прагне до досягнення своїх цілей шляхом ліквідації, знищення чи підпорядкування собі інших груп, які прагнуть до здійснення подібних чи ідентичних цілей» [1, с. 110]. Конфліктній ситуації завжди властива ідентифікація противника, усвідомлення конкурентної ситуації, в якій опонент розглядається через протиріччя, існуюче між прагненнями і цілями тієї чи іншої сторони. Виходячи з сутності етнічної меншини, її представники через високий рівень самоідентифікації завжди чітко усвідомлюють свого опонента. Конфлікти часто народжуються на основі антагонізму, через протилежне визначення систем цінностей конфліктуючих сторін. До того ж, конфлікт посилюється фобіями, стереотипами, упередженим ставленням, які передують конфлікту, посилюють його або стають його наслідком. «Антагонізм – це комплекс негативних установок і оцінок, здатних призвести до дій, спрямованих на усунення чи підпорядкування противника» [1, с. 110] Антагонізм може виникати на основі об'єктивної протилежності інтересів, але перероджується в конфлікт лише після усвідомлення цих розбіжностей етносами. Територіальні конфлікти є яскравим проявом антагонізму, оскільки відбуваються за одну і ту саму територію, яка повинна або зберегти свій адміністративний статус, або змінити його. В такому разі розв'язання проблеми можливе з задоволенням інтересу лише однієї конфліктуючої сторони. Альтернативних варіантів в такому випадку не існує, а якщо й існують, то не вирішують конфлікту, а лише приховують і відкладають його вирішення на перспективу.

Американський дослідник Люїс Козер, описуючи природу соціальних конфліктів, дає зрозуміти, що протиріччя завжди притаманне будь-яким соціальним системам. Водночас, він пояснює, чому одні протиріччя призводять до відкритого протистояння, а інші ні: «В соціальній структурі будь-якого типу завжди є привід для конфліктної ситуації, оскільки час від часу у ній спалахує конкуренція окремих індивідів чи підгруп з приводу дефіцитних ресурсів, престижу та влади. Разом з тим, соціальні структури відрізняються одна від іншої дозволеними способами вираження домагань і рівнем терпимості у конфліктних ситуаціях» [4, с. 542]. Отже, за наявності безлічі «сплячих» міжетнічних конфліктних ситуацій у світі, за визначенням Козера, активізація конфліктів залежить виключно від рівня політичної культури в окремих державах зокрема, та світі загалом. Іншими словами, конфліктність у міжетнічних стосунках можна розряджати через можливість цивілізованого забезпечення потреб окремих спільнот.

Загалом міжетнічний конфлікт може мати кілька форм, зокрема: політична конфліктність, силові сутички, військове протистояння. Політична конфліктність – це змагання за впливи на суспільні процеси, що регламентується взаємовизнаними правилами і засобами досягнення своїх цілей. Силові сутички – форма боротьби за впливи на суспільні процеси із застосуванням поодиноких засобів силового тиску, які виходять за межі взаємовизнаних правил конкуренції. Наприклад, це акції масової протестної вуличної активності. Військове протистояння – тотальний конфлікт із застосуванням усіх можливих методів, прийомів та засобів задля досягнення своєї мети.

Можна розглядати швидкоплинний (тотальний) або повільний («тліючим», перманентний) типи розвитку етнічного сепаратизму як конфліктної взаємодії. Так, наприклад, сепаратистські дії у Північній Ірландії та Іспанії і Франції є «тліючими». Водночас, гостра фаза сепаратизму у Югославії наприкінці ХХ століття була швидкоплинною. Очевидно, це свідчить про те, що загальний рівень громадянських свобод та соціально-економічного добробуту у Великобританії та Іспанії є значно вищим, аніж у колишній СФРЮ. Таким чином, доходимо висновку, що в суспільстві з вищим рівнем політичної культури та економічного добробуту етнічний сепаратизм має значно

менше шансів розвиватися у стрімких та гострих проявах. Значну роль відіграють і зовнішні чинники. Вплив суб'єктів ззовні також може або пришвидшувати, або нівелювати інтенсивність етнічного сепаратизму.

Повертаючись до питання конфлікту цінностей та інтересів як індикатора етнічного сепаратизму, варто взяти до уваги судження російського дослідника Костянтина Сироежкіна, який пояснює конфліктну природу етнічного сепаратизму таким чином: «Етнічний сепаратизм завжди виникає на базі глибоко пережитої і чітко усвідомленої ущемленості свого становища і гідності, яку відчуває та чи інша етнічна група, що спонукає її активні сили до усунення перепон в етнокультурному розвитку» [8]. Дослідник визначає сепаратистські настрої як наслідок тривалого та складного процесу самоусвідомлення в середовищі певної етнічної спільноти. У визначенні Сироежкіна йдеться про ірраціональні мотиви етнічного сепаратизму, який в такому контексті тісно пов'язаний із кризою реалізації етносом світоглядно-ціннісних установок. Водночас, автор додає, що: «Етнічний сепаратизм був і залишається суто радикальним, егоцентричним способом розв'язання проблем, які так чи інакше виникають в багатонаціональних суспільствах, у взаємовідносинах етнічної меншини з етнічною більшістю, окремих територій з центральною владою... метою сепаратистів є відокремлення від єдиного цілого і формування власної державності. А це означає, що держава не тільки втрачає частину своєї території (а відповідно, і частину ресурсів, подекуди доволі значних), але й отримує на своїх кордонах вороже налаштованих сусідів. Звідси і жорстка реакція з боку держави» [8]. Не враховуючи упереджено негативного ставлення автора до сепаратизму, він висловлює кілька слушних ідей. Дослідник абсолютно точно розрізняє два види сепаратизму як політичного процесу: протидія між етнічною меншиною і етнічною більшістю та між етнічною меншиною та державою. Це влучна класифікація процесу за суб'єктами участі, оскільки етнос, ініціатор сепаратизму, не завжди протидіє іншому етносу. Його опонентом може бути держава. Це стосується переважно мультинаціональних спільнот. Наприклад, у випадку сепаратистських тенденцій на Алясці територіальній спільноті буде протистояти не інший етнос, а держава. В Україні ж, наприклад, за

можливих сепаратистських дій у Криму, татари чи росіяни мали б суперечність інтересів не лише з державою Україна, а й з основним етносом – українцями. Окрім цього, Сироежкін дотепно зазначає, що внаслідок успішних дій сепаратистів держава не лише втрачає частину своєї території, але й отримує додаткову конфліктну локацію на своїх кордонах.

Етнічний сепаратизм може розгортатись як у відкритій, так і в прихованій формі. До відкритих засобів і методів реалізації сепаратистами своїх намірів можна віднести такі публічні дії: заяви, масові акції протесту, відкрите військове протистояння тощо. Приховані сепаратистські дії проявляються у реалізації своїх намірів непублічними методами і засобами: підпільна і анонімна терористична діяльність, застосування тиску на своїх опонентів через третіх сторін тощо.

Кон'юнктурно етнічний сепаратизм розглядається як виключно негативний процес. Це передусім стосується досліджень російських науковців, які постійно переходять від об'єктивного аналізу цього процесу до емоційних та оціночних суджень. Типовим прикладом такого підходу може бути ще одна теза російського дослідника Костянтина Сироежкіна: «Однак сама етнічна група ніколи не виступає носієм ідеології сепаратизму. Такого роду вимоги, як правило, виходять від політичних еліт, лідерів національних рухів і партій, діячів культури і т.і. При цьому їх позиція може не тільки не мати нічого спільного з інтересами етносів, від імені яких вони виступають, але й не користуватися підтримкою мас. У своїй діяльності елітні групи апелюють, як правило, до історичних міфів та ущемленої національної самосвідомості, зводиться до зміцнення в свідомості етнічної групи думки про можливість вирішення питань етнокультурного розвитку лише в умовах самовизначення... Її цілі полягають в іншому: досягти необмеженого контролю над ресурсами та джерелами доходу – землею, торгівлею, підприємництвом, робочими місцями в держапараті, виборними посадами і т.і., аж до контролю над цілою державою. Іншими словами, головна її ціль – завоювання політичної влади в межах етноареалу. І, як показує історичний досвід, значно частіше етнічний фактор слугую лідерам, а не лідери – етнічній спільноті» [8]. По-перше, дослідник стверджує, що етнос ніколи не

виступає носієм ідеї етнічного сепаратизму. Такий висновок хибує необ'єктивністю. Невже носієм ідеології не можна вважати пересічного представника етнічної меншини, який публічно підтримує наміри свого етносу: носить певну символіку, бере участь в акціях протесту чи усвідомлено обирає для побутового спілкування мову своєї меншини, а не домінуючу мову етнічної більшості. Не йдеться вже про численні війовничі чи терористичні організації сепаратистів, які формуються з пересічних представників етносу. По-друге, Сироежкін натякає на спекулятивне підґрунтя історичної аргументації сепаратистських рухів та стверджує, що еліти етнічних меншин обов'язково керуються лише меркантильним інтересом. Цей висновок також далеко не завжди відповідає реаліям.

Цілком зрозуміло, що російські дослідники переважно обґрунтовують позицію, вигідну для багатонаціональної Російської держави, особливо в умовах тотальної централізації владної вертикалі. Сепаратизм як обов'язково війовничі та майже злочинні дії у переважному їхньому трактуванні здебільшого розглядається як найгірша альтернатива етнополітичним взаємодіям без ознак екстремізму. Сепаратистські дії в російському політологічному аналізі часто розглядаються як антипод еволюційних способів реалізації етноменшинами свого права на самовизначення. Зазвичай у розумінні представників російської політичної науки, якщо етнополітична активність набуває сепаратистського змісту, то обов'язково стає надміру агресивною та реалізується лише у контексті «виходу зі складу», «руйнування цілісності» держави, через ворожнечу і неприйняття етнічною меншиною етнічної більшості. Російські науковці часто вважають, що особливість сепаратизму полягає в обов'язковій неадекватності потреб етнічних меншин, які не рахуються з інтересами інших спільнот та груп. Часто, коли мова йде про етнічні меншини, зазначається про невинуватення почуття власної винятковості, національну високомірність, агресію тощо. Окрім Костянтина Сироежкіна, етнічний сепаратизм як негативне суспільне явище розглядають відомі російські дослідники етнонаціональних конфліктів Олександр Дугін, Валерій Тішков, Юрій Морозов, Володимир Лутовінов та інші.

Відомі російські дослідники Юрій Морозов та Володимир Лутовінов також характеризують етнічний сепаратизм як негативне явище. На їхню думку, етнічний

сепаратизм «за своїм деструктивним потенціалом особливо небезпечний, оскільки передбачає не тільки встановлення етнократичних режимів, які проголошують і культивують етнічну винятковість, але також позбавляють прав і свобод особистості, перетворюють цілі народи в народи-ізгої чи вигнанці... На відміну від національно-визвольного руху, сепаратизм, як правило, виражає інтереси певних кіл місцевої еліти» [6, с. 38].

Окрім того, вони також вказують на те, що в ході сепаратистських рухів здебільшого реалізуються інтереси еліти етнічних меншин. Більше того, Морозов та Лутовінов однозначно пов'язують сепаратизм з тероризмом: «Сучасний сепаратизм, особливо етнічний, сотнями видимих и невидимих ниток пов'язаний з тероризмом. У них одна «живильна» основа – нестабільність, конфлікти. Сепаратистські прояви майже завжди супроводжуються посиленням терористичної активності найбільш агресивних прихильників етнонеалежності» [6, с. 39]. Такий способом російські дослідники наділяють етнічний сепаратизм виключно негативними ознаками, що поглиблює стереотипне розуміння цього поняття як чогось суто негативного та войовничого.

Часто, навіть на етапі визначення понять, який потребує повної оціночної відстороненості автора, сепаратизм однозначно подається як негативне та одностороннє сприйняття суті цього політичного процесу. Як зазначалося вище, йдеться, зокрема, про російських науковців, які переважно характеризують цей процес, як обов'язково конфліктний, деструктивний тощо. Наприклад, знаний у Росії історик Валерій Тішков зазначає: «Сепаратизм – це вимога суверенітету і незалежності для етносом визначеної території, спрямована проти державної влади країни. Сучасний сепаратизм базується на помилковому принципі самовизначення: кожна етнічна спільнота повинна мати власну державно оформлену територію» [9, с. 5]. Починаючи визначення з того, що сепаратизм – це процес проти чогось, навіть на семантичному рівні, автор одразу формує негативне ставлення до цього процесу. Окрім того, дослідник категорично запевняє, що сучасний сепаратизм ґрунтується на помилкових орієнтирах. Таке формулювання одразу закладає негативне сприйняття цього процесу, що звужує можливості для об'єктивного аналізу цього політичного процесу.

Наведемо ще одне визначення російського дослідника Владилена Єлеонського: «Сепаратизм – негативне соціальне явище, що передбачає спекуляцію настроями малоосвічених громадян, яке штовхає до необґрунтованого, надуманого розмежування за ознакою етнічної чи іншої належності. В усі часи сепаратизм існував внаслідок недобросовісного використання релігійних та національних почуттів, їх експлуатацію з метою наживи. Сепаратизм – форма підривної діяльності проти конкретної держави. Для нього характерно прагнення до розмивання офіційної влади з метою присвоєння владних повноважень або перетворення наділених владою осіб в маріонеток. Ведеться витончена гра на почуттях обивателя, видування провокаційних ідей розмежування в засобах масової інформації. Розробляються псевдонаукові постулати, що обґрунтовують можливість успішного соціального розвитку на основі протиставлення людини людині, по суті, на основі домінування одних над іншими» [3]. Як бачимо, автор одразу характеризує процес етнічного сепаратизму як негативний. Єлеонський запевняє, що це обов'язково необґрунтована, нав'язана та неусвідомлена дія етносу, яка добивається негуманних цілей.

Сепаратизм однозначно характеризується як негативне явище і організаціями міжнародної кооперації, у яких Росія виступає одним з основних ідеологів. Наприклад, в Шанхайській конвенції про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом, підписаній Казахстаном, Китаєм, Киргизією, Росією, Таджикистаном та Узбекистаном у рамках Шанхайської організації співробітництва (ШОС) йдеться: «Сепаратизм» – будь-яка дія, спрямована на порушення територіальної цілісності держав, у тому числі на відокремлення від нього частини його території, чи дезінтеграцію держави, яке вчиняється насильницьким шляхом, а також планування і підготовка такого діяння, сприяння його здійсненню, підбурювання до нього та переслідувані в кримінальному порядку відповідно до національного законодавства Сторін» [11]. Варто наголосити, що головними натхненниками ШОС як регіональної системи безпеки були Китай та Росія. Країни, що за оцінкою держав з розвиненою демократією, мають суттєві труднощі з впровадження демократичних принципів на своїй території. Зауважимо, і Китай, і Росія часто дістають негативні оцінки світової спільноти щодо забезпечення на

своїх територіях прав етнічних меншин. Сепаратизм у тексті конвенції ШОС однозначно характеризується як загрозове явище та кваліфікується як злочинна дія.

Намагання однобоко характеризувати етнічний сепаратизм як суто негативний політичний процес обмежує поле для наукових пошуків, а також робить аналіз етнічного сепаратизму тенденційним. Це суперечить засадничим вимогам до політологічного аналізу.

Слід зазначити, що категоричність та однобокість, переважно притаманна висновкам російських авторів, має негативні наслідки для об'єктивного вивчення етнічного сепаратизму як політичного процесу та політологічної категорії. Представники російської науки та експертного середовища, рухаючись у рамках загальнодержавної ідеологічної парадигми, зводять його до банальних форм прояву політичної агресії. Вочевидь, це некоректна однозначність. Таким чином, етнічний сепаратизм абсолютно позбавляється ідейно-ціннісних характеристик, що звужує і применшує суверенні починання багатьох етносів з високим рівнем самоідентифікації.

Необхідно уникати однобокого аналізу етнічного сепаратизму як обов'язково деструктивного, агресивного чи несправедливого процесу, навіть незважаючи на його конфліктну суть. Як і будь-який інший політичний процес чи навіть конфлікт, етнічний сепаратизм потребує об'єктивного наукового аналізу без оціночних суджень.

Етнічний сепаратизм, безумовно, є конфліктною взаємодією, однак ця конфліктність процесу не є його іманентно зумовленою самоціллю. Конфліктність є лише початком або кульмінацією етнічного сепаратизму. Насправді ж етнічний сепаратизм – процес, що глибоко пов'язаний з кризою реалізації ціннісних та ідейних установок етносу-суб'єкта.

1. Баронин А.С. Этническая психология / Баронин А.С. – Киев: Тандем, 2000.

2. Вакулова Т. Цивилизационный фактор в этнополитических конфликтах / Т.Вакулова // Вісник СевДТУ. – Вип. 91: Політологія: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2008.

3. Елеонский В.О. О юрисдикции государств – бывших республик Союза ССР [Электронный ресурс] / Елеонский В.О. –

Гражданин и право. № 3, март 2007г. – Режим доступу: <http://www.zakon.kz/90282-o-jurisdikcii-gosudarstv-byvshikh.html>

4. Козер Л. А. Функции социального конфликта / Л.А. Козер // Американская социологическая мысль.– М, 1996.

5. Медведева М. Этнополитический конфликт как фактор угрозы международной безопасности [Электронный ресурс] / М. Медведева // Философия XX века: школы и концепции: Научная конференция к 60-летию философского факультета СПбГУ, 21 ноября 2000 г. Материалы работы секции молодых учёных «Философия и жизнь». – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. С.156–158. – Режим доступу: http://anthropology.ru/ru/texts/medvedeva_ma/phillife2000_056.html

6. Морозов Ю. Лутовинов В. "Чума" двух веков: этносепаратизм как угроза национальной, региональной и глобальной безопасности // Молодая гвардия. – 2002. – N 10.

7. Політологія: наука про політику: Підручник / За заг. ред. В. Г. Кременя, М. І. Горлача. – 3-е вид. – К-Х., 2001.

8. Сыроежкин К. Сепаратизм: право силы и авантюризм вместо логики и здравого смысла [Электронный ресурс] / К.Сыроежкин // Байтерек № 4 (37) июль-август 2009 г. – Режим доступу: <http://www.baiterek.kz/index.php?journal=33&page=546>

9. Тишков В.А. О природе этнического конфликта / В.А. Тишков // Свободная мысль. – 1993. – № 4.

10. Філософія політики: Підручник / НАНУ; АПНУ; КНУТШ; Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко, В. Бакіров. – К.: Знання України, 2003.

11. Шанхайська конвенція про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом [Електронний ресурс] // Право и СМИ Центральной Азии <http://www.medialawca.org/document/-2056>.

Ігор Туров

АНТИСЕМІТИЗМ В УКРАЇНІ ХХІ СТ.: ПОЛІТИЧНИЙ РАКУРС ДИНАМІКИ ЗМІН

У пропонованій статті досліджується динаміка коливань антисемітської активності в українському суспільстві першої декади 21-го ст. На підставі наведення фактів автор приходить до висновку, що означене зростання антисемітської активності в українському суспільстві корелює, в першу чергу, не з економічними проблемами, а зі сплесками зростання суспільно-політичної активності загалом. Динаміка зростання й зниження

антисемітизму в українському суспільстві визначається перш за все не світовою кон'юнктурою, а внутрішніми факторами.

Ключові слова: антисемітизм, європейське суспільство, громадянсько-політична активність.

Turov I. Anti-Semitism in Ukraine of the 21 century: political perspective of the changes. *The paper is devoted to the problem of the changes of anti-semitic activities in Ukrainian society in the first decade of the 21 century. According to the author's conclusion level of Anti-Semitism in Ukrainian society is determined generally by rising of social-political activity more than economical troubles. Dynamic of the changes more depend on inner then foreigner factors*

Key words: antisemitism, jewish society, political activities civic activities.

Прояви антисемітизму є одним з факторів, що визначають політичну зрілість суспільства, його стабільність та перспективи розвитку. Політична домінанта проблем антисемітизму визначається в першу чергу тою обставиною, що в сучасних державах, які розташовані на європейському та американському континентах, євреї, у переважній більшості, зовсім не вирізняються мовою, вбранням, кухнею та іншими побутовими звичками від етнічної більшості у місцях їхнього приживання. Відповідно, тут не може йтися про культурний конфлікт, що породжує побутову несумісність. Джерелом конфлікту є фактори релігійно-політичного характеру. До таких слід віднести всілякі міркування про економічне засилля євреїв, оскільки вони, здебільшого, тлумачаться в політичному сенсі як прагнення євреїв загарбати й винищити титульну націю.

Багато хто з дослідників відзначає, що в 2000-ті роки антисемітизм у світі сягнув найвищого рівня від часів Другої світової війни [1].

Особливо відзначається різке збільшення антисемітських акцій у 2009 році. Так, в Канаді кількість інцидентів у 2009 році збільшилася на 11,4 відсотка, порівнянно із попереднім роком, й сягнула найвищого показника із будь-коли зафіксованих цією організацією впродовж 28 років [2]. Майже вдвічі зросла кількість антисемітських акцій у Франції, на 55 відсотків – у Великій Британії [3].

Значно більш складною та багатою на поступально-зворотні рухи є динаміка цього процесу в Україні першої декади ХХІ ст. Наприкінці минулого й у перші чотири роки теперішнього століття рівень антисемітизму в українському суспільстві був не надто високим і тенденції до його суттєвого зростання в цілому не спостерігалось.

Антисемітизм загалом не був характерний для українських засобів масової інформації. За підрахунками Володимира Міндліна, співробітника Київського інституту юдаїки, що здійснює моніторинг антисемітської діяльності в країні, за 2003 рік було зафіксовано 258 антисемітських публікацій, переважно у трьох виданнях. (Слід зазначити, що в Росії такий підрахунок не є можливим, там налічується десятки видань, для яких антисемітизм є важливою частиною їх пропаганди). Хоча методика моніторингу може бути недосконалою і багато видань можуть лишатися поза увагою дослідників, загалом ми можемо орієнтуватися на наведені цифри. В 2002 році було зафіксовано 179 антисемітських публікацій переважно у двох виданнях, в 2001 році таких публікацій було трохи більше ста, в 2000 році – 150, у 1998 році – 260, у 1997 році – 150. Ці дані дозволяють відмітити певну динаміку антисемітської пропаганди.[4; 5].

Насилля щодо євреїв на ідеологічному ґрунті було непоширеним явищем. Як найбільш відомий інцидент слід відмітити спробу нападу на Київську синагогу Бродського у 2002 році. Тоді група молоді, що поверталася після футбольного матчу, атакувала будівлю, побила у ній шибки, а також побила кількох людей, що виходили із синагоги. Резонанс того інциденту був надзвичайно широким і влада вжила всіх заходів для пошуку винних. У перебігу, яке завершилося успішно, правоохоронні органи чітко встановили, що напад був заздалегідь спланованою акцією (що, до речі, не мала національного російського чи українського забарвлення), а не спонтанною витівкою хуліганів. Пересічні учасники погрому дістали досить суворе покарання, а справа ініціатора погрому була виділена в окреме впровадження.

У 2003 році було зафіксовано два випадки насилля на антисемітському ґрунті, обидва у Києві. 30 липня на вулиці через напис на івриті було побито молодого чоловіка Антона Мірманова, 28 серпня поблизу Центральної синагоги було жорстоко побито одного з рабинів синагоги Урі

Файнштейна. Приблизно такі самі кількісні показники спостерігалися й у 2004 році [4; 5].

Антисемітизм як елемент політичної ідеології широкого поширення в Україні набув. Певні організації намагалися експлуатувати «єврейську тему», але значного успіху не досягли. В свою чергу, йдеться про українські та проросійські націоналістичні угруповання, що мають радше регіональний (на Заході і на Сході країни, відповідно), а не загальнонаціональний характер. Серед українських організацій можна пригадати, скоріше в минулому, аніж у теперішньому часі, «Державну самостійність України» (ДСУ), «ОУН в Україні» (ОУНВУ), Українську національну асамблею – Українську національну самооборону (УНА–УНСО), Українську соціал-націоналістичну партію (УСНП), а серед російських організацій – Партію слов'янської єдності України (ПСЕУ) та місцеві філії деяких російських партій. Жодна з цих партій не досягла успіху в подоланні електорального бар'єра (вони набрали менше 1% при електоральному бар'єрі в Україні у 4%, хоча УНА-УНСО вдалося провести кілька депутатів у регіональних мажоритарних округах. ДСУ, ОУНВУ, УСНП й ПСЕУ на сьогодні сходять із політичної арени і припинили активну діяльність. ПСЕУ у червні 2003 року офіційно вибула з реєстру політичних організацій, а УСНП у лютому 2004 року була реформована в Об'єднання «Свобода», що формально намагається виправити свій імідж зниженням ксенофобського накалу. УНА–УНСО, навіть за всього свого радикалізму (часом радше удаваному, аніж реальному) ніколи не зосереджувалася на «єврейському питанні», а колишній лідер організації Дмитро Корчинський (котрий тепер очолює радикальне карликове угруповання «Братство») неодноразово висловлювався на підтримку Ізраїлю [4; 5].

Ситуація суттєво змінилася у 2005–2007 роках. У цей період кількість антисемітських публікацій, актів насильства проти осіб єврейської національності збільшується й сягає показників, нечуваних за всі роки існування незалежної Української держави. Так, за підрахунками Володимира Міндліна, що здійснює моніторинг антисемітської активності в країні, в 2005 році була зафіксована 661 антисемітська публікація (пор – 379 у 2004 році). Навіть попри недосконалість моніторингу, ми можемо

орієнтуватися на ці цифри[6]. У 2006–2007 роках виходить друком більше 700. Питома вага видань МАУП становить 85,2% [4, с. 275]. Але було б помилкою зводити проблему до діяльності однієї установи. В 2006 році нападів зазнали 14 людей, причому двох із них було вбито. В 2007 – 8 людей, з них 6 вбито, в 2008 – 85 людей, з них четверо вбито. Не менш втішними були у ці роки й дані опитувань суспільної думки. Київський міжнародний інститут соціології підготував результати опитувань 1800 мешканців України віком від 18 років, який було проведено наприкінці 2006 року. Попереднє опитування на цю тему проводилося в Україні дванадцять років тому [7].

Опитування громадян показало, що, в порівняно з 1994 роком, у 2006 році рівень антисемітизму в Україні суттєво зріс. Частка населення, яка під час опитування погоджується допустити євреїв у своє найближче оточення (як членів родин та друзів) зменшилася від 1994 до 2006 року із 38 до 21%. Частка населення, котра б не бажала, щоб євреї жили в Україні, збільшилася 26 до 36 %. Щоправда, при цьому відмічалось, що ставлення українців до євреїв суттєво гірше, ніж до росіян, українців та білорусів, але краще, ніж до інших досліджуваних етнічних груп [8,с. 26–38; 9,с 2; 10]. Вартий уваги той факт, що у вказаний період спостерігається суттєве зростання антисемітської активності в Одесі, місті, традиційно толерантного ставлення до євреїв [11].

Ці тривожні тенденції позначилися на політичному житті держави. Показовими в цьому відношенні стали парламентські вибори 2006 року. За мандати народних депутатів змагалися, серед інших, і такі політичні партії, ідеологія та пропаганда яких носили яскравий антисемітський характер. В першу чергу йдеться про Всеукраїнське об'єднання (ВО) «Свобода» на чолі зі сумнозвісним своїми ксенофобськими (зокрема й антисемітськими) виступами Олегом Тягнибоком, та про Українську консервативну партію (УКП) на чолі із президентом Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП) Георгієм Щокінім. Ксенофобські тези були присутні у вказаних політичних організацій навіть на програмному рівні. Так, програмними завданнями УКП є протидія сіонізму і боротьба «за пріоритет представників українського етносу у всіх владних структурах», а ВО «Свобода» обстоює

расистський принцип національно-пропорційного представництва.

Якщо ВО «Свобода» не акцентувало антисемітизму у своїй передвиборчій агітації (хоча часом він був відчутний, особливо не регіональному рівні на Заході країни), то УКП зробила анти єврейську риторику головним стрижнем своєї кампанії. Газета УКП «За українську Україну, що розповсюджувалася півмільйонним накладом по всій країні під час виборів, на половину чи більше складалася з антисемітських матеріалів. Таке саме смислове навантаження мали й теле- та радіовиступи лідера партії, розміщені в безкоштовний ефірний час, відведений згідно з законом про право на агітацію у державних ЗМІ [12].

У 2008 р. ситуація із антисемітизмом в Україні знову змінюється помітним чином. Кількість антисемітських публікацій у цей рік скоротилася, порівняно із попереднім, у 10 разів. Кількість агресивних актів на ґрунті расизму та антисемітизму виявилася меншою, ніж у 2007 році. Та багато хто не вважав цю тенденцію достатньо переконливою. Передбачалося, що в 2009 році, на хвилі кризи, країну очікує новий спалах антисемітської активності [13]. Та ці побоювання не підтвердилися. В цьому році нападів на ґрунті расової ненависті зазнали 38 людей (пор. 85 у 2008). При цьому від рук антисемітів постраждала одна людина. Для порівняння, у 2007 році жертвами п'яти нападів стало вісім людей [14]. Таким чином, у сфері антисемітського насилля ми спостерігаємо суттєвий спад. Можна, мабуть, стверджувати, що це не випадкова, а системна тенденція, оскільки вона фіксується впродовж кількох років.

Що стосується антисемітського вандалізму, то в 2009 році було зафіксовано 19 випадків. Це, на жаль, мало відрізняється від минулих нещасливих років. У 2007 р. [14] було зафіксовано 20 таких випадків, в 2006 – 21. Але зниження активності нападів на людей все ж є обнадійливим. У сфері антисемітської пропаганди відмічається спад, характерний для 2008 року. У контексті питання про антисемітську пропаганду, можна пригадати, що в 2009 р. Національна експертна комісія з питань моралі заборонила розповсюдження в Україні деяких антисемітських та нацистських книг (до того Комісія не проявляла активності в цій галузі), а Служба безпеки України передала в прокуратуру

матеріали для порушення кримінальної справи за фактом поширення антисемітської пропаганди в Інтернеті.

Позитивні зрушення помітні й у суспільно-політичному житті. Можна впевнено констатувати, що антисемітизм не є темою, хоч якимсь чином популярною у передвиборчій риторичі. Спроби зробити ставку на антисемітизм ведуть до провалу. Праві радикали, що досягають певного успіху, можливо, й мають певні негативні почуття до євреїв, але не бажають робити акцент на цій темі, принаймні не використовують активну антисемітську риторичу, та їх електоральна підтримка зумовлена іншими чинниками. Лідер найбільш радикальної націоналістичної партії ВО «Свобода» в останні роки не дозволяє собі антисемітських висловлювань (хоча він досить різко засудив Ізраїль під час анти-терористичної операції «Литий свинець» у Газі рік тому), роблячи акцент на антиросійській риторичі стосовно зовнішньої політики, й мігрантофобській – стосовно внутрішньої. Та окремі елементи антисемітизму в його риторичі все ж використовувалися – наприклад, у листівці «Замовники голоду», що формально закликала до засудження комунізму як сили, де були перераховані виключно єврейські прізвища, зокрема «Лейба Кронштейн», «Ульянов-Ленін-Бланк».

Найбільш відомим інцидентом політичного життя країни 2009 р. стали скандальні публічні висловлювання мера Ужгорода Сергія Ракушняка, спрямовані проти значно більш популярного кандидата в президенти – народного депутата та колишнього спікера Верховної Ради України Арсенія Яценюка. Хоча Яценюк не єврей, метою зниження його рейтингу активно використовують тему про його нібито єврейство. У подальшому, в 2010 році, в інтерв'ю газеті «Київ єврейський» підкреслював, що він є антисемітом: «А євреям я завжди допомагаю. Вони нормальні люди. Освічені, культурні. От Наум Малевич Репкін, єврей, шляхетна, позитивна людина, що малює картини, і я йому неодноразово допомагав – картини в нього викупував. Є підприємець у Дніпропетровську, єврей, в нього підприємство по виготовленню сувенірів. То ми в нього ці вироби закупаємо для делегацій з усього світу. На честь Бориса Йосиповича Клахеса, легендарного директора «Турбогазу», єврея, прекрасної людини, я, тільки-но став мером, назвав вулицю у новому мікрорайоні. Мікрорайон швидко розростається і тепер на цій вулиці тисячі людей живуть.

Я допомагаю громаді піклуватися про єврейський цвинтар, на лікування даю, єврейські школи підтримую. Шолохман Володимир Петрович, теж єврей – був членом територіальної виборчої комісії від партії, котра мене підтримувала, грамотна й респектабельна людина» [15].

У 2010 р. статистика актів агресії щодо євреїв й антисемітських публікацій загалом подібна до даних 2009 р, й це дає змогу говорити про певне закріплення тієї тенденції, яка намітилася. Але водночас у суспільно-політичному житті ситуація стала значно складнішою. Йдеться, в першу чергу, про успіхи на виборах у місцеві ради націоналістичного Всеукраїнського об'єднання «Свобода». В західноукраїнських областях, в першу чергу у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, «Свобода» завоювала до 30% голосів виборців, що брали участь у виборах. Аналітики вказують на те, що середній результат «Свободи» у всій країні дозволяє їй розраховувати на подолання електорального бар'єра на наступних виборах до Верховної Ради України. На останніх (дострокових) виборах до українського парламенту у 2007 році «Свобода» набрала всього 0,76% голосів виборців, а в 2006 за неї проголосувало 0,36% виборців, що брали участь у виборах. Антисемітська риторика у жовтні 2010 року фіксувалася у деяких містах під час виборів. Зокрема, антисемітські заяви були зафіксовані в Одесі і збоку кандидата Олексія Котусева, що здобув перемогу (Партія регіонів) та членів його виборчого штабу, на адресу колишнього мера Едуарда Гурвіца (партія «Фронт змін»), а також у Харкові на адресу представника Партії регіонів Геннадія Кернеса (що не завадило останньому перемогти).

Слід відзначити, що в багатьох містах, де євреї боролися за посаду мера, зокрема й там, де на попередніх виборах фіксувалися спроби використання антисемітської риторики, в 2010 році нічого такого помічено не було. Як приклад можна навести Вінницю, де боротьбу за посаду міського голови знову виграв представник партії «Совість України» Вадим Гройсман, завоювавши майже 77% голосів мешканців міста, що взяли участь у виборах. Кандидат від Партії регіонів Володимир Сальдо, єврей за етнічним походженням, також переміг під час виборчій кампанії у Херсоні, де раніше проти нього опонентами активно використовувалась антисемітська риторика [16].

Розглянуті нами матеріали дозволяють зробити такі висновки:

1. Динаміка зростання й зниження антисемітизму в українському суспільстві визначається перш за все не світовою кон'юнктурою, а внутрішніми факторами. Відмічений спеціалістами черговий сплеск антисемітизму на Заході у 2009 році не мав особливого впливу на умонастрої громадян України. В нашому суспільстві вектор процесів виявився спрямованим у зворотному напрямі.

2. Антисемітська діяльність в Україні підтримується переважно організаціями, для яких така діяльність не належить до сфери їх природних першочергових інтересів. У розглянутий нами період вирішальну роль у поширенні антисемітизму відіграла Міжрегіональна академія управління персоналом (у її виданнях побачило світ більш як 85% публікацій із теми, що нас цікавить) та Комуністична партія України. Для обох цих організацій антисемітська активність визначається ситуативним інтересом. Питання про те, яким саме, ми в нашому дослідженні зачіпати не будемо, але очевидним є той факт, що мірою зникнення такого інтересу вони суттєвим чином обмежили таку діяльність. У 2008 МАУП майже повністю припинив видання нових антисемітських публікацій. Комуністична преса після завершення виборчої кампанії припинила приділяти цій темі суттєву увагу. Ультранационалістичне ВО «Свобода», для якого ця активність внаслідок задекларованих цілей більш обмежена, не проявляє великої активності на антисемітському ґрунті. Окремі прямі антисемітські висловлювання й прозорі натяки у пропаганді цієї організації присутні, але в тих містах і областях, де «Свобода» здобула перемогу, зростання антисемітських настроїв та актів насильства проти євреїв поки не спостерігається. Внаслідок того, що масштабна антисемітська діяльність підтримується головним чином тими організаціями, що зацікавлені в ній лише ситуативно, вона, в цій ситуації, приречена на нестабільність і у ній великі сплески природним чином будуть змінитися карколомними спадами.

3. Зростання антисемітської активності в українському суспільстві корелює, в першу чергу, не з економічними проблемами а зі сплесками зростання суспільно-політичної активності загалом. У перші роки 21-го ст., коли переважна більшість населення України не виявляла помітної

політичної активності, рівень усіх видів антиєврейської діяльності був порівняно невисоким. 2004–2007 були роками небувалої напруги у політичній боротьбі та небаченого раніше розквіту громадянської активності в суспільстві. На жаль, це супроводжувалось і зростанням антисемітизму. Починаючи із 2008 року спостерігається помітний спад активності й зацікавленості в політичних подіях. Кількість всіх можливих проявів антисемітизму також помітним чином скорочується, навіть попри погіршення умов життя та інші проблеми, породжені економічною кризою, що справили помітний вплив на європейське суспільство в тому аспекті, котрий нас цікавить. Таким чином, етнічна толерантність нашого соціуму визначається переважно інтенсивністю очікувань радикальних змін або боротьбою за збереження існуючого стану речей, аніж побутовими повсякденними переживаннями.

Підтвердження правомірності запропонованих нами висновків, безумовно, потребує подальших масштабних досліджень з огляду на надзвичайну складність розглянутої теми.

1. Отчет: рекордный уровень антисемитизма зафиксирован в 2009 году в Европе//<http://www.newsru.co.il/world/11apr2010/antisem456.html>. Г. Гусейнов. Антисемитизм в 21-ом веке//<http://www.dw-world.de/dw/article/0,898669,00.html>. К. Бурмистров, Р. Капланов, В. Мочалова. Ксенофобия. М, 2003.

2. Канада – Рекордное количество антисемитских инцидентов зарегистрировано в Канаде в 2009 году//<http://www.antisemitism.org.il/article/16987/>.

3. Форум по координации борьбы с антисемитизмом – итоги 2009//<http://www.antisemitism.org.il/article/17346/>.

4. В. Лихачев. Антисемитизм на постсоветском пространстве (2005-2006) // Евроазиатский еврейский ежегодник. С.274. В. Лихачев. Антисемитизм в Украине (2002 – 2004 гг.)// Журнал «Евреи Евразии» № 3 (7) Сентябрь - Декабрь 2004. <http://library.eajc.org/page66/news12010>.

5. В. Миндлин. Антисемитизм в средствах массовой информации//<http://www.vaadua.org/News/01-2008/antisemitism-mass-media-mindl.html>

6. В. Лихачев. Ксенофобия в Украине: доклад за 2009 г. //<http://eajc.org/page18/news16652.html>.

7. Н.Панина. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине // Вестник общественного мнения. 2006. № 1. С. 26-38. Украинцы стали агрессивнее по отношению к другим нациям // Дело. 2006. 17 декабря.- С. 2.

8. Социологическое исследование динамики антисемитизма в Украине//<http://jewish.kiev.ua/news/1010/>. Тот же материал-Газета «15 минут», 4 декабря 2006г.

9. А. Захарченко. Прояви антисемітизму на півдні України. (в одеському регіоні) за матеріалами соціологічних опитувань та регіональних ЗМІ (2000-2006 р.) www.niss.od.ua/p/75.doc.

10. В. Лихачев. Антисемитизм в Украине, 2005–2006//<http://www.vaadua.org/News/04-06/02-04-06.htm>

11. Украина: евреев бьют реже, чем иранцев и палестинцев// <http://izrus.co.il/diasporaIL/article/2009-02-20/3802.html>

12. В. Лихачев. Антисемитизм в Украине: предварительные итоги 2009 года// <http://eajc.org/page18/news15277>

13. Э. Гройсман. Сергей Ратушняк: из-за алчности евреев-олигархов пострадают простые евреи//<http://evreiskiy.kiev.ua/sergej-ratushnyak-iz-za-alchnosti-7203.html>.

14. Антисемитизм в Украине, 2009–2010 г. // <http://www.eajc.org/page488>.

Анатолій Подольський

ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМИН НА ПІВДЕННОМУ КАВКАЗІ ПРОТЯГОМ XX СТОЛІТТЯ: ПОГЛЯД З УКРАЇНИ

Стаття присвячена проблематиці азербайджансько-вірменських відносин історичній перспективі впродовж минулого століття, а також геополітичній ситуації в регіоні Південного Кавказу в останнє двадцятиліття. В матеріалі зроблена спроба компаративного аналізу між-етнічних відносин в Україні і країнах вказаного регіону. Також порушені питання формування політики пам'яті про недавнє минуле на пострадянському просторі.

Ключові слова: міжнаціональні взаємини, політика пам'яті, азербайджансько-вірменські відносини.

A. Podolsky. Interethnic relations of the region South Caucas during XX Century: ethnopolitical aspects. View from Ukraine. This paper devoted of the different aspects of the interethnic relations between armenians and azerbaijans

at the region South Caucas during XX Century. In this article analyze modern situation with politic of memory about past on the post soviet space during last twenty years, comparative analyze between Ukraine and region of the South Caucas.

Key words: *interethnik relationj, politik of memory, South Caucas*

Матеріал для цієї статті я збирав під час моєї наукової подорожі до Азербайджану. Одним з моїх головних спостережень під час цієї подорожі було вражаюче почуття власної національної ідентичності тих, з ким я спілкувався. З погляду історичної ретроспективи, цей факт здається абсолютно виправданим: у епоху модерного часу (19 –20-го ст.) Азербайджан не мав власної державності, знаходився у складі Російської, а потім Радянської імперії. Очевидно, що в такому історичному контексті розвиток національної культури був ускладнений. Тут просто напрошуються паралелі з історією України, на землях якої в цей самий період колонізація або русифікація, а в кінцевому результаті радянізація, сприяли інколи тотальній асиміляції українців і поставили під загрозу збереження і розвиток української культури. Також важливим, а можливо, і визначальним чинником азербайджанської культури й ідентичності є іслам. Якщо Ви хочете позбутися від негативних стереотипів щодо цієї світової релігії і переконатися, що далеко не всі мусульмани є крайніми радикалами або фундаменталістами, приїздіть до Азербайджану. Мусульманська культура цієї країни зберігає і розвиває цінності ісламу, будучи одночасно досить шанобливою і толерантною до інших релігій. Стержень ісламу в Азербайджані, на мій погляд, зовсім не войовничий, а сказав би, культурологічний...

Під час моїх зустрічей у Баку та в інших містах, що на півночі країни, очі і обличчя моїх співрозмовників світилися, коли йшлося про сюжети фольклорних, музичних, літературних творів азербайджанської культури, які ґрунтувалися на цінностях ісламу! На цьому прикладі я в черговий раз зумів переконатися, що як християнство, так і іслам багаторазово в історії перетворювалися із релігії, з кардинальної духовної складової життя людського суспільства, в ідеологію, і часто дуже войовничу, радикальну і тоталітарну ідеологію. Як наслідок з'явився негативний стереотип про іслам...

Є ще один важливий аспект, можливо найважливіший, який проходив червоною ниткою впродовж усіх моїх зустрічей в Азербайджані і про який я хочу написати в цьому матеріалі більш детально. Це пам'ять про минуле, біль про минуле, яка актуальна сьогодні для молодого держави Азербайджан, для азербайджанського суспільства, що розвивається, якому небайдужа своя історія і для якого є важливим погляд світової спільноти на свою країну.

Йдеться про азербайджансько-вірменські відносини у 20-му столітті, про трагедію Нагірного Карабаху і сьогоднішні реалії на Південному Кавказі. Коли під час бакинських зустрічей порушувалися ці питання, очі моїх співрозмовників тускніли, наповнювалися болем, але не ненавистю... Бурзу Алієв та багато його родичів та друзів самі пережили трагедію Нагірного Карабаху уже більш ніж двадцять років тому, втратили близьких і землі, на яких народилися. Бурзу родом із Агдамського району, що межує із Нагірно-Карабаською автономною областю, який був одним із епіцентрів протистояння і трагедії на початку 1990-х р.*

Агдам, одне з квітучих міст Південно-Західного Азербайджану, 23 липня 1993 року було перетворене вірменськими військами в руїни. Там поглумилися над святими місцями, убили мирних жителів.

Агдам назвали «Кавказькою Хіросімою» – ось такий страшний вирок історії, немає уроків минулого... Американський дипломат Метью Брайза, якому вдалося побувати в Агдамі після трагедії і розрухи, писав: «...побачене мною в Агдамі викликало в мене жах. Місто цілком перетворилося на розвалини. Я поляк за походженням. Окупація Агдама нагадала мені картину Варшави після Другої світової війни. У той час нацисти розгромили Варшаву». До вірмено-азербайджанського конфлікту (чи, може, точніше слово «війна», Карабаська війна) у 1980-ті роки минулого століття в Агдамі жили успішно і мирно 150 тисяч людей: азербайджанці, вірмени, представники інших народів. Сьогодні, після подій 1993 року, тут досі немає життя, розвалини, немає людей, в

* Як відомо, на сьогодні внаслідок Карабаської війни Вірменія окупувала 20% території Азербайджану, до цих земель входить Нагірний Карабах, а також ще 7 районів Азербайджану, що межують із Карабахом, у тому числі й Агдамський район.

мечетях гуляють тварини, не відновлена соціальна і економічна інфраструктура міста, немає умов для життя людини. Приблизно така сама ситуація сьогодні на усій території Нагірного Карабаху і захоплених семи районів, які знаходяться під контролем або під владою Вірменії. 23 липня 2010 року я був у Баку на скорботному вечорі, присвяченому пам'яті загиблих в Агдамі 17 років тому. Я разом з усіма дивився документальний фільм «Кавказька Хіросіма», я бачив тривожні і сумні обличчя людей, для яких ці землі рідні і які не можуть сьогодні там жити. Вони привели із собою дітей, які виростили уже в новому суверенному Азербайджані і не розуміють, що тоді трапилося і чому все це трапилося. У цих молодих людей є запитання: чому таке можливо між людьми і чому вони сьогодні не можуть жити у себе на батьківщині? Думаю, що порівняння трагедії Нагірного Карабаху і, зокрема, злочинів у сусідньому Агдамі з Хіросімою і Варшавою часів Другої світової війни і нацизму не залишають нам шансу забути цю історію, а навпаки, ми стаємо перед викликом сучасності дати оцінку подіям в Нагірному Карабаху майже вже чверть вікової давності. Цей виклик означає відкрите вивчення вірмено-азербайджанського протистояння упродовж усього 20-го століття, вписування цього міжетнічного конфлікту в історію тоталітаризму і геноцидів минулого століття, визнання злочинів проти людства, створення культурного і політичного контексту пам'яті про трагедію азербайджанського народу в міжнародному масштабі.

Сьогодні вчені-гуманітарії ведуть відкриту дискусію про місце 20- століття в історії людства, чим нам, людям нового тисячоліття, і особливо нашим дітям, які живуть уже без досвіду (або майже без досвіду), влади диктатури і одіозних радикальних режимів, гідним запам'ятається це минуле століття, в якому багато хто з нас народився, виріс і був учасником різних історичних подій. Безумовно, дуже важко дати повну, вичерпну відповідь, але в контексті теми цієї статті, теми пам'яті про трагедію народів, доречно згадати болгарського критика і есеїста, директора Національного центру наукових досліджень в Парижі Цветана Тодорова. Він написав: "... Як будуть згадувати про нього (про 20-те століття – А.П.) наші потомки. Як і будь-яка інша людина, я не можу дати повної відповіді на це питання. Але в одному переконаний твердо: це століття надовго

запам'ятається людям як час, коли винайшли концентраційні табори"[1].

На мій погляд, це результат осмислення, може бути, найжахливіших подій того століття: сталінських і гітлерівських злочинів: ГУЛАГУ і Голокосту. Як відомо, саме злочини в роки Другої світової війни, зокрема тотальне знищення нацистами єврейських громад Європи, сприяло появі конвенції ООН про геноцид*. Однак і до злочинів і трагедій часів Другої світової війни, і після неї ми, на превеликий жаль, маємо приклади протягом усього століття переслідування і знищення, етнічних чисток, убивств національних груп, цілих народів... Люди із завидною завзятістю, гідною іншого застосування, не бажають зробити висновків з минулого. Американський філософ Джордж Сантаяна писав: «... хто не пам'ятає свого минулого, приречений на його повторення ...».

Будь-який геноцид завжди буде спровокований тим, хто прагне встановити диктатуру чи утримати її; міжетнічні конфлікти – це результат тоталітарної ідеології, яка завжди створює образ ворога. В цьому сенсі трагедія азербайджанського народу протягом 20-го століття, вірменсько-азербайджанський конфлікт є показовими, тому що всі ці події, всі ці злочини відбувалися в кордонах тоталітарних режимів Російської імперії та Радянського Союзу, що були константно байдужими до долі будь-якої національної культури. Саме Російська імперія почала маніпулювати народами та землями Південного Кавказу (внаслідок Гюльстанського 1813 року та Туркманчайського 1828 року угод – А.Л.), які опинилися під її владою. В цей період імперія переселяла вірмен на азербайджанські землі, таким чином створивши підвалини для смертельних конфліктів наступного століття. Уроки та правдиві знання про ці конфлікти є надто важливими для сучасного Південного Кавказу, заради відновлення історичної справедливості в стосунках між цими двома народами. На жаль, поки що вона не поновлена, а отже, ще не можемо казати, що цей конфлікт уже в минулому.

До історії питання. Насамперед щодо подій 1918 – 1921 років, коли на уламках Російської імперії точилася боротьба за власну суверенність. У випадках: і на

* Конвенція ООН про геноцид була прийнята 9 грудня 1948 року

Південному Кавказі (Азербайджан, Вірменія, Грузія), і на теренах України ця боротьба закінчилася поразкою та приходом до влади комуністичної диктатури, що проіснувала, як відомо, більше 70 років та принесла багато горя нашим народам. Уже у 1918 році встановлення радянської влади в регіоні, зокрема в Азербайджані, супроводжувалося погромами проти невинних людей. Носіями більшовицького режиму в Азербайджані виявилися вірмени... Так звані бакинські комісари на чолі зі Степаном Шаумяном, які в радянські часи в комуністичній ідеології були канонізовані як герої, а в реальності, під гаслами боротьби за владу робітників та селян, стали головними організаторами та винуватцями погромів проти мусульманського населення. 30 и 31 березня 1918 року в Баку були забиті тисячі людей в ім'я зрадливої ідеології. Також у березні – травні цього ж року більшовицькі погроми мусульман, крім Баку, сталися в Бакинському, Шемахинському, Губинському повітах, в Карабаху, Зангезуре, Нахичевані, Лянкарані та інших районах Азербайджану. З точки зору історичного досвіду, той, хто стає репрезентантом тоталітарної ідеології, є зазвичай втрачає свій зв'язок з власною національною культурою та стає заручниками ідеології, для якої фундаментальна цінність цивілізації – життя людини, не є цінністю. Показовим, на мій погляд, є виступ Шаумяна, одного з головних винуватців трагічних подій весни 1918 року: «...наша політика – громадянська війна, і хто проти цієї політики, той слуга наших ворогів... Ми вимушені були використати їх (вірмен – А.П.), тому що вони стали нашими союзниками, але вони внесли в боротьбу національний елемент і, таким чином, в ім'я перемоги інтернаціоналізму мусимо не допускати зміцнення національних підрозділів та рад... Мусульмани зазнали поразки та були повністю обеззброєні, в цей же самий час вірмени були послаблені...»[2, с. 33]. Проте, азербайджанській народ у цей період виборів на нетривалий час власну суверенність. 28 травня 1918 року була проголошена Азербайджанська Демократична Республіка (АДР). Саме завдяки діяльності уряду АДР були зібрані документи про березневі погроми більшовиків-вірмен проти мусульман та була здійснена спроба історичної оцінки та збереження пам'яті про ці події. Представники Азербайджанської республіки мріяли про власну незалежність. 6 грудня 1918

року газета «Азербайджан» писала: « Ми не можемо та не бажаємо ставати подібними до наших політичних ворогів, які не переймаються, обираючи засоби для досягнення своїх цілей. Ми крокуємо спокійно та впевнено, в повному переконанні та усвідомленні власної правди, з чистим сумлінням до власної мети, у впевненості, що, нарешті, наша лояльність по відношенню до всіх народів, шляхи яких перетинаються з нами, наша відвертість будуть визнані з боку всіх тих, кому ненависть затьмарила очі»[2, с. 1]. Тоді, в 1918 – 1921 роках демократичні сили в Азербайджані (АДР), як і в Україні (УНР), не зуміли встояти проти комуністичної диктатури та зберегти свою суверенність. Як наслідок, протягом життя декількох поколінь наші суспільства опинилися під владою тоталітарного режиму. Це, безумовно, не означає, що азербайджанська чи українська культура припинили своє існування, проте цей процес був дуже ускладнений в умовах радянського життя...

Роки перебування під владою комуністичного режиму в СРСР для багатьох культур та народів були періодом втрати власної культурної, релігійної, етнічної ідентичності. Крім того, тоталітаризм радянського зразка тримав людей у постійному страху, робив їх співучасниками своїх злочинів, завжди прикриваючись ідеологічними евфемізмами, провокуючи протистояння одних з іншими. Але в суспільстві завжди були ті, хто міг протистояти тоталітаризму, рятуючи нас сьогоднішніх. Зокрема, Лев Копелев, німецько-російський письменник, що народився в єврейській родині в українському місті Харкові. В 1945 році він був офіцером Червоної Армії, всю війну боровся з нацистами, в місті Кьонігсберг встав на захист німецьких жінок, захищаючи їх від злочинців. Був засуджений на 10 років сталінських таборів за «пропаганду буржуазного гуманізму». Він перебував за ґратами разом з Олександром Солженіциним. Потім, уже під кінець свого життя, він написав спогади про той період, коли беззастережно вірив у комуністичну пропаганду та був, фактично, її носієм, і про те, коли відбулося переосмислення: «... Тепер я розумію, що моя доля, яка здавалася мені тоді безглуздо нещасливою, незаслужено жерстокою, насправді була і справедливою і щасливою. Справедливою тому, що дійсно не лише заслугував покарання, – адже я впродовж багатьох років

слухненно а й ревно брав участь у злочинах – грабував селян, догідливо прославляв Сталіна, свідомо брехав, обманював ім'я історичної необхідності, учив вірити брехні і кланятися злодіям. А щастям було те, що роки ув'язнення звільнили мене від неминучої участі у нових злодіяннях і обманах»[3]. Доля Л. Копелева, як і багатьох інших – сотні тисяч чи мільйонів людей, що потрапили до полону тоталітарних диктатур минулого століття, можливо, має стати для нас нагадуванням про недопустимість ставати заручниками будь-якої ідеології, особливо тієї, що пропонує вищість одного соціального класу над іншим, чи однієї нації над іншою...

Азербайджанські погроми в Баку в березні 1918 року впродовж усього період у радянської влади замовчувалися, їм не давали історичної та політичної оцінки, крім спроби, що зробила Азербайджанська Демократична Республіка в 1919 та 1920-му роках, відзначивши ці події як загальнонаціональний День Скорботи. Вже у суверенному Азербайджані в 1998 році президент країни Гейдар Алієв та уряд прийняли рішення про те, щоб щороку відзначати в країні день 31 березня як День геноциду азербайджанців (Указ Президента Азербайджанської Республіки Гейдара Алієва «Про геноцид азербайджанців», 26 березня 1998 р.). Такий підхід сучасного азербайджанського суспільства та держави засвідчує про серйозну відповідальність за пам'ять про минуле. Цей день 31 березня, як прописано в президентському Указі, увічніює пам'ять не тільки трагічних подій 1918 року, але й жертв Карабаського конфлікту чи Карабаської війни, що почалася в 1988 році. Минуло 70 років після березневих подій 1918 року, і знову, вже радянський режим, продовжив антилюдську практику імперії та більшовиків, спровокувавши черговий вірмено-азербайджанський конфлікт, підбурюючи націоналістичні настрої з боку вірмен та територіальні претензії. За ці, майже двадцять п'ять років війни, яка ще не закінчилася, до 31 березня додалися ще скорботні дати вже у новітній історії Південного Кавказу: лютий 1988 року – початок конфлікту; 20 січня 1990 року – радянські танки в Баку, сотні вбитих та скалічених^{*}; 26 лютого 1992 року погром в

^{*} Январь 1990 года став однією з останніх чорних сторінок історії радянського режиму: танки на вулицях Баку, Москви, Вільнюса.

Ходжали (в азербайджанській історії дістав назву Ходжалінський геноцид), 613 вбитих, близько тисячі стали інвалідами, близько півтори тисячі людей опинилися в полоні; 23 липня 1993 року вбивство мешканців Агдаму. Сьогодні в Азербайджані пам'ятають усіх жертв, усієї цієї Карабаської війни. Пам'ять про ці жертви має стати відомою у світовому співтоваристві.

Лютий 1988 року. Агонія комуністичного режиму в Радянському Союзі, проте пропаганда ще працює потужно, режим ще був небезпечний. Нагірно-Карабаський конфлікт був фактично першим міжнаціональним та етнотериторіальним зіткненням на радянському просторі, перед падінням тоталітарної системи*, що був спланований та ініційований Москвою. Вірменські партійні керівники ніколи б не пішли на свої агресивні провокації без дозволу Кремля, на сьогодні цей факт здається абсолютно доведеним. У лютому 1988 року почалися відкриті вимоги з вірменського боку про приєднання Нагірно – Карабаської автономної області Азербайджанської РСР до Вірменської РСР. Вірменські провокації у Сумгаїті, де, власне, вірмени трошили вірменські домівки та переслідували цілі родини і звинувачували в цьому мусульман, передовсім азербайджанців. Азербайджанці, у відповідь на це рятували своїх друзів та сусідів – вірмен, не всі і не скрізь, проте таке спостерігалось. В грудні цього ж 1988 року весь радянський простір здригнувся від жахів землетрусу на Південному Кавказі, епіцентрами цього землетрусу були міста Вірменії: Спітак, Ленінакан... Азербайджан запропонував допомогу та відправив її, проте від цієї допомоги вірменська сторона відмовилася...

Однієї з найважливіших трагедій Карабаської війни стала Ходжалінська різня 26 лютого 1992 року, після падіння радянського режиму. Вже незалежні Вірменія та Азербайджан воювали ще з більшою агресивністю. В Ходжали спостерігалось відверте моторошне вбивство жінок, дітей, старих... Де уроки Другої світової війни та засудження геноцидів?! Ходжалінська трагедія докладно задокументована міжнародними правозахисними організа-

* Потім відбувалися вбивства турків-месхетинців, заворушення в республіках Балтії.

ціями. Одна з них: «Human Rights Watch» назвала трагедію в Ходжали «найжорстокішою під час всього конфлікту». На думку цієї організації, вірменське керівництво несе пряму відповідальність за смерть цивільних осіб. У цьому контексті цинічно лунають промови теперішнього президента Вірменії С. Саргсяна: «...до Ходжали азербайджанці думали, що з нами можна жарти жартувати, думали вони, що вірмені не здатні підняти руку на громадянське населення. Ми зуміли зламати цей [стереотип]. Ось що сталося»[4]. В той самий час правозахисні вірменські організації вибачилися перед азербайджанським народом за Ходжалинську трагедію.

Азербайджан зберігає пам'ять про жертви Ходжали, як і про всі жертви Карабаської війни. Для азербайджанського народу Ходжалинська трагедія є геноцидом. 26 лютого 2007 року парламент Азербайджану звернувся до міжнародних організацій зі зверненням визнати Ходжалинську трагедію актом геноциду проти азербайджанського народу. Багато народів та культур зустріли 21-е століття з тягарем відповідальності за пам'ять про минуле. Ми не маємо права допустити в майбутньому тотальних вбивств людей за будь-яким критерієм. Геноцид ніколи не буває проти когось, він завжди проти всіх, писав відомий російський філософ Михайло Гефтер. Минуле століття продемонструвало нам величезну кількість прикладів жахливих злочинів та трагедій, вчинених людьми. Інший відомий філософ з Парижа Цветан Тодоров намагався зрозуміти джерела того зла: «... у 20-му сторіччі європейці стали свідками зла, якого ще не зазнавали взагалі. Зло це виявилось таким важким не лише через кількість смертей. Але й через страждання жертв та деградацію катів. Як його пояснити? Я не думаю, що саме зло змінило свою природу. Воно, як завжди, полягає у відмові індивідові на право бути до кінця людиною. Це страшне зло уможливили зовсім загальні риси нашого щоденного існування: розпадання світу, деперсоналізація людських зв'язків» [5]. Мені здається, що філософ написав головне, геноцид стає можливим, коли ми перестаємо співпереживати, в «іншому» бачимо лише «чужого», перестаємо бачити людину...

1. Tzvetan Todorov. Face a L'extreme. – Edition du Seuil. – 1994
2. С. Рустамова-Тагиди. Март 1918 г . Баку, Азербайджанские погромы в документах. – Баку.- 2009.
3. Л. Копелев. Утоли мои печали. – Харьков. – Права человека. – 2011.
4. http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/newsid_4673000/4673953.stm
5. Tzvetan Todorov. Face a L'extreme. – Edition du Seuil. – 1994

Олександр Заремба

«ЗАГРОЖЕНІ КУЛЬТУРИ»: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ У ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ

У статті розглянуто теоретичні підходи у вивченні «загрожених культур» в етнополітичному контексті пострадянської Росії. Насамперед проаналізовані постструктуралістські впливи.

Ключові слова: «загрожени культури», етнополітика, теоретичні підходи, постструктуралізм.

Zaremba A. Vanishing cultural communities: theoretical framework in ethno-political context of post-Soviet Russia.

The article deals with theoretical framework of vanishing cultures and of the concept of vanishing cultural communities in ethnic and political strides in the 21st century Russia. Post structuralist inspirations are analyzed in the first place.

Key words : vanishing cultural communities, ethnopolitics, theoretical framework, poststructuralism.

Сучасна етнополітична ситуація в Росії позначена тенденціями, що ведуть до унітаризму і до ліквідації федерального устрою. Єдиним, що забезпечувало відпорність етнічних спільнот у Росії до асиміляційної гуманітарної політики, був так званий «регіональний» компонент в освітній системі.

Прийняття у 2007 році законодавчих актів, що ліквідувало цей компонент, викликало спротив у регіонах Росії, актуалізувало дискурс «загрожених культур» та загостило потребу у концептуалізації сучасних стратегій опору.

Йдеться про відповідність теоретико-методологічним пошукам у розробці новітніх суспільних теорій опору. До найбільш відомих західних теоретиків стратегій опору належать Стівен Сейдман, Сінді Патон, Дональд Мартон, Майкл Уорнер, що активно досліджували проблематику поборювання дискримінації. Важливим джерелом інспірації щодо категоріального апарату новітньої теорії «загрожених культур» є праці Антоні Гідденса, Мішеля Фуко і його теорія «знання/влади».

Особливий інтерес викликає теорія гегемонії Ш. Муф та Е. Лаклау для накреслення перспектив, що має соціальна теорія науки опору для демократичної політики, зокрема для дискримінованих спільнот. Соціальна теорія у такому розумінні завжди розбудовується локально (і політично), оскільки спирається на індивідуальні нарації про дійсність. Нарації, що легітимізовані досвідом пригноблення, є вкрай різноманітними. Тому політична стратегія, яка виростає з такої теорії, мусить бути локальною стратегією (хоч може набувати форми коаліції, що базується на подібності). З перспективи соціальної теорії дискримінованих спільнот, відсутня можливість опрацювання «універсальної політичної стратегії, оскільки йдеться про інший рівень що, в соціальній теорії пов'язаний з відкиданням ілюзії», ідентичності на користь реабілітації відмінностей, що у теорії політики виражається спротивом щодо спроб нав'язування універсальності, демаскуючи їх у спробі встановлення і підтримки системи домінування. Вважається, що соціальний простір організовано за допомогою системи домінації, яка репродукується – як показали соціологи науки Р. Солк та А. Зиббертович – завдяки відповідним нормативним ситуаціям у сьогоденній діяльності індивідів. Ці симуляції і створюють спектакль, ілюзію «дійсності», при чому розуміння механізмів симуляції має ключове значення для структурування суспільного простору. Опис цих механізмів у їхній різноманітності стає можливим завдяки свідченням різних категорій підпорядкованих, які через свою маргінальну позицію і свою ненормативність – зідентифікували процедури примусу, оскільки відкривають їх у своїй повсякденності, намагаючись їм протиставити себе. Соціальна теорія, що виникає на підставі цих свідчень, має допомогти в обмеженні страждань у світі, що є метою будь-якої теорії і політики.

На думку Ш. Муф та Е. Лаклау, суспільство не існує, якщо під цим терміном розуміти певну «цілісність», що складається з окремих «елементів», які мають стабільну ідентичність. Суспільство є черговою спектакулярною симуляцією, яка натуралізує і стабілізує те, що є хитким і випадковим, що створюється механізмами влади і арбітрально встановлюється як «дійсність». Це означає, що діяльність не має жодного «обов'язкового» значення, воно встановлюється гегемонічно. Однак, на думку Шанталь Муф, оскільки буде виявлена арбітральність (необов'язковість) значень, воно може бути у будь-який момент дестабілізовано через дії, пов'язані з опором. Цей момент дестабілізації Ш. Муф називає «політичність». Політика щодо конкретних спільнот у цьому контексті може розумітися як така стратегія, що спирається на наративи. По-перше, виявляє зв'язок гегемонічної системи значень з партикулярними інтересами, а також наслідки цієї гегемонії у формі страждань підпорядкованих категорій. По-друге, вказує на можливість такої реконфігурації цієї системи значень, що спираються на них, яка просто зробить можливим створення більш справедливого світу. Тоді стане ясным, що така політика не потребує визначення «ворогів», а потребує обов'язково знання опору, яке ґрунтується на локальних свідченнях гноблення, що ідентифікує процедури домінування і на цій підставі проектує зміни, які призведуть до поліпшення ситуації відповідної спільноти.

Зрозуміло, що теорія, яка наголошує на подібних локальних чинниках, народилася через розчарування, а її поява означала кінець певної ілюзії. Йдеться про віру в існування спільнот, що спирається на подібність ідентичностей, які розуміються як есенціалістські (примордіалістські), а також переконання, що ці спільноти можуть виступати спільно в рамках більш-менш універсального дискурсу. Розчарування було викликано відкриттям, що дискурс, який мав служити емансипації, генерує нові вилучення і нове гноблення.

Клод Леві-Строс звернув увагу, що у зіткненні з чужим/іншим, як правило, використовуються дві стратегії, одна з них – це піддання іншого процедурам нормалізації, перероблення його на свого, а також антропомічна стратегія, що полягає в тому, щоб позбутися його або принаймні примусити до невидимості. Логіка еквівалентності прагне

вписатися в обидві стратегії. Характерним прикладом є боротьба Росії та Фінляндії за землі Карелії. Перед Першою світовою війною, як видно з документів, зібраних Я. Му-саєвим за назвою «Фін нізатори» та «Обрусителі». Документи з історії боротьби за вплив у Карелії (кінець XIX – початок XX ст.). Як «фінізатори», так і «обрусителі» прагнули переробити карел згідно зі своєю системою цінностей, а тих, що не вписувалися в них, просто вивести за рамки етно-політичного процесу.

Таким чином карельська ідентичність як самоцінність відкидалася Росією, а пізніше Фінляндією, що мало для етнічних спільнот прикордоння згубні наслідки.

Радянська Карелія була задумана як форпост зовнішньополітичної експансії для приєднання Фінляндії. Це мало руйнівні наслідки для долі корінних мешканців Карелії: біломорських карел, лівіків, людіків та вепсів. Корінні карели перетворилися на homo Sacer (за термінологією Джорджа Агамбена), тобто істоти, що нездатні висловити себе, позбавлені значення, яке функціонує між *sacrum* та *profanum* (відповідно російським та фінським світами), залишаючись у лімітрофі, стаючи вигнанцями, що «парадоксально проживають у двох світах і не належить до жодного». Отже, стратегія, що спирається на політику еквівалентності, виявилася згубною для спільнот, що проживали у прикордонних регіонах.

Крім того, вона є несправедливою, оскільки викликає нові вилучення і маргіналізацію і пов'язана за політичною стратегією з асиміляцією.

Увага теоретиків переходить з виключного зацікавлення гнобленням і визволенням корінного народу як суб'єкта на аналіз інституціональних практик і дискурсів. У цьому сенсі новітнім трендом є те, що студії корінних народів не повинні бути студіями меншин, а дослідженням того знання і суспільних практик, які організують суспільство як цінність з комплексом дій, ідентичностей, суспільних відносин науки, культури та суспільних інституцій. Існує тенденція до формування соціальної теорії, яка робить можливим аналіз суспільних процесів. Політичний контекст цих процесів полягає у невдачі політики суб'єктності, що спиралася на стабільність ідентичності «корінних народів». Вони мали бути основою для утворення міноритарного суспільного руху, що ґрунтувався

б на есенціональних категоріях етносу чи раси. Адаптація міноритарного дискурсу означає визнання існування есенціально сприйнятою категорією корінного народу, а отже акцентацію переконання, що представник корінного народу має певні риси – особистості, характеру, стилю життя.

Однак міноритарна політика означає, що створена таким чином категорія визнається меншиною, яка є предметом дискримінації і має бути оточена опікою. Це сприяє актуалізації стратегії захисту прав людини, у тому числі громадянських прав. З погляду ліберальної демократії, яка є основною моделлю політичного устрою, у тому числі і для пострадянської Росії, важливо, на думку керівників громадських організацій і багатьох науковців, уникнути такого виду стратегічного есенціалізму. Однак, як свідчать певні тенденції у культурі, зокрема скандинавських країн та Північно-Західного регіону Росії, спостерігаються спроби зміни цих правил і модифікації стратегічного есенціалізму таким чином, щоб його негативні наслідки були мінімізовані.

Замкнуті спектакулярні спільноти з'являються, щоб встановлювати і репродукувати системи домінації і нерівності, тому умовою відкриття суспільного простору для дискурсів виключених є відмова від стратегій розбудови і стабілізацій великих спільнот.

Таким чином, центр уваги науковців та політиків пересувається до малих спільнот чи коаліцій середнього масштабу. Ця перспектива не виключає також створення символічних спільнот, що розбудовуються знизу і спираються на подібності індивідуальних нарацій за умови, що ці спільноти залишаються відкритими і плюралістичними. На думку Мішеля Мафесолі, який ввів у поняття трибалізму (новоплеменності), ці «племена» нового типу можуть розумітися саме як певний вид символічної спільноти організованої навколо якогось стилю життя, ідеї, міфу, переконання, в яких особа може тестувати свої проекти, знаходячи вкоріненість у якомусь наративі і отримуючи можливість нових способів експресії свого «Я», що трактується не як нав'язана згори ідентичність, але як відкритий процес самостановлення. Обов'язкові значення при цьому не є і не мусить бути остаточними. Це повинно вести до розблокування процесу проліферації значень, які можуть переміщатися, включатися у нові контексти, перехоплюватися.

Поява щораз нових ідентичностей, творення все нових літературних мов, кодифікація різних діалектів і мікроромов, робота щодо порятунку так званих «карликових мов» (за висловом Х. Хаармана) – усі ці проекти об'єднують малі та середні спільноти, які не є «уявними», а як правило, розбудовуються на підставі певних емоційних зв'язків.

Сучасна соціологія, на думку С. Сейдмана, виявилася неготовою до цих радикальних змін. Науковець закидає соціологічній теорії «національний шовінізм», етноцентризм, який полягав у спробі універсалізації понять, які походили з конкретних часів і просторів і тому мали локальний характер.

Соціологи-теоретики, на думку Сейдмана, прагнули екстраполювати картину розвитку свого суспільства та інші перетворення його на головну точку відліку своїх теорій так, ніби суспільна структура і процеси, що відбуваються у їхньому суспільному просторі, мали основне значення для всього світу. Без сумніву, ця критика інспірована важливими для перспективи корінних народів постколоніальними студіями, що розвінчують показний універсалізм суспільних наук Заходу як вияв колоніального гноблення. На думку індійського дослідника Д. Чакрабарті, йдеться про «провінціалізацію» західної гуманітаристики, оскільки вона надалі прагне знайти об'єктивну наукову теорію у позитивістському сенсі, яка мала б привести до «просвіти і прогресу».

Суспільні теорії, на думку Сейдмана, мають оцінюватися з погляду їхнього морального, суспільного і політичного значення. Йдеться про залучення теорії до розв'язання важливих проблем сучасності, за висловом А. Турена, до «соціологічної інтервенції». Сейдман у своєму тексті акцентує на тому, щоб усю енергію, які соціологи витрачали на розбудову складних теоретичних конструкцій, зазвичай зрозумілих для вузького кола втаємничених, було скеровано на розв'язання практично моральних питань. Це стосується розробки суспільних теорій також з боку етнологів і політологів. Предметом суспільної теорії має бути моральний аналіз: виявлення і характеризування зон несправедливості, дискримінації, вилучень і проектування можливої стратегії зміни цієї ситуації разом з проекцією стану суспільного простору після цієї зміни. Така «прагматична

спрямованість» суспільної теорії співзвучна з мотивами, пов'язаними з генеалогією студій корінних народів, які, як ми вже зазначали, мали озвучити точку зору тих, хто був маргіналізований, вигнаний з суспільства через дію нормативних процесів.

Виникає запитання, яким чином можна встановити об'єктивність висновків науковців щодо конструювання ідентичностей народів Росії і наскільки така об'єктивність взагалі можлива? На нашу думку, важливе значення для дискусії у цій царині мають теоретичні напрацювання західних науковців – співтворців соціології знання, представників конструктивістської течії у соціології Б. Латура та С. Вулгера, польського дослідника, представника конструктивізму А. Зибертовича та футуролога І. Валерстайна, автора книги «Кінець світу, який ми знаємо».

На думку К. Мангейма, процес творення знання є суспільним процесом, тому що знання творять індивіди, що перебувають у своїх культурних контекстах, які впливають на сприйняття дійсності, що їх оточує. Природничі науки, на думку Мангейма, вільні від впливу суспільного контексту, але в тих типах пізнання, де його предметом є суспільство і його структури, зокрема у науковому гуманітарному та суспільному пізнанні, слід мати на увазі вплив культурного обумовлення свідомості суб'єкта пізнання. Ця односторонність викликана, як правило, не злою волею індивіда, а його культурним капіталом: особистість «бачить» те, що їй дозволяє помітити система значень, яка формує її пізнавально-понятійний апарат, її ідентифікацію, нормативну нарацію. У дискусіях на гуманітарні теми завжди виявляється етноцентризм учасників, який на нашу думку, не варто прикривати симуляцією «консенсусу».

На думку Б. Барнса та Д. Блура, принцип суспільного обумовлення знання торкається усіх його видів, оскільки завжди критерії правди – це арбітральні культурні критерії. Справжні знання, на думку Барнса і Блура, вважається те знання, яке досягло високого рівня достовірності, а умови цієї достовірності утворюються в суспільстві нормативно за допомогою різних технік легітимізації знання у певному суспільному оточенні.

Критерії, за допомогою яких наратив досягає статусу достовірного знання, – це політичні критерії: правдивим

вважається знання, яке репрезентує і підтримує інтереси тієї спільноти, яка домінує у цьому суспільному просторі. Кожна група чи суспільна категорія настільки, наскільки взагалі для неї можлива послідовна нарація про дійсність, прагне, як правило нав'язати її іншим співучасникам суспільного простору, завдяки чому інтереси цієї групи або категорії стануть інтересами, навколо яких буде організована суспільна структура.

Тому ми можемо зауважити: знання не репрезентує дійсності, значення, що створюють знання, не відсилають до неї, вони не мають жодног «реального» десигнатив, тому що, на думку дослідників, ми не маємо до «дійсності» безпосереднього доступу. Значення представляє інтереси груп або суспільних категорій, що домінують у певному суспільному устрої, і тому можна лише виявити зв'язок процедур легітимізації цього знання з процедурами домінування.

Таким чином, сучасні етнополітичні дебати в Росії, як і вивчення питання щодо корінних, народів все більше намагаються, за висловом Ж. Дельоза, «ретериторіалізувати виключені дискурси», «менші літератури» ненормативних категорій. Все більше спостерігається відхід від «великих наративів» і схильність до локальних конструкцій, обмежених у часовому просторі, з метою, як ми вже зазначали, створення політологічного багатоголосся. Вивчення «загрожених культур» як міждисциплінарний напрям набуває рис одночасно заангажованої етнополітики, соціології, політології, лінгвістики, літературознавства. Насамперед це пов'язано з тим, що вказане вчення належить до течії «пост-гуманітаристики», яка базується на переконанні, що не існує невинних наук, що всі теорії, у т. ч. культура, що зникають, є так чи інакше заангажованими, оскільки їх творять люди і вписали у свій культурний і суспільний контекст, від якого вони не можуть абстрагуватися всупереч позитивістським ілюзіям.

Зрозуміло, що як на Заході, так і на пострадянському просторі будуть співіснувати різні теоретико-методологічні підходи, зокрема і щодо фіно-угорських корінних народів, які будуть не лише впливати одні на одних, але співіснування яких буде дуже часто набувати характеру конфлікту.

Надія Єфимишч

ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД
НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ
ФІНО-УГОРСЬКИХ НАРОДІВ 1920 – 1930 – Х РОКІВ

У статті розглянуті процеси формування ідеологічних засад національного відродження фіно-угорських народів у Росії. Автор наголошує на ключовому періоді 1920 – 1930 років щодо формування національної ідеології в автономних республіках та інших територіальних одиницях Радянської Росії. Висвітлено репресії проти інтелігенції фіно-угорських народів. Автор вважає, що попри репресії щодо національних еліт загальні ідеологічні принципи національного відродження було збережено у подальшому розвитку фіно-угорських народів.

Ключові слова: національне відродження, ідеологічні принципи, національні еліти, фіно-угорські народи, автономія, репресії.

Yefimishch N. Shaping of Ideological Principles of National Awakening among of Finn-Ugric Peoples Russia in 1920 s through 1930 s. Abstract: the Article deals with Ideological Background of National Awakening in Russia among Finn-Ugric Peoples. The Author Stresses Key Period of 1920 s through 1930s in Shaping National Ideologies in Autonomous Republics and Other Territorial Units of Soviet Russia. Repressions against Intellectuals of Finn-Ugric Peoples are spotlighted. The Author concludes that in Spite of Repressions against National Elites. General Ideological Principles of National Awakening were not challenged.

Key words: National Awakening, Ideological Principles, National Elites, Finn-Ugric Peoples, Territorial Autonomies, Repressions.

Проблематика відносин центр – регіони, територіального суверенітету і національно-культурної автономії та функціонування політичних інститутів у поліетнічних регіонах посідає значне місце у дослідженнях науковців фіно-угорських автономій Росії. Ці дослідження пов'язані з комплексним аналізом національних та соціально-політичних

проблем російського суспільства, змістом та формами політичної діяльності, філософією політиків.

У цьому контексті дискурс ідентичності та суб'єктності, зокрема комі, набуває тим більшої актуальності, що йдеться про пріоритет корінного народу та, відповідно, права на володіння природними ресурсами та збереження мовно-культурного середовища. Наукова та громадська думка, що відбиває уявлення Центру про «вертикаль влади», наголошує на суб'єктності територій з тенденцією до усунення етнічних суб'єктів федералізму і повернення до адміністративного поділу доби Російської імперії.

Загальноросійська ідентичність, на думку В. Тишкова та його послідовників, повинна витіснити концепт «народів Росії», а «поліетнічний регіон», що виступає як основна автономна одиниця, має стати інструментом побороювання етнократії. Однак звуження прав автономій супроводжувалося також і ліквідацією «етнорегіонального компонента» в освіті, що призводить до фактичної «деетнізації» у федеральних одиницях, чії права до того ж різко звузилися в інших аспектах (законодавство, фінанси, зовнішні зв'язки тощо).

Звертаючись до історії громадсько-політичної думки, варто підкреслити, що аспекти пошуків ідентичності та сполучення ідей суб'єктності з політичними процесами та інститутами Російської імперії простежуються у творах Г. Литкіна, І. Куратова, К. Жакова, П. Сорокіна та інших етнологів, філософів, соціологів, літераторів кінця XIX – початку XX сторіччя.

Після встановлення більшовицької влади згідно з декретом ВЦВК від 22 серпня 1921 року. «Про автономну область комі (зирян)» було створено автономну область у кордонах дещо менших від сучасних.

Після створення автономії народу комі спочатку у формі області, а з 1936 року на рівні автономної республіки – питання ідентичності у контексті національно-державного будівництва розглядалося провідними партійними та громадськими діячами. Це були Д. Батієв і Д. Селіванов, відомі лінгвісти О. Грен та В. Литкін, класик радянської етнології В. Налімов, прибічник спільної комі-удмуртської автономії видатний громадський діяч, літератор та науковець К. Герд (К. Чайников) та інші ідеологи «коренізації».

Близькими до теми цього дослідження є праці, в яких здійснено комплексний історико-політологічний аналіз проблем національно-державного будівництва, зокрема праці етнополітолога Ю. Шабаєва, істориків та політологів Н. Нестерової, І. Жеребцова, О. Сметаніна, мовознавця Є. Ципанова, громадських діячів Н. Мітюшевої, В. Маркова та інших.

Слід зауважити, що виокремити дискурс комі з загальноросійського, а також провести чітку грань між дослідженнями західних і російських науковців досить складно. До 1920-х років, коли визначилося протистояння між СРСР та «ворожим» оточенням, існував єдиний науковий простір, що забезпечував циркуляцію наукових думок та взаємовпливів. Російська Академія наук фінансувала та сприяла публікації результатів досліджень О. Шьогрена та М. Кастрена – піонерів у царині фіно-угрознавства і, зокрема, проблематики комі.

У подальшому, коли національний рух у Великому Князівстві Фінляндському вступив у суперечність зі слов'янофільством та відверто шовіністичними поглядами у російському ідейно-політичному просторі, експедиції Ю. Віхмана, У. Сіреніуса та інших фінансувало вже Фінське товариство (Suomen Seura).

Одним з діячів, що активно створювали символічний ресурс комі, був комі-перм'яцький історик, публіцист, громадсько-політичний діяч – І. Мосшег (І. Мошегов). Поштовхом до діяльності Мосшега стала книга Я. Камасинського (псевдонім К. Жакова) «Біля Ками. Етнографічні нариси та оповідання» (1905), у якій було піддано критиці пасивність комі-перм'яцької інтелігенції щодо питань культурного розвитку та соціальної рівноправності. Після 1920 року Мосшег мешкав у Фінляндії, де займався науковими дослідженнями та політичною публіцистикою.

У 1922 році він видає у Гельсінкі свою першу публіцистичну книгу, спрямовану проти радянської влади, за назвою «Правда про більшовизм». Та видав також фінською мовою такі праці: «У східному чортовому казані. Спогади одного комі» (1927 р.), «Крик по допомогу з тюрми народів» (1930 р.), «Стара і теперішня Москва та пригноблені народи Північно-Східної Європи» (1932 р.) [1].

На відміну від Жакова, Мосшег не тільки пропагував легенду про легендарну країну Біармія, але й заперечував позитивність впливу слов'ян, влади Російської імперії та Російської православної церкви на суспільне життя північних народів, зокрема комі.

У статті «Свідчення про давню велич та культуру народу Комі» Мосшег стверджував: «Народ комі мав у минулому значні міста і чудові фортеці, державну організацію на чолі з великим князем. Займався з давніх часів землеробством, гірською справою та обробкою металу, брав участь у світовій торгівлі, мав свою писемність, що було необхідно для ведення торгівлі. Крім того, народ комі мав квітуче мистецтво» [2].

У цій статті та інших працях І. Мосшег наводить різноманітні літописні свідчення та спогади мандрівників, що відзначали агресивність росіян і невміння фіно-угрів організовувати опір їхній агресії. Він стверджував, що релігія фіно-угорських народів була творцем і носієм їхньої самобутньої культури. Полемічні твори Мосшега, зокрема його політична публіцистика, що наголошувала на успадкуванні більшовиками традицій царської Росії у національному питанні, сигналізували про перехід комі до нової фази етнічної мобілізації.

Таким чином, у 1920-х роках почав формуватися національний дискурс фіно-угорських народів, що мав багато спільного з дискурсом інших «недержавних» чи «неісторичних» народів, які у той період в тих чи інших формах прагнули утвердити свій суверенітет, забезпечити поліфункціональність мовнокультурного простору, визначити національну специфіку світоглядних цінностей.

У період між 1936 роком та пізньою перебудовою (1989 – 1991 р.) було здійснено, здавалося б, плани інтелігенції комі 1920-х років: автономній області надано статусу автономної республіки, з'явилися вузи, професійний театр, наклад видань комі збільшувався до середини 1960-х років, з'явилися «Історія літератури комі», «Історія культури комі», праці з історії народу комі та праці з лінгвістики професійного рівня. На відміну від 1920-х років, ці праці відрізнялися своїм узагальненням, рівнем аналізу, залученням нового фактичного матеріалу з цілої низки конкретних проблем.

Праці М. Ульянова «Нариси з історії комі-зирян» та В. Подорова «Нариси з історії комі (зирян та перм'яків)» були зразком парадигми, що її автори колективної праці «Науковий пошук продовжується» з історії наукової думки у Комі Республіці (Сиктивкар, 1995) назвали «офіційно-охранительной историографией».

У вищевказаних працях вперше було обґрунтовано і затверджено на десятиріччя одномірну персоніфікацію, так званих ідеологів комі буржуазії – Г. Литкіна, К. Жакова. В обох роботах, по суті, було поставлено під сумнів плідність розвитку гуманітарної науки за увесь період 1920-х років та насамперед ТВКК, оскільки пресовий орган – журнал «Комі му» – розцінювався не інакше, як «орган пропаганди» «націоналістичних та куркульських ідей».

Висловлювалося припущення – зокрема петербурзьким істориком О. Терюковим, що кампанія проти «Комі му» була викликана статтями І. Мосшега про давнє минуле комі, де фігурували міфологеми Великої Пермі та Біармії з їхньою нібито високою цивілізацією, знищеною іноземними загарбниками, насамперед росіянами.

Книга М. Ульянова «Нариси з історії народу комі», видана у Ленінграді в 1932 році, стала першою спробою висвітлення історії однієї з національно-державних структур, які склали СРСР. У політичному плані монографія М. Ульянова містить нарис історії створення Комі автономної області, розглянуто взаємозв'язок створення економічної бази з розвитком національної державності, показано процес формування національних кадрів.

Стосовно міфологеми Біармії, його позиція була категоричною, він наполегливо виступав проти самої ідеї існування цієї легендарної країни на сучасній території поселення. Детально розглянувши позицію Д. Батієва, що виступав за створення автономної республіки, М. Ульянов дає оцінку журналу «Комі му» як рупора «націоналістичних» та «куркульських» ідей.

Суть ідейного змісту книги полягає у протиставленні радянської марксистської науки колишній російській науці та тодішній «шовіністичній гельсінській школі фінології». На думку М. Ульянова, саме представники цієї школи висунули ідею «Великої Фінляндії», яка включала,

крім території Фінляндської Республіки, також землі міфологічної Біармії та прилеглі до неї території.

До кола відомих фіно-угрознавців того часу належав також видатний науковець, літератор, громадський діяч Удмуртії Кузєбай Герд (Кузьма Чайніков), значення якого для культури удмуртського народу порівнюють з впливом на російську культуру постатей М. Ломоносова і О. Пушкіна.

К. Герд прагнув реалізувати ідею К. Жакова про єднання близькоспоріднених народів – комі-зырян, комі-перм'яків і удмуртів. Він був речником ідеї об'єднання усіх трьох народів пермської групи в одній територіальній одиниці зі статусом союзної республіки. Усвідомлював, що тодішній етап розвитку фіно-угорських народів вимагав синкретичної діяльності, зумовленої потребами етнічної мобілізації. Таким чином, відродження удмуртського народу і становлення його як нації Герд вважав можливим лише за умов вивчення удмуртської мови, культури, історії.

Базуючись на спадщині К. Герда можна, зробити важливі концептуальні висновки: він сприяв тому, що удмуртська мова на відміну від інших фіно-угорських мов Росії, має лише один літературний варіант і завдяки цьому удмуртська література змогла увійти комплексно в контекст світової літератури. Він ставив перед собою завдання у рамках створеної радянською владою удмуртської автономії сприяти піднесенню політичної свідомості мас, які мали «дозріти» до активних політичних дій у рамках радянських інституцій – наукових, освітніх, культурно-просвітницьких.

За ініціативи К. Герда було створено Національний музей Удмуртії і Національний театр, організовувалися численні наукові експедиції, що мали на меті не лише збір етнографічних матеріалів, але також вивчення поглядів на політичні проблеми різних прошарків удмуртського народу. Він вважав, що удмурти мають наслідувати більш розвинені і зрілі фіно-угорські народи Європи з метою розвитку термінології національної мови, розбудови освіти від дитячих садків до вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ.

Свої політичні погляди щодо автономії удмуртського народу К. Герд ніколи не приховував. Він був знищений під час сталінських репресій у 1937 році. У його

обвинувачувальній справі звинувачення викладені у восьми пунктах.

Відомий сучасний фіно-угрознавець К. Куликов у монографії «Удмуртська автономія. Етапи боротьби, звершень і втрат» (Іжевськ, 1990 р.) наводить деякі висловлювання К. Герда щодо радянської політики у фіно-угорських регіонах з його слідчої справи:

«...2. Радянська влада і партія у правовому аспекті східних фінів недооцінювала і ставила їх нижче інших, більших національностей і значно обмежувала їхні права, даючи їм лише автономні області і райони (а не республіки) або ж зовсім не давали жодних автономних адміністративних одиниць.

3. Проводилася щодо східних фінів політика розділення, наприклад, комі-зиряни і комі-перм'яки опинялися в підпорядкуванні різних крайових губернських центрів.

5. Автономні одиниці було створено виключно за національним, а не економічним принципом. Тому багаті райони, хоч і суміжні, але заселені удмуртами чи зирянами менше ніж на 50%, – не приєднувалися до автономних утворень. Через те автономні утворення майже удвічі було скорочено у своїх кордонах. Ізольовані від економічно значних суміжних районів і водних шляхів вони ставали в економічному аспекті слабкими, отже, і культурний розвиток мав іти уповільнено.

6. Радянська влада і партія зовсім (1921-1922) не боролася з великоруським шовінізмом, а замість цього деякі російські комуністи, що були звільнені з роботи, дістали підвищення.

7. Було створено у територіальному, економічному та правовому відношенні досить обмежену Удмуртську автономну одиницю, а неодноразові клопотання про розширення територій через приєднання економічно важливих для Удмуртії суміжних районів, населених вотяками*, перетворення Удмуртії у республіку і розширення прав автономності – радянською владою не задовольнялися». [3]

К. Куликов у пізнішій праці «Справа СОФІН» (Іжевськ, 1997 р.) стверджував, що харизматична постать К. Герда

* Вотяки – колишня російська назва удмуртів.

була спеціально виділена органами державної безпеки СРСР для того, щоб перетворити його на символ націоналістичної конспіративної діяльності в СРСР.

Значний інтерес становить для наукового дослідження програма дій «гердівців» у такій інтерпретації радянських органів безпеки:

«1. Досягти повного відокремлення від Росії та знищення Великої Росії як такої, добиватися повного відділення всіх народів окраїн Росії в самостійні держави з тим, щоб Росія залишалася лише як Великоросія навколо Москви. Боротьбу цю почати узгоджено з іноземним капіталом фінських країн.

2. Об'єднатися з фінляндсько-естонським капіталом та увійти як самостійний домініон у Північно-Фінську об'єднану державу.

3. Спираючись на велику удмуртську буржуазію, розвинути в Удмуртії та на окраїнах великі капіталістичні підприємства.

4. Розширити кордони Удмуртії і підвести їх до кордонів Комі області.

5. Встановити диктатуру удмуртського народу над російським населенням Удмуртії, позбавити російське населення більшості політичних прав.

6. Створити Удмуртський Єпископат.

7. Скинути Радянську владу і Компартію» [4].

Враховуючи потенційний рівень розвитку удмуртського народу, подібну «програму дій» можна назвати фантастичною. Особливо вражають такі пункти, як створення підприємств за участю удмуртів-мільйонерів або створення Удмуртського Єпископату. Можна погодитися з думкою К. Куликова, що справу К. Герда було перетворено на обвинувачення усєї інтелігенції фіно-угорських народів країни.

Аналіз матеріалів тих структур, які були створені Гердом, свідчить, що реальною метою його наукової діяльності було прагнення через свої дослідницькі проекти розвивати політичну систему життя удмуртського народу, щоб цей народ, досягнувши відповідного соціального та інтелектуального рівня, міг органічно включитися у життя світового макросуспільства. Також з аспектів діяльності 28 науковців фіно-угорських республік, що їх було засуджено разом з К. Гердом у «справі СОФІН», можна виділити проблематику історичної пам'яті, пізнання історичного минулого

як чинника саморозвитку та соціального піднесення етнічних спільнот.

Науковці фіно-угорських автономій прагнули утвердити в суспільстві ідею про самоцінність культур своїх народів. Однак, як видно з матеріалів справи СОФІН, книги М. Ульянова «Нариси з історії народу Комі» та інших джерел доби репресій, наміри фіно-угорських інтелектуалів зіткнулися з недвозначним прагненням поставити «іногородців» на місце і маргіналізувати їх, перешкодити формуванню у фіно-угорських автономіях поліфункціональної культури та ідентичності.

Отже, для фіно-угрів доба 1920 – 1930 років попри сталінські репресії була періодом становлення модерної ідентичності, кодифікації літературних мов, розвитку професійної культури, освітньої інфраструктури, появи наукової інтелігенції.

Попри знищення ресурсу відродження процес конструювання ідентичності фіно-угрів Росії, започаткований у антиколоніальному наративі ХІХ сторіччя, продовжився у ХХ та ХХІ сторіччях. Можна зробити висновок, що примордіальні ідентичності фіно-угрів, як корінних етносів набули конструктивістського виміру після винайдення науковцями Європи фіно-угорської мовної спільноти. Ідеї надетнічної солідарності на основі мовної спорідненості з'явилися у Європі як реакція народів, що боролися за державну незалежність, проти небезпеки асиміляції. До таких ідей належали: ідея слов'янської солідарності, яку було концептуалізовано на землях недержавних народів Австро-Угорщини – чехів та словаків, а також фіно-угорська та тюркська ідея, які сформувалися в Угорщині, що потребувала союзників у боротьбі за національну незалежність. Після своєї екстраполяції в етнополітичний контекст Російської імперії слов'янський, фіно-угорський і тюркський наративи сприяли процесам емансипації від імперського дискурсу, дали початок формуванню ідентичностей народів Росії у територіальних рамках поширення їх мов, що згодом у 1920-х роках привело до створення фіно-угорських автономій на умовах радянських владних структур.

Національні ідеології фіно-угрів Росії, що зародилися перед Першою світовою війною, отримали поштовх після утворення автономій за умов коренізації, творення власної інтелігенції, розбудови освітньої інфраструктури.

Важливу роль у долі фіно-угорських автономій та їхнього керівництва у 1920 – 1930 роках відіграли геополітичні інтереси радянського керівництва, зовнішньополітична кон'юнктура.

Період 1920-х – першої половини 1930-х років можна назвати добою національного відродження, оскільки саме у цей час було створено відповідні міфологеми, що існують у свідомості інтелігенції фіно-угрів Росії до сьогодні. Для національних ідеологій фіно-угрів у цей період були характерні літературоцентризм та міфоцентризм. Лінгвістичне експериментування, експерименти у мистецтві дали початок новим культурним канонам, що витіснили дореволюційний наратив «вірнопідданих тубільців». Політичне експериментування та спроби об'єднати фіно-угрів Росії, ініціаторами яких були націонал-комуністи Е. Гюлінг (Карелія), Д. Батієв (Комі) та К. Герд (Удмуртія), було припинено радянською владою, а ініціаторів репресовано.

1 Totuus bolshevismista. – Helsinki, 1922; Idn hiidenkattilassa. Syrjändiläisen muistelmat. – Jyväskylän, 1927; Hittähuuto kansojen vankilasta. Т.1. Helsinki, 1930; Т.2. – 1932.

2. Див.: Моспег И. Коми народ как участник в мировой торговле в прошлом // Коми му. – 1926. – №4.

3. Терюков А.И. Дело «СОФИН» и советско-финляндские отношения в конце 1920-х – начала 1930-х годов/Россия и Финляндия в XX веке. К 80-летию независимости Финляндской Республики. – СПб., 1997с. – 223–231.

4. Там само.

Олег Козерод

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ БОРотьБИ З ТЕРОРИЗМОМ У ЄВРОПІ

Стаття є комплексним дослідженням, присвяченим антитерористичній політиці урядів Великої Британії та ЄС. Автор аналізує основні напрями та підсумки політики створення системи захисту Великої Британії від терористичних атак. Вивчається нормативна база та практичні заходи

влади, що стосуються проблем національної безпеки у Європі. Робиться висновок щодо актуальності подій, які відбувалися у Великій Британії, для сьогоденної ситуації в сфері національної безпеки у країнах Східної Європи та Україні.

Ключові слова: тероризм, національна безпека, атаки, Велика Британія, Європа, право.

Kozerod O.V. Actual Problems of Combating Terrorism in Europe. This is the comprehensive research of the fight with Terrorism in UK, considered the most important facts about Anti-Terrorism policy of British and EU Government. Author analyzes the main trends and results of policies in protecting Britain from terrorist attacks. Author studies regulatory framework and practical measures of power, relating to issues of national security in Europe. Finally conclude on the relevance of events that occurred in Britain in relation to the current situation in the area of national security in Eastern Europe and Ukraine.

Key words: Terrorism, National Security, attacks, United Kingdom, Europe, Law.

Однією з найактуальніших проблем життя сучасної Європи є проблема міжнародного тероризму. Безпека громадян Західної і Східної Європи на сьогодні перебуває під загрозою у зв'язку з появою нових викликів та великої кількості терористичних організацій та угруповань. Проблема захисту громадян від терористичної загрози є актуальною і для України, яка є невід'ємною частиною сучасної Європи та може викликати інтерес з боку дестабілізуючих сил у майбутньому в зв'язку з проведенням футбольного турніру Євро-2012 та значним поширенням ідей радикального ісламізму в Криму.

Завданням цієї статті є вивчення на підставі матеріалів європейської преси та урядових документів країн Європи найбільш актуальних сучасних проблем боротьби з терористичним рухом у Європі.

Ситуація з тероризмом в Європі значно змінилася після терористичних актів 7 липня 2005 року у Лондоні. Саме ці події у столиці Великої Британії більшість фахівців вважають найбільш важливою віхою у історії новітнього тероризму у Європі і світі. Терористичні акти 7 липня у Лондоні не тільки стали європейським аналогом трагедії 11 вересня у США, але й поклали початок широкої суспільної дискусії у країнах Європи щодо проблем національної безпеки та започаткували процес створення потужної системи антитерористичного захисту.

Проблема боротьби з тероризмом протягом останніх років є однією з найважливіших у сучасній англомовній політичній науці. Як відзначають Ричард Джексон, Мері Сміт та Джероен Гуннінг, «за період після нападів 11 вересня, дослідження проблем тероризму (terrorism studies) пройшли значну трансформацію від незначної галузі вивчення безпеки суспільства до великої самостійної галузі та, можливо, однієї з найбільш швидко прогресуючих галузей досліджень у західній науці» [1].

Слід зазначити, що розвиток цієї наукової галузі у Східній Європі тільки розпочався. Це дає країнам – новим членам ЄС та країнам-сусідам, і в тому числі Україні, – можливість врахувати досвід роботи урядів Європи щодо протидії тероризму та впровадити в життя найбільш вдалі напрацювання західних учених у галузі terrorism studies.

В останні часи в англомовній історіографії виникають нові, досить оригінальні концепції сучасного тероризму. Зокрема американським дослідником Томасом Москаїтісом введено до наукового обігу базове поняття «новий тероризм» яке є характеристикою політичних подій, що мали місце у світовій історії після 2002 року. У своїй монографії «Новий тероризм»: міфи та реальність» дослідник аналізує еволюцію й ідеологію «Аль-Каїди» та робить висновок про те, що наявна у сучасній історіографії досліджень тероризму концепція «війни з тероризмом» є застарілою. Натомість він пропонує свою, оригінальну «антиповстанську модель», яка може допомогти справі боротьби з глобальним тероризмом [2]. Вчений стверджує що успіху у боротьбі з терором вже неможливо досягти внаслідок військових дій. Цей успіх, на думку дослідника, буде залежати від політичних і економічних реформ в країнах Європи, тісної координації зусиль представників різних країн у антитерористичних операціях по всьому світу. Робота Томаса Москаїтіса стала однією з класичних та найбільш цитованих робіт з проблем боротьби з тероризмом в період 2000-х років [2].

Незвичайний аспект боротьби із тероризмом був розглянутий в роботі Б. Леві і В.Сіделя «Тероризм і суспільна охорона здоров'я: збалансований підхід до укріплення систем і захисту населення». Автори пропонують конкретні заходи щодо захисту населення країн, які можуть бути атаковані міжнародними терористами. На сучасному етапі розвитку міжнародної спільноти, на думку авторів, терористична

загроза є, разом із епідеміями хвороб та іншими викликами, одними з найбільших ворогів здоров'я населення. З погляду авторів, важливе значення для боротьби з терором проти населення є підготовка кадрів та навчання населення тому, як треба реагувати, наприклад, на застосування терористами зброї масового враження [3].

Б.Леві та В.Сідель досліджують, яким чином терористи можуть завдавати найбільшої шкоди здоров'ю людей, аналізують системи захисту таких стратегічних для життєдіяльності систем суспільства, як водопостачання, громадське харчування тощо. У книзі об'єднані основні базові системи знань, які можуть використовуватися у системі медичної освіти будь-якої країни світу. У книзі також наголошується на необхідності ефективної взаємодії між системою охорони здоров'я, медичних і соціальних наук тощо. Робота є, по суті, енциклопедичним виданням, яке увібрало у собі інформацію із різних галузей знання. Основним завданням, на думку авторів роботи, є укріплення інфраструктури суспільної системи охорони здоров'я. Саме існування такої системи дозволить запобігти наслідкам терористичних дій масового масштабу [3].

Специфічному напрямку терористичного руху – агротероризму – присвятив свою монографію дослідник Джейсон Мотс. Він, зокрема зазначає, що сільські громади країн Європи і світу найменшою мірою захищені від терористичної загрози, хоча те, що вони забезпечують населення продуктами харчування і технічними культурами, є стратегічним елементом існування сучасного суспільства. Автор аналізує перелік відомих біологічних та хімічних речовин та їх можливі наслідки для здоров'я людини у тому разі, якщо вони опиняться у продуктах. Крім того, він пояснює небезпеку радіологічного впливу на продукти харчування. У своїй роботі Джейсон Мотс рекомендує конкретний проект плану дій населення, якби терористи атакували б продукти харчування або поля, де вони вирощуються.

Автор підкреслює, що для того, аби гарантувати безпеку від терористів в агрономічному секторі, потрібно створити установи з надзвичайних ситуацій, підготувати менеджерів, фахівців у сфері суспільної охорони здоров'я, ветеринарії, а також проводити спеціальні навчальні курси для фермерів і виробників [4].

Досвід успішної боротьби з тероризмом на Півдні Європи вивчали дослідники П. Антонелло та А.О'Лірі у роботі «Уявний тероризм», яка вийшла друком у видавництві МНРА у 2009 році. Автори зосередили свою увагу на питанні: як розвивався процес тероризму в 1969–1983 роках в Італії, коли в країні було зареєстровано 12 000 інцидентів, пов'язаних із тероризмом. Цей досвід, на думку авторів, зачіпає усі аспекти італійського культурного життя, формування політичної, судової гілок влади, повсякденного життя і навіть розвиток образотворчого мистецтва. Книга являє собою новаторське та широке дослідження, яке увібрало в себе експертні оцінки з філософії, історії, засобів масової інформації, юриспруденції, кіно, театру і літературних досліджень. У ньому досліджується, яким чином наслідки боротьби з тероризмом сформували суспільну свідомість у країні [5].

Слід зазначити, що в Україні роботи з проблем протидії тероризму тільки починають з'являтися. Так, у 2009 році за редакцією Христофора Дішовського та Олександра Півоварова вийшла книга за назвою «Протидія хімічному та біологічному тероризму у східноєвропейських країнах», яка була створена після семінару з проблем тероризму, що відбувся 14–17 жовтня 2008 року у Дніпропетровську. Книга об'єднала статті провідних фахівців з питань тероризму, які розглянули найбільш важливі завдання протидії тероризму в Україні. Вихід такої роботи у рамках «Наукової програми з миру та безпеки блоку НАТО» засвідчив актуальність розробки проблем боротьби з тероризмом як у нових країнах-членах ЄС, так і в тих, які знаходяться на кордонах з Об'єднаною Європою [6].

Слід зазначити, що першим масштабним терористичним актом у Європі – події 7 липня 2005 року – можна було запобігти. Вже у березні 2004 року у Парламенті Великої Британії відбулися спеціальні слухання з проблем тероризму, під час яких представники опозиційної на той час консервативної партії визнали низьку міру готовності країни до терористичних атак. Тоді ж депутати-консерватори намітили основні проблеми підготовки населення до можливих терактів: відсутність елементарних знань у населення щодо захисту від терористів, відсутність навчань у Лондоні та постійні погрози з боку потенційних терористів. Як, зокрема, зазначив тінювий міністр безпеки Патрік Мерсер у своїй промові у Парламенті: «Велика Британія стоїть на краю прірви. Терористи «Аль-Каїди» та інші екстремісти занесли нашу країну до переліку країн, які повинні бути атаковані» [7].

Слід зазначити, що вже протягом 2004 року в країні були впроваджені масштабні заходи щодо боротьби з терористичними організаціями. Так, 24 березня 2004 року канцлер країни Гордон Браун заявив про рішення заморозити рахунки терористів Хамасу у Державному банку Англії, у тому числі таких відомих діячів цієї організації у Європі, як Абдель Азіз Рантізі, Муса Абу Марзоук, Імад Халіл Ал-Аламі, Усама Хамдан і Халід Мішаал [8].

Цей крок став першим та важливим заходом уряду та засвідчив необхідність такої превентивної міри, як блокування банківських рахунків екстремістів для ефективної протидії тероризму. Подібні заходи були підтримані суспільством Великої Британії, представниками тих організацій, які постійно попереджували суспільство про небезпеку тероризму. Отже, як підкреслив, зокрема, голова однієї з таких структур – парламентської організації «Лейбористи-друзі Ізраїлю» – Девід Спенсер: «Позитивно те, що Гордон Браун правильно оцінює позицію «Хамасу», яка базується на ненависті і тероризмі» [8].

Після того на політичному рівні у Лондоні було також прийнято рішення про створення у країні спеціальної служби, подібної Федеральному бюро розслідувань у Сполучених Штатах. Ініціатором цього стало міністерство внутрішніх справ країни. Згідно з ідеєю голови МВС країни Девіда Бланкета головним завданням новоствореної структури стала боротьба з тероризмом, незаконним транспортуванням наркотиків і нелегальною міграцією людей.

Це відомство було також покликано забезпечувати інші поліцейські підрозділи інформацією, яка зможе допомогти у запобіганні усіх видів тероризму. Як, зокрема, зазначав Девід Бланкет у одному зі своїх виступів у парламенті: «Велика кількість терористичних організацій шукають можливості фінансування через організовану злочинність. Як ніколи нам необхідно запровадити відповідні кроки і створити новий, сильний заклад з метою об'єднання функцій різних відомств у боротьби з цим явищем» [9]. Штат нової Агенції мав становити більш ніж п'ять тисяч співробітників, а бюджет – близько 40 мільярдів фунтів стерлінгів на рік. Нова секретна служба, яка дістала прізвисько від британських видань – «Управління «Армагеддон», мала назву Government Decontamination and Recovery Service (GDRS) і спеціалізувалася на боротьбі з терактами із застосуванням хімічної, біологічної,

радіологічної та ядерної зброї. Служба GDRS не була підпорядкована жодному з силових відомств, а була частиною департаменту екології, продовольства і сільського господарства. Вона розгорнула свою діяльність у повному обсязі з квітня 2005 року – за два місяці до масштабних терористичних актів у Лондоні 7 липня 2005 року – але не змогла протидіяти терористам [9].

У травні 2004 року у Великій Британії був втілений у життя інший захід з протидії тероризму, який був пізніше визнаний одним з ефективних – в країні почала діяти заборона на перебування на території країни членів двадцяти п'яти терористичних організацій. Було прийнято спеціальну постанову МВС країни з цього приводу, до списку увійшли декілька найбільш відомих організацій терористичного спрямування: «Ісламський рух Узбекистану», «Єгипетський ісламський джихад» (Egyptian Islamic Jihad), «Джем ісламія» (Jeemah Islamiyah), «Харакат муджахидін» (Harakat Mujahideen) та інші. В'їзд і перебування в країні членів цих організацій було заборонено згідно з «Актом про боротьбу з тероризмом 2000 року». Керівництво МВС у спеціальному прес-релізі закликала громадян «виявляти та інформувати про всі випадки активності зазначених організацій або факти підготовки терористичних актів на території Великобританії за телефоном Антитерористичної гарячої лінії» [10].

У рамках програми боротьби з терористичною загрозою вперше за 300 років урядом Великої Британії був розроблений спеціальний план евакуації парламенту. Експертами був підготований пакет відповідних документів, який був розданий усім членам парламенту та співробітникам технічного персоналу. У передмісті Лондона були підготовані спеціальні місця, де парламент може працювати, незважаючи на масові терористичні атаки. Незважаючи на великий інтерес до цього факту, журналістам та представникам громадськості так і не вдалося з'ясувати, де саме знаходиться це місце. Як відзначало видання «Зе Телеграф», у той час цей захід став одним з найбільш ефективних у процесі боротьби з терористичною загрозою у Великій Британії та свідчив про відповідальне ставлення уряду до цієї проблеми. Так, останній раз парламент засідав поза Лондоном аж у 1681 році, коли король Карл II посварився з міською владою. Навіть під час Другої світової війни парламент не був евакуйований – коли німці

бомбили Палату громад, усі парламентарі просто перейшли до Палати лордів [11].

Разом з тим, у Великій Британії та в усій Європі активізували свою роботу дослідницькі центри з вивчення проблем тероризму. Одним з таких центрів, починаючи з середини 2000-х років, став так званий «Об'єднаний центр аналізу тероризму» (Joint Terrorism Analysis Centre), який зосередився на проблемах протидії ісламському терору. У одному зі звітів цієї організації, зокрема, зазначалося: «Кількість людей, які бажають бути залученими до тероризму збільшується. Терористичні організації все ще намагаються придбати, хімічні, біологічні і ядерні матеріали» [12].

Разом з тим, у країні розпочалася активна підготовка кваліфікованих кадрів з питань боротьби з тероризмом. Починаючи з 2007, року магістрів за спеціальністю Terrorism Studies почали готувати університети Уорвіка і Салфорд, з січня 2008 року – університет St Andrews у Шотландії і університет Східного Лондона [13].

Одним з важливих складових боротьби з терористичним рухом у Великій Британії і в усій Європі стала боротьба із войовничим антисемітизмом. Єврейські громадські центри, синагоги, посольства держави Ізраїль були визнані провідними експертами як найбільш привабливі для терористів об'єкти атак. Крім того, саме «накачування» анти-ізраїльською та антисемітською літературою членів терористичних угруповань є на сьогодні важливим елементом виховання майбутніх терористів у школах з їх підготовки на території Афганістану, Пакистану та інших країн.

Тому одним із завдань протидії тероризму в Європі стало співробітництво парламентських комісій Британії та ЄС з питань протидії антисемітизму, моніторингових служб і центрів з безпеки єврейських громад, розташованих по всій території Об'єднаної Європи [14].

Важливою тенденцією боротьби з тероризмом у останні роки стало співробітництво країн Об'єднаної Європи в інформаційній сфері. Так, голови міністерств внутрішніх справ Британії, Німеччини, Франції, Італії й Іспанії у 2005 році створили проект загальноєвропейської бази інформації на осіб, підозрюваних у терористичній діяльності. Домовленість міністрів передбачала створення бази, до якої б увійшли зразки ДНК і біометричні дані громадян, у тому числі

електронні відбитки пальців і райдужної оболонки ока. Доступ представників усіх країн ЄС до цієї бази значно полегшив справу боротьби з терористами «Аль-Каїди» та інших терористичних організацій [15].

Важливою складовою боротьби з тероризмом у Європі також стала розробка система попередження населення про атаки терористів. Така система була вперше створена на півночі Великої Британії та дістала назву «Пріоритетна схема тривоги» (Priority Alert Scheme). Згідно з ідеєю вчених з Манчестеру за допомогою мобільного зв'язку сигнал тривоги у випадку терористичних актів, у тому числі газових і хімічних атак, передавався силам безпеки вже через 30 секунд після його початку. Така система була розроблена міською владою у зв'язку з прецедентами терактів, які вже відбувалися у місті. Так, у 1996 році велика частина центру міста була зруйнована після вибуху біля торгового центру Arndale, проведеного бойовиками IRA. Внаслідок чого центр міста був розділений на 29 районів, для кожного з яких розроблено спеціальний план евакуації [16].

Як відзначив один з ініціаторів створення системи попередження керівник муніципалітету міста Манчестера Річард Ліз: «Зонування та створення нової схеми комунікацій дозволили значною мірою убезпечити більшість об'єктів, а також проінформувати мешканців міста про інцидент, який відбувся» [16].

Важливою проблемою, яка стосується боротьби з тероризмом у Європі, є запобігання терористичним актам на стадіонах. Так, у Великій Британії регулярно відбуваються спеціальні збори за участю керівників 30 провідних футбольних клубів країни, присвячені цій проблемі. Зазвичай такі наради проводяться у приміщенні стадіону «Сток сітіс Британія», де збираються керівники найбільших професійних клубів – Арсенал, Ліверпуль, Манчестер Юнайтед, Манчестер Сіті та інших, представники служб британської поліції і пожежників. Під час таких нарад розробляються загальні для усіх стадіонів схеми дій громадян і спецслужб у разі застосування терористами хімічної, біологічної або ядерної зброї. Як зазначив консультант з проблем безпеки стадіонів Малькольм Мілчеп: «Ми мали цілу низку реальних загроз терактів, зокрема, коли планувалися напади на Олд Траффорд у Манчестері. Ми повинні бути готові до цього. Зокрема, невеликий стадіон, розрахований на 28 тисяч чоловік, повинен повністю евакуюватися за 8 хвилин» [17].

Важливою частиною роботи з запобігання тероризму є впровадження агентів в ісламські терористичні організації, а також перевербовування її членів. На сьогодні по усій Великій Британії працюють близька 600 агентів, які задіяні у цьому напрямі. Вони тісно співпрацюють з ЦРУ, європейськими спеціальними службами, ізраїльською розвідкою «Мосад» та регулярно отримують та передають владі інформацію щодо ісламістів, які готують терористичні акти. Перевага для набору таких нових агентів при цьому віддається вихідцям з Близького Сходу і країн Середземномор'я, мусульманам та представникам етнічних меншин.

Важливим заходом у боротьбі з тероризмом у Європі є антитерористична пропаганда серед мусульманського населення країни та активне залучення до неї релігійних лідерів. Так, зокрема, у спеціальній пам'ятці, яку отримала кожна мусульманська родина у Великій Британії, наголошувалося, що «кожен мусульманин зобов'язаний зробити все для запобігання терористичним актам і порятунку людських життів». Як також зазначалося у цій пам'ятці: «У разі, якщо ви отримали будь-які відомості про дії терористів, негайно повідомте про це в поліцію». Але на той випадок, якщо терористичні акти вже відбулися, автори документа радять жінкам-мусульманкам не з'являтися в публічних місцях у паранджі і без супроводу чоловіків. Текст цієї пам'ятки був складений і схвалений зборами 13 імамів, які очолювали мусульманські громади Великої Британії [18].

В останні роки антитерористична політика стала невід'ємною частиною будь-якої програми діяльності урядів, політичних партій, організацій чи лідерів. Практично кожна країна Європи працює над антитерористичними заходами, залучаючи досвід країн, які зіштовхнулися з реальними проявами терору. Протягом останніх років країни Європи працюють над створенням єдиних стандартів і спільних систем запобігання тероризму.

Так, під час слухань, які відбулися 30 березня 2011 року у Європейському парламенті в Брюсселі була запропонована концепція створення єдиної силової Служби протидії тероризму. На думку ініціаторів зазначеного проекту, прикладом цього повинна слугувати структура зовнішньополітичного відомства країн ЄС (European External Action Service (EEAS)), яка очолюється баронесою Кетрін Ештон. Згідно з новою концепцією, яку репрезентував на слуханнях директор

європейської Комісії у справі боротьби з тероризмом Олів'є Луїкс, будуть зібрані воедино такі силові структури ЄС, як Cерol, Cosi, Eurojust, Europol и Frontex. Згідно з новим проектом, який має назву Стратегія внутрішньої безпеки (Internal Security Strategy), найближчим часом буде налагоджена координація між 27 країнами ЄС у справі боротьби з тероризмом. При цьому представники Австрії та Бельгії пропонують ідею Європейської розвідки, яка дискутується у Євросоюзі ще з 2004 року. Ця спеціальна служба мала б боротися, в першу чергу, з проявами міжнародного тероризму. Але ця ініціатива не підтримується великими країнами ЄС, які мають власні потужні спецслужби, зокрема Великою Британією, Німеччиною та іншими.

На жаль, на сьогодні немає правової основи для тісного співробітництва країн ЄС у сфері боротьби з тероризмом. Станом на 2011 рік 27 країн Євросоюзу, а також Норвегія і Швейцарія співробітничать у справах боротьби з тероризмом у рамках так званого «Бернського клубу», або Counter Terrorist Group. Ця структура не є частиною європейського уряду, але має тісний контакт з ЄС через спеціальний підрозділ зовнішньополітичного відомства ЄС European External Action Service, який має назву Joint Situation Centre.

Практично усі країни Європи поки що співробітничать між собою у цій сфері лише в режимі обміну інформацією. Але згідно з даними замісника голови розвідки Бельгії Андре Вандорена, якими він поділився у ході спеціальних слухань у Європарламенті, які відбулися 30 березня 2011 року, країни ЄС повинні хоча б використовувати єдину систему рівнів терористичної загрози та повідомляти спецслужби інших держав у разі підготовки терористів до атак традиційних об'єктів. Такими є згідно з даними експертів: американські, ізраїльські посольства, єврейські громадські та релігійні громади. Крім того, велике навантаження покладається на бельгійську розвідку у зв'язку з необхідністю захисту штаб-квартири НАТО, комплексу будівель Європарламенту та інших європейських структур. «Антверпен є другим єврейським містом у світі після Нью-Йорка, – підкреслив також Вандорен, – і ми мали вже напади на єврейські об'єкти, як у Брюсселі так і в Антверпені» [19].

У квітні 2011 року спеціальні служби Великої Британії й, зокрема, МІ5 запропонували нову методику «запобігання діям терористів на ранніх стадіях». Згідно з новою тактикою

поліцейські та представники соціальних служб, використовуючи інструкції МІБ, навідуються до мечетей та будинків тих громадян, які підозрюються у зв'язках з терористами, де з ними проводяться предметні розмови щодо наслідків їх можливих дій. Згідно з повідомленнями тих поліцейських та соціальних робітників, які вже декілька місяців навідуються до мечетей Лондона, поки що не знайшлося жодного з цих релігійних установ, які б не зіткнулися з проблемою екстремізму [20]. Звичайно, такі заходи не можуть замінити традиційних методів спостереження за потенційними терористами, які традиційно використовують спецслужби, але вони вже дали позитивні результати. Так, у 11 з 12 мечетях було виявлено, що їх парафіяни мали контакти з представниками таких небезпечних груп, як «Аль-Мухаджурун».

Безумовно, процес боротьби країн Європи з міжнародним тероризмом неможливий без координації зусиль органів влади, наукових інститутів та підтримки громадського суспільства. У зв'язку з тим найбільш важливим завданням урядів східноєвропейських країн повинно стати будівництво нових інституцій з дослідження тероризму та врахування надбань і недоліків досвіду країн, які зіткнулися з проблемою тероризму у 21-му столітті.

Загалом, слід зазначити, що міжнародному тероризму в Європі може протидіяти тільки міжнародне співробітництво та спільні заходи країн континенту щодо протидії цьому небезпечному явищу. Вивчення досвіду Великої Британії та країн Західної Європи можуть значно допомогти іншим країнам і, зокрема, Україні у боротьбі з таким небезпечним явищем сучасного світу, як міжнародний тероризм.

1. Critical Terrorism Studies: A New research Agenda by Richard Jackson, Marie Smyth, Jeroen Gunning. – New York: Taylor&Francis, 2009.

2. The "new" terrorism: myths and reality by Thomas R. Mockaitis. – New-York: Westport, Conn., 2007.

3. Terrorism and public health: a balanced approach to strengthening systems and protecting people, edited by Barry S. Levy, Victor W. Sidel. – Oxford: Oxford University Press, 2007.

4. Agroterrorism: a guide for first responders by Jason B. Moats. – Austin: Texas A&M University Press, 2007.

5. Imagining Terrorism: The Rhetoric and Representation of Political Violence in Italy 1969–2009 by Pierpaolo Antonello, Alan O'leary. – MHRA, 2009.

6. Counteraction to Chemical and Biological Terrorism in East European Countries by Christophor Dishovsky, Alexander Pivovarov. – Dordrecht: Springer, 2009.

7. Борьба с терроризмом в Британии // Агенство еврейских новостей. – 2004. – 22 марта.

8. Борьба с терроризмом в Британии // Агенство еврейских новостей. – 2004. – 24 марта.

9. Служба GDRS создана в Британии // Агенство еврейских новостей. – 2004. – 29 марта.

10. Борьба с терроризмом в Британии // Агенство еврейских новостей. – 2004. – 19 мая.11. Див.: Secret plan to evacuate Commons by David Cracknell. [Электронный ресурс]// Режим доступа: <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/uk/article579026.ece>

12. Див.: The Joint Terrorism Analysis Centre[Электронный ресурс]// Режим доступа: <http://www.mi5.gov.uk/output/joint-terrorism-analysis-centre.html>

13. Див.: Study Terrorism at the Universty of East London [Электронный ресурс]// Режим доступа:<http://www.police-life.co.uk/training/study-terrorism-at-the-univeristy-of-east-london>; The Centre for the Study of Terrorism [Электронный ресурс]// Режим доступа: <http://www.st-andrews.ac.uk/~cstpvt/terrorismstudies/mlitt/mlitt.html>

14. Див.: The Parliamentary Committee Against Antisemitism Foundation [Электронный ресурс]// Режим доступа: <http://www.antisemitism.org.uk/>

15. Борьба с терроризмом в Британии // Агенство еврейских новостей. – 2005. – 14 липня.

16. Борьба с терроризмом в Британии // Агенство еврейских новостей. – 2005. – 18 июля.

17. Проблема безопасности стадионов в Британии// Агенство еврейских новостей. – 2005. – 18 июля.

18. Исламский терроризм должен быть остановлен // Агенство еврейских новостей. – 2005. – 19 августа.

19. Див.: EU commission keen to set up new counter-terrorism office by Andrew Rettman [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://euobserver.com/22/32104>

20. Див.: MI5 adopts new tactics to 'front up' terrorism suspects by Duncan Gardham. [Электронный ресурс]// Режим доступа: <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/terrorism-in-the-uk/8443920/MI5-adopts-new-tactics-to-front-up-terrorism-suspects.html>

IV. СТУДІЇ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Олександр Федоренко

ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДИСКУРСУ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлюються проблемні питання щодо розгортання наукового дискурсу формування політичної ідентичності в українському суспільстві на початку ХХІ століття. Окреслено теоретичні здобутки провідних вітчизняних науковців у розробці проблемних питань розвитку українського суспільства на початку ХХІ століття.

Ключові слова: ідентичність, суспільство, політична думка, держава.

Fedorenko Alexandre Aspects of theory and ideology in discourse of political identities in Ukrainian society at the beginning of the 21st century. The article deals with problematic issues as to development of scholarly discourse on formation of political identities in Ukrainian society on the beginning of the twentieth century. Theoretical contributions of leading Ukrainian scholars are evaluated in the development of key issues concerning Ukrainian society in the beginning of the 21st century.

Key words : identity, society, political thought, state.

Навколо змісту проблеми ідентичності, саме як політичного явища, останнім часом у вітчизняній науковій літературі розгорнуто науковий дискурс щодо вибору в українському соціумі на початку ХХІ століття типу ідентичності, який може поєднувати політичні й економічні інтереси, культурні та світоглядні орієнтації населення і цінності, до яких можна віднести людину, її права і свободи, розвиток інститутів демократичного та правового суспільства, толерантність до національного розвитку інших народів, їхньої історії, культури, мови.

У сучасній світовій науці проблеми ідентичності значною мірою пов'язані з такими політичними концептами, як нація, націоналізм, національна ідея, національна

свідомість. Виходячи з аналізу аспектів вияву цих концептів, вітчизняні політологи вважають, що вибір структурами влади після проголошення незалежності України геополітичної стратегії і ідентифікаційної моделі ускладнювався відсутністю чітких ідейних орієнтирів, неготовністю еліти виробити проект реформування усєї системи соціуму [1;с. 194].

Однією з найважливіших модернізаційних проблем українського суспільства залишається національно-культурна самоідентифікація громадян, оскільки відсутність нової модернізованої ідентичності оцінюється дослідниками як одна з реальних загроз для стабільності суспільства, так і цілісності держави. Тема модернізації суспільного життя в Україні в різних його вимірах визначається як домінуюча з 1990-х років у політичній та інших галузях наукових досліджень.

Аналіз праць, присвячених цій проблематиці, свідчить, що новітній модернізаційний проект ідентичності в українському соціумі має перспективу реалізації на основі визнання пріоритетності в суспільстві чинників громадянської ідентифікації, державного статусу української мови, пріоритетності української національної культури. Поряд із зазначеними чинниками в суспільстві все ще існує характерний для українсько-російських відносин конфлікт ідентичностей, що базується на колоніальному («імперському») і антиколоніальному («націоналістичному») відповідних дискурсах [2, с.144 – 145].

Сучасні вчені розглядають у своїх працях традицію розвитку політичної думки в Україні як одну з важливих форм повторюваності і закономірності в політичній реальності українського суспільства. Праці провідних українських вчених в нинішній час можна розглядати як взірець наукової діяльності, що може у ХХІ столітті слугувати як основа виникнення традиції вивчення та осмислення геополітичної проблематики в українській політичній науці.

У політологічній науці стали надзвичайно актуальними дослідження з теорії та історії політичної думки, оскільки в нинішній час політична наука як специфічна система інтегрального наукового знання може розвиватися, маючи у своєму пізнавальному арсеналі як загальнонаукові методи, так і специфічні методи політичного аналізу і синтезу. На думку провідних українських вчених, за умов

наростання у світовому просторі процесів глобалізації та інформатизації зростає роль у політичній науці функціональних методик здобування нового знання про політичну сферу життя суспільств, держав, міждержавних об'єднань [3, с. 18].

Осмислення сутності нинішнього стану українського суспільства пов'язане з розв'язанням вченими різних наукових сфер проблем теоретичного і методологічного характеру. Дослідники, які працюють у сфері політологічної науки, здійснюють опрацювання та систематизацію емпіричного й теоретичного матеріалу для обґрунтування ролі політичних, ідеологічних та культурних факторів у розробці ефективних політичних стратегій гарантування безпеки країни, здійснення ринкових перетворень в економіці, утвердження громадянського суспільства і правової та соціальної держави.

Істотно розширилося предметне поле теорії політичної думки, що охоплює широкий спектр проблем, пов'язаних з внутрішніми (ідеологічна, правова, інформаційна, культурно-виховна, господарська діяльність державної влади), так і зовнішніми (захист інтересів держави у міжнародних відносинах, гарантування національної безпеки держави, участь у розв'язанні проблем регіонального та глобального характеру) функціями сучасної європейської української держави. Саме тому погоджуємося з думкою доктора філософських наук М. Михальченка щодо зростання ролі пізнавальної функції в процесі удосконалення теоретико-методологічного фундаменту політичної науки, зокрема у виявленні і прогнозуванні головних тенденцій геополітичної і національних стратегій, а також у відстеженні тактичних особливостей глобальної, регіональної і національних стратегій[3, с. 18].

Конструкція українського політологічного наративу є фундаментальною підставою для продукування колективної громадянської ідентичності в національному суспільстві новітньої української держави. Складовою частиною наукового дискурсу формування історичного наративу є дискурс конструювання ідентичності, тобто виокремлення українською поліцентричною національною спільнотою сукупності специфічних особливостей свого політичного буття від історії буття інших спільнот, а також інтерпретація цих особливостей у ціннісних, смислових та духовних категоріях.

Слід зазначити, що достатньо обґрунтованою є позиція з цього проблемного питання директора Інституту європейських досліджень НАН України доктора історичних наук А. Кудряченка, зокрема щодо оптимізації використання людських і природних ресурсів України з врахуванням особливостей стратифікації політичних, правових, соціокультурних, фінансово-економічних, транспортних та інших комунікацій у світовому політичному просторі. На його думку, невідкладним імперативом розвитку українського суспільства на початку ХХІ століття є його інтеграція в загальну систему європейських інституцій, що може сприяти раціональному і потужному використанню промислово-технологічного і інтелектуального потенціалу країни, становленню української держави як активного суб'єкта європейської та світової політики[4, с.240].

Можна зазначити, що в межах нинішнього політичного простору Європи національна ідентичність залишається природною формою вираження ідентичності політико-культурної спільноти, а національна держава – найоптимальнішою і найдоцільнішою сучасною формою політичного об'єднання. Виникає складне і проблемне питання щодо того, чи може в нинішній час передача національними державами певних законодавчих і виконавчих владних функцій центральним інституціям Європейського Союзу нівелювати національну ідентичність і сприяти формуванню наднаціональної колективної ідентичності?

Формування європейської ідентичності є вагомою передумовою реалізації спільних інтересів національних держав, які зберігають свій державний суверенітет та суб'єктність у розв'язанні усіх проблем внутрішньої та зовнішньої політики в межах цього наддержавного утворення. Процеси інтеграції є сприятливими для європейських держав у аспекті реалізації спільних регіональних проєктів та реалізації спільних інтересів у світовому просторі, зокрема у політичній, правовій, економічній та інших галузях.

З огляду на такі обставини необґрунтованою може бути позиція у вітчизняних та іноземних наукових і політичних колах щодо протиставлення європейського універсального типу ідентичності і локального типу ідентичності як двох протилежних типів світоглядного сприйняття дійсності.

Універсальний тип ідентичності виявляє тенденції до культурно-цивілізаційної єдності і соціально-економічної координації ринкової економіки європейських національних держав. Цей тип знаменний тим, що базується на ідеї ідентифікації громадян країн Європи як мешканців єдиного європейського географічного регіону, який вміщує взаємно пов'язані культурні традиції і практики суспільного буття різних народів.

Локальний тип ідентичності виявляє тенденції впливу конкретних просторових факторів на діяльність європейських держав, як культурно-цивілізаційних утворень, які є легітимними суб'єктами реалізації власних національних інтересів у межах регіонального геополітичного утворення – Європейського Союзу. Такий тип ідентичності конституює неповторний і оригінальний спосіб буття певної національної спільноти і особливості її функціонування у регіональному і загальнолюдському вимірах.

Слід наголосити на об'єктивній і виваженій позиції у цій проблематиці вищезгаданого А. Кудряченка, зокрема щодо упущень владних структур стосовно використання можливостей економічного та людського потенціалу, особливостей географічного положення території для утвердження інтересів української держави у контексті політичного ландшафту європейського простору. На його думку, нинішня політична еліта України продемонструвала відсутність стратегічного бачення і належної політичної волі в розробці раціональних підходів формування внутрішньої та зовнішньої політики держави [4, с. 231].

Потрібно зазначити, що Україна, Росія та інші країни пострадянського простору, як політичні регіони, є просторово-цивілізаційними утвореннями, які мають власні ідеологічні парадигми формування ідентичності, в основі яких культурні, політичні і соціальні традиції націєтворення та державотворення. Однією з основних політичних особливостей цих утворень є екстериторіальність, тобто підкорення населення законам власної держави і повний імунітет держави від юрисдикції іноземних держав.

На відміну від Росії, в Україні конструювання національної ідентичності відбувається на основі характерних для вітчизняної політичної думки уявлень про націю, про сучасну українську політичну національну спільноту. Творення цієї спільноти відбувається на засадах співгромадянства і

пріоритетності демократичних політичних цінностей у суспільстві, що зумовлює формування в межах цілісного політичного та соціального простору сучасного загального соціокультурного типу української нації.

У такій якості нинішня українська нація постає певним поліфункціональним феноменом, що виявляє специфічні особливості самосвідомості, політичного самоствердження і колективних інтересів, оскільки йдеться про українську політичну націю як самодостатнє суспільно-державне і культурно-політичне утворення, що поєднує громадян держави, які реалізують свої політичні, соціальні та інші права, виконуючи певні обов'язки.

Світоглядно-теоретичний вимір сьогоденного політичного життя свідчить, що формування в українському суспільстві сучасної для XXI століття моделі соціально-політичного розвитку не може бути здійснено внаслідок наявності помилкових стратегій і тактик політичних і економічних реформ, а також тотальної криміналізації соціуму. Значною мірою у визначенні особливостей цієї проблематики є виваженою і обґрунтованою позиція провідних теоретиків української політичної науки щодо того, що в нинішній час у політикумі бракує чітких уявлень про цілі й перспективи країни в світовому геополітичному просторі, а тому немає обґрунтованої програми політичних дій на найближчі роки[3, с. 321].

На початку XXI століття важливу роль у продукуванні фактичного і концептуального наукового знання про політичне життя українського суспільства відіграє Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України. Цей інститут є провідною науковою установою у загальнополітичній і гуманітарній сферах суспільного життя України, оскільки є вагомим внесок його співробітників у дослідній роботі щодо формування сучасного політичного знання про події, явища, факти політичної історії та соціокультурної практики української нації та інших спільнот у світовому просторі.

Вчені, які працюють у галузі історії та теорії політичної науки в історичній ретроспективі, осмислюють проблему становлення української нації як політичного феномену державно організованої спільноти, яка є членом ООН, та регіональних міжнародних організацій. Виходячи з такої оцінки політичної науки як нормативно-ціннісної

системи знання, погоджуємося з надзвичайно актуальною українського вченого М. Михальченка щодо удосконалення методів відкриття нових сфер пізнання, зокрема через взаємодію таких вузькофахових та спеціалізованих галузей знання – геоeкономіка, геополітика, економічна і політична соціологія, філософія політики, глобалістика тощо [3, с. 47].

Ключові проблеми, які стосуються сучасних політичних процесів в Україні та моделей їхнього аналізу, висвітлює значною мірою таке політологічне системне видання «Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики» (М.І.Михальченко (кер.авт.кол.) М.С. Кармазіна, В.О. Ковалевський та ін..) – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2010).

Ця монографія є колективним фундаментальним дослідженням проблемних аспектів світоглядно-теоретичного поля сучасного політичного життя українського суспільства за умов системних процесів його соціальної трансформації на початку ХХІ століття. Видання поєднує дослідні розробки моделей різних політичних практик щодо консолідації українського суспільства навколо спільних політичних цінностей та пріоритетів у внутрішньополітичній та зовнішньополітичній діяльності державних інституцій.

Автори монографії, враховуючи новітні тенденції естетики і етики української політики, розглядають явища політичного життя, які характеризують результати і подальші можливості утвердження в українському суспільстві політичних цінностей демократії, політичні основи його європейського вибору у зовнішньополітичній орієнтації і теоретико-методологічні засади розвитку політичних комунікацій у його локальному просторі в межах держави. Враховуючи змістовні положення цього монографічного видання, можна зазначити, що сучасна українська нація сформована на підставі принципу поліцентризму, тобто поєднання соціокультурних цінностей автохтонного та інших етносів й цінностей громадянського суспільства.

Актуальність питання національної ідентифікації полягає ще й у тому, що внаслідок маргіналізації культурних цінностей і дискредитації політичних цінностей української етнічної спільноти за часів Радянського Союзу нинішнє поліцентричне суспільство України недостатньо підготовлене до сприйняття сучасних викликів і загроз глобалізації. Нова

політична система національної самосвідомості недостатньо ще виконує регулятивну функцію у суспільному житті щодо утвердження сучасного українського соціуму як цілісної цивілізаційної, соціально-політичної функціональної системи.

Усвідомлення в суспільстві потреби саме науково обґрунтованого курсу цивілізаційного розвитку України у ХХІ столітті обумовлює практику накопичення емпіричного матеріалу щодо впливу природних та соціальних чинників на формування моделі політичної ідентичності громадян і функціонування інституцій держави. Пошук моделі політичної ідентичності в громадянському суспільстві та вироблення стратегії й тактики реалізації національних інтересів держави, розглядається в сучасній вітчизняній науковій думці як глобальна й актуальна проблема розвитку українського суспільства в нинішній його час політичної історії [5, с.271–290].

Потрібно зазначити, що в нинішньому українському суспільстві значною мірою, як свідчить досвід соціально-політичних змін у 2004–2009 рр., в сьогодні подолані, зумовлені географічно-політичною відірваністю територій України протягом ХХ століття, суттєві розходження в соціальному досвіді та політичній культурі мешканців різних етнографічних та адміністративних регіонів.

Правове підґрунтя функціонування такого поліцентричного суспільства створено після ухвалення Конституції України у 1996 р., у якій визначені законодавчі норми функціонування політичних інститутів, які регламентують повноваження органів державної влади та види їхньої політичної відповідальності. Тобто законодавчі норми Основного закону країни є політико-правовою основою формування політичної ідентичності населення України, зокрема щодо самовизначення громадян стосовно історичного минулого країни проживання, а також сформованих за певних історичних умов норм і цінностей політичного та культурного життя.

1. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.

2. Асиметрія міжнародних відносин/ За ред. Г. М. Перепелиці, О. Субтельного. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2005. – 555 с.

3. Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики/ М.І. Михальченко (кер.авт.кол.), М.С. Кармазіна, В.О. Ковалевські та ін. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – 358.

4. Кудряченко А.І. Геополітика: Підручник/А.І. Кудряченко, Ф.М. Рудич, В.О. Храмов. – К.: МАУП, 2004. – 296 с.

5. Рудич Ф. Магістральні вектори сучасної української зовнішньої політики: спроба політологічного аналізу/ Фелікс Рудич// Наукові записки/Збірник – К.: ІПіЕНД. – 2001. Вип. 16.

Євгенія Левенець

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРОЦЕСУ ОПТИМІЗАЦІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті аналізуються етапи та особливості модернізації центральних органів виконавчої влади у незалежній Україні. Вивчаються основні підходи та концепції до структури та змісту цього процесу. Окремо досліджуються підґрунтя та наявні напрями модернізації вищих органів виконавчої влади у державі, які спостерігаються у сучасній Україні.

Ключові слова: центральні органи виконавчої влади, модернізація, інститути, політична влада

Levenets E. Problems and prospects of public authorities' optimization process in Ukraine: historiography question. *The article analyses the stages and particularities of the central executive authorities' modernization in independent Ukraine. The fundamental approaches and concepts to the structure and content of this process are studied. The basis and current tendencies of the central executive authorities' modernization, which are observed in modern Ukraine, are examined.*

Key words: central executive authorities, modernization, institutions, political power

Аналіз сучасного стану Української держави переконливо доводить, що успадкована нею тоталітарна модель організації взаємодії політичного керівництва та державного управління, заплутані механізми вирішення будь-

яких питань, велика армія чиновництва, корупція в органах влади ускладнюють процес розбудови «держави для громадян», залишаючи й надалі актуальним питання формування політико-адміністративних відносин демократичного типу, розв'язання проблеми збалансованості політичного керівництва і державного управління, ліберально-демократичної трансформації всієї політичної системи загалом.

Питання модернізації та оптимізації органів державної влади в Україні вже давно стало предметом серйозних наукових досліджень у галузях державного управління, конституційного та адміністративного права, економіки, політичного аналізу.

Починаючи з 2000-х років ця проблематика посіла чинне місце серед актуальних та дисертательних тем, які досліджують українські науковці. Так, за останні 10 років було захищено щонайменше 3 дисертації, присвячені модернізації системи влади та оптимізації функцій органів виконавчої влади. Однією з перших була праця В. Токовенко «Оптимізація взаємодії політичного керівництва і державного управління в процесі модернізації політико-адміністративної системи України» (2000), згодом видана окремою монографією (2001). Дисертація авторки мала теоретико-методологічний характер і докладно розглядала такі питання, як підходи до визначення базових понять «державне управління» і «політичне керівництво», аналіз наявних у світовій практиці підходів до оптимізації відносин між політичним керівництвом і державним управлінням, генезис сучасних моделей політико-адміністративних систем, аналіз проблем модернізації політичного керівництва і державного управління в контексті тенденцій децентралізації, огляд концептуальних засад оптимізації взаємодії політичного керівництва та інші [14, с. 5–7].

Передумови, основні чинники та наслідки модернізаційних процесів також досліджувалися В. Брустіновим. Основні думки автора в узагальненому вигляді були викладені в тексті його дисертаційної праці «Модернізація системи влади та управління: чинники змін та розвитку», захищеної у 2005 р. Одним з вартих особливої уваги розділів був третій, присвячений питанням запровадження ефективних механізмів організації та функціонування державної влади в умовах адміністративної реформи.

Дослідник слушно зазначив, що «нині діюча в Україні управлінська парадигма в цілому є неефективною, еклектично поєднує інститути, що дісталися у спадок від тоталітарного режиму, та інститути, що сформувалися за часи державної незалежності. Президент не має власної вертикалі влади, але керує практично виконавчою владою і приймає всі основні рішення, а парламент, приймаючи закони, не має помітного впливу на Уряд і не може ці закони проконтролювати належним чином» [3, с. 123]. Шукаючи шляхів виходу з ситуації, що склалася, В. Брустинов визначив пріоритетні напрями політико-адміністративної модернізації держави, серед яких особливу роль мало відіграти підвищення стратегічної ролі Кабінету Міністрів України як центру формування і реалізації державної політики, що залишається актуальним й до сьогодні [3, с. 131].

У дисертаційному дослідженні В. Малиновського «Оптимізація функцій органів виконавчої влади України: теоретико-методологічні засади» значне місце посіли питання визначення поняття «оптимізація» та особливості його застосування стосовно системи органів державної влади. Крім того, дослідник спробував визначити основні підходи оптимізації функцій органів виконавчої влади, ґрунтуючись на двох основних складових її забезпечення – правовій регламентації розподілу функцій в апараті державного управління та структурно-функціональній побудові системи органів виконавчої влади [10, с. 134]. Один з розділів цієї праці був присвячений більш практичним питанням, а саме – накресленню напрямів оптимізації функцій органів виконавчої влади, більшість з яких знаходилася в нормативно-правовій та структурно-функціональній площинах.

Ціла низка більш вузьких питань модернізації та оптимізації системи органів державної влади були відображені у численних статтях українських науковців. Поступово від констатації недосконалої структури органів виконавчої влади в країні, недостатньої законодавчої бази для їхньої взаємодії між собою, а також з органами місцевого самоврядування чи структурами громадянського суспільства дослідники почали більш конкретно виділяти проблеми, які перешкоджають процесам модернізації та оптимізації в сучасній Україні. Їх можна поділити на певні групи. До

першої з них належать проблеми засадничого характеру, тобто пов'язані з вибором засад подальшого суспільного розвитку в Україні.

Найбільш докладно це питання було викладено у статті В. Геєця «Ліберально-демократичні засади модернізації України» [6, с. 6–25], а дещо пізніше розвинуто автором у співпраці з іншими колегами (А. Даниленком, М. Жулинським, Ю. Левенцем, Е. Лібановою, О. Онищенком) у тексті Національної доповіді «Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015» [12].

В. Геєць, зокрема, зазначав, що, як показав досвід 20-х років незалежності, рух країни відбувався у напрямі реалізації консервативних, а не ліберальних принципів організації економічного і суспільного життя [6, с. 24]. Незважаючи на те, що цей період дістав у літературі назву трансформаційних змін і пройшов під прапором лібералізації цін і зовнішньоекономічних відносин, формування інституту приватної власності, макроекономічної стабілізації тощо, ці зміни бажаних результатів не дали [6, с. 8]. Очевидно, це не в останню чергу було пов'язано із недостатньо глибоким розумінням самої суті ліберальної доктрини, яка, з одного боку, концентрується виключно на матеріальному благополуччі людини, а з іншого – передбачає суттєві трансформаційні перетворення у системі суспільного устрою [6, с. 6–7]. При цьому саме демократизація суспільного життя, яка дозволяє людині не тільки звільнитися від залежності від первісних потреб у харчуванні, одязі та житлі, дає можливість бути вільною у виборі способу суспільного життя. Ця можливість реалізується у процесі здійснення виборчого права шляхом створення та функціонування представницької системи. За формальними ознаками виборче право громадянина в Україні реалізовано, але водночас постає ціла низка запитань щодо засад демократії (і насамперед лібералізму), вже нібито реалізованих у нашій державі, особливо у зв'язку із змінами у суспільному житті України за останні п'ять років [6, с. 8.]. Ситуація, що склалася, ставить перед новою хвилею реформ в Україні завдання нового змісту, в якому лібералізм і демократія мають стати головними складовими курсу на модернізацію України. Саме завдяки їм стане можливим сформулювати «державу добробуту», що й відповідатиме європейському курсу України. І в цьому –

зміст нового курсу реформ, який передбачає вироблення дієздатної, консолідованої влади, подолання протистояння між її гілками, пошук оптимальних шляхів відносин між центром і регіонами, конституційне розмежування повноважень у трикутнику Парламент – Президент – Уряд та правовий статус центральних органів виконавчої влади, подальший розвиток парламентаризму в напрямі обмеження впливу політико-фінансових груп, вироблення механізмів політичного компромісу, запобігання політичним конфліктам, внесення змін до технології підготовки законопроектів, підвищення ефективності парламентського контролю за діяльністю уряду, оптимізація партійної системи, остаточна реалізація адміністративної реформи, що вже кілька років триває в Україні, реформування судової системи, реформування самоврядування та проведення адміністративно-територіальної реформи, розвиток громадянського суспільства тощо [12, с. 18–46].

До другої групи проблем модернізації та оптимізації, які відображені у фахових публікаціях українських вчених, можна віднести проблеми ідеологічного характеру. Їх змісту та можливостям розв'язання були присвячені певні розділи Національної доповіді «Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015» [12], доповідь М. Михальченка «Український модернізаційний проект: виклики і відповіді сучасності», озвучена під час спільного засідання вчених рад Інституту держави і права ім. В. М. Корецького, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса та Інституту історії України НАН України 28 січня 2010 р. [11, с. 34-38], стаття І. Черленяка «До питання формування відповідності цілей політичної та адміністративної реформи» [20] та деякі інші матеріали. Як слушно зауважив М. Михальченко, у створенні модернізаційних проектів важливе значення має державницька ідеологія. Вчений зазначив, що важливо чітко уявляти собі: яку державу ми будуємо; мету, засоби, очікувані результати цього процесу. Головним ціннісним моментом тут виступає відповідь на запитання, чи відповідає модель держави, закладена в Конституції та законах України, сучасним умовам. Якщо не відповідає, то перш за все необхідно звернутися до засад політичної доктрини, тобто лібералізму, і на її основах створити таку державну ідеологію, яка б відповідала ідеологічно, політично і культурно розколотій країні, якою залишається Україна.

На сьогодні, як справедливо зазначив І. Черленяк, уже недостатньо проголосити, що «Україна буде соціальною державою із ринковим механізмом регулювання економіки» [20, с. 309–310]. В умовах поглиблення прірви між метою та результатами державотворчих зусиль; морального, культурного, інтелектуального, управлінського зубожіння і деградації правлячого і підприємницького класів, демонстративно-цинічного зневажання ними правових і моральних норм та вимог суспільства; деградації системи державного управління через масштабну корупцію та некомпетентність; суперечності між зовнішньою та внутрішньою політикою держави; тотальної кризи суспільної духовності і моралі; системної демографічної кризи; інфраструктурної та інституційної невідповідності економіки вимогам часу, як зазначалося авторами нового курсу реформ в Україні [12, с. 8–9], ідеологія трансформації суспільного розвитку повинна вибудовуватися на ліберально-демократичних засадах.

До третьої групи проблем належать проблеми юридичного забезпечення процесу перетворень. Різні аспекти цих проблем відображаються у багатьох дослідженнях, але в більш узагальненому вигляді їх виклав у своєму виступі на вже згаданому спільному засіданні кількох наукових інституцій Ю. Шемшученко [21, с. 25–33]. Він, зокрема, зазначив, що законодавство не може створюватися методом проб і помилок. Воно не може бути хаотичним, безсистемним, довільним зібранням численних нормативних положень, вміщених у безлічі актів законодавства. Пріоритетним завданням для України є ревізія законодавства та його систематизація з метою:

- функціонування окремих цілісно завершених юридичних норм – від положень локальних нормативно-правових актів до конституційних положень юридичної науки;
- упорядкування та розвитку положень юридичних норм, якими регулюється певний суспільний інститут;
- забезпечення галузевої систематизації законодавства з метою регулювання відповідних сфер життєдіяльності суспільства;
- розвитку положень юридичних норм кількох взаємопов'язаних галузей законодавства задля формування цілісних міжгалузевих нормативних комплексів;

- загальної систематизації законодавства, що передбачає системне упорядкування та розвиток положень усіх чинних юридичних норм існуючого законодавства з метою максимально ефективного правового регулювання життя суспільства [21, с. 27].

Черговий блок проблем, що перешкоджає процесам модернізації та оптимізації державного управління в Україні, міститься у науково-дослідній та просвітницькій площинах. Відсутність у країні протягом тривалого часу наукових шкіл, які б займалися питаннями управління та проектування, а також неконтрольована експансія в українську мову англійської управлінської термінології, що заважає однозначному тлумаченню її значення представниками різних ланок державного управління, призвели до уповільнення згаданих процесів, ускладнень як на теоретичному, так і на практичному рівні реалізації реформ, масової економічної та управлінської безграмотності, відсутності правової та політичної культури, панування стереотипів щодо організації взаємодії органів державної влади та управління. Цей аспект згаданих проблем також частково висвітлюється у дослідженнях українських фахівців, хоча ґрунтовної праці, спеціально присвяченій цій проблемі, поки не створено.

Останнім блоком проблем модернізації та оптимізації, очевидно, слід вважати конкретно ситуативні питання, відображені, зокрема, в статтях В. Галуцько «Напрями реформування системи органів виконавчої влади» [5, с. 3-7] і «Взаємодія органів влади та громадських організацій як необхідний чинник розбудови в Україні громадянського суспільства» [4], Л. Усаченко «Центральні органи виконавчої влади та неурядові організації: сучасний стан взаємодії» [17], В. Фуртатова «Удосконалення механізму взаємодії органів виконавчої влади та місцевого самоврядування на сучасному етапі державотворення» [19], О. Євтушенко «Проблеми децентралізації державної влади і місцевого самоврядування в Україні» [7], О. Кузьменко «Шляхи удосконалення взаємодії органів виконавчої влади при проведенні контрольно-перевірочної роботи» [9], О. Андрійко «Деякі проблеми адміністративної реформи в Україні» [1, с. 284–289; 2, с. 191–197] та інших.

Щодо перспектив процесів модернізації та оптимізації, то вони в основному відображені не в науковій літературі, а

визначені в «Концепції Державної цільової програми реформування державного управління та державної служби на 2011–2015 роки» [8] та «Плані модернізації державного управління» [13]. У цих документах перш за все йдеться про напрями очікуваних реформ. Зокрема, у процесах модернізації та оптимізації органів державної влади та управління в Україні найбільш перспективними слід вважати поступову трансформацію ієрархічної системи управління в поліархічну, децентралізацію управлінських повноважень серед великої кількості суб'єктів прийняття управлінських рішень, автономізацію управлінських структур, перетворення інтегративної управлінської системи в інтеркурсивну тощо.

Певні зрушення у цих напрямках уже є. Вони стали можливими завдяки реалізації певних завдань адміністративної реформи в Україні, а також реалізації Указу Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» [16].

Згідно з «Концепцією реформування державного управління та державної служби» подальші кроки у процесі оптимізації взаємодії органів державної влади в Україні повинні бути спрямовані на реформування державної адміністрації та розбудову самоврядних професійних асоціацій, побудову системи державної служби з урахуванням системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, а також впровадження електронного урядування у системі органів виконавчої влади через надання послуг on-line та перехід на безпаперові технології документообігу.

Щодо імовірного набору конкретних методів втілення згаданих інновацій, то в загальному вигляді вони можуть бути поділені на кілька блоків (також відображених у згаданих документах): блок нормативних рішень; блок організаційних рішень; блок фінансово-бюджетних рішень; блок соціальних рішень.

Детально більшість основних методів, які рекомендують фахівці для застосування в процесі реформування ЦОВВ та державної служби, оптимізації взаємодії органів державної влади, викладені в «Плані модернізації державного управління». Серед них є метод запровадження конкурсного відбору на державну службу [13, с. 52], метод врегулювання заробітної плати державних службовців [13, с. 53], метод дисциплінарної відповідальності. Нарешті, з

метою оптимізації роботи органів державної влади, їхньої взаємодії між собою та органами місцевого самоврядування, автори «Плану модернізації державного управління» рекомендують запровадити дієві механізми запобігання проявам корупційних та конфліктних інтересів. З цією метою, щоб зупинити корупцію та створити дієву професійну державну службу, фахівці рекомендують запровадити в Україні обов'язкове декларування державними службовцями своїх доходів та видатків, обов'язкове оприлюднення декларацій вищими державними службовцями, передбачити можливість відставки вищих державних службовців через етичні перешкоди для перебування на державній службі тощо.

Таким чином, розглянувши основні проблеми, з якими стикається Україна в процесі модернізації та оптимізації діяльності органів державної влади, перспективи вирішення цих проблем, імовірні методи вирішення конкретних завдань на цьому шляху, які знайшли своє відображення в наукових дослідженнях українських науковців, можемо твердити, що нинішній етап адміністративної реформи може дати необхідні результати на шляху перетворення української держави з засобу примусу на сучасну сервісну державу, спрямовану на реалізацію потреб своїх громадян, задоволення їхніх інтересів, надання якісних послуг. Не в останню чергу цьому має сприяти політична воля нинішнього керівництва країни, яке налаштоване до 2015 року завершити основні структурні перетворення, реалізувавши таким чином намагання України реалізувати свою європейську орієнтацію й стати повноправним партнером світового співтовариства.

Серед недоліків праць теоретиків та практиків державного управління, права, політичного аналізу та стратегічного планування залишається відсутність або обмежений характер висновків рекомендаційного характеру, непрописаність дієвих механізмів донесення думки фахівців до чинних політиків, низький рівень аналізу результатів втілення окремих програм чи застосування теоретичних моделей у сучасних умовах України.

1. Андрійко О. Деякі проблеми адміністративної реформи в Україні // Правова держава: Щорічник наук. праць Ін-ту держ. і права ім. В.М.Корецького НАН України. – 2002. – Вип. 13.

2. Андрійко О. Ф. Оптимізація державного управління: організаційні та правові аспекти // Правова держава. – 2010. – Вип. 21.

3. Брустінов В. В. Модернізація системи влади та управління: чинники змін та розвитку: – Дис. на зд. вчен. ст. канд. політ. наук за спец. 23.00.02. – К.: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2005.

4. Галуцько В. Взаємодія органів влади та громадських організацій як необхідний чинник розбудови в Україні громадянського суспільства // Доступно з: <http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/uisr/1.2010/145-156.pdf>

5. Галуцько В. В. Напрями реформування системи органів виконавчої влади // Митна справа. – 2011. – № 1(73). – Ч. 2.

6. Геєць В. М. Ліберально-демократичні засади модернізації України // Державно-правові та суспільно-політичні перетворення в Україні: проблеми і перспективи: Матеріали спільного засідання вчених рад Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України та Інституту історії України НАН України / Відп. ред. академік НАН України Ю. С. Шемшученко; упоряд. доктор політ. наук В. П. Горбатенко. – К.: ТОВ «Юридична думка», 2010.

7. Євтушенко О. Проблеми децентралізації державної влади і місцевого самоврядування в Україні // Доступно з: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_29/Gileya29/P2_doc.pdf

8. Концепція Державної цільової програми реформування державного управління та державної служби на 2011-2015 роки // Доступно з: <http://www.school.gov.ua/en/publikaciyi/konceptiya-derzhavnoyi-cilovoyi-programi-reformuvannya-derzhavnogo-upravlinnya-ta-derzhavnoj-sluzhbi-na-2011-2015-roki>

9. Кузьменко О. Шляхи удосконалення взаємодії органів виконавчої влади при проведенні контрольно-перевірочної роботи // Доступно з: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvnudpsu/2009_4/Pravo/Kuzmenko.pdf

10. Малиновський В. Я. Оптимізація функцій органів виконавчої влади України: теоретико-методологічні засади. – Дис. на зд. наук. ст. канд. політ. наук. за спец. 23.00.02. – К.: Українська Академія державного управління при Президентіві України, 2002.

11. Михальченко М. І. Український модернізаційний проект: виклики і відповіді сучасності // Державно-правові та суспільно-політичні перетворення в Україні: проблеми і перспективи: Матеріали спільного засідання вчених рад Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України та Інституту історії України НАН України / Відп. ред. академік НАН України Ю. С. Шемшученко; упоряд. доктор політ. наук В. П. Горбатенко. – К.: ТОВ «Юридична думка», 2010.

12. Новий курс: реформи в Україні 2010–2015. Національна доповідь / За заг. ред. В. М. Геєця. – К.: НВЦ НБУВ, 2010.

13. План модернізації державного управління. Пропозиції щодо приведення державного управління та державної служби України у відповідність із принципами і практиками демократичного урядування. – К.: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2010.

14. Токовенко В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії: Монографія. – К.: Вид-во УАДУ, 2001.

15. Указ Президента України № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р.: Доступно з: www.president.gov.ua/documents/12584.html?

16. Усаченко Л. Центральні органи виконавчої влади та неурядові організації: сучасний стан взаємодії // Доступно з: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Edu/2008_16_17/fail/Usachenko_I.pdf

17. Фуртатов В. Удосконалення механізму взаємодії органів виконавчої влади та місцевого самоврядування на сучасному етапі державотворення // Доступно з: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/State_management/2010_117/117-12.pdf

18. Черленяк І. До питання формування відповідності цілей політичної та адміністративної реформи // Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004./ Серія «Політологія і етнологія». – Вип. 25.

19. Шемшученко Ю. С. Проблеми модернізації державної влади в Україні // Державно-правові та суспільно-політичні перетворення в Україні: проблеми і перспективи: Матеріали спільного засідання вчених рад Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України та Інституту історії України НАН України / Відп. ред. академік НАН України Ю. С. Шемшученко; упоряд. доктор політ. наук В. П. Горбатенко. – К.: ТОВ «Юридична думка», 2010.

Ігор Черінько

РОЗВИТОК ЛОБІЗМУ В УКРАЇНІ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ ШЛЯХ МОДЕРНІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА РОЗВИТКУ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Стаття присвячена розгляду проблематики формування традицій лобізму на українських теренах. Аналізуються основні проблеми і недоліки практики лобізму у сучасній Україні.

Ключові слова: лобізм, неурядові організації, законодавство, громадянське суспільство.

Igor P. Cherinko. The development of lobbyism in Ukraine as a proper way of modernization of the civil society and developmepment of non-governmental organizations. The present article deals with the research of shaping of the traditions of lobbyism in Ukraine. Basic problems and disadvantages of the practice of nowadays Ukraine are analyzed.

Key words: *lobbyism, non-governmental organizations, legislation, civil society.*

Вступ. З відновленням Україною її державної незалежності внаслідок розпаду СРСР розпочався процес бурхливої інтеграції України у світовий демократичний простір. Серед основних труднощів, які спіткали нашу державу на цьому шляху, можна виділити найбільш складну дилему: Україна мала швидко надолужити досягнення провідних держав світу за доволі короткий період часу і впровадити на своєму ґрунті такі надбаня західної цивілізації, які західно-європейські держави виробляли роками і десятиліттями, а нерідко – віками. Так, первісне нагромадження капіталу, яке пройшло тривалий шлях у західних демократіях у епоху зародження капіталізму, відбулося в Україні протягом 90-х років, поява багатопартійності, яка теж мала свою тривалу історію на Заході, трапилася в Україні протягом одного-двох років, причому ще за радянської доби.

Такі процеси вимушеної і форсованої вестернізації України іноді проходили доволі незвично, адже всякий західний зразок не завжди мав позитивний досвід на українському ґрунті. Натомість загалом пристосування українського суспільства до ключових ціннісних категорій розвинутого Заходу відбувся успішно і нерідко навіть більш цивілізовано, ніж свого часу в деяких країнах, які нині входять до провідних економік і демократій світу. Адже шлях до американського народовладдя неминуче лежав через суд Лінча, а в деяких країнах Західної Європи, наприклад, ще в 70-х роках XIX століття еретиків спалювали на вогнищі. А процеси приватизації і становлення народовладдя в цих державах теж пройшли тривалу еволюцію, виражену у низці переворотів, повстань і громадянських воєн, чого не було в Україні протягом перших років незалежності.

Постановка проблеми. Така сама ситуація спостерігалася і в секторі громадських організацій. Різномірні центри і фонди,

створені за сприяння західних грантів і різноманітних програм, почали масово з'являтися на українських теренах, натомість діяти здебільшого за принципом «замовляє той, хто платить». Нерідко діяльність таких організацій просто зводилася до пропаганди калькування західного способу життя, що, іншими словами, називалося побудовою в Україні демократичного громадянського суспільства. Під виглядом таких організацій і структур цілком спостерігалось введення в політичний обіг України елементів, які радше відстоювали інтереси не своєї Вітчизни, а тих держав, на території яких були зареєстровані організації, що були фінансовими донорами українських новоявлених НУО (неурядових організацій). Щоправда, такі структури принесли чимало користі Україні, сприяючи поступовій еволюції дикої і корумпованої української політики у цивілізований процес, який відбувається за певними законами і правилами, які є ознаковими для всіх.

Одним з елементів такої новизни стала і поява лобізму в Україні як цивілізованої протипаги хабарництва і корупції та різного роду підклимовим домовленостям між можновладцями. Зрозуміло, що в межах однієї статті не можна окреслити всю картину лобізму на українських теренах з указанням ключових лобістських груп та їхніх досягнень на цій ниві. Тому мета нашого дослідження полягатиме у простеженні особливостей становлення лобізму в Україні та основних проблем, які ця галузь суспільного життя має на сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи витoki феномену лобізму, потрібно зауважити, що дати чітке визначення такому явищу, внаслідок його багатогранності та міждисциплінарності, доволі складно. Загалом лобізм являє собою цивілізований шлях просування певних рішень, законодавчих актів чи ініціатив як у владних структурах, так і в недержавному секторі економіки, за посередництва неурядових організацій або індивідуальних фізичних осіб.

Вітчизняний науковець А.Куліш слушно нагадує, що сам термін «лобізм» походить від англійського слова lobby, що значить кулуари, або ж приймальня, і розуміє під цим терміном специфічний інститут політичної системи, виражений у потужному механізмі впливу певних соціальних груп на процес прийняття рішень органами державної влади з питань внутрішньої та зовнішньої політики. Науковець

ззначає, що лобіювальники можуть домагатися як прийняття певних рішень, так і навпаки – їхнього відхилення, і при цьому використовують такі методи, як громадське обговорення певної проблематики, підготовка нормативних актів та й нерідко підкуп осіб, від яких залежить ухвалення рішень [1, с. 515].

Так, за даними аналітиків вітчизняного журналу «Кореспондент», кожний другий закон, що ухвалюється Верховною Радою України, є кимсь пролобійований, адже своїх лобістів у вищому законодавчому органі має фактично кожна потужна бізнес-група чи ціла галузь промисловості [2].

Необхідно зауважити, що лобізм в Україні поширений і на місцевому рівні, адже представники малого і середнього бізнесу є також залежними від місцевих органів влади і просто не можуть не лобіювати власні інтереси у районних, міських, селищних, обласних радах, Верховній Раді Автономної Республіки Крим. Зрозуміло, що на місцевому рівні потужне лобі мають і представники великого бізнесу. Нерідко змагання лобістів можуть призводити до прийняття рішень, що суперечить одне одному або ж до скасування вищою інстанцією рішень, прийнятих на нижчому рівні через лобіювання певними групами вигідних для себе рішень на противагу тим, що були попередньо пролобійовані їхніми конкурентами. Такий стан речей, в принципі, відповідає вимогам правосуддя і законності, однак не вписується у принцип субсидіарності, який є основоположним для побудови нинішньої моделі демократії Європейського Союзу. Згідно з принципом субсидіарності, якщо рішення може бути прийнятим на якомога нижчому рівні місцевого самоуправління, його мають приймати саме такі місцеві органи, без втручання верховної влади до процесу.

Особливі складнощі щодо самого дефініювання феномену лобізму на українських теренах та шляхів подальшого його розвитку зумовлює той факт, що в Україні досі немає відповідного закону про лобізм, хоча і члени представницьких органів влади різного рівня, і громадські організації мають відповідні напрацювання у вигляді законопроектів на цій ниві. Необхідно зазначити, що у розвинених демократіях Заходу є відповідні закони, які значно полегшують роботу лобістів та сам процес прийняття певних рішень.

Зрозуміло, що лобізм може бути фактичною легальною альтернативою хабарам, і не тільки зменшить оберт хабарництва в Україні, а й цілком може поповнити український бюджет. Адже якщо будуть встановлені у законодавчому порядку ціни на певні послуги, тоді особи, від яких залежить прийняття рішень, не матимуть іншого вибору, як діяти за тими правилами, які вони не самі встановлюють, а які встановлено Законом. Водночас тут ми маємо і великий ризик: адже подальша доля прийняття відповідних законодавчих актів, які б регулювали царину лобізму в Україні, цілком може залежати від тих осіб, які можуть розраховувати на певні прибутки за умов відсутності такого законодавства, і, отже, зроблять все можливе для відсутності позитивного рішення щодо його появи. Лише політична воля вищого керівництва держави та наявність європейського, сучасного незаангажованого аполетикою прибутку і наживи мислення дасть можливість Україні побачити в своєму юридичному арсеналі відповідні законодавчі аспекти.

Слід зауважити, що в Україні на сьогодні є наявною розгалужена мережа структур, які провадять теоретичну та прикладну діяльність щодо лобізму в Україні. Однією з таких установ є, наприклад, Інститут професійного лобювання та адвокати, який ставить за мету сприяння підвищенню суспільного розуміння ролі та функцій лобювання та адвокати у державному управлінні та ефективному їх використанню для розв'язання значущих соціально-економічних проблем, а також створення наукового майданчика для проведення фахової дискусії щодо перспективності такої діяльності в Україні [3].

Метою діяльності цієї неприбуткової громадської організації є проведення вододілу між легітимним і корупційним впливом на формування та реалізацію державної політики шляхом сприяння правовому визначенню та закріпленню інституту лобювання в Україні. Фахівці вказаного інституту наполягають, що у демократично розвинутих країнах державна влада не може існувати ізольовано від громадянського суспільства. Саме від глибини та якості такої взаємодії залежить динамічний розвиток суспільства в цілому, що позначається на адекватному реагуванні органів державної влади на суспільні потреби на макро та мікро рівнях шляхом прийняття ефективних управлінських

рішень. Вплив на органи державної влади для прийняття вигідних для окремих груп інтересів рішень є об'єктивним суспільним процесом, метою якого є донесення до відома високопосадовців наявності проблем та пропозицій щодо їх розв'язання. Цей вплив є необхідним та корисним за умов, коли він є легітимним, суспільно виваженим та публічно відкритим [3].

Разом з появою в Україні феномену лобізму спостерігаємо й появу нового роду занять чи, скоріше, навіть професії – лобістів. Професор політології Ворикського університету Великої Британії Ендрю Рив стверджує, що лобістами є ті особи, які професійно відстоюють інтереси клієнтів або ж консультують клієнтів, як їм лобіювати власні інтереси, виходячи з чого лобізм є спробою вплинути на запровадження державної політики. А лобістів, які діють як професійні посередники, скажімо, фірми з політичного консалтингу або правники, які дають поради з політичних питань, інколи називають лобістами, що діють на основі угоди, на відміну від тих, хто лобіює інтереси певних фірм чи зацікавлених груп у самому парламенті. Лобіювання можуть здійснювати посольства іноземних держав, відділи великих фірм, відповідальні за зв'язки з урядом, зацікавлені групи [4].

Недарма лобізм зародився з появою представницьких органів влади, адже лобістами спочатку були ті, хто розмовляв з депутатами у кулуарах парламенту, мав туди доступ. Зрештою, на сьогодні мало що змінилося. В контексті дослідження проблематики лобізму на українських теренах зазначимо, що з капіталізацією української економіки на українських теренах ствердилося таке явище, як зацікавлені групи, тобто організації, які намагаються сприяти конкретним фракційним інтересам або справам, але не прагнуть сформуванню уряду або ж увійти до його складу. Цей термін часто ототожнюється з терміном «групи тиску», щоправда, вживаються ці терміни у дещо різному [5, с. 248–249].

Українські лобісти є, як правило, колишніми державними службовцями, адже, враховуючи саму етимологію лобізму, така особа має мати доступ до різних державних кабінетів та навіть приватних запрошень у гості до високопосадовців. В умовах відсутності належного законодавства про лобізм вітчизняні лобісти мусять діяти чи не

напівлегально, а в очах простого населення та чиновників консервативного світосприйняття вони видаються ледь не посередниками у корупційних схемах, які просто «мають виходи» на певних державних керманічів і заробляють на посередництві, адже рідко який чиновник, особливо у світлі рішучої боротьби з корупцією, що її демонструє нинішня українська влада, наважиться взяти якусь матеріальну винагороду від залежної від неї особи безпосередньо.

Вітчизняний знавець лобізму Юрій Зущик наголошує, що необхідною передумовою формування здорового середовища для лобізму є сепарація бізнесу від політики [6]. Лише тоді, коли такий процес відбудеться у його фундаментальному розумінні, а не на папері, у тому вигляді, що депутат незадовго до обрання в парламент чи обласну раду переписує свій бізнес на дружину чи якусь довірену особу, залишаючи при цьому важелі контролю, і у органі, куди його обрали, все одно буде лобістом свого бізнесу, процес розвитку лобізму в Україні може рушити з місця.

Названий фахівець дає такі поради щодо удосконалення лобізму на українських теренах: унаслідок того, що «тіньовий лобізм», як і корупція, є основними механізмами зрощування бізнесу і бюрократичного державного апарату, загальною методологією демократизації процесу лобізму має бути відокремлення бізнесу від публічної політики держави, взаємна сепарація цих трьох сфер. Фактично процес сепарації має розумітися як встановлення законодавчого регулювання взаємозв'язку цих трьох сфер, відокремлення, конкуренція та відкритий обмін їхніх ресурсів. Проведення такої сепарації також означає встановлення дієвого громадянського контролю за обміном ресурсами між підприємцями, чиновниками та публічними політиками, що має як запобігати корупції, так і обмежити можливості авторитарного правління та монополізму на ринках [6].

Водночас Ю. Зущик наголошує, що для цього слід обов'язково прийняти на практиці закони, які б забороняли призначення на державні посади підприємців та осіб, які контролюють банки, компанії через реалізацію корпоративних прав. Українським необхідним є законодавчо заборонити балотуватися до парламенту підприємцям, особливо представникам великого капіталу, які не тільки управляють якимось бізнесом, а й мають контрольні пакети акцій

деяких компаній. Це дозволить стримати невинуватено необмежену експансію приватного інтересу у публічній сфері [6]. Не завадило б розширити коло тих, хто не має права балотуватися до хоча б вищого законодавчого органу України, і членами родин тих, хто був перелічений вище. Проте українські «винахідники», які вже на сьогодні дуже просто обходять положення про неприпустимість суміщення депутатського мандату з комерційною діяльністю шляхом формального перепису майна на іншу особу, практикуюватимуть й інші подібні речі, такі, як фіктивне розлучення, розведення особових рахунків чи просто неприпустимість оформлення стосунків шлюбного характеру в офіційному порядку чи фіктивну відсутність співжиття. Крім того, такі «правильні» з теоретичної точки зору твердження видаються вельми примарними з погляду їх впровадження на практиці.

Оскільки мало того, що приймати таке законодавство належить тим, чий інтерес безпосередньо воно порушить, крім того, для того, щоб таке законодавство було ухвалено, необхідно докорінно змінювати і весь модус сучасної української політики. Адже торгівля місцями у прохідній частині партійних списків, на жаль, набула в Україні характеру усталеного явища, яке вже нікого з українських громадян не дивує. Якщо на парламентських виборах 2002 р. журналісти оприлюднювали цифри 500 тис. – 2,5 млн дол. США за прохідне місце в списку, то на виборах до Верховної Ради 2006 р. така ціна становила 5-7 млн доларів. П. Матвієнко слушно зауважив, що парламент держави перетворився у біржу купівлі-продажу [7, с. 146]. Адже не секрет, що маючи депутатський мандат, можна підвищити рентабельність свого бізнесу до 1000%, і таким чином покрити з лихвою витрати на своє депутатство.

Цілком закономірно виникає і таке запитання: якщо лобісти є настільки могутніми, що спроможні просувати інтереси певних зацікавлених осіб, фізичних та юридичних, та впливати на вироблення державної політики вирішальним чином, чому ж тоді вони не пролобіюють законодавчого оформлення своєї діяльності? Відповідь на таке питання напрошується сумна, і полягатиме вона в тому, що нерідко самим лобістам не буде вигідним чітко законодавче оформлення їхньої діяльності, оскільки поряд з зародженням лобізму офіційного, в Україні квітне і тіньовий лобізм,

який має на меті отримання солідних прибутків, які є значно вищими за ті, які передбачаються гіпотетично для офіційних легальних лобістів. І, звичайно ж, чималій кількості представників владних структур офіційний лобізм теж не є таким вигідним як тіньовий, причому, із міркувань абсолютно ідентичних.

Політологи та підприємці відзначають важливу особливість національного лобізму в Україні: лобіювання через Кабінет Міністрів переважає лобіювання через Верховну Раду, адже акти, що мають нормативний характер, ухвалюються у першу чергу урядом. Щодо парламенту, то, на думку деяких українських аналітиків, зацікавлені групи можуть формувати цілі штаби лобіювання своїх інтересів у вигляді парламентських комітетів [8].

Сучасну картину українського лобізму вдало описав український політолог Вадим Карасьов: лобізм в Україні на сьогодні є нерегульованим, тіньовим, недоговороздатним ті індивідуальним. І, на відміну від США, де, наприклад, при Сенаті є солідна кількість лобістських фірм, які платять податки та прозоро отримують гроші, або ж в Європі, де лобізм створюється на основі корпоративізму та неокорпоративізму, домовленостей між підприємцями, урядом і самими лобістами, український варіант лобізму вимагає регулювання [9].

Висновки. Таким чином, переконливо видно, що таке загальноприйняте у західних цивілізованих суспільствах явище, як лобізм, поступово починає активно впроваджуватися і на українських теренах. У мірі того, наскільки бізнес відокремлюється від політики і процедура ухвалення певних рішень виноситься на громадське обговорення, практика лобізму стає дедалі ширшою в Україні.

При цьому спостерігається помітна роль неурядових організацій та легально зареєстрованих юридичних осіб, що покликані займатися подібним родом діяльності на професійній основі. Розвитку лобізму в Україні сприяють такі фактори, як європейська інтеграція та формування парламентсько-урядових коаліцій на багатопартійній основі. Натомість посилення вертикалі виконавчої влади та зрощування її з законодавчою, навпаки, може нести загрозу офіційному лобізму, адже тоді ці процеси ризикують знову стати тіньовими, мало цивілізованими і

непрозорими, як то було протягом становлення української незалежності.

Ще одним викликом ринку українського лобізму, безперечно, виступає відсутність регулювання цього процесу на законодавчому рівні, адже відповідний нормативно-правовий акт не був прийнятий українським парламентом, хоча вже доволі давно присутні його певні редакції та обговорюється на високому рівні можливість появи такого закону. Незважаючи на те, що зміни до Конституції України, які були восени 2010 р., повернули Основний закон України до редакції 1996 року та посилили повноваження Президента. Адміністративна реформа Президента Януковича, яка послідувала за цим, мала на меті не скільки скорочення штату державних службовців, скільки звуження корупційних можливостей української державної служби, посприяла покращанню клімату для лобізму на українських теренах.

Водночас будемо свідомі того, що лобізм є не тільки великою можливістю для демократичної держави, а й великим викликом, оскільки неналежне законодавче регулювання цього явища відкриватиме нові корупційні можливості для державних службовців. Натомість відсутність такого законодавчого оформлення теж є великим викликом, особливо в умовах формування певних традицій українського лобізму та появи такого сегмента вітчизняного ринку послуг в арсеналі його учасників.

1. Куліш А.І. Лобізм // Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. т. 3. К– М.– К.: Українська енциклопедія, 2001.

2. Корреспондент исследовал механизмы лоббизма в украинском парламенте. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/business/785558-korrespondent-issledoval-mehanizm-lobbizma-v-ukrainskom-parlamente>

3. Інститут професійного лобіювання та адвокати: місія та завдання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lobbying.in.ua/node/6>

4. Рив Ендрю. Лобісти // Короткий оксфордський політичний словник Пер. з англ. За ред. І.Макліна, А.Макмілана. – К.: Основи, 2005.

5. Грант Він. Зацікавлені групи // Короткий оксфордський політичний словник Пер. з англ. За ред. І.Макліна, А.Макмілана. – К.: Основи, 2005.

6. Зущик Юрий Лоббизм в Украине. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=3514>

7. Матвієнко П. Виборча система – індикатор рівня розвитку демократії // Вісник Національної Академії державного управління при Президентові України. – 2007. – № 1.

8. Кухар Ирина Коридорный лоббизм. Может ли в Украине быть иначе? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/59173>

9. Матвиенко Ольга. Лоббизм по-українски: теневой и безмерный. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ubr.ua/ukraine-and-world/power/lobbizm-po-ukrainski-tenevoi-i-bezmernyi-40495>

Дмитро Жиган

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті розглянуто політологічні аспекти соціальної політики держави. Стаття спрямована на розкриття проблематики сучасної політології в сфері державного регулювання соціального захисту. Тема статті пов'язана з методологічною проблематикою у галузі політології. Автор демонструє критичний підхід до зазначеної проблематики. Стаття буде цікава для спеціалістів у галузі політології, соціології та для широкого загалу читачів.

Ключові слова: соціальна політика, державне регулювання, влада, партії, державні інститути, закон.

Zhygan D.. Social policy as the object of political analysis. *In this article marks out the political aspects of social policy. The article focused on the problems of modern political science in the sphere of state regulation of social protection. Post articles related to methodological issues in political science. The author demonstrates a critical approach to the classical definition of this issue. The article will be of interest to specialists in political science, sociology and for a wide readership.*

Key words: social policy, government regulation, government, parties, government institutions, law.

Актуальність дослідження. Україна, відповідно до Конституції, має забезпечувати гідний соціально-економічний та культурний розвиток громадян і запобігати соціальній напрузі та гуманітарній кризі. Відповідно, роль та значення державного регулювання соціального захисту населення є важливим об'єктом наукового дослідження. Відмітимо, що таке дослідження є багатогалузевим та міждисциплінарним. Ми хочемо наголосити на необхідності провести саме політологічний аналіз сфери соціального захисту, оскільки державна робота у цій сфері, так чи інакше, має політичне забарвлення. Державна політика у сфері соціального захисту на сьогодні є мало досліджуваною темою у контексті політологічного аналізу. На нашу думку, такий вкрай гострий та багатогранний об'єкт дослідження має висвітлюватися за допомогою понятійно-категоріального апарату політології як науки. Соціологічний та суто правовий підходи до дослідження зазначеної проблематики не здатні вказати на ендогенні (внутрішні) фактори та сутнісні ознаки такого процесу, як соціальна політика. Для нас важливим аспектом здійснення державного регулювання соціального захисту громадян є політичний аспект цього процесу.

Об'єктом дослідження є соціальна політика держави. *Предметом* дослідження – політологічні аспекти державного регулювання соціального захисту. *Метою* нашого дослідження є аналіз сучасної структури державної соціальної політики України, аналіз її стану, характеристика сучасних процесів, що протікають у соціальній сфері, та виявлення основних політологічних аспектів, моделювання перспектив розвитку, а головне – вдосконалення теорії державного регулювання соціального захисту.

Сьогодні державне регулювання соціального захисту завдяки демократизації політичної системи в Україні, стає більшою мірою політичним. Практично кожна політична сила в Україні в тому числі бізнесово-політичні групи (далі БПГ), яка отримала або може отримати владу, має своє розуміння шляхів вирішення соціальних проблем. Таким чином, державне регулювання соціального захисту змінюється залежно від політичної кон'юнктури, спільними є лише проблеми, а відрізняються системи заходів, які пропонуються тою чи іншою політичною силою. Тому ми

можемо використовувати поняття «соціальна політика держави», коли йдеться про державне регулювання соціального захисту.

Соціальна політика держави є системою заходів, які покликані через місцеві та регіональні органи влади покращувати загальний економічний та культурний рівень життя громадян. Специфіка соціальної політики держави полягає у її виключному політичному значенні, оскільки населення, або електорат, розглядає та оцінює владу саме на підставі аналізу здійснення соціальної політики.

Для того, щоб наше дослідження протікало у методологічно вивіреному руслі, нагадаємо основні моделі державного регулювання сфери соціального захисту: командно-адміністративна, американська, шведська (скандинавська), німецька, японська та англосаксонська, перехідні.

Модель державного регулювання соціального захисту в адміністративно-командній економіці була і є превалюючою в соціалістичних та постсоціалістичних країнах, в тому числі в Україні до здобуття незалежності і до тепер. Вона визначається превалюванням ідеї вторинності соціальної сфери щодо виробництва; жорстким контролем державою соціальних відносин; зрівняльним принципом розподілу (егалітаризм), низьким рівнем доходів; визнанням зарплати, отриманої на державних підприємствах, їх основним джерелом; заохоченням колективних форм споживання, у тому числі в «натуральному вираженні» (надання житла, відпочинку, соціальних послуг на пільгових умовах), на шкоду більш ринковим грошовим трансфертам; незацікавленістю в особистих збереженнях та інвестуванні.

Американська модель соціальної політики – найбільш лібералізований варіант, який базується на принципі відокремлення соціального захисту від вільного ринку й обмеженні захисту лише тих, хто не має інших доходів, крім соціальних виплат. При цьому забезпечується досить високий рівень і якість життя основної частини населення.

Шведська модель (Швеція, Норвегія, Фінляндія та інші країни) – найбільш соціалізована модель, тобто економіка найбільшою мірою працює на задоволення потреб членів суспільства. Вона відзначається надзвичайно високою часткою ВВП, яка розподіляється через бюджет (понад 50%), акумулюванням у руках держави значних фінансових ресурсів, домінуванням ідеї рівності та солідарності у

здійсненні соціальної політики, активними, профілактичними заходами у сфері зайнятості, жорсткою політикою доходів, високим рівнем соціального захисту населення, що забезпечується в основному за державні кошти. Тут соціальна політика тісно пов'язана з державним регулюванням економіки, яке має чітко виражену соціальну спрямованість, тобто соціальна політика виступає як мета економічної діяльності держави.

Німецька модель (ФРН, Франція, Австрія) характеризується високими обсягами ВВП, що перерозподіляється через державний бюджет (близько 50%), створенням розвиненої системи соціального захисту на основі залучення коштів держави та підприємців.

Японська модель соціальної політики передбачає проведення політики вирівнювання доходів, особливу політику використання робочої сили (система довічного найму з певними сучасними модифікаціями), домінування психології колективізму, солідарності в доходах, досягнення консенсусу між різними суб'єктами у розв'язанні соціально-економічних проблем, виділення питань підвищення життєвого рівня населення в ранг національних пріоритетів.

Англосаксонська модель (Велика Британія, Ірландія, Канада) виступає як проміжна між лібералізованою американською і соціально орієнтованою шведською та німецькою моделями. Для неї характерним є активніше, ніж для першої моделі, регулювання соціальних процесів з боку держави, проте нижчий, ніж в останніх двох моделях, рівень оподаткування і перерозподіл ВВП через держбюджет (не більше 40%). Крім того, має місце приблизно рівний розподіл витрат на соціальне забезпечення між державою та приватним сектором, пасивна державна політика на ринку праці.

Модель соціальної політики Української держави сьогодні є унікальною. Вона знаходиться в процесі трансформації від командно-адміністративної до симбіозу лібералізму та соціальної орієнтації. «У процесі трансформації політичної та економічної систем в Україні триває пошук ефективної моделі розвитку економіки. Очевидно, що нова економічна система не може бути «чистим» капіталізмом, який переважав у середині XIX ст.» [11, с. 326] Лібералізм дає можливість в умовах відсутності достатніх фінансових

коштів у держави створити умови для самореалізації і самозабезпечення економічних суб'єктів.

Соціальна орієнтація Української держави передбачає формування раціональної системи соціального захисту населення. Соціальна політика держави є одним із факторів політичного процесу оскільки, завдяки їй політична сила здатна привернути увагу виборців та реалізувати інші свої програми.

Специфіка українського політичного простору визначається такими явищами, як економічна та, відповідно, соціальна нестабільність. Саме соціально-економічна нестабільність є однією із найбільших загроз для влади, але, у той самий час, для інших політичних сил вона може слугувати засобом успішної боротьби за владу. Отже, ми можемо говорити про соціальну політику держави як засіб укріплення та поширення політичної влади. Така влада не існує поза межами політичного процесу, а відповідно, існують і опозиційні сили які також прагнуть вплинути на політичний процес через соціальну сферу, але не державними, а громадянськими методами.

Сьогодні українська модель соціальної політики трансформується та вдосконалюється. Вона ґрунтується на задекларованому у Конституції принципі «соціальної держави». Економічною основою соціально орієнтованої держави є поліформізм власності, тобто має існувати баланс між державною та приватною власністю. Їх взаємодія та конкуренція забезпечують гнучкість економіки, пристосування виробництва до потреб споживача, що досягається відповідністю процесів. Має здійснюватися ефективно поєднання різних рівнів міжгалузевого, галузевого, внутрішньогалузевого рівнів економіко-господарського сектору. Організація соціального життя ґрунтується на взаємодії держави, працедавців, профспілок та окремих громадян. Держава має мати гнучку податкову систему, яка активно впливає на інвестиційну та торгівельну діяльність, організує розгалужену й водночас диференційовану та адресну систему соціальних виплат, беручи у ній участь. Відповідно, Україна постає як держава, влада якої існує для реалізації головної, пріоритетної програми – матеріального та культурного збагачення громадян, підвищення їх добробуту. Але, з політологічної точки зору, соціальну політику держави необхідно розглядати крізь призму політичного процесу. Тобто,

враховувати як політичні цілі владних структур, так і цілі їх опонентів.

Аналізуючи історію здійснення соціальних програм в Україні протягом останніх десятиліть, ми можемо простежити зміну акцентів у ній. Якщо у перші роки незалежності для влади головною загрозою становили зовнішньополітичний, або міжнародний характер, то, починаючи з моменту проголошення Конституції України, основною проблемою стала боротьба за владу різних політичних сил. У цьому випадку, різні політичні сили означають різні стратегії соціального розвитку. На нашу думку, врахування політичного аспекту державного регулювання соціального забезпечення дозволяє вказати на реальні перспективи України у соціальній сфері.

Розглянемо основні механізми здійснення соціальної політики у сфері соціального забезпечення у сучасній Україні. Громадяни України мають право на соціальний захист, що включає право на їх забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, з незалежних від них обставин, а також у старості та інших випадках, передбачених законодавством. Це право гарантується страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ, організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення, створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для соціальних виплат та допомоги. Закон України від 6 грудня 1992 р. «Про пенсійне забезпечення» гарантує всім непрацездатним громадянам України право на соціальну захищеність шляхом встановлення пенсій на рівні, орієнтованому на прожитковий мінімум, а також регулярного перегляду їх розмірів у зв'язку із збільшенням розміру мінімального споживчого бюджету і підвищенням ефективності економіки країни.

Головними напрямками проведення соціальної політики є: захист рівня життя за допомогою різних форм компенсації від підвищення цін і проведення індексації; надання допомоги найбіднішим сім'ям; надання допомоги у разі безробіття, здійснення політики соціального страхування, встановлення мінімальної заробітної плати для працюючих; розвиток освіти, охорони здоров'я, навколишнього середовища переважно за рахунок держави; проведення активної політики, спрямованої на набуття

громадянами кваліфікації, гарантування процесу трудової діяльності відповідно до чинного законодавства (дотримання тривалості робочого дня, надання оплачуваних відпусток, створення профспілок тощо) та ін., а головне – запобігання ситуаціям виникнення соціальних ризиків, у тому числі за допомогою соціалізації (виховання певного стилю життя, освіта, медичні знання та вміння, формування певної культури та солідарності тощо).

Соціалізація типологізується за різними критеріями, але для нас цікавим є державна та політична соціалізація. Політична соціалізація латентно імпліцитна в державній, оскільки влада формується за допомогою виборів та, здебільшого, на партійній основі. Соціалізація відіграє значну роль у державному регулюванні соціального захисту, разом з тим соціалізацію використовують як метод та простір у політичній боротьбі за владу. До соціалізації як державно-політичної форми регулювання соціального захисту населення мають відношення всі інститути державної влади, в тому числі Міністерство праці та соціальної політики України.

Відповідно до Конституції України Указом Президента України з метою посилення соціальної спрямованості реформ та проведення активної соціальної політики щодо координування і комплексного здійснення соціальних перетворень у сфері трудових відносин, зайнятості, соціального захисту і пенсійного забезпечення населення створено Міністерство праці та соціальної політики України (далі – Мінпраці України). Згідно з Положенням про нього, затвердженим Указом Президента України від 1 грудня 1997 р., Мінпраці України у процесі виконання покладених на нього завдань взаємодіє з іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами АРК, органами місцевого самоврядування, а також з відповідними органами інших держав. Рішення Мінпраці України з питань праці, зайнятості і соціального захисту населення, видані у межах його повноважень, є обов'язковими до виконання центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, а також підприємствами, установами і організаціями всіх форм власності, фізичними особами – підприємцями та громадянами. У свою чергу, для здійснення управління фінансами пенсійного забезпечення створено Пенсійний фонд України, який є центральним

органом виконавчої влади, підвідомчим Кабінету Міністрів України. Він діє згідно з Положенням «Про Пенсійний фонд України», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 1994 р.

Основним завданням Пенсійного фонду та його органів на місцях є забезпечення фінансування витрат на виплату пенсій відповідно до законів України «Про пенсійне забезпечення» та «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», пенсій військовослужбовцям і працівникам органів внутрішніх справ строкової служби, допомоги на дітей, а також інших витрат, фінансування яких відповідно до чинного законодавства покладено на Пенсійний фонд. Виконанню завдань щодо соціального захисту населення України сприяють закони України від 25 червня 1997 р. «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування», від 26 червня 1997 р. «Про збір на обов'язкове соціальне страхування». Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних силах України та інших військових формуваннях, а також членів їх сімей.

Тобто, ми можемо зробити висновок, що система соціального захисту в Україні базується, передусім, на регулюванні фінансових потоків, які формуються за участю всього населення, а регулюються державними інститутами, законами та постановами, указами тощо. Але, у такому разі, ми бачимо, що соціальна політика нероздільна із фіскальною політикою держави та політичною кон'юктурою. Соціальні програми забезпечуються за рахунок здійснення певних перетворень у межах інших, «прихованих» для основної маси населення сферах державного управління. Для того, щоб забезпечити бюджет необхідними для соціального захисту коштами, влада вдається до непопулярних дій у тих сферах соціального життя, які не охоплюють більшу частину виборців. Наприклад, реформа податкової системи України 2010–2011 року є ілюстрацією до зазначеного процесу.

Державні інститути, а за разом і політичні сили, що знаходяться при владі, прагнуть досягти максимум прагматичних цілей на всіх рівнях саме засобами регулювання соціальної політики. Так, органи місцевого самоврядування, виконавчі комітети (сільської, селищної, міської ради) мають

такі повноваження в галузі соціального обслуговування населення, як здійснення управління закладами освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення, культури, фізичної культури і спорту, організують їх матеріально-фінансове забезпечення; призначають на посаду і звільняють з посади їх керівників або встановлюють інший порядок їх призначення та звільнення відповідно до законодавства; створюють за рахунок коштів ради або на часткових засадах нові заклади соціально-культурного призначення для досягнення рівня соціального обслуговування не нижче від встановлених нормативів; надають громадянам встановлені пільги щодо утримання дітей у школах-інтернатах, інтернатах при школах (групах) з подовженим днем; організують роботу з запобігання бездоглядності неповнолітніх; організують медичну допомогу населенню, надають встановлені пільги і допомогу, пов'язані з охороною материнства і дитинства, поліпшенням умов життя багатодітних сімей; сприяють у необхідних випадках громадянам у призначенні їм пенсій; призначають у межах виділених коштів допомогу особам, які не мають права на одержання пенсій, а також доплату до пенсії і допомоги; видають одноразову допомогу громадянам, що постраждали від стихійного лиха; вживають заходів для поліпшення житлових і матеріально-побутових умов інвалідів, сімей, які втратили годувальника, громадян похилого віку, що потребують обслуговування вдома, до влаштування в будинки інвалідів громадян, які мають погребу в цьому, дітей, що залишилися без піклування батьків, тощо. Ці та інші офіційні повноваження використовуються в політичній боротьбі, а офіційний статус – для неофіційних цілей.

Таким чином, ми бачимо, як держава прагне реалізувати основну свою місію щодо громадян – забезпечити їх добробут та соціально-економічний захист «Саме обов'язок держави турбуватися про людину, а не сама турбота, становить головну принципову відмінність соціальної держави від будь-якої іншої. Будь-яка держава виконує соціальні функції, виявляє турботу про своїх громадян» [12, с 138]. Проте визначати державну політику у сфері соціального захисту як виключно засіб покращання добробуту населення несправедливо. В історії були випадки, коли саме політика пригнічення соціальної сфери слугувала засобом посилення державної влади. Саме таким

чином проводилася політика колективізації та індустріалізації СРСР. Тому, розглядаючи цей процес під політологічним кутом зору, ми бачимо, що здійснення всіх вищеперерахованих програм не гарантується, а залежить від того, яка політична сила перебуває при владі.

Кошти на соціальне забезпечення так само можуть виділятися в залежності від того, яка політична сила перебуває при владі. Вони можуть бути спрямовані в ті регіони, які більше підтримують владу або навпаки. Кошти можуть розподілятися залежно від періоду політичної активності. Так, наприклад, ми спостерігаємо, як відбувається будівництво соціальних об'єктів саме у період найбільшої політичної активності, наприклад, під час виборів. У цьому контексті важливо назвати такий феномен, як будівництво так званого «соціального житла». Протягом останнього десятиліття ми спостерігали, як різна влада по-різному підходить до вирішення цього питання, в основному маніпулюючи ним, а не вирішуючи його.

Отже, соціальний захист населення – законодавчо закріплена система державних гарантій та реалізації прав усіх політичних, соціально-демографічних груп громадян, окремих осіб щодо соціального забезпечення їх нормального прожиткового рівня та життєдіяльності, але може корегуватися залежно від політичної кон'юнктури. Ці гарантії здійснюються через соціально-економічні, правові та політичні чинники, які сприяють реалізації права громадян на працю, допомогу на час безробіття, у разі часткової чи повної втрати працездатності. Основними економічними заходами держави є: індексація доходів, заробітної плати, пенсій, стипендій під час інфляції і зростання індексу цін на товари і послуги; надання державної допомоги, пільг та інших видів соціальної підтримки малозабезпеченим громадянам і сім'ям, самотнім матерям у разі втрати годувальника; матеріальне забезпечення з досягненням пенсійного віку; підтримка населення під час стихійного лиха, екологічного надзвичайного стану. Для цього державою створюються різні спеціальні інститути та фонди соціального захисту населення.

Явище, яке ми розглядаємо, є багатогранною системою, що пов'язує потреби громадян із політичними цілями. Державна влада в Україні в умовах багатопартійної системи є політичною силою. Без соціальних програм та соціальної

політики неможливо уявити успішне політичне утворення, яке претендує на владу або утримує її. Аналізуючи передвиборчі програми різних партій, ми можемо помітити, що їх усіх буде поєднувати так зване «соціальне питання». Соціальна програма є конкретним набором адміністративних інструментів та заходів, які покликані задовольнити певні потреби певної соціальної групи громадян (електорату). На нашу думку, аналіз соціальної програми політичних сил є одним із яскравих показників її істинної стратегії та реальної ідеології, але ця проблематика потребує окремого детального вивчення.

На нашу думку, соціальну політику держави неможливо розглядати без врахування політичного аспекту, адже саме політична активність партій, груп та окремих політичних фігур зумовлюють специфіку соціальної політики в Україні. Структура соціальної політики включає: зовнішню та внутрішню ціль, економічно обґрунтовані інструменти їх досягнення.

Зовнішніми цілями є: підняття економічного та культурного рівня життя громадян, але підвищення рівня життя може стосуватися не всіх громадян. Варто зазначити, що політичні партії, умовно, можна розділити на ті, що проголошують рівність усіх громадян у процесі державного забезпечення, та ті, що прагнуть встановити пріоритет державної допомоги певним верствам чи соціальним групам.

Інший клас цілей соціальної політики – внутрішні її цілі. Державна влада як елемент політичного процесу виявляється у контролі та розподілі основних матеріальних та культурних ресурсів у суспільстві. Відповідно, соціальне забезпечення постає як один із інструментів у політичній боротьбі. Політична доктрина визначає специфіку соціальної програми, яку пропонує та чи інша сила. Саме завдяки соціальній політиці, політична сила прагне зацікавити максимальну кількість потенційних виборців. На перше місце виходить та програма, яка декларує найвичерпнішу пропозицію щодо задоволення основних потреб громадян.

В умовах трансформаційних процесів у сучасній Україні ми можемо спостерігати зміну цілей, завдань, ролі та значення державного регулювання соціального захисту у політичному процесі. Протягом усього періоду незалежності питання соціальної політики держави було і залишається одним із найважливіших аспектів політичного процесу. Передусім, питання соціального захисту постає як фактор

зростання політичного впливу, як наслідок зміцнення влади для чиновників усіх рівнів та можливість для лобіювання власних інтересів.

Основними факторами політичного впливу на державне регулювання соціальної сфери на всіх рівнях є воля до зростання політичного впливу, як в середині політичної сили, так і відносно опонентів, внаслідок чого відбувається прихід до влади або зміцнення влади; політична соціалізація; виборчі кампанії або зміна виборчої системи; лобіювання; зміна політичної кон'юктури. Для того, щоб цей вплив мав цивілізований характер, необхідно реформувати систему державного регулювання соціальної політики в бік прозорості регулювання, а в деяких випадках, навіть, дерегулювання, покращувати реальний стан матеріального добробуту населення (електорату), а також доцільним є демократизація державного регулювання соціального захисту населення в Україні.

В нашому дослідженні ми продемонструвати багатовимірність політологічного підходу до дослідження процесу здійснення державного регулювання соціального захисту. Одним із основних чинників державного регулювання соціального захисту є політичний чинник. Політична боротьба є вплетеною у процес державного регулювання соціальної політики, а політичні сили використовують соціальну політику як засіб отримання та утримування влади з тим, щоб потім лобіювати різні інтереси.

У подальшому необхідно здійснити глибокий та вичерпний політологічний аналіз політологічних аспектів державного регулювання соціальної політики для того, щоб вказати на внутрішні та зовнішні його суперечності, чинники, рівні, причини, методи тощо. Це дасть змогу надати експертну оцінку зазначеному процесу та вказати на можливі позитивні чи негативні наслідки конкретних політичних дій у сфері соціального захисту населення та вдосконалити державне регулювання соціального захисту в бік дерегуляції та демократизації.

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.

2. Абетка української політики: Довідник. – К., 2001.
3. Громадянське суспільство і правова держава, проблеми становлення: Зб. наук. пр./ МВС України. Нац. акад. внутр. справ України; За ред. Є.М. Моїсєєва. – К.: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1997. – 78 с.
4. Державне управління в Україні. Навч. посібник. / За заг. ред. В.Б. Авер’янова. – К.: СОМІ, 1999.
5. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991 – 2000 рр.) – К., 2000.
6. Дідківська Л.І., Головка Л.С. Державне регулювання економіки – К.: Знання-Прес, 2002.
7. Спікер П. Соціальна політика : теорії та підходи. – К.: Фелікс, 2000.–400с.
8. Загальнообов’язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення : у цифрах і фактах – К.: Міністерство праці та соціальної політики України, Пенсійний фонд України, 2002.
9. Іванова О.Л. Соціальна політика : теоретичні аспекти. – К.: Академія, 2003.
10. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії. Закон України від 5.10.2000 р, № 2017 – III // www.rada.org.ua
11. Політологія: підручник / Ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – К.: Академія, 2003. (Альма-матер).
12. Пищуліна О. М. «Історична ретроспектива та сутність поняття «соціальна держава»». // Стратегічні пріоритети. – 2009 р. – №3 (12).

Олена Пальк

АВСТРО-МАРКСИЗМ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ДОКТРИН

У статті робиться спроба дослідити виникнення та розвиток теорії австро-марксизму, проаналізувати основні складові цього оригінального напрямку, а також визначити місце теорії австро-марксизму у межах європейського соціалістичного руху

Ключові слова: *австро-марксизм, Австрійська соціал-демократична партія, міжнародний соціалістичний рух, Соціалістичний Інтернаціонал.*

Palko Olena. Austro-Marxism in the European socialist context. *In this article the main ideas of Austrian Social Democratic Party at the beginning of 20th century are presented. The notion “Austro-Marxism» is explained. The*

author tries to find out some common ideas typical for the adherents of that approach. The main points of the theory of Austro-Marxism are listed in this paper. The main attention is concentrated on the influence of that theory to the political practice in Austria. Another important point of this article is the evaluation of the theory of Austro-Marxism in the world socialist movement. The idea of the "third way" in European socialism between social-democracy and soviet communism is argued.

Key words: *Austro-Marxism, Austrian Social-Democratic Party, Socialist International, international socialist movement*

Досить проблемним з теоретичної точки зору є віднесення представників австро-марксистів до прихильників класичного марксизму. Зазвичай у вітчизняній традиції прийнято розглядати цю школу більше в сенсі теоретичного розвитку європейської соціал-демократії. Натомість європейські дослідники ототожнюють теоретичний спадок австро-марксистів з марксистською теорією. До того ж перші роботи цієї школи були написані в дусі та у полеміці з К. Марксом. Так, наприклад, вважає Л.Колаковскі, мабуть, найвідоміший дослідник марксизму у Західній Європі, у тритомній праці «Основні напрями марксизму», 1976 – 1978 роках [1,с.285]. Подібна думка часто проявляється у аналізі теоретичних витоків Австрійської соціал-демократії [2;3;4]. Для більшості європейських дослідників австро-марксизму їх марксистська орієнтація не підлягає сумніву. Так, англійський соціолог Том Боттоморе називає цю школу «найбільш ґрунтовною, послідовною та інтелектуальною з досі відомих спроб розвинути марксизм як емпіричну соціальну науку» [4,с.7].

Але найбільш поширеним є віднесення австро-марксизму до теорій так званого «третього шляху» [5;с.135]. Ця теорія включає не лише традицію австро-марксизму, але також післявоєнні спроби Сартра та Мерло-Понті, єврокомунізм, євросоціалізм та ін. – усі ті підходи, що зробили спробу знайти певний третій шлях між радянським комунізмом та європейською соціал-демократією.

Для розкриття суті теорії австро-марксизму, з'ясування її місця в європейському соціалістичному русі, його теоретичній складовій принципово важливо проаналізувати виникнення та становлення австро-марксизму як суцільної теорії і співвіднести останню з загальноєвропейськими (традиційними) концепціями і доктринами

Сам термін «австро-марксизм» був запропонований у 1914 році американським соціалістом Луїсом Боундіном [4, с. 45] та став загально-прийнятим. Він досліджував німецьку соціалістичну традицію, а також перебував у тісних контактах із представниками цього напрямку.

Австро-марксизм розпочався як студентський соціалістичний гурток, що пізніше приєднався до Соціал-демократичної партії Австрії та до Першої світової війни займав у ній місце впливового теоретичного ядра. Отто Бауер (1881 – 1938), один із найвідоміших представників австро-марксизму, у своїй статті «Що таке австро-марксизм?» (власне, ця стаття була опублікована у 1927 році анонімно, але авторство приписують О.Бауеру) [4, с. 32] написав, що це була група молодих науковців, об'єднана не так специфічною політичною орієнтацією, як практичною природою своєї діяльності. Також Бауер вказав на те, що австро-марксистки у своїх студіях зробили спробу застосувати марксистське розуміння історії до складних феноменів (тобто певний виклик Марксу) таких як, наприклад, національне питання або національна держава [4, с. 45].

Поява та розвиток такої школи стали можливими наприкінці XIX століття внаслідок значного економічного та інтелектуального піднесення Австро-Угорщини. Індустріалізація країни привела до збільшення кількості робітників, що, у свою чергу, зумовило зростання, зміцнення соціалістичних робітничих партій та організацій. У цей час Відень став інтелектуальним та культурним центром Європи. Тут працював Зигмунд Фройд, розвивався архітектурний стиль бідермаєр, творили такі художники, як Густав Клімт, Оскар Кокошка, Євген Шилле та інші, які прославили австрійське мистецтво. У цей же час Відень став прихистком для Лева Троцького та Йосипа Броз Тіто, останній працював тут робітником та намагався створити комуністичну партію в Югославії. Тут жили Карл Каут-

ський, Антоніо Грамші та інші. Можна зробити висновок про інтелектуальну атмосферу, особливо сприятливу для популяризації соціалістичних ідей серед освіченої молоді.

Школа австро-марксизму виникла в межах Віденського університету під впливом відомого на той час професора політекономії марксиста Карла Грюнберга, учнями якого були усі майбутні учасники австро-марксистського гуртка. Карл Грюнберг у 1924 році переїхав до Франкфурта, де заснував Інститут соціальних досліджень, центр Франкфуртської школи, членами якого були М. Хоркхаймер, Т.Адорно, Г.Маркузе, Е.Фромм, Ю.Габермас та інші, які також були марксистами, але, на відміну від австро-марксистів, застосовували марксистський підхід до філософії, психоаналізу чи етики.

У 1888 році Віктор Адлер (1852 – 1918), один із лідерів та керівників австро-марксизму, став ініціатором формування Об'єднаної соціал-демократичної партії Австрії, з якою пізніше була тісно пов'язана діяльність австро-марксистів. Сам Віктор Адлер був лікарем за професією, опонентом З.Фройда, євреєм-антисемітом, який вірив у те, що соціалізм пришвидшить асиміляцію усіх національностей [6, с. 100]. Ще з 1885 року став членом соціалістичної партії, за спроби утворити єдину Соціал-демократичну партію був ув'язнений. 28 листопада 1905 року він організував загальний страйк на підтримку Російської революції, а також започаткував традицію щорічного параду на Перше травня у Відні. Створена Віктором Адлером соціалістична партія мала виразне елітарне забарвлення. Її лідер неодноразово висловлювався за прихильність до імператора Франца Йосифа. До того ж соціальною базою нової партії були здебільшого верхні прошарки робітничого руху. Незважаючи на поміркованість, його син Фрідріх Адлер, що також був членом соціалістичної партії, став широко відомим завдяки вбивству прем'єр-міністра у 1916 році.

Австрійська Соціал-демократична партія об'єднала різноманітні робітничі гуртки та національні партії соціалістичного спрямування. Її програма базувалася переважно на марксистських постулатах про робітничий інтернаціонал, знищення капіталістичного устрою та встановлення соціалістичного по-

рядку, хоча визначення національного питання завжди було дуже важливим не лише для соціалістичної, а й для усіх австро-угорських політичних партій.

Нещодавно утворена, уже на Віденському з'їзді у 1897 році партія практично розкололася під впливом націоналістичних ідей та орієнтацій її членів. Як наслідок, було сформовано шість національних соціал-демократичних груп, що представляли народи Австро-Угорської імперії. Серед них: українська, чеська, польська, німецька, італійська та словенська Соціал-демократичні партії, які були об'єднані єдиним виконавчим комітетом. Власне, політичні лідери партії вважали такий поділ партії вимушеним, але здійсненим з метою збереження єдності партії [7, с. 317]. Така нова партійна організація стала приводом до нових дискусій з теорії та стратегії вирішення національного питання, які знайшли втілення у новій партійній програмі.

У вересні 1899 року була прийнята програма з національного питання – Брюнська програма – яка стала компромісом між вимогами культурно-національної (позиція південнослов'янської групи соціалістів [8, с.331–336], яка пізніше знайшла своє вираження у праці Карла Реннера «Нація та держава») та територіальної (яка до того існувала в імперії) автономії. Ця програма передбачала утворення замість існуючих історичних коронних земель Австро-Угорщини національно відокремлених самоврядних областей та одночасне їх об'єднання в автономні екстериторіальні союзи.

Саме тому Об'єднана соціал-демократична партія проголосила у своїй програмі, що в інтересах пролетаріату необхідно урегулювати національне та мовне питання в Австрії; що це можливо лише в межах демократичної політики, заснованої на основі універсальної рівності, коли усі привілеї окремим землям будуть скасовані; а також що повинні бути скасовані усі феодальні форми пригнічення та скасований бюрократично-державний централізм. Саме виконання усіх цих умов могло забезпечити вирішення національного питання, яке вимагало дотримання таких принципів:

1. Австрія повинна бути трансформована у демократичну федеративну державу національностей;

2. На місці коронних земель (провінцій) мали бути встановлені самоврядні законодавчі органи, які формуватимуться в межах кожної національності на основі загального, рівного та прямого голосування;

3. Усі самоврядні території окремої нації повинні створювати національно гомогенні одиниці, що автономно забезпечуватимуть інтереси цієї нації;

4. Права національних меншин повинні забезпечуватися спеціальним законом, виданим парламентом імперії [9,с.155].

Разом з тим, партія як орган інтернаціонального Соціал-демократичного руху виражала переконання у тому, що на викладеній вище основі було можливим порозуміння між людьми, а також підтримка права кожної національності на власне існування та розвиток. Але також цією програмою визначалося, що для пришвидшення цього процесу необхідною була найтісніша солідарність, особливо робітничого класу, з тим, щоб інтереси кожної нації збіглися з інтересом усієї інтернаціональної спільноти.

Можна з упевненістю сказати, що була разюча відмінність між метою та завданнями, які ставили перед собою представники соціалістичних партій різних національних меншин. Австрійська соціалістична партія, за загальним проектом перебудови єдиної соціалістичної партії, була рівною з іншими частинами єдиної партії. Але саме належність австро-марксистів до цієї партії зумовила її теоретичну вищість та вплив на усю європейську соціал-демократію.

Австро-марксизм став певною сукупною назвою для групи молодих інтелектуалів. Вони були дуже різними за сповідуваними ними теоретичними ідеями та політичними орієнтаціями. Але кожен зробив великий внесок у розвиток марксистської доктрини в Європі на початку ХХ століття.

Австро-марксистичні займалися з'ясуванням загальних для усіх представників соціалістичного руху питань: сутність держави, диктатури, перспективи пролетаріату, вплив на класову свідомість та ін. Щодо тлумачення більшості цих питань серед представників цієї теорії не було єдності. Так, Карл Реннер був ближчим у поглядах на ці питання із реформізмом Е.Бернштейна, вважаючи,

що в межах капіталістичної системи є можливим наближення до соціалізму шляхом реформ для постійного покращання життя робітничого класу. Він вважав, що соціалізму можна буде досягти за умови, що робітники отримуватимуть постійно все більший контроль над державними інституціями.

До заслуг австро-марксистів у розробці теорії марксизму варто віднести видання «Студій Маркса» (*Marx-Studien*) з 1904 по 1923 рік, де вперше були опубліковані роботи Макса Адлера, Отто Бауера, Рудольфа Хільфердинга, Карла Каутського та ін. Більшість з цих альманахів були перевидані у 1971 році. Також О.Бауер видавав теоретичний альманах «Війна» (*Der Kampf*) у 1907 – 1934 роках, що був перевиданий у Відні у 1969 році.

У передмові до першого видання альманаху «*Der Kampf*» Отто Бауер наголосив на тих основних завданнях, які представники австро-марксизму ставлять перед собою. Першочерговим завданням оголошувався внесок у народження нового суспільства на соціалістичних засадах. Зрозуміло, йшлося у передмові, що австро-марксистичні не могли виступати від імені усього загалу, тому основним завданням було представлення інтересів австрійського робітничого класу в межах Інтернаціоналу соціалістичних партій. А також важливим завданням була адаптація інтернаціональних ідей до австрійської реальності.

З цієї мети поставали уже більш практичні завдання. Пролетаріат кожної країни формувався в межах власної держави. Особливістю австрійського робітничого класу було те, що він розвивався в межах хаотичної системи Австро-Угорської монархії. Проблема полягала не лише у дуалізмі монархії та її багатонаціональності, а й у відсутності чітких механізмів його регулювання. Тому австро-марксистичні прагнули зайняти місце «експертів з конституційного права» в межах Інтернаціоналу, вбачаючи своє завдання у вдосконаленні законодавства щодо регулювання взаємовідносин як між класами, так і між національними спільнотами.

Ще однією особливістю Австро-Угорщини, яка безпосередньо впливала на специфіку теоретичних пошуків австро-марксистів, було те, що на території імперії були

широко представлені усі можливі форми економічної діяльності, від примітивного землеробства у Східній Галичині до високо розвинуеного індустріалізму Німецької Богемії. Тому зрозумілим було і завдання вивчення економічних особливостей та використання їх для практики політичної боротьби.

Національне розмаїття країни вимагало нагальної розробки національної політики та з'ясування того, як національна боротьба виростає з економічних відносин, як закон та державне управління може розв'язувати ці проблеми та як можуть використати таку національну палітру для практики політичної діяльності [10].

Окрім такої спільної загальної теоретичної платформи чи заявленої політичної позиції, кожен із представників австро-марксизму займав своє особливе місце у аналізі вчення Карла Маркса та його пристосуванні до австрійської реальності. Можна виділити чотири найважливіші сфери теоретичних пошуків австро-марксистів: філософія науки Макса Адлера, проблема національностей та націоналізму у Отто Бауера, дослідження капіталізму Рудольфа Хільфердінга та вчення про соціальну функцію права Карла Реннера. Найбільш важливими теоретичними здобутками австро-марксистів у суспільно-політичному вченні були:

- 1) критика диктатури, пригноблення та недемократичних механізмів здійснення влади у всіх її формах;
- 2) проблема держави, розробка національного питання та практики федералізму;
- 3) теорія демократії, яку розробляли О.Бауер, К.Реннер та частково М.Адлер після Першої світової війни;
- 4) теорія права К.Реннера [5, с. 136].

Дуже важко визначити якісь загальні засади для усіх представників цього напрямку, серед яких Віктор Адлер, Макс Адлер, Отто Бауер, Рудольф Хільфердінг, Карл Реннер та ін. Вони мали більше згоди навколо загально-теоретичних та філософсько-світоглядних позицій, ніж стосовно політичних, хоча не вважали марксизм закритою системою. Представники цього напрямку більш схильні були розглядати марксизм з гуманістичних міркувань, вважаючи, що Маркс розробив універсальну етичну теорію соціалізму.

Усі представники австро-марксизму з різних боків вивчали теорію марксизму. Марксизмом як філософією займався Макс Адлер (1873 – 1937). Він був радше теоретиком, ніж практиком соціалістичного руху. Багато часу присвятив вивченню праць Карла Маркса та намагався більш широко популяризувати його вчення між соціалістами. Він був одним із засновників Віденського соціологічного товариства у 1907 році. Адлер вивчав філософію, намагаючись також знайти спільне між Марксом та Кантом. Він жорстко критикував Леніна та Каутського за те, що вони вважали філософію Маркса матеріалістичною, вважав останнього етичним філософом і цим набагато випередив те, що сьогодні називається гуманістичним марксизмом.

Вчення Макса Адлера заслуговують на увагу хоча б через те, що він як філософ мало відомий в Україні. Втім, саме його етичний підхід до марксизму справив визначальний вплив на етичний соціалізм та гуманістичний марксизм – важливі школи у філософії ХХ століття. Макс Адлер у своїй праці «Поняття держави у марксизмі» 1922 року розглядав питання про можливість організації суспільства без держави. Для пояснення держави як інституту пригноблення автор намагався розмежувати політичну та соціальну демократію. Політична демократія була характерна для тогочасної держави з її парламентарними інституціями та громадянськими свободами. Така держава стала класово організованою диктатурою буржуазії, бюрократичною інституцією. Вона підтримувала диктатуру буржуазії, була способом її організації. Політична демократія за таких умов базувалася на принципі більшості, а це зумовлювало постійні політичні конфлікти, тому і не була спроможна забезпечити економічної рівності [11, с. 315].

Протилежністю політичній демократії для автора була соціальна демократія, або соціалізм. Така демократія мала б забезпечити справжню єдність суспільства, адже мала на меті знищити класовий поділ, тобто саму основу держави. Держава за соціалізму мала залишатися лише як територіальна організація. Майбутня соціалістична держава у теорії Макса Адлера мала б вигляд вільної федерації спілнот, яка була б об'єднана лише спільною метою та інтересами.

Соціалізм для Макса Адлера виступав формою організації суспільного буття, в якому був відсутній конфлікт

інтересів. Соціалізм тому не потребуватиме жодних інституцій, які б впроваджували такі інтереси. Звільнення людини від матеріального інтересу мало б сприяти її зацікавленості у питаннях мистецтва, філософії та релігії. Але такі конфлікти не змогли б зруйнувати загальної солідарності людей.

У таких поглядах на державу Макс Адлер був дуже близьким до ортодоксальних марксистів. Правда, його утопічна теорія соціалізму є досить умовною, адже сам автор інколи унікав ґрунтовних пояснень свого підходу, обмежуючись лише констатацією загальних положень. Так, він досить невизначено говорив про можливість здійснення революції, а також досить описово підходив до майбутнього соціалістичного ладу.

Ще одним маловідомим для вітчизняної науки представником австро-марксизму був Рудольф Хільфердінг (1877 – 1943), якого вважають найбільш визначним дослідником політекономії часів II Інтернаціоналу [1, с. 257]. З 1908 року він жив у Німеччині, де приєднався до тих соціалістів, які виступали проти війни. З 1923 року деякий час був міністром фінансів. Після приходу Гітлера до влади – емігрував до Швейцарії. Але у 1943 році був зловлений нацистською поліцією та помер у концентраційному таборі Бухенвальд.

Його праця «Фінансовий капітал» («*Finanzkapital*») 1910 року претендувала на загальну теорію економічного розвитку за умов імперіалізму. Він ґрунтовно опрацював «Капітал» К.Маркса та адаптував його вчення до економічних умов початку XX століття. Імперіалістична економіка прийшла, на його думку, на зміну вільній торгівлі та ліберальній економіці. За таких умов концентрація капіталу окремими країнами та фінансова олігархія набули небувалого розмаху. Але такий стан справ наближав перехід до соціалізму, адже сприяв формуванню класового світогляду та об'єднанню робітників.

Реальним способом переходу до соціалізму в умовах концентрації капіталу була націоналізація великих фінансових та індустріальних підприємств. Держава не повинна перебирати на себе усю приватну власність, що може спричинити політичні конфлікти. Її роль мала обмежуватися переве-

денням економічних потужностей найбільших підприємств на користь загальним інтересам. Хільфердінг також сформулював загальний «історичний закон»: «У соціальних формаціях, що базуються на класовому антагонізмі, соціальні зміни стають можливими лише тоді, коли правлячий клас досягає максимальної концентрації своїх ресурсів» [1, с. 303]. Такі соціальні зміни, відповідно, мали стати реальними, адже капіталізм на 1910 рік, на думку Хільфердінга, досягав піку свого розвитку.

Незважаючи на таку ґрунтовність досліджень у політ-економії чи етичній філософії Макса Адлера, найбільшою заслугою австро-марксизму є теоретична розробка національного питання. Можна зрозуміти, чому ця проблема була такою нагальною для австрійських соціалістів. Австро-Угорська багатонаціональна імперія відчувала на собі силу слов'янських національних рухів, що стали особливо відчутними до кінця ХІХ століття.

Найбільш ґрунтовно цей підхід був розроблений у Карла Реннера у праці «Держава та нація» (*“Staat und Nation”*) 1899 року та Отто Бауера у «Національне питання та соціал-демократія» (*“Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie”*) 1907 року. Саме працю О.Бауера дослідники називають найбільш важливим марксистським дослідженням з національного питання.

Карл Реннер (1870 – 1950) року як теоретик був, мабуть, найменш відомим серед австро-марксистів через його вдалу політичну кар'єру. Був президентом Австрійської республіки з 1945 до 1950 та єдиним лідером соціалістів, який пережив Другу світову війну. Він був вихідцем із бідної сім'ї, тому, на відміну від його однопартійців, завжди був готовий до співпраці із буржуазією. З 1896 до 1932 року працював бібліотекарем у Парламентській бібліотеці, матеріали якої використовував для своїх студій.

Як теоретик Карл Реннер зробив внесок у марксистську дискусію навколо національної проблеми та питання юриспруденції. Він застосував марксистський підхід до конституційного права та на основі цього критично підійшов до інституту держави. Його праця «Соціальні функції правового інституту» (*“Die soziale Funktion der Rechtsinstitute”*) 1904 року започаткувала марксистську соціологію права. Реннер розширив попередні теорії про те, що право виникає

внаслідок конфлікту між конкуруючими соціальними групами.

У своїй праці «Держава та нація» Карл Реннер з точки зору конституційного права довів необхідність забезпечення прав усіх національних меншин шляхом застосування принципу національно-культурної автономії. Такий принцип сприяв би реалізації культурних прав кожної особи, навіть якщо вона проживатиме поза своєю етнічною територією. Аналізуючи його працю, варто зауважити, що автор був спеціалістом з конституційного права, тому усі положення запропонованої ним теорії є достатньо точними та юридично обґрунтованими.

Ще однією працею Карла Реннера, присвяченою національному питанню, є робота 1920 року «Боротьба австрійської націй за державу» [12], яку він опублікував під псевдонімом Рудольфа Штірнера. У цій праці автор ще раз повернувся до проблеми юридичного оформлення можливої культурно-національної автономії. Реннер і далі залишався палким прихильником екстериторіального персонального принципу до визначення національної належності. Знову ж таки автор намагався виробити щось схоже на конституцію з національного питання для Австрійської монархії. Така програма мала на меті не лише конструювання мультинаціональної держави із забезпеченням рівності прав кожної національної меншини, а ще й вираження та реалізацію інтересів робітничого класу. Реннер намагався написати конституцію для майбутньої соціалістичної Австрійської держави, тому багато з його положень здавалися досить утопічними з огляду на те, якою була Австро-Угорська імперія на початку ХХ століття.

Інший представник австро-марксизму, Отто Бауер, вважається найбільш ґрунтовним теоретиком з національного питання у межах марксизму [3; с. 33]. З 1907 до 1914 року був секретарем Соціал-демократичної партії. Брав участь у війні, був полоненим у Росії, але за радикальність його поглядів йому дозволили повернутися до Австрії. Пізніше був міністром закордонних справ, виступав за аншлюс з Німеччиною. До 1934 року активно працював у Соціал-демократичній партії Австрії. Бауер був одним із активних учасників II Інтернаціоналу.

Найвідомішою теоретичною працею О.Бауера є робота «Національне питання та соціал-демократія», у якій він намагався вивести право на національно-культурну автономію для народів Австро-Угорської імперії з історичних передумов.

У цій праці Отто Бауер зупинився на визначенні таких понять, як нація, національний характер, національна держава, національно-культурна автономія та ін. Особливу увагу Бауер у своїй праці приділив розгляду концепції майбутнього нації за соціалізму. Саме соціалізм для автора був тим соціальним ладом, що гарантував вільний розвиток та державне оформлення для кожної нації. Соціалізм для нього був синонімом вільного розвитку національних культур та мирного співжиття усіх національностей.

Проблема у визначенні місця теорії австро-марксизму у політико-ідеологічному спектрі полягає передусім у тому, що представники австро-марксизму не були єдиними у своїх поглядах, тому їхнє об'єднання є досить умовним. До того ж, якщо на початку ХХ століття з політичною орієнтацією австро-марксистів все більш-менш зрозуміло, тим паче, що більшість з них самі себе називали марксистами в повному розумінні цього слова [4], то під час Першої світової війни представники цієї школи обрали різні політичні напрями. «Золотим часом» для цієї школи став період 1904 – 1914 років, між започаткуванням журналу “*Max-Studien*» па початком війни. В цей період було написано майже всі відомі теоретичні праці цих інтелектуалів. Отто Бауер вказував на те, що війна та революція роз'єднала австро-марксистів [4,с.46]. Хільфердінг та Реннер після війни стали соціал-демократами у сучасному розумінні цього слова, обіймали високі урядові посади в Німеччині та Австрії, відповідно, а К.Реннер навіть у 1945 – 1950 роках був президентом республіки, тоді як Отто Бауер, Макс та Фрідріх Адлери стояли на позиціях ліворадикального соціалізму, не погоджуючись із європейським реформізмом. Після війни обидва стали членами Соціал-демократичної партії. З 1920-х років, все чіткіше почала проявлятися серединна позиція австро-марксистів у теорії, між «ортодоксальним» Каутським та «ревізіоністом» Бернштейном.

Такою ж проміжною була і позиція цієї школи і щодо міжнародного соціалістичного руху. Вони відносили себе до

ліворадикального крила європейських соціалістів, сповідуючи ідею демократичної диктатури пролетаріату та заперечуючи спроби побудови соціалістичних інституцій у межах капіталістичної держави. Неоднорідність політичних поглядів австро-марксистів виявилась у 1915 році, коли на конференції у Ціммервальді під час II Інтернаціоналу відчутним став розкол в межах соціалістичного руху.

Макс Адлер та Отто Бауер постійно виступали з критикою більшовицької революції 1917 року. М.Адлер разом з Розою Люксембург засуджував деспотизм у Росії, але вірив у можливість трансформації радянської влади на демократичних засадах. Отто Бауер виступав з більш жорсткою критикою більшовизму. У своїй праці «Більшовизм чи соціал-демократія?» у 1920 році він висловив думку, що спроба встановлення соціалізму у напівфеодальній країні неодмінно приведе до диктатури меншості над пролетаріатом та рештою суспільства. Аналізуючи пізніші праці Отто Бауера, можна дійти висновку, що його ставлення до радянської Росії було не таким критичним[13]. У праці «Між двома війнами», (1937) він написав, що «соціалістичне суспільство не просто абстрактна ідея. Вона стала реальною у Радянському союзі» [13,с. 146]. Також змінилися його погляди на можливість побудови соціалізму в одній країні. У тій самій праці він писав: «Соціалізм в окремій країні можливий, якщо ми говоримо про таку величезну країну, як Росія, яка має майже всі необхідні природні ресурси...» [13,с. 174].

Австрійська партія виступала як проти Соціалістичного Інтернаціоналу, так і проти «21 пункту» Леніна, які визначали правила прийому до Третього або Комуністичного Інтернаціоналу. У 1921 році під впливом австро-марксистів була сформована Інтернаціональна робітничка спілка соціалістичних партій, або «Другий з половиною Інтернаціонал», до якого ввійшли 10 європейських партій соціалістичного спрямування, які прагнули знайти третій шлях поміж соціал-демократами та комуністами. Особливу роль тут відіграв Фрідріх Адлер, один з ініціаторів цієї організації. Але уже у 1923 році, розуміючи слабкість такого об'єднання [14,с. 137], було прийнято рішення відновити членство у Соціалістичному Інтернаціоналі.

Австро-марксистизм відіграв важливу роль у європейському соціалістичному русі. Серед основних досягнень є ґрунтовна

теоретична робота представників цього напрямку в загальному контексті теорії марксизму. Роботи цих вчених мали на меті адаптацію марксизму для тих соціально-економічних та політичних умов, у яких перебувала Австро-Угорщина на початку ХХ століття. Їхні дослідження заповнили ті прогалини, які стали очевидними для соціалізму в нових умовах, особливо стосовно національного питання.

1. Kolakowski Leszek. The Golden Age. Main Currents of Marxism. Its Origins, Growth and Dissolution/ Leszek Kolakowski. – Vol.2. – Oxford; New York; Oxford University Press, 1982. – 542 p.

2. The Austrian Socialist Experiment: Social Democracy and Austromarxism, 1918 – 1934: [edited by Rabinbach]. – Westview Press, 1985. – 259 p.

3. National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics: [edited by E.Nimni]. – New York: Routledge, 2005. – 260 p.

4. Austro-Marxism: [texts translated and edited by Tom Bottomore and Patrick Goode, with an introduction by Tom Bottomore]. – Oxford: Clarendon Press, 1978. – 309 p.

5. Arato Andrew Austromarxism and the theory of democracy/Andrew Arato// The Austrian Socialist Experiment: Social Democracy and Austromarxism, 1918 – 1934. – Westview Press, 1985. – 259 p.

6. Johnston William M. The Austrian Mind: an intellectual and social history 1848 – 1938/ William M. Johnston. – University of California Press, 1972. – 312 p.

7. Bauer Otto The question of nationalities and social democracy/ Otto Bauer. – Minnesota: University of Minnesota Press, 2000. – 494 p.

8. Owings W.A. Marxism and the national question in Slovenia before 1914/ W.A.Owings// Proceedings of the Oklahoma Academy of Sciences for 1966. – Social sciences. – № 46.

9. Kann Robert A. The Multinational Empire: nationalism and national reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918/ Robert A.Kann. –Vol.2. – New York: Columbia University Press, 1950. – 424 p.

10. Editorial Introduction to the first issue of 'Der Kampf' // Austro-Marxism: [texts translated and edited by Tom Bottomore and Patrick Goode]. – Oxford: Clarendon Press. – 1978. – 309 p.

11. Adler Max. Die Staatsauffassung des Marxismus: ein Beitrag zur Unterscheidung von soziologischer und juristischer Methode/ Max Adler. – Darmstadt, 1973 – 315 p.

12. Шпрингер Рудольф. Национальная проблема: Борьба национальностей в Австрии / Рудольф Шпрингер. – Москва: Красанд, 2010. – 328 с.

13. Frank Pierre. Otto Bauer: A Representative Theoretician of Austro-Marxism / Pierre Frank// International Socialist Review. – Vol.30. – №.3. – May-June 1969.

14. Leser Norbert Austro-Marxism: A Reappraisal Author(s) / Norbert Leser // Journal of Contemporary History. – Vol. 1. – № 2/3. – Special Issue: Conflict and Compromise: Socialists and Socialism in the Twentieth Century (Jul., 1976). – Pp. 133 – 148.

ПРО АВТОРІВ

Басараб Михайло Миколайович, ТОВ Агентство стратегічних рішень «Знак», директор.

Балабан Ростислав Валерійович, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, к. політ. н.

Брехаря Світлана Григорівна, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, к. політ. н.

Бушанський Валентин Вікторович, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії статистики обліку та аудиту Держкомстату України, д. політ. н.

Галоненко Віра Анатоліївна, асистент кафедри політології та соціології КНЕУ ім. В. Гетьмана, доцент кафедри політології МАУП.

Гербут Надія Анатоліївна, пошукач відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, магістр політології.

Гербут Ігор Анатолійович, пошукач відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, магістр політології.

Гриневиц Владислав Анатолійович, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, д. політ. н.

Єфимищ Надія Михайлівна, пошукач відділу історії та теорії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Жиган Дмитро Федорович, аспірант відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Заремба Олександр Верленович, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, к. і. н.

Ковалевський Владислав Олегович, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, к. політ.н.

Кононенко Наталія Вікторівна, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, к. політ. н.

Козерод Олег Віталійович, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, д. і. н.

Кучеренко Ірина Миколаївна, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, к. політ. н.

Левенець Євгенія Юріївна, магістр політології.

Лозовицький Олександр Станіславович, президент Інтернаціонального Фонду «Велика Політика»

Ляхович Володимир Сергійович, аспірант Інституту європейських досліджень НАН України.

Ляшенко Тетяна Михайлівна, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, к. політ. н.

Мачуський Валерій Валерійович, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, к. пед. н.

Мандебура Олеся Святославівна, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, к. і. н.

Михальченко Микола Іванович, завідувач відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, д. філос. н., проф., член-кореспондент НАН України.

Нагорний Сергій Сергійович, консультант відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень.

Науменко Ольга Михайлівна, аспірант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Павлятенко Володимир Володимирович, заступник директора Асоціації євро азійського співробітництва, здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Палько Олена Павлівна, аспірант відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Подольський Анатолій Юхимович, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, к. і. н.

Рудяков Павло Миколайович, професор КНУ ім. Тараса Шевченка, д. філол. н.

Туров Ігор Вікторович, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, к. і. н.

Федоренко Олександр Анатолійович, здобувач відділу історії та теорії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Чернінко Ігор Павлович, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Шайгородський Юрій Жанович, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, д. політ. н.

Шевченко Олег Костянтинівич, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, д. філос. н.

Щербенко Едуард Васильович, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, к. філос. н.

Яковлев Олександр Вікторович, здобувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Яковлева Олена В'ячеславівна, доцент Київського інституту бізнесу та технологій, к. філос. н.

Для нотаток

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
2011 / 4(54) (липень-серпень)

Верстка, макет – *Людмила Лисенко*

Підписано до друку 12.10.11 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура Calibri. Ум. др. арк. 20,46. Обл.-вид. арк. 22,0
Тираж 300 прим. Зам. № 354

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 26 В.
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.